

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

MARTIN P. NILSSON

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ LUND

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αφ' ότου βγήκε η πρώτη έκδοση αυτού του βιβλίου, το 1925, η Έλληνική θρησκεία έγινε αντικείμενο μελέτης σε πολλά άρθρα και σε μεγαλύτερα έργα: Αναφέρω π.χ. τους O. Kern: *Die Religion der Griechen*, 3 τόμοι, 1926 - 38, U.v. Wilamowitz: *Der Glaube der Hellenen*, 2 τόμοι, 1931 - 32, H. J. Rose: *Primitive Culture in Greece*, 1925, και *A Handbook of Greek Mythology*, 1928. Δυστυχώς όμως η έλλειψη χρόνου εμπόδισε οποιαδήποτε μεγάλη αλλαγή του κειμένου της πρώτης εκδόσεως. Νομίζω, παρ' όλα αυτά, ότι οι απόψεις που υποστήριξα εκεί κρατούν γερά ακόμα, εκτός από μικροαλλαγές και τροποποιήσεις. Μία πλήρης τεκμηρίωση και συζήτηση βρίσκεται στο βιβλίο μου *Geschichte der griechischen Religion* (στο *Handbuch der Altertumswissenschaft*), του οποίου ο πρώτος τόμος, που φθάνει έως τους χρόνους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, βγήκε το 1941 και ο δεύτερος, που φθάνει έως το τέλος της Αρχαιότητας, το 1950.

Το κεφάλαιο για την προϊστορική θρησκεία της Ελλάδος βασίσθηκε στο ύλικό που είχα συγκεντρώσει για το βιβλίο μου: *Minos - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, που εκδόθηκε το 1927. Από τότε έγιναν μελέτες για την περίοδο αυτή σε πολλά άρθρα και βιβλία και ήρθαν στο φως καινούργια εύρηματα. Αρκεί να αναφερθώ εδώ μόνον στο *Palace of Minos*, τόμοι II - IV του Sir Arthur Evans. Ξαναδούλεψα το θέμα συνοπτικά στο *Geschichte der griechischen Religion*, τόμος I σελ. 237 και έξης, και διεξοδικά στην δεύτερη έκδοση των *Minos - Mycenaean Religion* 1950,² όπου τα προβλήματα που αναφέρονται σ' αυτήν εδώ και στις ακόλουθες σελίδες αναλύονται εκτενέστερα. Στο προηγούμενο βιβλίο, επειδή οι μαρτυρίες είναι μνημειακές, μελέτησα τη Μινωϊκή και τη Μυκηναϊκή θρησκεία σαν βασικά ένα σύνολο, έδειξα όμως και όρισμένες διαφορές. Ο Άδης, το βασίλειο των σκιών, δεν είναι Μινωϊκός. Η ασπιδοφόρα θεά επάνω στην πινακίδα από ασβεστόλιθο, που βρέθηκε στις Μυκήνες (σελ. 30), μία πρόδρομος της Αθηνᾶς, είναι μία Μυκηναϊκή προσαρμογή της Μινωϊκής οικιακής θεᾶς. Η πολυτελής νεκρική λατρεία των Μυκηναίων έρχεται σε αντίθεση με τη φτώχεια των τάφων της μεγάλης Κρητικής περιόδου. Ένα τελενταίο παράδειγμα προσφέρουν τα θαυμάσια εύρηματα στη Μιδέα.¹ Οί Σουηδικές ανασκαφές στην Ασίνη αποκάλυψαν μία τράπεζα με ειδώλια και σκεύη, ακριβώς όπως στους ναϊσκους των Μινωϊκών σπιτιών, σ' αυτά όμως είχαν προστεθῇ ένα μεγάλο κεφάλι κι ένας πέτρινος πέλεκυς, Ίσως ο Αΐας και ο

¹ A. W. Persson, «The Royal Tombs at Dendra near Midea», J931.

κεραυνός του. Ἡ τράπεζα ἦταν τοποθετημένη ὄχι σὲ ἓνα ναῖσκο, ἀλλὰ σὲ μιὰ γωνιά τοῦ μεγάρου, τῆς μεγάλης αἴθουσας.¹ Ἡ λατρεία ἦταν ἐλεύθερη γιὰ τὸ κοινό.

Μία καινούργια ἐξέταση τῶν σχέσεων τῆς Μυκηναϊκῆς θρησκείας, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μὲ τὴ Μινωϊκὴ θρησκεία, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ τὸν Ὅμηρο, δημιούργησε νέα προβλήματα. Οἱ Μυκηναῖοι ἦταν Ἕλληνες καί, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς εἰρηνικοὺς Μίνωες, ἦταν ἓνας πολεμικὸς λαός. Πολλοὶ ἥρωικοι μῦθοι καὶ εἰδικὰ οἱ μεγάλοι μυθικοὶ κύκλοι προέρχονται ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχή,² καὶ μ' αὐτοὺς ἐκεῖνοι οἱ θεοὶ ποὺ εἶναι τόσο στενὰ συνδεδεμένοι μὲ τοὺς μῦθους, ὥστε δὲν μποροῦν νὰ χωριστοῦν ἀπ' αὐτούς. Τὸ Κράτος τῶν θεῶν, ὁ Ὀλυμπος, ἔχει σχηματισθῇ ἐπάνω στὸ πρότυπο τοῦ Μυκηναϊκοῦ βασιλείου: ἓνας δυνατὸς βασιλιάς ποὺ κυβερνάει καμμιὰ φορὰ δύστροπους ὑποτελεῖς. Γεννήθηκε τὸ πρόβλημα ἂν ὁ Μινωικὸς μανδύας δὲν καλύπτει Μυκηναϊκὲς ιδέες, ποὺ εἶχαν πολὺ διαφορετικὸ χαρακτήρα. Παρόμοια προβλήματα εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ παρουσιάζονται, ὅταν ἓνας λιγώτερο πολιτισμένος λαὸς κληρονομῇ τὶς καλλιτεχνικὲς μορφὲς ἐνὸς πολὺ ἀνεπτυγμένου πολιτισμοῦ: ἡ παράσταση τοῦ *Ahuramazda* μὲ τὴ μορφή τοῦ θεοῦ *Assur* ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Ὁ Ὅμηρος διασώζει μιὰ κληρονομιά ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχή.³ Σπουδαιότερο ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς λεπτομέρειες εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ὅμηρος χωρίζει μόνο μιὰ προ-Δωρικὴ Ελλάδα καὶ περιγράφει μιὰ φεουδαρχικὴ κοινωνία, ποὺ κυβερνάει ἓνας πολεμικὸς βασιλιάς. Μπορεῖ νὰ κράτησε ἐπίσης μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ θρησκευτικὴ πίστη. Στὸ βιβλίο μου *Geschichte der griechischen Religion*, I, σελ. 338 κ.έ. ὑπογράμμισα δύο τέτοια στοιχεῖα: τὴ μοιρολατρεία, ποὺ ταιριάζει σὲ μιὰ πολεμοχαρὴ ἐποχή, καὶ τὸν θεϊκὸ μηχανισμό, ποὺ ἡ προέλευσή του πρέπει νὰ βρεθῇ κατὰ ἓνα μέρος στὴν πίστη μιᾶς προσωπικῆς σχέσεως μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ δυνατὴ ἀντίθεση μεταξὺ τῆς ταφῆς κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν στὴν Ὀμηρικὴ ἐποχή ἔχει σήμερα ἐλαττωθῇ. Στὴ Μιδέα τοποθετοῦσαν τοὺς νεκροὺς σὲ σαρκοφάγους, τὰ κτερίσματα ὅμως εἶναι κατὰ ἓνα μέρος καμμένα. Ἰχνη φωτιᾶς βρίσκονται σὲ πολλοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους καὶ καμμένα ὅσα σὲ μεταγενέστερους ὑστερομυκηναϊκοὺς τάφους. Ὁ Ὅμηρος ξέρεي μόνο τὸν τύμβο. Ἡ ὁροφὴ τὸν θολωτοῦ τάφου ἐβγαίνει ἐπάνω ἀπὸ τὴ γῆ καὶ ἦταν καλυμμένη ἀπὸ ἓνα τύμβο· ἐπίσης ἓνας θολωτὸς τάφος ἐπάνω στὴ γῆ ἦταν ἀνάλογα καλυμένος.⁴ Φαίνεται ὅτι καμμιὰ φορὰ ἔστηναν μιὰ στήλη στὴν κορυφή. Οἱ Μυκηναῖοι ἦταν Ἕλληνες, οἱ πρόγονοι τῶν Ἑλλήνων τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, καὶ δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς διαχωρίσωμε σὲ στεγανὰ διαμερίσματα. Ἐχομε ἐπομένως δίκαιο νὰ ψάχνουμε γιὰ μυκηναϊκὰ ἴχνη στὸν Ὅμηρο.

¹ Βλέπε τὸ βιβλίο μου « Minoan - Mycenaean Religion », σελ. XX καὶ ἐξῆς, καὶ πίνακες III καὶ IV.

² Τὸ θέμα αὐτὸ τὸ ἀναπτύσσω πλήρως ἀπὸ βιβλίο μου « Mycenaean Origin of Greek Mythology », 1932.

³ Χειρίσθηκα τὸ θέμα στὸ βιβλίο μου, « Homer and Mycenae », 1933

⁴ N. Valmin, « Tholos Tombs and Tumuli » στὸ *Corolla areologica* (Acta Instituti Romani Regni Sueciae II), 1932, σελ. 216 καὶ ἐξῆς.

Μερικοί σύγχρονοι ανθρωπολόγοι κατηγορούν τους κλασσικούς φιλολόγους ότι δεν προσέχουν τή χρήση των μύθων σαν τελετουργικῶν κειμένων ἢ τήν κοινωνική τους σπουδαιότητα.¹ Αὐτὸ ἀποδεικνύει μόνο τὴν ἄγνοια τῶν ανθρωπολόγων γιὰ τοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους καὶ τὶς χαρακτηριστικὲς τοὺς ἰδιομορφίες. Δὲν εἶναι λιγώτερο λανθασμένο νὰ κρίνωμε τοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους μὲ τὸ μέτρο ὀρισμένων πρωτογόνων λαῶν ἀπὸ τὸ νὰ κρίνωμε τοὺς μύθους τῶν πρωτογόνων λαῶν μὲ τὰ Ἑλληνικὰ μέτρα, ὅπως γινόταν παλαιότερα. Ἔχομε μερικὰ πολὺ φτωχὰ ὑπολείμματα Ἑλληνικῶν τελετουργικῶν κειμένων· οἱ μῦθοι ἀναφέρονται ἐλάχιστα σ' αὐτά. Κατὰ τὶς γιορτὲς τῶν θεῶν τραγουδοῦσαν τοὺς μύθους. Ἦταν ὁμως ποιητικὲς καὶ ὄχι λειτουργικὲς συνθέσεις. Ἐνας μῦθος σπάνια ἐπηρέαζε τὴν τελετουργία.² Ἡ κοινωνικὴ σημασία ὁμως τῶν μύθων ἦταν μεγάλη καὶ μιλῶ γι' αὐτὴν στὴ σελίδα 70. Ἡ πολιτικὴ τους σημασία ἐξετάζεται στὶς σελ. 250 κ.έ.³ Ἡ ἀντίληψη «ὅτι ὁ μῦθος εἶναι βασικὰ μιὰ ἐξήγηση, ἓνα εἶδος πρωτόγονης ἐπιστήμης» εἶναι λανθασμένη. Τὰ «αἷτια» δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ βρῇ μιὰν ἐξήγηση γιὰ ὅ,τιδήποτε τραβάει τὴν προσοχή του εἶναι παγκόσμια καὶ συχνὰ παίρνει φανταστικὲς μορφές. Παρόμοια «αἷτια» εἶναι συνήθη σὲ ὅλους τοὺς λαούς.

Τὸ δυσκολώτερο καὶ σκοτεινότερο πρόβλημα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὁ Ὀρφισμός, ἐξετάσθηκε μὲ πολλοὺς τρόπους,⁴ ἀπὸ τότε πού ὁ καθηγητὴς Kern ἐτοίμασε τὸ ἔδαφος συγκεντρώνοντας τὶς πηγὲς καὶ τὰ ἀποσπάσματα. Ὁ καθηγητὴς Linforth προσπαθεῖ σὲ μιὰ σοφὴ καὶ διεισδυτικὴ ἀνάλυση νὰ σβῆση σχεδὸν τὸν Ὀρφισμό. Ἀναγνωρίζει σὰν ὀρφικὸ μόνο ὅ,τι εἶναι «σφραγισμένο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρφέα». Ἡ σφραγίδα ὁμως αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπάτη, γιατί ὅλα τὰ Ὀρφικὰ κείμενα εἶναι ψευδεπίγραφα. Παραβλέπει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ὀρφισμός εἶναι μιὰ συμβατικὴ ὀνομασία γιὰ τὸν κυριώτερο κλάδο διαφόρων θρησκευτικῶν κινήσεων καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χωριστῇ ἀπὸ αὐτές. Παρατηρεῖ σωστὰ (σελ. 327 κ.έ.) ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Ὀλυμπιόδωρο, ὁ ἀνθρωπος δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν τέφρα τῶν Τιτάνων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν καπνιά πού ὑψώθηκε ἀπὸ τὰ καιγόμενα κορμιά τους. Ὁ Ὀλυμπιόδωρος εἶναι ἓνας μεταγενέστερος συγγραφέας, ὅπως εἶναι καὶ ἄλλοι πού διηγοῦνται ὅτι οἱ Τιτάνες ἔφαγαν τὰ κομμένα μέλη τοῦ παιδιοῦ Διονύσου. Αὐτὸ ὁμως εἶναι κιόλας αὐτονόητο. Οἱ Ὀρφικοὶ ξανά-πλασαν τὴ Διονυσιακὴ τελετουργία τοῦ διαμελισμοῦ ἐνὸς ζώου (στὸ μῦθο ἐνὸς παιδιοῦ) καὶ τῆς ὠμοφαγίας στὸ μῦθο ὅτι οἱ Τιτάνες διαμέλισαν τὸ παιδί Διόνυσο. Ἡ προέλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς Τιτάνες ἐξυπακούεται ἀπὸ τὸ ρητὸ πού ἀναφέρει ὁ Πλάτων γιὰ τὴν τιτανικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Γιατί ὁ

¹ Π.χ. B. Malinowski, «Myth in Primitive Psychology», 1926. Γιὰ μιὰ ὀρθὴ ἀποψη τοῦ προβλήματος βλέπε E. Ehnmark, «Anthropomorphism and Miraclex, Uppsala universitetets aorsskrift, 1939. fasc. 12, σελ. 136 καὶ ἐξῆς.

² Βλέπε H. J. Bose, «Modern Methods in Classical Mythology», 1930.

³ Βλέπε τὸ βιβλίο μου «Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece», 1951.

⁴ Το ἄρθρο μου «Early Orphism and Kindred Religions Movements», Harvard Theol. Bev., XXVIII, 1935, σελ. 181 καὶ ἐξῆς. W. K. C. Guthrie, «Orpheus and Greek Religion», 1935, I. M. Linforth, «The Arts of Orpheus», 1941.

ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπόλυτα κακός, ὑπάρχει καὶ κάτι τὸ θεϊκὸ μέσα του. Ὅσο γιὰ τὴ μετεμψύχωση, τὰ λόγια του Πινδάρου (Ο λ υ μ π. II, 66 κ.έ.), πού προηγούνται ἀπὸ τὰ λόγια πού ἀναφέρω στὸ βιβλίο αὐτὸ (σελ. 233), εἶναι σημαντικά, γιατί, ὅταν τὰ καταλάβωμε σωστά, λένε ὅτι ἀκριβῶς, ὅπως ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ τὰ κάνη κακὸ σ' αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ νὰ τιμωρηθῇ στὸν Κάτω Κόσμον, τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ κάνη κακὸ στὸν Κάτω Κόσμον καὶ νὰ τιμωρηθῇ σ' αὐτὸ τὸν κόσμον. Ὁ ἄνθρωπος αἰωρεῖται ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸν ἄλλο κόσμον.

Μερικὰ μέρη τοῦ θέματος τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τέταρτου κεφαλαίου ἔχουν μελετηθῇ διεξοδικώτερα στὸ βιβλίο μου *Greek Popular Religion*¹, ὅπου προσπάθησα νὰ περιγράψω τὴν Ἑλληνικὴ θρησκεία ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀγρότη καὶ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ. Περιέχει ἐπίσης ἓνα κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἐλευσίνια θρησκεία. Στὴν ἐρμηνεία μου τοῦ μύθου πού βρίσκεται στὴ βάση τῆς Ἐλευσίνιας λατρείας (βλέπε σελ. 222 κέ.)² θεωρῶ τοὺς τέσσερεις μῆνες κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Κόρη ἀπουσιάζει σὰν τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες, κι αὐτὸ ἀμφισβητήθηκε. Ἄν ὅμως κανεῖς σκεφθῇ σοβαρά, πρῶτον ὅτι ἡ Δήμητρα δὲν εἶναι μιὰ θεὰ τῆς βλαστήσεως γενικά, ἀλλὰ εἰδικὰ τῶν δημητριακῶν, καὶ δεύτερον, τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ γεωργικὸ ἡμερολόγιο, ἡ ἐρμηνεία μου εἶναι ἀτράνταχτη. Μετὰ τὸν θερισμό, τὸν Ἰούνιο, τὸ σιτάρι ἀποθηκευόταν σὲ ὑπόγειες ἀποθήκες. Δὲν τὸ ἐβγαζαν ἔξω, παρὰ ὅταν πλησίαζε ἡ ἐποχὴ τῆς σπορᾶς τὸν Ὀκτώβριο (βλέπε σελ. 134)· τότε μόνο ἡ Κόρη ξανάσμιγε μὲ τὴ μητέρα της. Ὅλους αὐτοὺς τοὺς τέσσερεις μῆνες οἱ ἀγροὶ εἶναι γυμνοὶ καὶ ἔρημοι, καὶ καίγονται ἀπὸ τὸν δυνατὸ ἥλιο. Δὲν ὑπάρχει πρασινάδα ἐπάνω τους, καὶ ἡ Κόρη ἀπουσιάζει.

Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴ θρησκεία καὶ τοὺς ἐπικριτὲς της, πού ἔφθασε στὸ ζενίθ της μὲ τὶς περίφημες δίκες γιὰ ἀθεϊσμό στὴν Ἀθήνα, ἀναφέρεται μὲ πολλὴ συντομία (σελ. 280 καὶ 289). Τὸ τελευταῖο παράδειγμα ὀφειλόταν στίς ἐπαναστατικὲς ιδέες πού διέδιδαν οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι καὶ οἱ σοφιστές. Στὸ βιβλίο μου ὅμως *Greek Popular Religion* προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι ἡ σύγκρουση προωθήθηκε ἀπὸ τοὺς μάντις, πού κατάλαβαν ὅτι ἡ φυσικὴ φιλοσοφία ἦταν ἓνας κίνδυνος γιὰ τὴν τέχνη τους. Γιατί, ἂν τέτοια φαινόμενα, ὅπως οἱ ἐκλείψεις, οἱ ἀνατομικὲς ἀνωμαλίες στὰ ὄργανα τῶν ζώων κλπ. ὀφείλονταν σὲ φυσικὰ αἷτια, αὐτὰ δὲν ἦταν οἰωνοί, καὶ ἡ τέχνη τῶν μάντεων ἦταν ἄχρηστη. Ἐπὶ πλέον, δίκες αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὀργανώθηκαν γιὰ πολιτικὸς σκοπούς, καὶ ὁ θυμὸς τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ἐναντίον τῶν σοφιστῶν, τοὺς ὁποίους κατηγοροῦσαν ὅτι ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἀκολασίας καὶ τῆς ἐκλύσεως τῶν ἡθῶν τῶν νέων, ἔπαιξε τὸ ρόλο του. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα εἶναι φανερὸ στὴν κατηγορία κατὰ τοῦ Σωκράτη.

Σ' ἓνα βιβλίο μου, πού ἐκδόθηκε τὸ 1948, *Greek Piety* (Clarendon Press), εἶδα τὴν Ἑλληνικὴ θρησκεία ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιὰ, προσπαθώντας νὰ προσδιορίσω τὶς βασικὲς γραμμὲς τῶν ἀντιλήψεων τῶν Ἑλλήνων σχετικὰ μὲ τὸν κόσμον, τὸ

¹ New York, Columbia Press, 1940, ἀνατύπωση 1947, μὲ εἰκονογράφηση.

² Μελέτησα τὴ θρησκεία τῆς Ἐλευσίνιας ἐκτενέστερα στὸ ἄρθρο, «Die Eleusinischen Coltheiten», *Arw*, XXXII, 1935, σελ. 79 καὶ ἐξῆς.

σύμπαν, τις δυσκολίες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ ἀνώτερες δυνάμεις. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς προέρχονταν ἀπὸ τὶς μορφωμένες τάξεις καὶ ἐπηρέασαν καὶ τὸ λαό. Στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, ἡ ἀπαίτηση γιὰ δικαιοσύνη ὑψώθηκε τόσο στὴ θρησκεία, ὅσο καὶ στὸ Κράτος. Ἡ δικαιοσύνη ἦταν τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς. Τὸ αἶτημα τῆς δικαιοσύνης ὁδήγησε στὸν κοινωνικὸ τομέα, σὲ μιὰ ἀπαίτηση γιὰ τὴν ἴση διανομὴ τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, καί, στὸ θρησκευτικὸ τομέα, στὴν ἀντίληψη τῆς ἰσότητος τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων ἔτσι, ὥστε μιὰ ὀρισμένη δόση καλῆς τύχης νὰ ἀντισταθμίζεται ἀπὸ μιὰ ἴση δόση κακοδαιμονίας. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ βρῆκε τὴν ἑκφρασὴ της στὴ θεωρία τῆς «ὑβρεως» καὶ τῆς «νεμέσεως» τῆς ἀνθρώπινης κακοκεφαλιάς, καὶ τῆς τιμωρίας της ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Ἡ δύναμη ποὺ προκάλεσε μιὰ τέτοια ἰσοπέδωση, δὲν ἐπρόκειτο νὰ βρεθῇ σὲ ὀρισμένους θεοὺς, ἀλλὰ μόνο σὲ μιὰ γενικὴ ἀντίληψη τῆς θεότητος, τὸ θεῖον. Αὐτὴ ἡ θρησκεία τῆς ὑποταγῆς δὲν ἔδινε οὔτε τὸ στήριγμα καὶ τὴν ἐλπίδα μέσα στὶς συμφορές, οὔτε τὴν παρηγοριὰ στὴ θλίψη, ποὺ τεριμένει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ μιὰ ἀνώτερη δύναμη. Δὲν μπορούσε νὰ ἀνθέξῃ στὴν κριτικὴ.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένο σὲ μιὰ ἑκθεση τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ τῆς πτώσεώς της. Δὲν ὑπῆρχε χώρος γιὰ νὰ διαπραγματευθῶ τὸ νέο χτίσιμο ποὺ ἄρχισε ὕστερα ἀπὸ τὴν πτῶση τῆς παλαιᾶς θρησκείας. Τὸ νέο αὐτὸ χτίσιμο ὀνομάζεται συγκρητισμός, δηλαδὴ ἓνα μῖγμα διαφόρων θρησκειῶν, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀποδίδεται στὶς Ἀνατολικὲς θρησκεῖες συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀστρολογίας. Συχνὰ λένε ὅτι ἡ Ελλάδα πνιγόταν ἀπὸ τὸ σφιχτὸ ἀγκάλιασμα τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὸ εἶναι μόνο ἐν μέρει σωστό. Ἡ Ἑλληνικὴ σκέψη πρόσφερε μιὰ σημαντικὴ συμβολή: μιὰ νέα ἔννοια τοῦ Σύμπαντος καὶ τῶν νόμων του, τῶν ὁποίων ἡ ἀστρολογία δὲν εἶναι παρὰ ἓνα δευτερεῦον στοιχεῖο· τὴν ἔννοια τῆς δυνάμεως καὶ τὴν πίστη στοὺς δαίμονες ποὺ ἐκφυλίστηκε σὲ μαγεία καὶ δεισιδαιμονία· μιὰ δυνατὴ τάση πρὸς τὸ μονοθεϊσμό· τὴν ὑπερβατικότητα ἀπὸ ὅπου ἐξαρτιόταν ὁ δυναδισμός καὶ ὁ ἀσκητισμός· ὀρισμένες τάσεις πρὸς τὸν μυστικισμό καὶ τὸν πνευματισμό — ὅλα αὐτὰ δυναμωμένα ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ ἐπίδραση. Μιὰ νέα θρησκεία σχηματίσθηκε ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἐνσωματώνοντας ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους ἀπὸ τοὺς παλαιούς Ἑλληνικοὺς μύθους καὶ τὶς Ἀνατολικὲς λατρεῖες. Προσπάθησα νὰ δείξω αὐτοὺς τοὺς παράγοντες στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου μου *Greek Picty*, ποὺ εἶναι μιὰ περίληψη τῶν τεκμηρίων καὶ τῶν συζητήσεων στὰ πιὸ σπουδαῖα κεφάλαια τοῦ βιβλίου μου *Geschichte der Griechischen Religion*, τόμος II.

Ἐλπίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης, ποὺ μαζὺ μ' αὐτὸ τὸ βιβλίον θὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του τὰ δύο μικρὰ βιβλία ποὺ ἀνέφερα κιόλας, θὰ μπορέσῃ νὰ καταλάβῃ τί ἦταν ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ τί ἀπέγινε.

M. P. N.

Lund, Ἀπρίλιος 1952

I

Η ΚΡΗΤΟ-ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Οί βασικές τάσεις στη μελέτη της Έλληνικης θρησκείας μοιάζουν σήμερα να μάς φέρνουν πάλι πίσω στις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν στα πρώτα χρόνια της αρχαιολογικής έρευνας. Η προσοχή έμενε προσκολλημένη στα έρείπια και στις επιγραφές που ήταν σκορπισμένες στην περιοχή ενός αρχαιολογικού χώρου ή οί Αρχαιολόγοι έσπαζαν ανυπόμονα τα ενδιάμεσα στρώματα του έδαφους για να φθάσουν στις πιο παλαιές και τις πιο πρωτόγονες μαρτυρίες της ανθρώπινης ζωής. Όμοια, οί θρησκευτολόγοι προτιμούσαν να ασχοληθούν με την πτώση της θρησκείας της αρχαιότητας την εποχή της μεγάλης κρίσεως που σήμανε τὸ τέλος της κλασσικής περιόδου, ή προσπαθούσαν να βρουν τα πρωτόγονα θεμέλια πάνω στα όποια, όπως κι' άλλες θρησκείες, χτίσθηκε ή Έλληνική θρησκεία. Δικαιολογημένα παρατηρήθηκε πως έχει παραμεληθῇ ή μελέτη της Έλληνικης θρησκείας, την εποχή όπου ή ευημερία και ό πολιτισμός της Ελλάδος είχαν φθάσει στο ζενίθ. Κι' όταν κάνουμε προσπάθειες για να εισδύσουμε μέχρι τις πιο βαθιές και πιο πρωτόγονες βάσεις, ξεχνάμε πολύ εύκολα πως πριν από τους Έλληνες ζούσε στην Ελλάδα ένας λαός με ύψηλο και πλούσια ανεπτυγμένο πολιτισμό.

Η εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα ξεπετάχτηκε με θαυμάσια δροσιά και λάμψη από τα προστατευτικά τριόβαθα της γῆς, όπου ήταν κρυμμένη περισσότερο από 3.000 χρόνια. Ο πολιτισμός της εποχής εκείνης ξεκίνησε από την Κρήτη, αλλά έδωσε θαυμάσια δείγματα πάνω στην ήπειρωτική Ελλάδα, και ειδικά στην ανατολική. Είναι βέβαιο τώρα πως ό λαός που τὸν δημιούργησε δὲν ἀνήκε οὔτε στην Έλληνική οὔτε στην Ἀρία φυλή. Έτσι έγινε μιὰ θρησκευτική ἀλλαγή στην Ελλάδα κατά τούς προϊστορικούς χρόνους και τὸ πρώτο βῆμα που πρέπει να κάνουμε για να καταλάβουμε την ιστορία της Έλληνικης θρησκείας είναι να προσπαθήσουμε να ἐξηγήσουμε ποιές ήταν οί συνέπειες αὐτῆς της ἀλλαγῆς. Θὰ ἀρχίσουμε λοιπὸν με την προσπάθεια να προσδιορίσουμε την ἔννοια της θρησκείας της εποχῆς του Χαλκού, δηλαδή της Κρητο-Μυκηναϊκῆς θρησκείας.¹

Τὸ ὕλικὸ δὲν λείπει. Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα πολλὰ ἔχουν καθαρά θρησκευτική προέλευση. Η Κρητο-Μυκηναϊκή θρησκεία ὅμως εἶναι ἓνα εἰκονογραφημένο βιβλίο χωρὶς κείμενο. Ἄν θέλωμε να κάνουμε τις εἰκόνες να μιλήσουν, ή καλύτερη μέθοδος εἶναι να δοῦμε τις ἀναλογίες με τις άλλες θρησκείες. Ἀφοῦ οί φυλετικές ρίζες τοῦ λαοῦ αὐτοῦ εἶναι ἄγνωστες, καμμιὰ θρησκεία τοῦ κόσμου δὲν μπορεῖ να ἔχη περισσότερες ἀξιώσεις ἀπὸ μία ἄλλη να προσφέρει τὸ κείμενο. Εἶναι ὅμως φυσικὸ ὅτι πρέπει να ψάξουμε πρώτα για την ὑπαρξή της στην Ελλάδα την ἴδια και στοὺς γειτονικούς της λαούς. Πρὶν να καθοριστῇ ή φυλετική διαφορά, ἔβγαζαν εύκολα συμπεράσματα ἀπὸ την θρησκεία της κλασσικῆς Ελλάδος. Σήμερα γίνεται αὐτὸ μόνο με την δέουσα προσοχή.

Πρὶν νὰ συζητήσωμε γιὰ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς Κρητο-Μυκηναϊκῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας, πρέπει πρῶτα νὰ βροῦμε τί ἦταν ἡ ἴδια ἡ Κρητο-Μυκηναϊκὴ θρησκεία. Μερικοὶ μελετητὲς τοῦ προβλήματος προσπάθησαν νὰ τὴν συνδέσουν μὲ τὶς ἀρχαῖες ἀνατολικὲς θρησκείες τοῦ Σημιτικοῦ κόσμου καὶ τῆς Αἰγύπτου. Ὅμως σημάδια τῆς Σημιτικῆς καὶ Βαβυλωνιακῆς ἐπιδράσεως ἐπάνω στὸν Κρητο-Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ εἶναι ἀκαθόριστα καὶ δυσεξιχνίαστα. Δὲν συμβαίνει αὐτὸ τόσο μὲ τὴν Αἰγυπτιακὴ ἐπίδραση, γιατί μπορούμε νὰ ἀποδείξωμε ὅτι στενὲς σχέσεις ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὴν Κρήτη καὶ τὴν Αἴγυπτο. Τὸ πρῶτο ἄνθισμα τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ στὴν πρωτομινωικὴ περίοδο φαίνεται νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ Αἰγυπτιακὴ ὥθηση. Ἡ Κρητικὴ τέχνη ἐμπνέεται πότε - πότε ἀπὸ Αἰγυπτιακὰ πρότυπα, καὶ ἀκόμα υἱοθετεῖ δύο στοιχεῖα τῆς Αἰγυπτιακῆς θρησκείας (τὸ σεῖτρο καὶ τὸ ἄνκχ).^{*} Ὅμως αὐτὰ καθόλου δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ Αἰγυπτιακὴ ἐπίδραση ἦταν ἡ βάση τῆς Κρητικῆς τέχνης καὶ θρησκείας. Ἀντίθετα οἱ μαρτυρίες δείχνουν τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν πρωτοτυπία τῆς Κρητομυκηναϊκῆς θρησκείας, ὅπως καὶ ἡ Κρητομυκηναϊκὴ τέχνη εἶναι πρωτότυπη καὶ ἀνεξάρτητη, πού καὶ ὅταν ἀκόμα ἐμπνέεται ἀπὸ Αἰγυπτιακὰ πρότυπα, τοὺς δίνει τὴν δική της πνοή.

Πολὺ μεγαλύτερο βάρος δίνουν τώρα στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία καὶ στὶς θρησκείες τῆς Μ. Ἀσίας, γιατί ὑπάρχουν φιλολογικὲς ἐνδείξεις ὅτι ὁ προελληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ γηγενὴς πληθυσμὸς τῆς Μ. Ἀσίας ἀνῆκαν στὴν ἴδια φυλὴ. Αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις ὅμως ἀφοροῦν μόνο τὴν Δυτικὴ Μ. Ἀσία. Ὅσο γιὰ τοὺς Χετταίους, ξέρομε τώρα πῶς ἡ γλῶσσα τους ἦταν βασικὰ Ἰνδοευρωπαϊκὴ, ἀλλὰ πολὺ ἀνακατεμένη μὲ ντόπιες γλῶσσες. Οἱ Χετταῖοι δανείστηκαν τοὺς θεοὺς τῆς χώρας, π.χ. τὸν Teshub, καὶ ἐπηρεάστηκαν βαθειὰ ἀπὸ τὸν Βαβυλωνιακὸ πολιτισμὸ. Ἡ ἐπίδρασή τους μόλις καὶ μετὰ βίας ἔφθασε στὴν δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μ. Ἀσίας.²

Πρέπει, πρῶτα - πρῶτα, νὰ σχηματίσωμε μιὰ ἰδέα τῆς Κρητο-Μυκηναϊκῆς θρησκείας ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λείψανα, καὶ ὅσο γίνεται χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσωμε ξένες ἀναλογίες γιὰ νὰ τὰ ἐρμηνεύσωμε. Μόνο ὅταν ξεκινήσωμε ἀπ' αὐτὴ τὴ βάση, θὰ μπορέσωμε νὰ προχωρήσωμε. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὑπάρχουν δύο εἰδῶν μνημεῖα πού βοηθοῦν σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ στὴν κατανόηση τῆς θρησκείας. Τὸ ἓνα εἶδος ἀποτελεῖται ἀπὸ εἰδῶλα καὶ καθαυτὸ λατρευτικὰ ἀντικείμενα, τὸ ἄλλο ἀπὸ γλυπτές, ζωγραφισμένες ἢ χαραγμένες παραστάσεις ἀντικειμένων καὶ σκηνῶν σχετικῶν μὲ τὴν θρησκεία. Στὸ δεύτερο εἶδος ἡ δημιουργικὴ φαντασία τοῦ καλλιτέχνη παίζει τὸν ρόλο της καὶ αὐτὸ φαίνεται ἰδίως στὶς παραστάσεις τῶν θεῶν. Ἐχουν τὴν μορφή, πού τοὺς ἔδωσε ἡ φαντασία, καὶ πολὺ σπάνια τὴν μορφή πού παίρνουν κατὰ τὴν λατρευτικὴ τους ἀπεικόνιση.

^{*} Τὸ σεῖτρο ἦταν τελετουργικὸ ὄργανο χάλκινο ἢ χρυσὸ πού τὸ χρησιμοποιοῦσαν στὴ λατρεία τῆς Ἰσιδος καὶ μὲ τὸν κρότο του πίστευαν ὅτι διώχνει τὰ κακοποιὰ πνεύματα. Τὰ ἄνκχ ἦταν δακτυλιοφόρος σταυρός, σύμβολο τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναστάσεως, καὶ εἰκονίζεται σὲ παραστάσεις θεῶν ἢ βασιλέων.

Μπορούμε μάλιστα νὰ φαντασθοῦμε πὼς ἡ λατρεία δὲν γνώριζε εἰκονικὲς παραστάσεις, μ' ὅλο πὺν ὁ καλλιτέχνης παρέστησε τὴν ἐπιφάνεια* ἑνὸς θεοῦ. Γι' αὐτὸ εἶναι καλλίτερα νὰ μελετήσωμε τὴν Κρητο-Μυκηναϊκὴ θρησκεία, ὅχι ὅπως τὴν παρέστησε ἡ δημιουργικὴ φαντασία, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ λείψανα τῆς λατρείας.

Οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τῆς Κρήτης, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι νεολιθικοὶ λαοί, ζοῦσαν σὲ σπηλιές. Ὅταν ἐγκατέλειψαν τὶς σπηλιές γιὰ καλλίτερες κατοικίες, συνέχισαν νὰ τὶς χρησιμοποιοῦν σὰν νεκροταφεῖα καὶ σὰν κέντρα λατρείας. Ἐδῶ ἔχομε ἓνα παράδειγμα τοῦ θρησκευτικοῦ συντηρητισμοῦ τοῦ ὁποῖου βρίσκομε ἄλλα ἴχνη στὴν Μινωικὴ θρησκεία, π.χ. τὰ χονδροειδῆ κωδωνόσχημα εἰδῶλια πὺν ἦταν ἀντικείμενα λατρείας, ὅταν ἡ τέχνη εἶχε ἀπὸ πολὺ καιρὸ ξεπεράσει αὐτὲς τὶς πρωτόγονες μορφές, καὶ τὰ δερμάτινα ἐνδύματα πὺν φοροῦσαν οἱ ἱερεῖς κατὰ τὶς θρησκευτικὲς τελετὲς ὅπως παρουσιάζονται στὴν σαρκοφάγο τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ σὲ σφραγίδες. Στὸ βουνὸ Ἰδη ὑπάρχουν δύο σπηλιές —τόποι λατρείας— στὶς Καμάρες καὶ στὸ χωριὸ Πατσῶ (ἡ περίφημη σπηλιὰ τοῦ Ἰδαίου Διὸς στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ δὲν ἔδωσε παρὰ εὐρήματα Ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς). Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ σπηλιὰ στὸ Ψυχρὸ στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη εἶναι ἰδιαίτερα ἀφθονα, μ' ὅλο πὺν δὲν εἶναι ἡ σπηλιὰ στὴ Δίκτη, ἀλλὰ ἡ σπηλιὰ στὴν Λύκτο, ὅπου ὁ Ἡσίοδος ἀναφέρει πὼς ἡ Ρέα ἔφερε τὸν νεογέννητο Δία.³ Μία ἐνδιαφέρουσα σπηλιὰ βρίσκεται στὰ περὶχωρα τῆς Κνωσσοῦ, ἐνῶ στὸ ἐπίνειό της, τὴν Ἀμνισό, ὑπάρχει ἡ σπηλιὰ τῆς Εἰλείθυιας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὑπαίθριοι τόποι λατρείας ὅπως στὴν τοποθεσία Πετσοφὰ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ, ὅπου βρέθηκαν ἀναρίθμητα ἀντικείμενα, ὅπως καὶ στὴ κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Ἰούκτας κοντὰ στὴν Κνωσσό, ὅπου ὑπάρχει καὶ μιὰ μικρότερη σπηλιὰ.

Τὰ εὐρήματα δὲν μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸ εἶδος τῆς λατρείας οὔτε γιὰ τὸν θεὸ πὺν λάτρευαν σ' αὐτὰ τὰ μέρη. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο μὲ τὰ πάμπολλα ἀντικείμενα λατρείας πὺν βρέθηκαν σὲ σπίτια ἢ παλάτια. Στὰ Γουρνιὰ⁴ καὶ στὸ Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων —ὅπως τὸ ἀποκαλοῦν— τῆς Κνωσσοῦ,⁵ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ βρέθηκαν στὶς παλαιές τους θέσεις. Τὰ εὐρήματα εἶναι τόσο πολλὰ, πὺν μποροῦμε ἴσως νὰ συμπεράνωμε ὅτι κάθε παλάτι καὶ τουλάχιστον κάθε μεγάλη σπίτι εἶχε τὴν λατρεία του, μ' ὅλο πὺν τὰ δωμάτια τὰ ἀφιερωμένα στὴ λατρεία ἦταν πολὺ μικρά. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ὑπάρχουν σπονδικὲς τράπεζες, ἱερὰ κέρατα καὶ κωδωνόσχημα εἰδῶλια. Τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὰ Γουρνιὰ ἔχει ἓνα φίδι τυλιγμένο γύρω του, καὶ ἄλλα κομμάτια ἀπὸ ἀνάλογα εἰδῶλια μὲ φίδια βρέθηκαν σὲ ἄλλες μεριές. Ἡ θεὰ τῶν φιδιῶν εἶναι ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπὸ τὶς Μινωικὲς θεότητες. Σὲ δύο πέτρινα κιβώτια κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἑνὸς δωματίου στὸ παλάτι τῆς Κνωσσοῦ βρέθηκαν τυλιγμένα μαζὶ ἀντικείμενα ἀπὸ ἓνα ἱερὸ τοῦ παλατιοῦ, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν μιὰ θεὰ τῶν φιδιῶν ἀπὸ φαγεντιανή, ἓνα ἄλλο ἀγαλματάκι γυναικας — μᾶλλον ἱερείας— μὲ φίδια στὰ χέρια της καὶ δείγματα

* Θρησκευτικὲς ὄρος, σημαίνει τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς θεοῦ κατὰ τὴν λατρεία του στοὺς πιστοὺς. Λέγεται καὶ θεοφάνεια.

ἀπὸ τὰ ἐνδύματα ποὺ φοροῦσε ἡ θεά.⁶ Τὸ ὠραιότερο μοναδικὸ εὔρημα εἶναι ἓνα ἀγαλματάκι τῆς θεᾶς τῶν φιδίων ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο ποὺ βρίσκεται τώρα στὴ Βοστώνη. Τὰ φίδια καὶ οἱ ἄκρες τοῦ φορέματός της εἶναι ἀπὸ χρυσάφι.⁷

Τὸ φίδι θεωρεῖται ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν ψυχὴ τοῦ νεκροῦ καὶ συνεπῶς ἡ θεότητα αὐτὴ βασιλεύει στὸν κάτω κόσμος, ὅπως ἡ Περσεφόνη. Ἀλλὰ δὲν ἐξηγεῖται γιατί ἡ θεότητα τοῦ κάτω Κόσμου θὰ εἶχε πάρει θέση μέσα στὴν οἰκιακὴ λατρεία. Ἄλλωστε τὸ φίδι δὲν ἀντιπροσωπεύει μόνο τοὺς νεαροὺς. Ἡ ἀρχαία ὅσο καὶ ἡ νέα λαογραφία τὸ θεωροῦν προστάτη καὶ «γούρι» τοῦ σπιτικοῦ. Στὴν σημερινὴ Ἑλλάδα τὸ ἀποκαλοῦν «ἀφέντη τοῦ σπιτιοῦ» καὶ τοῦ κάνουν προσφορές. Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ κοιτάξουμε μακρύτερα γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ὕπαρξη τῆς Μινωϊκῆς οἰκιακῆς θεᾶς τῶν φιδίων.

Τὰ κωδωνόσχημα εἰδῶλια ἀνακαλύφθηκαν μόνο σὲ μία περίπτωση ἀνάμεσα σὲ νεκρικὲς προσφορές. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἓνα δωμάτιο σ' ἓνα παλιὸ σπίτι εἶχε χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὴν ταφὴ, ἔτσι δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι τὰ εἰδῶλια αὐτὰ ἦταν νεκρικὲς προσφορές.⁸ Ἄλλα εἰδῶλα — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀφιερῶματα — βρέθηκαν σὲ τάφους ἢ χωριστά. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀνήκουν τὰ πολὺ γνωστὰ Μυκηναϊκὰ εἰδῶλια καὶ τὰ γυμνὰ γυναικεῖα εἰδῶλια ποὺ συχνὰ θεωροῦντο ὡς παραστάσεις μιᾶς θεᾶς καὶ συγκρίνονται μὲ τὴν ἀνατολικὴ θεὰ τῆς Γονιμότητος. Κατὰ κανόνα δὲν τοποθετοῦσαν εἰδῶλια Θεῶν μέσα σὲ τάφους, μ' ὅλο ποὺ τὰ δύο χρυσὰ πινάκια ἀπὸ τὸν τρίτο λακκοειδὴ τάφο τῶν Μυκηναίων, ποὺ παριστάνουν μιὰ γυμνὴ γυναῖκα μὲ πουλιά, εἶναι ἓνα ἀναμφισβήτητο τεκμήριο τῆς συνήθειας αὐτῆς. Ἡ ἀπλούστερη ἐξήγηση εἶναι νὰ θεωρησὶ κανεῖς αὐτὲς τίς γυναικεῖες μορφὲς ὅπως τίς μορφὲς τῶν ζώων καὶ ἄλλων κτερισμάτων: Ὑπῆρχαν γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τοὺς νεκροὺς στὸν ἄλλο κόσμος. Δὲν μποροῦμε νὰ βγάλουμε κανένα συμπέρασμα ἂν πρόκειται γιὰ παραστάσεις Θεῶν.

Ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στοὺς λατρευτικοὺς χώρους ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάνω, αὐτὰ ποὺ ξεχωρίζουν εἶναι τὰ ἀποκαλούμενα ἱερὰ κέρατα, ὁ διπλοῦς πέλεκυς, οἱ τράπεζες προσφορῶν διαφόρων σχημάτων. Ἀπὸ αὐτὲς τίς τράπεζες μία σὲ σχῆμα στρογγυλὸ μὲ τρία πολὺ κοντὰ πόδια καὶ ἓνα ρηχὸ βαθούλωμα στὴν ἐπιφάνεια βρέθηκε σὲ ἀρκετὰ μέρη τῆς Κρήτης καθὼς καὶ στὶς Μυκῆνες. Στὶς Μυκῆνες βρέθηκε τελευταία μία κλιμακωτὴ βάση ὅμοια μὲ ἐκείνη ὅπου ἦταν στημένος ὁ διπλοῦς πέλεκυς, Αὐτὰ τὰ εὔρηματα εἶναι σημαντικά, γιατί δείχνουν ὅτι ἡ λατρεία εἶχε τὸν ἴδιο χαρακτήρα στὶς Μυκῆνες καὶ στὴν Μινωϊκὴ Κρήτη.

Τὰ ἱερὰ κέρατα καὶ οἱ διπλοὶ πελέκεις βρίσκονται πολὺ συχνὰ σὲ παραστάσεις σκευῶν ποὺ ἀνήκουν στὴν λατρεία. Στὴν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιὰ δύο κερατοειδεῖς ἀποφύσεις ποὺ στρέφονται πρὸς τὰ ἐπάνω, ἐνωμένες μὲ μία ραβδωτὴ βάση. Ἡ προέλευσή τους εἶναι ἄγνωστη. Τὰ ἔχουν συγκρίνει μὲ τὰ «κέρατα τοῦ βωμοῦ» τῆς Σημιτικῆς θρησκείας. Βρίσκονται συχνὰ πάνω σὲ βωμοὺς ἀλλὰ σὰν ἓνα ξεχωριστὸ σκεῦος. Ὑπέθεσαν ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ συντομευμένη καὶ συμβατικὴ μίμηση τοῦ βουκράνου. Πάντως ἓνα εἶναι βέβαιο: ὅτι τὰ

κέρατα είναι ή θέση τής καθοσίωσης, γιατί τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τὰ τοποθετοῦσαν ἀνάμεσά τους.

Ὁ διπλὸς πέλεκυς εἶναι τὸ σύμβολο τής Μινωϊκῆς θρησκείας, σύμβολο τόσο χαρακτηριστικὸ καὶ πανταχοῦ παρὸν, ὅσο ὁ Χριστιανικὸς Σταυρὸς ἢ τὸ Μωαμεθανικὸ μισοφέγγαρο. Ἔχουν βρεθῇ πάμπολλα παραδείγματα ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται παρὰ μόνον γιὰ ἱερὸ σκοπὸ — πλούσια διακοσμημένοι διπλοὶ πελέκεις ἀπὸ λεπτὰ χάλκινα φύλλα, μικροσκοπικοὶ πελέκεις ἀπὸ διαφορετικὸ ὕλικό. Συχνὰ τοὺς βρίσκομε πάνω σὲ ἀγγεῖα καὶ σφραγίδες ἢ χαραγμένους πάνω στὶς πέτρες τῶν τοίχων καὶ τῶν κιόνων τοῦ παλατιοῦ τής Κνωσσοῦ. Κάθε διπλὸς πέλεκυς ὅμως, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς σταυροὺς, δὲν θὰ πῇ πὼς ἦταν καὶ ἀντικείμενο λατρείας. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ βάζουν τὸ οἰκοδόμημα ἢ τὸ ἀντικείμενο κάτω ἀπὸ μία ὑψηλὴ προστασία ἢ νὰ τὸ προφυλάξουν ἀπὸ βεβήλωση, ἀκριβῶς ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν σταυρὸ ποὺ εἶναι ζωγραφισμένος στοὺς τοίχους, στὴ σημερινὴ Ἰταλία.

Υπάρχει μιὰ Καρική λέξη, ἡ λέξη λ ἄ β ρ υ ς, ποὺ σημαίνει διπλὸς πέλεκυς. Στὰ Λάβρανθα τής Καρίας, ὁ Ζεὺς Λαβρανδεύς, ὁ θεὸς μὲ τὸν διπλὸ πέλεκυ, λατρευόταν στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἀφοῦ ὁ γηγενὴς πληθυσμὸς τής Κρήτης εἶχε σχέση μὲ τὸν πληθυσμὸ τής Καρίας, εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὁ θεὸς μὲ τὸν διπλὸ πέλεκυ λατρευόταν καὶ στὴν Κρήτη. Ἡ φύση του καθορίζεται καλύτερα, ὅταν συγκριθῇ μὲ τὸν θεὸ τοῦ Οὐρανοῦ τῶν Χετταίων, τὸν Teshub ποὺ παριστάνεται μὲ τὸν διπλὸ πέλεκυ καὶ τὸν κεραυνό. Μποροῦμε ἔτσι νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὁ διπλὸς πέλεκυς ἔχει τὴν θέση τοῦ κεραυνοῦ ὅπως τὸ σφυρὶ τοῦ Θῶρ.* Πρὶν ὅμως υἱοθετήσωμε αὐτὴ τὴν γενικὰ παραδεδεγμένη ἄποψη, πρέπει νὰ τὴν δοῦμε στὸ φῶς τοῦ γηγενοῦς Μινωϊκοῦ ὕλικου.

Ὁ διπλὸς πέλεκυς ἀπαντᾶται συχνὰ σὲ σκηνές σχετικὲς μὲ τὴ λατρεία. Οἱ πιὸ σπουδαῖες παραστάσεις εἶναι τής σαρκοφάγου τῆς Ἀγ. Τριάδας.⁹ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὑπάρχουν δύο διπλοὶ πελέκεις πάνω σὲ ψηλοὺς κίονες περιτυλιγμένους μὲ πρασινάδες. Πάνω σὲ κάθε διπλὸ πέλεκυ ἔχει καθήσει ἓνα πουλί. Ἡ θυσία συνεχίζεται πρὸς τὸ κάτω μέρος τής σαρκοφάγου· πρόκειται μᾶλλον γιὰ θυσία σὲ θεοὺς καὶ ὄχι γιὰ σπονδὴ σὲ νεκρούς. Ἔχει κανεὶς ἀναμφισβήτητα τὸν πειρασμὸ νὰ ἰδῇ στοὺς διπλοὺς πελέκεις ἀντικείμενα λατρείας, ξόανα θεϊκὰ σύμβολα, ἀνάλογα μὲ τὴν ὀνομασία ποὺ θὰ τοὺς δώσωμε. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι βέβαιο γιατί ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, τὸ ἀγαλμα τοῦ θεοῦ στέκεται ἐπίσης μπροστὰ στὸν βωμό του. Μερικὰ σφραγίσματα δείχνουν τὸν διπλὸ πέλεκυ στὰ χέρια ἱερέων¹⁰ καὶ τὸ ἀγαλματάκι ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο παριστάνει μιὰ γυναίκα ποὺ κρατᾷ ἓνα διπλὸ πέλεκυ σὲ κάθε ὑψωμένο χέρι τῆς.¹¹ Ἴσως πρόκειται γιὰ θεά, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἱέρεια. Ὁ διπλὸς πέλεκυς λοιπὸν δὲν βρίσκεται ποτὲ στὰ χέρια ἀνδρικής θεότητας. Αὐτὸ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ, ἰδίως ἂν παριστάνη τὸν κεραυνό, γιατί ὁ θεὸς τοῦ κεραυνοῦ εἶναι πάντα ἀνδρική θεότητα. Μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα θὰ πρέπει νὰ ψάξωμε γιὰ μιὰν ἄλλη ἐξήγηση.

* Θεὸς τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῶν ἀστραπῶν στὴ Σκανδιναβικὴ μυθολογία.

Ὁ διπλὸς πέλεκυς παριστάνεται κάποτε ἀνάμεσα στὰ δύο ἱερὰ κέρατα, ἀλλὰ ἡ κοινὴ ὑπόθεση, ὅτι ὁ μικρὸς διπλὸς πέλεκυς ποὺ βρέθηκε στὸ λεγόμενο Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων στὸ παλάτι τῆς Κνωσοῦ, βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ δύο κέρατα, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ. Ὁ διπλὸς πέλεκυς παριστάνεται συχνότερα ἀνάμεσα στὰ κέρατα τοῦ βουκράνου. Τὸ βούκρανο εἶναι τὸ κρανίον τοῦ θυσιασμένου ζώου ποὺ ἄφηναν ἐπὶ τόπου σὰν δεῖγμα τῆς θυσίας καὶ ποὺ ἔγινε πολὺ γνωστὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὴν Ἑλληνικὴ τέχνη. Ἡ σχέση αὐτὴ μᾶς ὑπενθυμίζει πὼς ὁ διπλὸς πέλεκυς μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ θυσιαστήριος πέλεκυς μὲ τὸν ὁποῖον σκότωναν τὸ ζῶο. Εἶναι φυσικὸ τὸ βασικὸ ἐργαλεῖο ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴ θυσία νὰ πῆρε μεγαλύτερη σημασία στὴ λατρεία. Ἔτσι συνέβη λ.χ. μὲ τὸν διπλὸ πέλεκυ, μὲ τὸν ὁποῖον οἱ κάτοικοι τῆς Τενέδου θυσίαζαν τὰ θύματά τους στὸν Διόνυσο. Ἐβαζαν τὸν διπλὸ πέλεκυ στὰ νομίσματά τους σὰν τὸ ἔμβλημα τῆς πόλεως. Ἔτσι ὁ πέλεκυς μπορεῖ νὰ ἔγινε σύμβολο ἢ καὶ ἀντικείμενο λατρείας.

Υπάρχει κάτι χαρακτηριστικὸ στὴν Μινωικὴ τέχνη ὡς πρὸς τὸν διπλὸ πέλεκυ καὶ τὰ ἱερὰ κέρατα. Ὅταν ἓνα θέμα ἔχη γίνῃ κοινό, διαδίδεται καὶ χρησιμοποιεῖται παντοῦ χωρὶς νὰ περιέχῃ κανένα βαθύτερο νόημα. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι οὔτε ὅτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ μέρη τῶν οἰκοδομημάτων ποὺ εἶναι διακοσμημένα μὲ τὸν διπλὸ πέλεκυ ἔχουν πραγματικὰ λατρευτικὴ σημασία οὔτε ὅτι ὅλα τὰ οἰκοδομήματα ποὺ ἔχουν τὰ ἱερὰ κέρατα εἶναι πραγματικὰ ναοί. Ὅμως ὅτι ὁρισμένα εἶναι ναοὶ καὶ βωμοὶ φαίνεται ἀρκετὰ καθαρὰ ἀπὸ τὰ ἀφιερῶματα ποὺ στέκονται μπροστὰ τους. Ἐπάνω στὶς σφραγίδες δὲν μποροῦμε πάντα νὰ ξεχωρίσωμε μὲ βεβαιότητα ἓνα ναὸ ἀπὸ ἓνα βωμό.

Σ' αὐτὲς τὶς παραστάσεις σκηνῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν λατρεία τὸ δέντρο παίρνει ἐξέχουσα θέση. Στέκεται πίσω ἀπὸ τὸν βωμὸ ἢ πίσω ἀπὸ κάτι ποὺ μοιάζει μᾶλλον μὲ περίβολο καὶ θυμίζει τοὺς τοίχους μὲ τὶς πύλες ποὺ περιστοιχίζουν τὰ ἱερὰ δέντρα πάνω σὲ μερικὰ ἀνάγλυφά τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς. Ἡ λατρεία κορυφώνεται σ' ἓνα βίαιον ἐκστατικὸ χορὸ κατὰ τὸν ὁποῖον τινάζουν τὸ δέντρο ἢ σπάζουν ἓνα του κλωνάρι.^{11α} Τὸ ὅτι ἔχομε ἐδῶ νὰ κάνωμε μὲ μία γνήσια δειρολατρεία, φαίνεται ἀπὸ ἄλλες σφραγίδες, ὅπου τὰ κλωνάρια εἶναι τοποθετημένα ἀνάμεσα στὰ ἱερὰ κέρατα. Δαίμονες τὰ ποτίζουν μὲ σπονδικὰ ἀγγεῖα καὶ οἱ χαρακτηριστικὲς πρόχοι μὲ τὸ ὑψηλὸ στόμιον εἶναι συχνὰ περιτυλιγμένες μὲ κλωνάρια.¹² Ὅμως δὲν πρόκειται πιά γιὰ μιὰ ἀπλὴ πρωτόγονη δειρολατρεία, ἀλλὰ γιὰ μιὰ λατρεία ποὺ συνδέεται μὲ τοὺς ἀνθρωπόμορφους θεοὺς. Ἔτσι, σὲ τέτοιες σκηνὲς δειρολατρείας βλέπομε ἓνα κωδωνόσχημον εἶδωλον νὰ κατεβαίνει αἰωρούμενον¹³ ἢ ἓνα θεὸ μὲ δόρυ ἢ ἀσπίδα, ἢ πουλὶ ποὺ εἶναι ἐπίσης μιὰ μορφὴ θεοφάνειας. Στὸ περίφημον δαχτυλίδι τοῦ θησαυροῦ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν μιὰ γυναῖκα κάθεται κάτω ἀπὸ ἓνα δέντρο: πρόκειται γιὰ θεά, ἀφοῦ δέχεται τὴ λατρεία ἄλλων γυναικῶν ποὺ τὴν πλησιάζουν. Μιὰ ἄλλη σφραγίδα δείχνει μιὰ ἱέρεια μπροστὰ στὸν βωμὸ μὲ τὰ ἱερὰ κλωνάρια, ποὺ ἐπικαλεῖται τὴν θεότητα φυτώντας μέσα σ' ἓνα κοχύλι.¹⁴

Καὶ τώρα φθάνομε στὸ θέμα τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς θεοφάνειας. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς δὲν εἶναι λίγες, ἀλλὰ τὸ ἀναμφισβήτητο κέρδος ποὺ ἀποκομίζομε ἀπὸ αὐτὲς γιὰ τὴν κατανόηση τῶν Μινωϊκῶν θεοτήτων εἶναι μικρότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἐλπίζαμε.

Ἐνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιο: Πίστευαν πὼς οἱ θεοὶ φανερόντων με μορφὴ πουλιῶν. Ἐνα πουλὶ κάθεται ἐπάνω στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς διπλοὺς πελέκεις κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους τελεῖται ἡ θυσία στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας. Σὲ μιὰ τετρακότα ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ με παράσταση τριῶν κίωνων, ἓνα πουλὶ κάθεται πάνω σὲ κάθε κίονα.¹⁵ Ἐνα πρόπλασμα ναοῦ ἀπὸ τὸν τρίτο λακκοειδῆ τάφο τῶν Μυκηνῶν στεφανώνεται με τὰ ἱερὰ κέρατα, ἐνῶ ἓνα σμῆνος ἀπὸ πουλιά πετοῦν γύρω του. Τὸ πουλὶ προστίθεται στὶς μορφὲς ποὺ παριστάνουν τοὺς θεοὺς γιὰ νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν ἐπιφάνειά τους. Δύο χρυσὰ πινάκια ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο παριστάνουν μιὰ γυναῖκα τριγυρισμένη ἀπὸ πουλιά. Τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ λεγόμενο Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων τῆς Κνωσσοῦ ἔχει ἓνα πουλὶ ἀπὸ κεφάλι του. Εἶναι ἀνώφελο νὰ προσπαθήσωμε νὰ καθορίσωμε τὸ εἶδος τῶν πουλιῶν καὶ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιη ἡ ἐρμηνεία ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἀφροδίτη καὶ τὰ περιστέρια τῆς στὸ φύλλο χρυσοῦ τοῦ τρίτου λακκοειδοῦς τάφου. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἔβλεπαν τὴν ἐκδήλωση τοῦ θεοῦ σὲ κάθε πουλὶ ποὺ τύχαινε νὰ πετᾷ ἐκεῖ γύρω τὴν ὥρα τῆς θυσίας.

Τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς οἱ θεοὶ παριστάνονται ὅπως τοὺς βλέπει τὸ μάτι τῆς φαντασίας. Ἐχουν συνηθισμένη ἀνθρώπινη ὄψη καὶ ἐνδυμασία χωρὶς διακριτικὰ σύμβολα, κί' ὅταν ἀκόμα ἡ μορφὴ τους παρουσιάζῃ κάποιες ἰδιομορφίες, ἡ ἐρμηνεία τους εἶναι ἀβέβαιη. Ἐνα δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ δείχνει μιὰ θεὰ με ἓνα καθρέφτη στὸ χέρι. Ἐνα ἄλλο ἀπὸ τὸν Μόχλο¹⁶ ἔχει μπροστὰ ἓνα μεγάλο καράβι καὶ πίσω ἀπ' αὐτὸ μιὰ καθισμένη γυναῖκα —σίγουρα μιὰ θεὰ— ἀφοῦ πίσω τῆς φαίνεται τὸ ἱερὸ δέντρο μέσα στὸν περίβολό του. Ἐνα κτυπητὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ συχνὰ τραβήξε τὴν προσοχὴ εἶναι ἡ ἐπικράτηση τῆς γυναικειᾶς θεότητας. Ἡ ἀνδρική θεότητα ἐμφανίζεται πολὺ σπανιώτερα καὶ διακρίνεται ἀπὸ ἓνα δόρυ ἢ μιὰ ἀσπίδα.

Ὑπάρχει μιὰ τάση νὰ ἐξηγῇ κανεὶς αὐτὲς τὶς μορφὲς ἀκολουθώντας μιὰ μοναδικὴ γραμμὴ. Ὁ Evans βρῖσκει παντοῦ τὴν μεγάλη θεὰ τῆς Φύσεως με τὸν ἐραστή της. Ὁ Dussaud βλέπει τὴν χθόνια θεὰ, τὴν Μητέρα Γῆ.¹⁷ Ἔτσι εἶναι μεγάλος πειρασμὸς νὰ ὑπαγάγωμε τὴν ἐρμηνεία τῶν μορφῶν σὲ ἓνα μοναδικὸ τύπο, ἀλλὰ μ' αὐτὴ τὴν ἀπλοποίησι ὑπάρχει φόβος νὰ διαστρεβλώσωμε τὴν σημασίαν τους. Διότι εἶναι πολὺ φυσικὸ οἱ Μίνωες νὰ εἶχαν μεγάλο ἀριθμὸ θεῶν, ἂν κρίνωμε ἀπὸ ἄλλους λαοὺς με ἀνάλογο ἢ λιγώτερο ἐξελιγμένο πολιτισμό. Πρέπει λοιπὸν νὰ ξεχωρίσωμε τοὺς τύπους τῶν θεῶν. Οἱ ἀπεικονίσεις τῶν θεῶν δὲν εἶναι κατὰ κανόνα πολὺ χαρακτηριστικὲς, ἀλλὰ δύο τύποι ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸ σύνολο. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ὑπάρχει ἐπάνω σὲ μιὰ ζωγραφισμένη πλάκα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ποὺ βρέθηκε στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν.¹⁸ Πρόκειται γιὰ μιὰ θεὰ ποὺ τὸ κορμὶ της εἶναι σχεδὸν τελείως κρυμμένο ἀπὸ τὴ μεγάλη Μυκηναϊκὴ ἀσπίδα. Ἡ ἀκαμψία τῆς θυμίζει εἰδῶλο. Ὁ ἄλλος τύπος βρῖσκεται σὲ ἓνα

σφράγισμα από την Κνωσσό και εικονίζει μια θεά με δόρυ στο χέρι της που στέκεται πάνω σ' ένα σωρό από πέτρες ή ένα λόφο πλαισιωμένη από δύο λέοντες σε έραλδικό* σύμπλεγμα. από τη μια μεριά είναι ένας λάτρης, από την άλλη ένας ναός.¹⁹ Είναι φανερό ή μοιότητα της με την Μικρασιατική Μεγάλη Μητέρα που πλανιέται στα βουνά και έχει λιοντάρια για ακολουθία της.

Σε σχέση μ' αυτήν την σημαντική μορφή υπάρχει μια ολόκληρη σειρά από παραστάσεις σε σφραγίδες και σφραγίσματα.²⁰ Η έραλδική διάταξη των δύο ζώων δεσπόζει: στέκονται συμμετρικά δεξιά και αριστερά από μια κεντρική μορφή, άλλοτε σηκωμένα στα πιασινά τους πόδια, άλλοτε σε άλλη στάση, ξαπλωμένα, όρθια ή συρόμενα. Πολύ σπανιότερα βρίσκουμε ένα μόνο ζώο σε συνδυασμό με μιαν ανθρώπινη μορφή, δηλ. μιαν ασύμμετρη σύνθεση. Τα ζώα είναι κάθε λογής: λιοντάρια, ταῦροι, κασίκες, πουλιά και φανταστικά όντα, σφίγγες ή γρύπες. Η κεντρική μορφή είναι συχνά ένα ανθρώπινο πλάσμα, άνδρας ή γυναίκα, που βαστάει τα ζώα από τον λαιμό ή τα πόδια, σαν έκφραση της υπεροχής του. Αυτός είναι ο τύπος που αργότερα ονομάστηκε Π ό τ ν ι α Θ η ρ ὠ ν. Τα δύο καλλίτερα δείγματα αυτού του τύπου, δύο σφραγίδες, βρέθηκαν τελευταία στις ανασκαφές της αγγλικής αρχαιολογικής Σχολής στις Μυκήνες. Δεξιά κι' αριστερά της θεάς είναι ένα λιοντάρι που έρπει και πάνω από το κεφάλι της ένα περίεργο αντικείμενο που αποτελείται από τρεις κυματιστές γραμμές (φίδια άραγε;) και τον διπλό πέλεκυ. Αλλά στον Κρητομυκηναϊκό κόσμο εμφανίζεται επίσης ένας Π ό τ ν ι ο ς Θ η ρ ὠ ν. Συχνά, ή κεντρική μορφή δεν είναι ένα ανθρώπινο πλάσμα, αλλά ένα δέντρο ή ένας κίονας ή μόνο ένας βωμός όπου τα ζώα ακουμπούν τα μπροστινά τους πόδια. Αυτά τα παραδείγματα χρησιμοποιούνται σαν απόδειξη ότι υπήρχε δεινολατρεία ή κιονολατρεία, αλλά τα τεκμήρια δεν είναι πειστικά. Ακριβώς όπως τα ζώα φυλάνε τη θεά, έτσι μπορεί να φυλάνε και να υπερασπίζονται το ιερό της δέντρο, τον ναό ή τον βωμό της. Γιατί ο κίονας είναι ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο, που στηρίζει τις δοκούς της στέγης — το γνωστότερο παράδειγμα είναι το ανάγλυφο της Πύλης των Λεόντων στις Μυκήνες. Το ίδιο ισχύει και για τους λατρευτικούς κίονες που υποτίθεται ότι υπήρχαν στο παλάτι της Κνωσσού. Μπορούμε να τα παραλληλίσουμε με τα φτερωτά πνεύματα και τα φανταστικά όντα που φυλάνε την είσοδο των Ασσυριακών παλατιών.

Στη θέση των ζώων εμφανίζονται συχνά δαίμονες με μορφή ζώου, αλλά ή κεντρική μορφή μπορεί πάλι να είναι ένας τέτοιος δαίμων που δαμάζει τα θηρία. Έχει τα χαρακτηριστικά ζώου αν και στέκεται όρθιος σαν άνθρωπος. αποκλείεται να πρόκειται για ανθρώπινη μορφή που έχει μεταμφιεσθή σε ζώο.²¹ Έχει κεφάλι και πόδια ζώου αν και δεν μπορούμε να καθορίσουμε το είδος του. Καλύτερα είναι να αποφεύγουμε την ονομασία «λεοντοκέφαλοι δαίμονες» που χρησιμοποιείται συχνά. Το χαρακτηριστικό γνώρισμά του είναι το κέλυφος που σκεπάζει τη ράχη από το κεφάλι ως τα πόδια, σχηματίζοντας βαθύ κόλπο στη

* Το αναφερόμενο σε οικόσημο.

μέση, ὥστε νὰ θυμίζη κορμὶ σφίγγας. Τὸ κέλυφος ἔχει διάφορα σχέδια καὶ κατὰ μῆκος τῆς ράχης ἔχει ἀκίδες σὰν τρίχες βούρτσας ἢ στικτὸ τρίχωμα. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγες καὶ ἀσήμαντες παραλλαγές, ἡ μορφή εἶναι στερεότυπη. Αὐτοὶ οἱ δαίμονες παρουσιάζονται σὰν ὑπηρέτες τῶν θεῶν μὲ σπονδικὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα σκεύη στὰ χέρια τους. Ποτίζουν τοὺς ἱεροὺς κλώνους. Καμμιά φορὰ σέρνουν νεκρὰ ζῶα, πιθανώτατα ζῶα θυσίας.

Ἡ ὁμοιομορφία αὐτοῦ τοῦ τύπου φαίνεται καθαρά, ὅταν τὴν συγκρίνωμε μὲ τὶς ἐλάχιστες παραστάσεις ἄλλων ζωομόρφων πνευμάτων. Μιὰ γλυπτὴ πλάκα ἀπὸ ὄστρακο τῆς Φαιστοῦ²² ποὺ σίγουρα φανερῶνει Βαβυλωνιακὴ ἐπιδραση²³ δείχνει μιὰ πομπὴ ἀπὸ τέσσερις μορφές μὲ κεφάλι ζώου καὶ μακρὰ φορέματα. Οἱ πρῶτες τρεῖς ἔχουν κεφάλια θηλαστικῶν, ἡ τελευταία κεφάλι πουλιοῦ. Πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι ἓνα σφράγισμα ἀπὸ τὸ Ζάκρο.²⁴ Μιὰ γυναίκα μὲ ὑψωμένα χέρια στέκει ἀπέναντι σὲ μιὰ ζωομορφὴ φιγούρα, ποὺ κάθεται στὴ γῆ σὰν σκύλος καὶ ἔχει ἐπίσης ὑψωμένα τὰ χέρια. Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ποιὸς λατρεύει ποιόν. Ἀκόμα πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἀποκαλούμενο σφράγισμα τοῦ Μινώταυρου ἀπὸ τὴν Κνωσσό.²⁵ Πάνω σ' ἓνα πτυσσόμενο κάθισμα κάθεται μιὰ μορφή μὲ ἀνθρώπινα πόδια καὶ κορμὸ ἀλλὰ μὲ ὀπλές, οὐρὰ καὶ κεφάλι χωρὶς κέρατα ποὺ μοιάζει μᾶλλον μὲ μοσχάρι. Ἀπέναντί της στέκεται ἓνας ἄνθρωπος μὲ κατεβασμένα χέρια, συνεπῶς ποὺ δὲν εἶναι λάτρης. Ἀπ' αὐτὴ τὴν μυστηριώδη εἰκόνα ἐξαρτᾶται τὸ πρόβλημα ἂν ὑπῆρχε πράγματι κάποιος ταυρολατρεῖα στὴν Κρήτη, ὅπως συχνὰ ἀναφέρεται ἐξ αἰτίας τῶν μύθων τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Μινώταυρου. Γιατί, ἐνῶ συχνὰ εἰκονίζονται ταυρομαχίες καὶ κυνήγια, δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἔνδειξη ὅτι περιέχουν κάποια θρησκευτικὴ ἔννοια. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ψάξωμε γιὰ πιὸ θετικὲς μαρτυρίες.

Ἡ καθαρὰ τοπικὴ προέκταση τοῦ σκαλισμένου ἢ ζωγραφισμένου μοτίβου ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω δὲν φαίνεται πουθενὰ πιὸ πολὺ, παρὰ ὅταν συνδέεται μὲ φανταστικὰ ὑβρίδια ὄντα. Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δαίμονες καὶ τὶς μορφές τῆς σφίγγας καὶ τοῦ γρύπα ποὺ δανείστηκε ἀπὸ τὴν ἀνατολή, ἡ Μινωικὴ τέχνη δημιούργησε μιὰν ὁλόκληρην σειρὰ φανταστικῶν συνδυασμῶν ἀπὸ μέλη ἀνθρώπων καὶ ζώων καθὼς καὶ κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα τους. Σφραγίσματα ἀπὸ τὸ Ζάκρο²⁶ δείχνουν μιὰ ποικίλη συλλογὴ ἀπὸ αὐτὰ τὰ δημιουργήματα μιᾶς ἐντελῶς ἀχαλίνωτης φαντασίας ποὺ δὲν ἔχει ὅμοιό της σ' ὅλο τὸν κόσμον καὶ ποὺ φαίνεται πῶς ὀφείλεται στὴν πυρετώδη δημιουργικότητα ἐνὸς ξαναμμένου νοῦ. Δὲν ἔχουν φυσικὰ καμμιά θρησκευτικὴ σημασία.

Κατὰ τὴν δευτέρην χιλιετηρίδα οἱ Ἕλληνες μετανάστευσαν στὴν χώρα ποὺ θὰ γινόταν δική τους καὶ ἐγκαταστάθηκαν ἀνάμεσα στοὺς γηγενεῖς κατοίκους. Αὐτοὶ δὲν χάθηκαν ἀλλὰ συγχωνεύτηκαν μὲ τοὺς Ἕλληνες. Εἶναι ἓνα πρόβλημα ἂν οἱ ἀφέντες τῶν Μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων ἦταν ἄποικοι ἀπὸ τὴν Κρήτη ἢ— ὅπως θεωρῶ βέβαιο— Ἕλληνες ποὺ εἶχαν υἱοθετήσῃ τὸν Μινωικὸ πολιτισμό.²⁷ Στὴ δευτέρη περίπτωση μαζί μὲ τὸν Μινωικὸ πολιτισμὸ υἱοθέτησαν σὲ μεγάλη κλίμακα τὴν Μινωικὴ θρησκεία. Ἄν ἡ πρώτη ὑπόθεση εἶναι σωστὴ, οἱ Κρητες

δεσπότες πρέπει νὰ ἐπηρέασαν ἀφάνταστα τὸν ὑποτελῆ καὶ ὑπανάπτυκτο Ἑλληνικὸ λαό, καὶ μάλιστα σὲ θρησκευτικὰ θέματα.

Ἡ φυσικὴ θρησκεία συνδέεται μὲ τὴ γῆ. Οἱ χῶρες μπορεῖ ν' ἀλλάζουν λαοὺς καὶ γλῶσσα, ἀλλὰ οἱ νεοφερμένοι δὲν ἀρνοῦνται νὰ τιμήσουν τοὺς παλιοὺς θεοὺς τῆς χώρας. Οἱ θεοὶ δὲν ἐξαφανίζονται ἐντελῶς, παρ' ὅλο πὺν ἀντικαθίστανται καὶ μεταμορφώνονται. Πιθανώτατα αὐτὸ συνέβη στὴν ἀλλαγὴ τῆς θρησκείας πὺν ἔγινε στὴν Ἑλλάδα τῶν προϊστορικῶν χρόνων, καὶ γι' αὐτὸ ὀφείλομε νὰ βροῦμε ἵχνη τῆς Κρητο-Μυκηναϊκῆς θρησκείας στὴν Ἑλληνικὴ θρησκεία, παρ' ὅλο πὺν οἱ συνθῆκες εἶναι τέτοιες πὺν μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ κάνωμε τολμηρὲς ὑποθέσεις. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς θρησκείας δὲν ἔγινε ἀσφαλῶς χωρὶς σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς παλιοὺς καὶ στοὺς νέους θεοὺς. Ὑποτίθεται ὅτι ὁ μῦθος τῆς πάλης τῶν Τιτάνων καὶ τοῦ Κρόνου μὲ τὸν Δία καὶ τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου καθρεφτίζει αὐτὴ τὴν σύγκρουση θρησκειῶν.²⁸ Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση εἶναι πιθανὴ ἀλλὰ ἀναπόδεικτη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κρόνο, οἱ Τιτάνες εἶναι ἀφηρημένες ἐννοιες ἢ σκέτα ὀνόματα τῶν ὀποίων δὲν μποροῦμε νὰ κρίνωμε τὴν σημασία. Ἀκόμα καὶ ἡ σημασία τοῦ Κρόνου στὴ θρησκεία καὶ λατρεία ἔχει τελείως ξεθωριάσει. Μᾶλλον θὰ ἦταν μιὰ παλιὰ θεότητα τοῦ θερισμοῦ.

Ἡ συνέχεια μπορεῖ πότε - πότε νὰ δειχθῇ. Δύο πασίγνωστες μυθολογικὲς μορφὲς ἔχουν μάλιστα προελληνικὰ ὀνόματα, Ὑάκινθος καὶ Ραδάμανθυς. Ὁ Ὑάκινθος εἶναι συνάμα τὸ ὄνομα ἐνὸς λουλουδιοῦ καὶ ἐνὸς ἀρχαίου θεοῦ, πὺν ἀντικατέστησε ὁ Ἀπόλλων. Τὸν ἔκανε ἐννοούμενό του, καὶ οἰκειοποιήθηκε τὴν γιορτὴ του. Ὁ Ραδάμανθυς ἀνήκει στὴ νότια Κρήτη. Μὲ αὐτὸν συνδέεται ἡ ἰδέα τῶν Ἡλυσίων πεδίων, τῶν Νήσων τῶν Μακάρων, πὺν βρίσκονται μακριὰ στὴ Δύση. Ἡ ἰδέα αὐτὴ εἶναι σὲ ἀσυμβίβαστη ἀντίθεση μὲ τὴν ἐννοια τῆς μέλλουσας ζωῆς, ὅπως τὴν πίστευαν συνήθως οἱ Ἕλληνες, καὶ αὐτὴ ἡ ἰδιομορφία ἐξηγεῖται μὲ τὸ ὅτι ἔχομε ἐδῶ μιὰ πρὸ-ἑλληνικὴ εἰκόνα ἐνὸς ἄλλου κόσμου.²⁹

Πολὺ σπουδαιότερη εἶναι ἡ συνέχεια τῶν κέντρων τῆς λατρείας. Στὴν Κρήτη συνεχιζόταν ἡ λατρεία στὶς σπηλιές. Στὴ σπηλιὰ τοῦ Ἰδαίου Δία ἡ λατρεία δὲν ἄρχισε παρὰ μετὰ τοὺς Μινωϊκοὺς χρόνους. Στὴ σπηλιὰ τοῦ Ψυχροῦ σταμάτησε στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀλλὰ ἡ ἀνάμνησή της ζοῦσε ἀκόμα μέσα στοὺς μῦθους. Ἡ σπηλιὰ τῆς Πατσῶς ἦταν ἀφιερωμένη στὸν Ἑρμῇ Κραναῖο³⁰ κατὰ τοὺς Ἑλληνικοὺς χρόνους. Στὴν Ἀμνισό, τὸ λιμάνι τῆς Κνωσοῦ, ἡ Εἰλείθυια εἶχε μιὰ σπηλιὰ πὺν ἀναφέρεται στὴν Ὀδύσσεια καὶ ἀπὸ τὸν Στράβωνα.³¹ Στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Γιούκτας ὑπάρχει ἓνας βωμὸς στὸ ὕπαιθρο μὲ πῆλινα ἀναθήματα καὶ ὄστρακα χρονολογούμενα ἀπὸ τοὺς Μεσο-Μινωϊκοὺς ἕως τοὺς Ἑλληνικοὺς χρόνους. Ἡ λαϊκὴ παράδοση σήμερα τὸν θεωρεῖ σὰν τὸν τάφο τοῦ Διός.³² Πάνω στὰ ἐρείπια τῆς Μινωϊκῆς πόλεως στὸ Παλαίκαστρο ἦταν χτισμένος ὁ ναὸς τοῦ Δικταίου Διὸς ὅπου βρέθηκε ὁ περίφημος ὕμνος στὸν Δία.³³ Κοντὰ στὸ παλάτι τῆς Ἀγίας Τριάδας ὑπῆρχε ὁ ναὸς τοῦ Ρελχανοῦ Διός,³⁴ τοῦ νεαροῦ ἀγένειου Δία πὺν λατρευόταν ἰδιαίτερα στὴν Κρήτη. Στὸν Πρινιὰ βρέθηκαν κομμάτια ἐνὸς ἀρχαῖκου ἀγάλματος θεᾶς. Ἀλλὰ ἓνα ἀκόμα πιὸ διαφωτιστικὸ γεγονός εἶναι ὅτι τὰ ἐντελῶς Μινωϊκὰ κομμάτια ἐνὸς εἰδωλίου καὶ σκεύη

λατρείας με φίδια, πού βρέθηκαν επίσης, πρέπει σύμφωνα με την τεχνοτροπία τους και τις περιστάσεις πού βρέθηκαν, να ανήκουν στην γεωμετρική περίοδο.³⁵ Έτσι η λατρεία της θεᾶς τῶν φιδιῶν συνεχιζόταν στην γεωμετρική περίοδο με την παλαιά της μορφή.

Εκεί όπου οί Έλληνες κάτοικοι διαδέχθηκαν τούς Προέλληνες, είναι φυσικό οί Έλληνικοί ναοί να διαδέχθηκαν τούς Μινωϊκούς, ὅπως λ.χ. στην Φαιστό και σε πολλά μέρη της ἡπειρωτικῆς Ελλάδος. Δεν μπορούμε να βγάλουμε θετικό συμπέρασμα ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρχε συνέχεια καὶ στην λατρεία, παρ' ὅλο πὺν μιὰ τέτοια συνέχεια εἶναι πιθανή. Ἀλλὰ πολλὰ περίφημα κέντρα τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας πρόσφεραν ἀναμφισβήτητα κατάλοιπα τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων π.χ. οἱ Δελφοί, ἡ Δῆλος, ἡ Ἐλευσίνα, ἡ Καλαυρία (ὅπου ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνα ἦταν ὁ τόπος συγκεντρώσεως ἑνὸς συμβουλίου ἀμφικτυόνων), ὁ ναὸς τῆς Ἀφαίας στην Αἴγινα, τὸ Μενελάειον (τὸ ἱερὸ τῆς Ἑλένης στὴ Σπάρτη) κ.λ.π. Οἱ ἀνασκαφές στην Ἐλευσίνα, στὴ Δῆλο καὶ στοὺς Δελφούς ἔδωσαν ἄμεσες ἀποδείξεις ὅτι ἡ λατρεία εἶχε τὶς ρίζες της στοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους. Κάτω ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολική του πρόσοψη, ἐκεῖ ὅπου ὑψωνόταν ἀργότερα ὁ μέγας βωμός, βρέθηκαν στρώματα γῆς ἀνακατεμένα με ὑπολείμματα θυσιῶν καὶ πολλὰ Μυκηναϊκὰ ὄστρακα καὶ εἰδῶλια.³⁶ Ἀκόμα σπουδαιότερες εἶναι οἱ μαρτυρίες πὺν δίνουν τὰ κυριώτερα κέντρα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στην ἡπειρωτικὴ Ελλάδα. Πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ Μυκηναϊκοῦ παλατιοῦ τῶν Μυκηνῶν εἶχε κτισθῆ ἕνας ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς. Κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στην ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν βρίσκονται τὰ ὑπολείμματα τοῦ Μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου. Τὸ μέγαρο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος μετατράπηκε σὲ ναὸ τῆς Ἥρας, καὶ ὁ παλιὸς βωμός πὺν ὑψωνόταν στην αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν μετατράπηκε σὲ βωμὸ ἀφιερωμένο στην Ἑλληνικὴ θεά.³⁷ Ὁ περίφημος ναὸς τῆς Ἥρας στην Ἀργολίδα, τὸ Ἡραῖο, εἶναι χτισμένος σ' ἕνα λόφο ὅπου ὑπῆρχε κάποτε ἕνα Μυκηναϊκὸ παλάτι.³⁸ Εἶναι φανερὴ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο λατρεῖες. Ὅταν ἔπεσε ἡ μοναρχία, ἴσως καὶ νωρίτερα καθὼς ἐξασθενίζε, ἡ λατρεία πὺν ἦταν παλιότερα ἡ λατρεία τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, ἔγινε δημόσια. Τελικὰ τὸ παλάτι ἔγινε ἡ κατοικία τῆς θεᾶς καὶ ὁ κύριος ναὸς τοῦ ἐλεύθερου κράτους. Ὑπάρχουν λοιπὸν σοβαροὶ λόγοι νὰ πιστεύωμε στὴ συνέχιση τῆς λατρείας. Ἡ λατρεία τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀνάγεται στοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους;

Σχετικὰ με τὴν Ἥρα θὰ ἦταν εὐκολο νὰ βγάλωμε συμπεράσματα ἂν ὁ Schliemann ἀνεγνώρισε σωστὰ τὴν βοώπιδα Ἥρα σὲ μερικὰ εἰδῶλια πὺν βρέθηκαν στὶς Μυκῆνες, γιατί ἡ ἀγελάδα παίζει σημαντικὸ ρόλο σὲ μερικοὺς μύθους τοῦ Ἀργεοῦς σχετικὸς με τὴν Ἥρα. Συχνὰ ἀκοῦμε γιὰ τὰ γυναικεῖα εἰδῶλια με κεφάλι ἀγελάδας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, ἀλλὰ στην πραγματικότητα οὔτε ἕνα τέτοιο εἰδῶλιο δὲν βρέθηκε. Ὅλα τὰ κερασφόρα κεφάλια ζώων βρίσκονται ἐπάνω σὲ σῶμα ζώου ἢ εἶναι σπασμένα κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν λαϊμό.³⁹ Ὅσο δελεαστικὸς κί' ἂν εἶναι ὁ συσχετισμὸς αὐτός, δὲν στηρίζεται στην πραγματικότητα σὲ καμιά βάση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ περιοχὴ λατρείας τῆς Ἥρας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν

Όλυμπία και άλλους νεώτερους τόπους λατρείας, είναι υπερβολικά περιορισμένη. Ανήκει σε χώρες που είναι ή ήταν κάποτε Ίωνικές όπως ή Αργολίδα, ή Εύβοια, ή Σάμος. Έτσι βλέπομε κάτω από ένα καθαρώτερο φως την παθιασμένη προτίμησή της για τους Αργείους στον Όμηρο. Ήταν ή έθνική θεά τους.

Σχετικά με την Αθηνᾶ μπορούμε να πᾶμε μακρύτερα. Αναφέραμε παραπάνω μιὰ ζωγραφιά από τις Μυκῆνες που παριστάνει μιὰ θεὰ με ἄσπίδα. Με κάποια δικαιολογία ή θεὰ αὐτὴ ὀνομάσθηκε Αθηνᾶ. Πάντως πρόκειται για τὴν προκάτοχό της. Ἡ θεὰ τροσάτρια τοῦ σπιτιοῦ δὲν εἶναι μιὰ φιλοπόλεμη θεότητα, ἀλλὰ ἀνάμεσα σ' ἓνα πολεμικὸ λαό, ὅπως οἱ Μυκηναῖοι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ή θεὰ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου θὰ γινόταν ὅπωςδήποτε μιὰ πολεμική θεὰ. Έτσι ἐξηγεῖται τὸ παράδοξο ὅτι ή Ἑλληνική θεότητα τοῦ πολέμου εἶναι μιὰ θεὰ: Πάνω ἀπὸ ὅλα προστατεύει τὸ φρούριο καὶ τὴν πόλη καὶ στοὺς παλιότερους χρόνους τὸν ἴδιο τὸν βασιλιά. Γι' αὐτὸ στον Όμηρο ή Αθηνᾶ εἶναι ή προσωπική θεὰ - προστάτισσα τῶν ἡρώων. Σύμφωνα με τὸν μῦθο ή εἰκόνα τῆς θεᾶς, τὸ παλλάδιον, εἶναι μιὰ ἐγγύηση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ή ὑπαρξη τῆς πόλεως: εἶναι ἀπρόσιτη, κρυμμένη μέσα στὴν καρδιά τῆς ἀκροπόλεως. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ή λατρεία ἦταν ή οἰκιακή λατρεία τοῦ πρίγκιπα καὶ ή θεὰ ἦταν ή θεὰ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ κρυμμένη στὴν καρδιά τοῦ παλατιοῦ.

Στὴν Ὀδύσσεια ή Αθηνᾶ ἀποτραβιέται στὸ ὄχυρὸ παλάτι τοῦ Ἐρεχθέα στὴν Ἀθήνα. Ἐδῶ διατηρεῖται καθαρὰ ή παλαιὰ ἀντίληψη, ὅτι ή θεὰ κατοικεῖ στὸ παλάτι τοῦ βασιλιᾶ. Ὁ Ἐρεχθέας εἶναι ἓνα μυθικὸ ὑποκατάστατο τοῦ βασιλιᾶ που στὴν Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ κατοικοῦσε στὴν ἀκρόπολη τῶν ἀθηνῶν: στοὺς ἱστορικοὺς χρόνος τὸν λάτρευναν σὰν ἥρωα. Κιόλας στὸν Νηῶν Κατάλογο οἱ ὅροι ἀνατρέπονται καὶ ή Αθηνᾶ παριστάνεται νὰ δέχεται τὸν Ἐρεχθέα στὸν ναό της. Ὁ ναὸς ἀντικατέστησε τὸ βασιλικὸ παλάτι καὶ αὐτὴ εἶναι ή νεώτερη ἀντίληψη. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται πῶς ὁ οἰκουρὸς ὄφρις που ζοῦσε στὸν ναὸ τῆς Αθηνᾶς ἐγκατέλειψε τὴν ἀκρόπολη, ὅταν πλησίαζαν οἱ Πέρσες. Κάτω ἀπὸ τὴν ἄσπίδα τοῦ ἀγάλματος που ἔφτιαξε ὁ Φειδίας κουλουριαζόταν ἓνα μεγάλο φίδι. Ἐδῶ καταλαβαίνομε γιατί ή Αθηνᾶ συνδέεται με τὸ φίδι, φύλακα τοῦ σπιτιοῦ, ἂν ή προέλευσή της ἀνάγεται τελικὰ στοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ἡ θεὰ που λάτρευναν στὰ ἱερὰ τοῦ Μινωικοῦ σπιτιοῦ ἦταν μιὰ θεὰ τῶν φιδιῶν.

Αὐτὴ δὲν εἶναι ή μοναδικὴ σχέση τῆς Αθηνᾶς με τὴν Κρητο-Μυκηναϊκὴ θρησκεία. Κοντὰ στὸν ναὸ της μεγάλωνε ή ἱερὴ ἐλιά που ὅταν κάηκε ἀπὸ τους Πέρσες, πέταξε σὲ μιὰ νύχτα βλαστάρια ἓνα μέτρο. Ἡ δενδρολατρεία φαίνεται πῶς ἦταν πολὺ σημαντικὴ στὴν Μινωϊκὴ θρησκεία ἂν καὶ βρίσκεται σὲ ὅλο τὸν κόσμο καὶ εἶναι ἰδιαίτερα γνωστὴ στὴν Εὐρωπαϊκὴ καὶ Τευτονικὴ λαογραφία. Με μιὰ μόνο ἐξαίρεση, ὁ Όμηρος δὲν παρουσιάζει ζωόμορφους θεοὺς: Ἡ Αθηνᾶ παρ' ὅλα αὐτὰ μεταμορφώνεται καμιά φορὰ, μαζὺ με κάποιον ἄλλο θεό, σὲ πουλὶ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν μεταμόρφωση τὴν ἀναγνωρίζει ὁ γέρο-Νέστορας. Στὸν Όμηρο παρουσιάζεται με τὴν μορφή διαφόρων πουλιῶν. Ἀργότερα ή κουκουβάγια, που ζῇ ἀνάμεσα στὶς πέτρες καὶ στὶς τρύπες τῆς Ἀκροπόλεως, εἶναι ή μόνη σύντροφός της. Αὐτὴ εἶναι ή Μινωϊκὴ ἐπιφάνεια τοῦ θεοῦ με τὴν μορφή

ένος πουλιού. Τὸ πουλί καὶ τὸ φίδι εἶναι καὶ τὰ δύο ἱερά ζῶα τῆς Ἀθήνας. Ἡ Μινωϊκὴ οἰκιακὴ θεὰ παρουσιάζεται καμιά φορὰ μὲ τὸ φίδι, ὅπως στὰ Γουρνιά, ἄλλοτε μὲ ἓνα πουλί, ὅπως στὴν Κνωσσό. Ἀλλὰ στὸν ναῖσκο τῶν Γουρνιῶν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μέρη, μικρὰ πουλιά ἀπὸ πηλὸ βρέθηκαν μαζί μὲ τὴν οἰκιακὴ θεά. Ἦταν ἡ προστάτισσα τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς πόλεως καὶ ὅπου ὁ λαὸς ἦταν πιὸ πολεμοχαρὴς, ὅπως στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἔπρεπε φυσικὰ νὰ εἶναι φιλοπόλεμη ἀρματωμένη θεά. Ἄν ἡ Ἀθηνᾶ καταγόταν ἀπὸ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους, θὰ πρέπη ν' ἀναρωτηθοῦμε ἂν καὶ τὸ ὄνομά της δὲν εἶναι Μυκηναϊκό. Αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ πιθανό. Οὔτε καὶν κατὰ προσέγγιση δὲν ἔχει βρεθῇ ἱκανοποιητικὴ ἐτυμολογία. Ἡ κατάληξη -ήνη (στὰ Δωρικὰ -άνα) εἶναι ἀρκετὰ κοινὴ σὲ τοπωνύμια ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα.⁴⁰ Ὅπως αἱ καταλήξεις -νθὸς καὶ -σσός, μπορεῖ καὶ ἡ κατάληξη -ήνη νὰ ἀποτελῇ προελληνικὸ στοιχεῖο. Ἡ ὀνομασία Μυκῆναι εἶναι πιθανῶς ἐπίσης προ-ελληνικὴ, γιατί ἔχει τὴν ἴδια κατάληξη καὶ εἶναι σχετικὴ μὲ τὰ ὀνόματα Μυκάλη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Μυκαλησσὸ τῆς Βοιωτίας ποὺ εἶναι ὅπωςδήποτε προ-ελληνικὰ τοπωνύμια. Τὸ ὄνομα τῆς πόλεως, Ἀθῆναι, εἶναι ὁ πληθυντικός τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς καὶ πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ τοπωνύμιον Μυκῆναι. Μήπως ἡ προστάτιδα θεὰ αὐτῆς τῆς πόλεως ὠνομαζόταν κάποτε Μυκῆνη; Ἡ Μυκῆνη ἀναφέρεται μιὰ φορὰ στὴν Ὀδύσσεια μαζί μὲ ἄλλες γνωστὲς ἡρώιδες. Ἀργότερα σχεδὸν ξεχνιέται. Ἡ θεὰ τῆς πόλεως —ὅπως πολλὲς ἄλλες θεὲς πόλεων— παίρνει τὸ ὄνομα τῆς ἀθήνας.

Ἡ Ἀρτεμη ἦταν ἡ πιὸ δημοφιλὴς θεὰ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ ἡ Ἀρτεμη τῆς λαϊκῆς παραδόσεως ἦταν τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν περήφανη παρθένα τῆς μυθολογίας, τὴν ἀδελφὴ τοῦ Απόλλωνα. Ἡ Ἀρτεμη εἶναι ἡ θεὰ τῆς ἄγριας φύσεως, περιδιαβάζει στὰ βουνὰ καὶ στὰ δάση, στὰ ἄλση καὶ στὰ λειβάδια. Ἐκεῖ ἡ «κελαδεινὴ Ἀρτεμις» κυνηγᾷ καὶ χορεύει μὲ τὴν ἀκολουθία της, τὶς Νύμφες. Προστατεύει καὶ ἀνατρέφει τὰ μικρὰ ζῶα καὶ τὰ μωρά. Διάφορα ζῶα εἶναι οἱ σύντροφοί της καὶ παριστάνεται συχνὰ σὲ θηριόμορφες παραστάσεις. Στὴν λατρεία της ἀνήκουν ὀργιαστικοὶ χοροὶ καὶ τὸ ἱερὸ κλώναρι. Κανένας ἀπὸ τοὺς μεγάλους θεοὺς δὲν ἔχει τόσο στενὴ σχέση μὲ τὴν δενδρολατρεία. Ἡ ὁμοιότητα μὲ τὴν Μινωϊκὴ δενδρολατρεία καὶ τὴν ὀργιαστικὴ ὄρχηση εἶναι φανερὴ, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ καὶ πάλι ἀπόδειξη καμιάς ἱστορικῆς σχέσεως. Γιατί ἡ ὄρχηση καὶ ἡ δενδρολατρεία ἀποτελοῦν στοιχεῖα πολλῶν πρωτόγονων θρησκειῶν. Ἐχουν ἐπίμονα διατηρηθῇ π.χ. στὴν Τευτονικὴ λαογραφία.

Ὅπως παρουσιάζει τὴν θεὰ ἡ τέχνη, ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι φανερὴ. Ἀγαπημένο θέμα τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης εἶναι ἡ μορφή ποὺ ὀνομαζόταν παλαιότερα «Περσικὴ Ἀρτεμις» καὶ τώρα «Πότνια Θηρῶν», μιὰ γυναίκα ποὺ κρατᾷ στὰ χέρια της τετράποδα ἢ διάφορα πουλιά.⁴¹ Ἡ ἰδέα εἶναι ἡ ἴδια ὅπως αὐτὴ ποὺ βρίσκομε στὴν Μινωϊκὴ τέχνη καὶ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω μὲ τὴν μόνη διαφορὰ ὅτι ἡ ἀρχαϊκὴ μορφή ἔχει φτερά. Εἶναι μιὰ καλλιτεχνικὴ μορφή ποὺ ἦρθε πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ καὶ διαδόθηκε πολὺ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Εἶναι πιθανὸν ἓνας συνδυασμὸς τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς τῆς θεᾶς μὲ τὴν Μινωϊκὴ

μορφή της ἐπιφανείας της σάν πουλί. Ἄν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας τὴν συνέχιση τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, ἡ θρησκευτικὴ συνέχιση γίνεται πιθανώτερη. Τότε καταλαβαίνομε καλλίτερα γιατί ὁρισμένες μορφές τῆς μεγάλης θεᾶς τῆς Φύσεως στὴν Μ. Ἀσία, ὅπως ἡ Ἐφεσία θεά, ταυτίσθηκαν μὲ τὴν Ἀρτεμη. Ὑπάρχει πραγματικὴ σχέση μεταξύ τους. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ δύο Κρητικὲς θεότητες — πὺν ἔχουν ἀναμφισβήτητα μινωϊκὴ προέλευση — τὴν Δίκτυννα καὶ τὴν Βριτόμαρτη, πὺν ταυτίσθηκαν ἐπίσης μὲ τὴν Ἀρτεμη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄμεσο παραλληλισμὸ τῆς Κρητο-Μυκηναϊκῆς μὲ τὴν Ἑλληνικὴ θρησκεία ὑπάρχει καὶ ἄλλος τρόπος νὰ βροῦμε στοιχεῖα τῆς ἐπιδράσεως τῆς πρώτης πάνω στὴν δεύτερη, τρόπος πὺν μπαρεῖ νὰ ρίξη περισσότερο φῶς στὴν ἴδια τὴν Κρητο-Μυκηναϊκὴ θρησκεία. Ὅπου ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ ὁ μῦθος περιέχουν ἓνα εἰδικὰ μὴ ἑλληνικὸ χαρακτήρα, ἔχομε τὸ δικαίωμα — ἀφοῦ βρισκόμαστε σὲ περιοχὲς κορεσμένες μὲ προελληνικὸ καὶ ἰδιαίτερα Μινωϊκὸ πολιτισμὸ — νὰ ὑποθέσωμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση τῆς προελληνικῆς θρησκείας. Ὅμως μία ἔρευνα πὺν στηρίζεται σ' αὐτὴ τὴν βάση εἶναι ἀρεκτὰ δύσκολη, γιατί τὸ πρόβλημα ἂν κάτι — σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη — ἔχει ἑλληνικὸ χαρακτήρα ἢ ὄχι στηρίζεται κατὰ ἓνα μέρος σὲ ὑποκειμενικὴ κρίση. Γι' αὐτὸ χρειάζεται πολλὴ προσοχὴ καὶ μετριοπάθεια καὶ πρέπει νὰ περιοριστοῦμε στὰ βασικὰ σημεῖα ὅπου τὸ μὴ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἀναγνωρίζεται καθαρά. Τέτοιες ἐσωτερικὲς μαρτυρίες θὰ ἦταν καλλίτερα νὰ συμπληρώνωνται μὲ μιὰ ἀπόδειξη ἀμέσου σχέσεως μὲ τὸν προελληνικὸ πολιτισμὸ.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Ἀριάδνη — ἡ κόρη τοῦ Μίνωα — ἦταν κάποτε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἡρώϊδα πὺν ἐγκατέλειψε ὁ Θησεᾶς.⁴² Βρέθηκαν στοιχεῖα λατρείας της στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴ ἱστορία, ἡ Ἀριάδνη ἔγινε γυναίκα τοῦ Διονύσου· σύμφωνα μὲ ἓνα πολυσυζητημένο χωρίο τῆς Ὀδύσσειας, ἡ Ἀρτεμη σκότωσε τὴν Ἀριάδνη κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Διονύσου. Ἴσως ὑπάρχει ἐδῶ ἓνα καθρέφτισμα τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὴν Διονυσιακὴ λατρεία καὶ τὴν λατρεία τῆς παλαιᾶς θεᾶς τῆς Φύσεως πὺν ἄλλοτε κατέληγε σὲ πάλη, ἄλλοτε σὲ ἔνωση τῶν δύο στοιχείων. Τὸ σπουδαιότερο ἐπεισόδιο εἶναι ὁ θάνατος τῆς Ἀριάδνης. Στὸ Ἄργος ἦταν θαμμένη στὸ ναὸ τοῦ Κρητικοῦ Διονύσου. Στὴν Νάξο εἶχε πεθάνει καὶ οἱ κάτοικοι ὀργάνωναν γιὰ νὰ τὴν τιμήσουν γιορτὲς πὺν κατὰ ἓνα μέρος ἦταν ἓνα πανηγύρι πένθους καὶ λύπης καὶ κατὰ ἓνα ἄλλο μέρος γιορτὲς χαρᾶς. Παρόμοιο πανηγύρι ἀναφέρεται ὅτι γινόταν καὶ στὴν Λοκρίδα. Στὴν Κύπρο ὁ μῦθος λέει πῶς πέθανε πάνω στὴ γέννα καὶ θάφτηκε. Στὴ γιορτὴ πὺν ἔδιναν γιὰ νὰ τὴν τιμήσουν, ἓνα παιδί παρίστανε τὴ γυναίκα στὸ κρεβάτι τῆς γέννας. Στὴν Κρήτη λέγεται ὅτι κρεμάστηκε σὲ στιγμὴ ἀπελπισίας. Τὴν ἴδια μοῖρα εἶχε μιὰ ἄλλη ξεχασμένη θεά, ἡ Ἑλένη,⁴³ πὺν ὁ ναὸς της στὴ Σπάρτη βρίσκεται ἐπάνω σὲ Μυκηναϊκὰ ἐρείπια.⁴⁴ Στὴ Ρόδο ἡ Ἑλένη λέγεται πῶς κρεμάστηκε ἀπὸ ἓνα δέντρο καὶ λατρευόταν ἀργότερα σάν δένδρις. Μὲ ἄλλους τρόπους ἐπίσης ἡ Ἑλένη καὶ ὁ σύζυγός της Μενέλαος ἔχουν δεσμούς μὲ τὴν δένδρολατρεία.

Ἡ Εἰλείθυια εἶναι γνωστὴ στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία σὰν ἡ θεὰ ποὺ παραστέκεται στὶς γυναῖκες κατὰ τὶς ὥδινες τοῦ τοκετοῦ. Δὲν πιστεύομε πιά σήμερα πὼς τὸ ὄνομά της ἔχει ἑλληνικὴ ρίζα. Τὸ βρίσκομε σὲ διάφορους τύπους, Ἐλευθώ, Ἐλευσίνια, κλπ., καὶ ἀσφαλῶς ἔχει σχέση μετὰ τὴν Ἐλευσίνα, ποὺ τὰ μυστήριά της ἔχουν προελληνικὴ προέλευση,⁴⁵ καὶ μετὰ τὰ Ἡλύσια ὅπως ὀνόμαζαν οἱ Μίνωες τὸν ἄλλον Κόσμο. Ἐχει στενὴ σχέση μετὰ τὴν Ἀρτεμη ποὺ παρουσιάζεται κι' αὐτὴ νὰ κάνη τὸ ἴδιο λειτούργημα μετὰ τὴν Εἰλείθυια, καὶ ἔχομε κιόλας βρῆ ἵχνη τῆς Ἀρτεμης στοὺς Μινωϊκοὺς χρόνους. Ὅλες αὐτὲς οἱ συμπτώσεις μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν, ἂν ἡ Εἰλείθυια ἦταν ἓνα ὄνομα τῆς Μινωϊκῆς θεᾶς τῆς Φύσεως ποὺ προστάτευε στὴ γέννα ἀνθρώπους καὶ ζῶα, ἀλλὰ στὴν Ἑλληνικὴ θρησκεία ἐπέζησε μονάχα σὰν ἡ θεϊκὴ μαμή.

Βασιζόμενοι στὴ σύγκριση μετὰ τὴν Μεγάλῃ Μητέρα, στὴν ὁποία παραστέκεται ὁ νεαρὸς ἐραστὴς τῆς ὁ Ἄττις, πιστεύομε γενικὰ ὅτι καὶ ἡ Μινωϊκὴ θεὰ τῆς Φύσεως εἶχε ἓνα νεαρὸ ἐραστή. Μερικὲς ἐνδείξεις ὅμως νομίζω ὅτι μᾶς προσανατολίζουν σὲ μίαν ἄλλη περιέργη ιδέα. Κανένας ἑλληνικὸς μῦθος δὲν εἶναι τόσο παράξενος ὅσο ὁ μῦθος τῆς γεννήσεως τοῦ Δία. Ὁ μῦθος αὐτὸς προέρχεται εἰδικὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη, καὶ αὐτὸς ὁ Δίας εἶναι τελείως ἀλλοιώτικος ἀπὸ τὸν «βασιλέα τοῦ οὐρανοῦ» τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Οἱ ιδιομορφίες του εἶναι πιθανῶς Μινωϊκὴ κληρονομιά. Ἐνα σπουδαῖο χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς τὸ παιδί δὲν ἀνατρέφεται ἀπὸ τὴν μητέρα του — αὐτὴ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅταν γεννιέται τὸ παιδί, ἀλλὰ ἀπὸ ἄγρια θηρία ἢ νύμφες, ἀπὸ τὴν κατσίκᾳ Ἀμάθεια σύμφωνα μετὰ τὴν γνωστότερη μορφὴ τοῦ μῦθου, ἀπὸ μέλισσες καὶ ἓναν ἀητὸ σύμφωνα μετὰ ἓναν ἄλλο μῦθο, ἀπὸ ἓνα θηλυκὸ χοῖρο σύμφωνα μετὰ μιὰ παράδοση ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Πραισοῦ, ἀπὸ μίαν σκύλα σύμφωνα μετὰ τὰ νομίσματα τῆς Κυδωνίας.⁴⁶ Ὁ μῦθος πὼς τὸ παιδί βυzaίνει τὸ γάλα ἑνὸς ζώου λέγεται σὲ πολλὰς χώρες γιὰ μυθικοὺς ἥρωες (τὸν Κῦρο, τὸν Ρωμύλο καὶ τὸν Ρέμο κλπ.). Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ στοιχείου στὸν Δία στὴν Κρήτη ἀποδεικνύει ὅτι τὸν θεωροῦσαν ἐκεῖ σὰν μωρὸ ποὺ τὸ ἐγκατέλειψε ἡ μητέρα του. Αὐτὸ τὸ μωρὸ γεννιόταν κάθε χρόνο. Ὑπάρχει ἓνας περιέργος μῦθος ὅτι ὁ Δίας γεννιόταν σὲ μίαν σπηλιά στὴν Κρήτη καὶ ὅτι μίαν ὀρισμένη ἐποχὴ κάθε χρόνο ξεπεταγόταν μιὰ φωτιά ἀπὸ αὐτὴ τὴ σπηλιά, ὅταν ἔβραζε τὸ αἷμα ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Δία.⁴⁷ Αὐτὸ ὁ παιδί εἶναι ὁ ἐνιαύσιος θεός, ὁ «ἐνιαυτὸς δαίμων» ὅπως λέει ἡ Μίς Χάρρισον, τὸ πνεῦμα τῆς γονιμότητος, ἡ καινούργια ζωὴ ποὺ ἀρχίζει τὴν ἀνοιξή.

Ἡ ἴδια ιδέα φαίνεται σὲ μίαν ἄλλῃ λατρεία ποὺ τὸ ὄνομά της ἀποδεικνύει ὅτι εἶχε Μινωϊκὴ προέλευση, τὴν λατρεία τῆς Ἀρτεμης Ὑακινθοτρόφου. Τὸ ἐπίθετο δείχνει πὼς θεωροῦσαν ὅτι ὁ Ὑακινθος εἶχε γιὰ τροφὸν τὴν Ἀρτεμη, τὴν Μινωϊκὴ θεὰ τῆς Φύσεως. Τὸ ὄνομά του εἶναι ἐπίσης τὸ ὄνομα ἑνὸς λουλουδιοῦ, καὶ ὁ μῦθος διηγεῖται πὼς πέθανε καὶ θάφτηκε, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Δίας πέθανε καὶ θάφτηκε στὴν Κρήτη.

Ἄν ψάξωμε γιὰ περισσότερα ἵχνη τοῦ θεϊκοῦ παιδιοῦ, ποὺ δὲν ἀνατρέφεται ἀπὸ τὴν μητέρα του καὶ ποὺ συμβολίζει τὸ πνεῦμα τῆς γονιμότητος, θὰ τὰ βροῦμε στὴν Ἐλευσίνα, αὐτὸ τὸ θρησκευτικὸ κέντρο προελληνικῆς καταγωγῆς.

Λέγεται ότι ο ιεροφάντης φώναζε την ιερή φράση «ί ε ρ ό ν ἔ τ ε κ ε ν π ό τ ν ι α κ ο ὕ ρ ο ν β ρ ι μ ὠ β ρ ι μ ὀ ν» (ή κραταιή και δυνατή θεά γεννήσε ένα δυνατό αγόρι).⁴⁸ Αυτή η άποψη στηρίζεται σε δύο παραστάσεις αγγείων που δείχνουν τη Γη να βγαίνει από το έδαφος και να δίνει τον νεαρό Πλούτο (τον πλούτο, σύμφωνα με την παλαιά έννοια του καρπού των χωραφιών) στην Αθηνά.⁴⁹ Η ίδια παράσταση συνήθως αποδίδεται στην γέννηση του Έριχθονίου — που το όνομά του προέρχεται από την λέξη χ θ ὠ ν = γῆ. Ο Έριχθόνιος μπορεί να ήταν στην αρχή το πνεύμα της ευφορίας των χωραφιών, παρ' όλο που η μυθολογία τον μετέτρεψε σε μυθικό πρόγονο των βασιλέων της Αθήνας.

Βρίσκουμε την ίδια ιδέα στην Διονυσιακή θρησκεία. Οί Θυιάδες των Δελφών τελοῦσαν μία ιεροτελεστία που ήταν το ξύπνημα του παιδιού Λικνίτου μέσα στο λίκνο. Η κούνια του μωρού ήταν το αγροτικό σκεῦος όπου έβαζαν το σιτάρι οί Έλευσίνιοι (που το αποκαλοῦσαν πλούτο) για να το λιχνίσουν. Ο κοινός μῦθος διηγείται ότι η Σεμέλη, η μητέρα του Διονύσου, σκοτώθηκε πριν να τον γεννήσει και ο Όμηρος μιλάει κιόλας για τις βάγιες του Διονύσου. Αφού υπάρχουν βάγιες, θα πῆ πώς υπάρχει και μωρό που φροντίζουν. Επομένως η ιδέα του Διονύσου σαν νεογέννητου μωρού, που δεν ανατράφηκε από την μητέρα του, είναι παλιά.

Ετυμολογικά Σεμέλη σημαίνει «Γῆ» και Διόνυσος «Γιός του Δία». ⁵⁰ Αυτό αποδείχτηκε με την βοήθεια Φρυγικῶν ἐπιγραφῶν. Ξέρομε τώρα για την Ίπτα Μητέρα και για τον Δία Σαβάζιο από ἐπιγραφές που βρέθηκαν στα σύνορα της Φρυγίας, και ένας Όρφικός ὕμνος την ἐπικαλεῖται σαν τροφὸ του Βάκχου. ⁵¹ Οί Φρύγες κατακτητὲς οἰκειοποιήθηκαν τὲς λατρεῖες τῶν γηγενῶν κατοίκων. Η σπουδαιότερη ἀπὸ αὐτὲς τὲς λατρεῖες εἶναι τῆς Μεγάλης Μητέρας τῶν Βουνῶν που εἶναι σχετικὴ με τὴν Μινωϊκὴ θεὰ τῆς Φύσεως. Όσο για τὸν γηγενῆ πληθυσμὸ τῆς Δυτικῆς Μ. Ἀσίας, εἶχε καὶ αὐτὸς συγγένεια με τοὺς Μίνωες.

Ο θεὸς που γεννιέται κάθε χρόνο, πεθαίνει κάθε χρόνο. Σύμφωνα με αὐτὰ ὁ Διόνυσος πέθαινε καὶ θαβόταν στοὺς Δελφούς καὶ ὁ Δίας στὴν Κρήτη, καὶ ὁ τάφος τοῦ Ὑακίνθου ὑπῆρχε στὴν Σπάρτη καὶ στὸν Τάραντα.

Αὐτὸς ὁ τύπος θεοῦ εἶναι πολὺ γνωστός: ἡ θεότητα που πεθαίνει καὶ ξαναγεννιέται κάθε χρόνο εἶναι ἓνα πνεῦμα τῆς βλαστήσεως. ἀποκτᾷ μιὰ βαθειὰ συναισθηματικὴ ἀξία σαν τὸ θεϊκὸ πρότυπό της ἀμείλικτης μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ὁποῖου ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος ἀποτελοῦν ἓνα τόσο ξεχωριστὸ στοιχεῖο τῶν μυστηρίων. Η έννοια αὐτὴ θὰ φαινόταν φυσικώτερη, ἂν προερχόταν ἀπὸ τὴν Μινωϊκὴ θρησκεία, ὅπου ἡ δεινδρολατρεία φαίνεται νὰ ἐκφράζεται με ἐκστατικούς ἱερούς χορούς καὶ στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ θεὰ Ἀριάδνη που πεθαίνει στὴν γέννα. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἓνα μοναδικὸ φαινόμενο, νὰ φαντάζονται τὸ πνεῦμα τῆς βλαστήσεως σαν μικρὸ παιδί. Ἔχομε λόγους νὰ πιστεύωμε ὅτι πρόκειται για μιὰ Μινωϊκὴ ιδιομορφία.

Ἄν αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις θεωρηθοῦν σωστές, ἔχουν βασικὴ σημασία για τὴν κατανόηση τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ κινήματος που προξένησε ἡ ἐξάπλωση τῆς Διονυσιακῆς θρησκείας κατὰ τὰ παλιότερα ἱστορικὰ χρόνια τῆς Ἑλλάδος.

Τολμῶ νὰ σκεφθῶ ὅτι ἡ δύναμη αὐτοῦ τοῦ κινήματος θὰ γινόταν πιὸ κατανοητή, ἂν θεωρηθῇ ὅτι δὲν ἀφοροῦσε τὴν εἰσαγωγή μιᾶς ἐντελῶς ξένης θεότητας, ἀλλὰ μονάχα τὴν ἀναγέννηση παλαιῶν Μινωϊκῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ποὺ εἶχαν ξεχασθῇ γιὰ ἓναν καιρὸ. Καὶ ἂν συμβαίνει αὐτὸ, μπορούμε νὰ τὸ λάβουμε ὑπ' ὄψιν γιὰ τὴν παλαιὰ παράδοση τῆς Κρητικῆς καταγωγῆς τῆς Δελφικῆς λατρείας.

Ἐνα ἄλλο γνωστὸ χαρακτηριστικὸ τῶν μύθων ποὺ ἀναφέρονται στὰ πνεύματα τῆς βλαστήσεως εἶναι ὁ ἱερὸς γάμος, ποὺ στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία εἶναι ὁ γάμος τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας. Ὁ γάμος αὐτὸς γινόταν στὴ Κνωσσὸ καὶ λέγεται ἐπίσης ὅτι γινόταν στὴν Γόρτυνα κάτω ἀπὸ ἓναν πλάτανο. Ἡ νύμφη τοῦ Δία στὴν Γόρτυνα ὀνομάζεται Εὐρώπη. Τὰ νομίσματα τῆς πόλεως τὴν παρουσιάζουν νὰ κάθεται σ' ἓνα δέντρο, ἐνῶ τὴν πλησιάζει ὁ Δίας μεταμορφωμένος σὲ ἀητό. Αὐτὴ ἡ Μινωϊκὴ ἐπιφάνεια τοῦ θεοῦ μὲ μορφή πουλιοῦ βρίσκεται καὶ σὲ ἄλλους μύθους: Σὰν κοῦκος ὁ Δίας κέρδισε τὴν ἀγάπη τῆς Ἥρας στὸ Ἄργος, καὶ σὰν κύκνος ξεγέλασε τὴν Λήδα. Ὁ νεαρὸς ἀγένειος Κρητικὸς τύπος τοῦ Δία, ποὺ ἐπονομάζεται στὴν Φαιστὸ Ρελχανός, πρέπει νὰ εἶναι ὁ γαμπρὸς τοῦ ἱεροῦ γάμου. Στὸ ὄρος Δίκτη ὑπῆρχε μία εἰκόνα τοῦ νεαροῦ αὐτοῦ Δία καὶ συνεπῶς ὁ περιφήμος ὕμνος ποὺ βρέθηκε στὸν ναὸ τοῦ Δικταίου Δία στὸ Παλαίकाстро⁵² ὕμνεῖ αὐτὸ τὸν θεό, τὸν ἱκετεύει νὰ ἔρχεται κάθε χρόνο φέρνοντας καλὴ τύχη καὶ εὐφορία στοὺς ἀγρούς, στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὶς πόλεις.

Εἶναι ἀσφαλῶς ἐκπληκτικὸ ποὺ ἔδιναν τὸ ὄνομα τοῦ Δία, τοῦ θεοῦ τῶν οὐρανῶν, στὸ θεϊκὸ παιδὶ τῆς Κρήτης. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπάρχει κάποιος συνδετικὸς κρίκος. Θεοὶ - παιδιὰ βρίσκονται σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἡ λογοτεχνία τοὺς ἀναφέρει καὶ ἡ τέχνη τοὺς παριστάνει. Συχνὰ τοὺς ἀποκαλοῦν ἄνακες (=ἀφέντες). Οἱ Διόσκουροι ἐπίσης εἶναι κοῦροι (=νέοι) καὶ γιοὶ τοῦ Δία. Ἔχουν γίνεи ὠραῖοι νέοι, ἐμφανίζονται ὅμως καὶ σὰν παιδιὰ. Ἐνα πλῆθος Μινωϊκῶν παραδόσεων ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δεμένο μ' αὐτούς. Ὁ Δίας τοὺς γέννησε μεταμορφωμένος σὲ πουλί. Ἡ ἀδελφή τους Ἑλένη εἶναι μία Μυκηναϊκὴ θεὰ ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν δενδρολατρεία. Ἡ λατρεία τους εἶναι μία οἰκιακὴ λατρεία. Τὸ φίδι εἶναι τὸ ἱερό τους ζῶο καὶ τὸ ὑποκατάστατό τους. Τὸ σύμβολό τους στὰ μνημεῖα τῆς Σπάρτης, δύο κάθετες ἀκτῖνες ἐνωμένες μὲ μία ἐγκάρσια ἀκτῖνα, δὲν εἶναι παρὰ ἡ συντετμημένη ἀπεικόνιση τῆς παραστάδος τοῦ σπιτιοῦ. Αποτελοῦν τὶς οἰκιακὲς προστάτισσες θεότητες τῶν βασιλέων τῆς Σπάρτης καὶ τοὺς ἀκολουθοῦν ἀκόμα καὶ στὸ πεδίο τῆς μάχης.

Καὶ ὁ Δίας - παιδὶ καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Δία δείχνουν νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν Μινωϊκὴ θρησκεία, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικὲς πλευρές. Ὁ Δίας - παιδὶ λατρευόταν σὲ σπηλιές. Δὲν ἦταν θεὸς τῆς ἐστίας ὅπως οἱ Διόσκουροι. Παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ οὐράνιου θεοῦ καὶ κυρίου τοῦ κεραυνοῦ δόθηκε στὸ θεὸ - παιδὶ τῆς Κρήτης, γιατί χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Κρητικὸς θεὸς εἶναι ὁ παλαιότερος. Οἱ Ἕλληνικοὶ θεοὶ μὲ μορφή παιδιοῦ αποτελοῦν, ὅπως εἴπαμε, τὸν συνδετικὸ κρίκο. Οἱ Ἕλληνες μετανάστες θεωροῦσαν τὸν Δία προστάτη τοῦ κελαριοῦ καὶ τοῦ σπιτιοῦ (ἐ ρ κ ε ἰ ο ς, κ τ ἦ σ ι ο ς).⁵³ Τὸ φίδι - προστάτης τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ εἶχε τὴν ἴδια λειτουργία, δάνεισε γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ σχῆμα τοῦ στὸν Δία. Ὁ

Κτήσιος Δίας καθώς και συγγενεῖς μορφές παρουσιάζονται σὰν φίδια. Ἐξ ἄλλου, οἱ Ἕλληνες εἶχαν δαίμονες προστάτες τοῦ σπιτιοῦ μὲ μορφή νάνων, ἢ ἔμαθαν νὰ τοὺς ἀναγνωρίζουν ἔτσι.

Αὐτοὶ ἔγιναν, ὄχι βέβαια ὁ Δίας, ἀλλὰ οἱ γιοὶ τοῦ (Δ ι ό ς κ ο ὕ ρ ο ι) καὶ ἀφέντες (ἄ ν α κ ε ς). Ὅταν τελικὰ βρέθηκε ἓνα θεϊκὸ παιδὶ στὴν Κρήτη, ὀνομάσθηκε κί' αὐτὸ Δίας, παρ' ὅλο πὺν δὲν ἦταν θεότητα τοῦ σπιτιοῦ. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς μεταβιβάσεως πᾶνε πολὺ μακριά. Οἱ παλιοὶ μῦθοι ἀνακατεύθηκαν καὶ δημιουργήθηκε ὁ μῦθος τῆς γεννήσεως τοῦ Δία, πῶς σώθηκε ἀπὸ τὸν Κρόνο πὺν κατὰπινε τὰ παιδιὰ του καὶ πῶς γαλουχήθηκε ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία.

Παράλληλα στὴν λατρεία τῶν θεῶν ὑπάρχει καὶ ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων. Μιλοῦν συχνὰ γιὰ τὴν μεγαλοπρέπεια τῆς νεκρικῆς λατρείας στοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας ἓνα πολὺ σπουδαιότερο γεγονὸς εἶναι ἡ συνέχεια πὺν ὑπάρχει στὴ λατρεία τῶν νεκρῶν ἀπὸ τὴν Μυκηναϊκὴ στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα στὴν εἴσοδο τοῦ θολωτοῦ τάφου στὸ Μενίδι τῆς Ἀττικῆς.⁵⁴ Ὅταν σφραγίσθηκε ὁ τάφος κατὰ τὴν περίοδο τοῦ χρησιμοποιοῦσαν ἀγγεῖα τοῦ λεγόμενου τρίτου Μυκηναϊκοῦ ρυθμοῦ, ἡ λατρεία ἐξακολούθησε χωρὶς διακοπὴ μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ τάφου μέχρι ἓνα διάστημα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Τὰ ἀναθήματα εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων, ἀσπίδες καὶ ἄλογα ἀπὸ πηλὸ, κύπελλα καὶ φιαλίδια ἀρωμάτων κλπ. Ὅταν βρίσκουμε στὴν εἴσοδο τοῦ θολωτοῦ τάφου ὄστρακα ἢ φιγούρες, πὺν δὲν βρέθηκαν ἐκεῖ τυχαία καὶ δὲν εἶναι ἐκεῖνες πὺν χρησιμοποιοῦσαν κατὰ τὴν ταφή, εἶναι φυσικὸ νὰ σκεφθοῦμε πῶς ἡ παρουσία τους ὀφείλεται στὴν λατρεία κάποιου ἥρωα. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ λεγόμενου Τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας στὶς Μυκῆνες.⁵⁵ Στὴν εἴσοδο βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα γεωμετρικὰ σκεύη, πρωτόγονες φιγούρες καβαλλάρηδων καὶ χάντρες πὺν κάποτε ἀνῆκαν σὲ ἓνα περιδέραιο. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε ἐπίσης ὅτι τελοῦσαν μιὰ λατρεία ἐπάνω στοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνηνῶν, ἀφοῦ εἶχε ἰσοπεδωθῇ ὁ χῶρος, πᾶνω στὸν ὅποιον εἶχαν στηθῇ τὰ γνωστὰ μνημεῖα κατὰ τοὺς Ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους. Ὑπάρχει ἓνα σημάδι μεταγενέστερης περιόδου, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὸ τὸ ἴδιο, ὥστε νὰ στηρίξωμε μιὰ θεωρίαν ἐπάνω του. Σὲ βάθος ἑξὶ ποδῶν, ὁ Schliemann βρῆκε ἓνα ὄστρακο ἀπὸ μελανόμορφο ἀγγεῖο τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνα μὲ μιὰ ἐπιγραφή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀγγεῖο εἶχε ἀφιερωθῇ στὸν «ἥρωα»⁵⁶ Μόνον μιὰ πολὺ ἐξαιρετικὴ περίπτωση μποροῦσε νὰ εἶχε φέρει αὐτὸ τὸ ἀσήμαντο ὄστρακο ἐδῶ ἀπὸ κάποιον ἄλλο τόπο. Τὸ πολὺ νὰ εἶχε γλυστρίσει ἀπὸ κάποιον ὑψηλότερο στρώμα τοῦ ἐδάφους. Ἄν ὅμως συμβαίνει αὐτὸ, τότε στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰῶνα ἐλάτρευαν ἀκόμα κάποιον ἥρωα στὸ χῶρο ὅπου ἔθαβαν τοὺς παλιούς βασιλιάδες τῶν Μυκηνηνῶν.

Αὐτὴ ἡ ἄμεση συνέχιση τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν ἀπὸ τοὺς Μυκηναϊκοὺς ὥς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἔχει βασικὰ τεράστια σημασία. Οἱ λατρεῖες τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων γινόνταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο: ἐπομένως ἡ λατρεία τῶν ἡρώων πρέπει νὰ ξεκίνησε ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν ἀνήκει σὲ μιὰν ὀρισμένη οἰκογένεια, ἐνῶ ἡ λατρεία

τῶν ἡρώων ξέφυγε ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ ἔγινε κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἀντίθετα σ' αὐτὴ τῇ θεωρίᾳ διατυπώθηκε ἡ ἀντίρρηση ὅτι ἂν ἀνοιγαν τοὺς τάφους τῶν ἡρώων, δὲν θὰ ἔβρισκαν κόκκαλα, γιατί οἱ ἥρωες, λένε, δὲν εἶναι ἀρχικὰ νεκροὶ ἄνθρωποι, ἀλλὰ θεότητες ποὺ ξέπεσαν. Τέτοιες θεότητες βρίσκονται βέβαια ἀνάμεσά τους: τοπικοὶ θεοί, λ.χ. ὁ Μυκηναϊκὸς θεὸς Ὑάκινθος, ἀναγκάσθηκαν νὰ δεχθοῦν μιὰ ὑποδεέστερη θέση ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους θεοὺς ποὺ οἰκειοποιήθηκαν τὶς ιδιότητές τους. Κατ' ἀρχὴν ὅμως ἡ λατρεία τῶν ἡρώων ξεκινάει ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν. Ἀφοῦ ἡ λατρεία ἀνάγεται στοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβωμε γιατί οἱ περισσότεροι τάφοι ἡρώων δὲν περιέχουν ἀνθρώπινα ὑπολείμματα. Πόσες συλήσεις τάφων ὅμως δὲν θὰ ἔγιναν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους ἀνάμεσα στὴν πτώση τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν προώθηση τοῦ καινούργιου πολιτισμοῦ! Καὶ ὅταν οἱ γενικὲς γραμμὲς τῆς λατρείας τῶν ἡρώων εἶχαν γίνει πιά συνείδηση, μετέφεραν τὴ λατρεία σὲ τόπους ποὺ δὲν εἶχαν τάφους. Μισοξεχασμένες τοπικὲς λατρεῖες καὶ τὰ κέντρα τοὺς ἦταν κατάλληλα γιὰ τὴ λατρεία τῶν ἡρώων καὶ πῆραν ὀνόματα γνωστὰ ἀπὸ τοὺς μύθους.

Ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα σὲ Θεοὺς καὶ ἥρωες εἶναι ἀβέβαιη κι' ἔχομε ἓνα περίφημο παράδειγμα ἀπὸ τὴ Δῆλο ποὺ δείχνει πὼς ἡ λατρεία τῶν ἡρώων μπορεῖ νὰ μεταβλήθηκε.⁵⁷ Μέσα στὸν ἱερὸ χῶρο βρέθηκε ἓνας Μυκηναϊκὸς τάφος ποὺ ξεχώριζε ἀπὸ δύο ὀρθιες στῆλες ποὺ ἔβγαιναν πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ ἡ περιοχὴ φράχτηκε ἀπὸ ἓνα τοῖχο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ χτίστηκε ἓνας βωμός. Τὸ ἀξιοπεριεργὸ εἶναι ὅτι ὁ τάφος ἔμεινε ἀνέπαφος ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τὸ 426, τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου ἐξαγνισμοῦ τῆς Δήλου, ὅταν μετέφεραν ὅλους τοὺς τάφους καὶ τὸ περιεχόμενό τους στὴν Ρήνεια. Κατὰ πάσα πιθανότητα εἶναι ὁ τάφος ποὺ ἦταν γνωστὸς ἀργότερα σὰν τάφος τῶν Ὑπερβορείων Παρθένων, τῆς Λαοδίκης καὶ τῆς Ὑπερόχης, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει ὁ Ἡρόδοτος. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση δέχθηκε τελευταία μιὰν ἰσχυρὴ ἐπιβεβαίωση ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση ἑνὸς δευτέρου ὅπως φαίνεται Μυκηναϊκοῦ τάφου κοντὰ στὸ ναὸ τῆς Ἀρτεμης. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸν τάφο τῶν δύο ἄλλων Ὑπερβορείων Παρθένων, τῆς Ὀπης καὶ τῆς Ἀργης, ποὺ ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο.⁵⁸ Οἱ Ὑπερβόρειες Παρθένες ἔχουν στενὴ σχέση μὲ τὴν δενδρολατρεία, μὲ τὴν Ἀρτεμη καὶ τὸν Απόλλωνα. Ἔτσι ἡ λατρεία στὸν ἀρχαῖο Μυκηναϊκὸ τάφο συνεχίσθηκε πάνω ἀπὸ χίλια χρόνια, ἀλλὰ πῆρε καινούργια σημασία, γιατί οἱ Ὑπερβόρειες Παρθένες δὲν ἀνήκουν στὸν κύκλο τῶν ἡρώων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὸ βασικὰ ἔργο γιὰ τὴν Κρητο - Μυκηναϊκὴ θρησκεία εἶναι ἀκόμα τοῦ Evans, *The Mycenaean Tree and Pillar Cult*, (HS XXI, 1901, σελ. 99 καὶ ἐξῆς. Μεταγενέστερα ἔργα ἀσχολοῦνται μόνο μὲ τὴν ἐξήγηση μεμονωμένων μνημειακῶν συνόλων, ἢ μὲ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς εἰδικῆς ἀπόψεως. Περιλήψεις ἀπὸ τὸν R. Dussaud, *Les Civilisations Préhelléniques*, κέφ. 7, τὴν Blanche Williams στὸ *Gournia*, App. A, σελ. 51, καὶ τὸν G. Glotz, *La Civilisation Egée*

- n n e, βιβλ. III. Πρβλ. επίσης τὸ δοκίμιό μου, *Die Anfänge der GottIn Athene* (Det Kong. Danske Videnskabernes Selskab. Hist. - filol. Meddelelser, IV 7, 1921), καὶ τοῦ J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, 1939.
2. Βλέπε D. G. Hogarth, *Hittite Seals*, σελ. 1.
3. J. Toutain, *RHR* 1911, II, σελ. 277 καὶ ἐξῆς.
4. *G o u r n i a*, σελ. 47 καὶ πίνακας 11.
5. *BSA*, VIII, 1902, σελ. 93 καὶ ἐξῆς.
6. *BSA*, IX, 1903, σελ. 35 καὶ ἐξῆς.
7. *AJA*, XIX, 1915, πίνακες 10 - 16. Τὸ σημαντικώτερο ἀπὸ τὰ νέα εὐρήματα εἶναι ἓνα μικρὸ ἱερὸ στὸ Γάζι, μεταξὺ Κνωσσοῦ καὶ Τυλίσσου, μὲ πέντε εἰδώλια καὶ σκεύη ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς (*American Journal of Archaeology*, XL, 1936, σελ. 371. Μαρινάτος, *EA*, 1937, σελ. 278). Ἀλλὰ ἀνάλογα εἰδώλια βρέθηκαν στὸ Καρφί, στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη. Ἔχουν περιγραφῇ συνοπτικά, *AJA*, XLI, 1937, σελ. 628. Εἶναι ἐνδιαφέροντα, γιατί ἀνήκουν στὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο. Ἰχνη τῆς Μινωϊκῆς παραδόσεως ὑπάρχουν ἀκόμα στὸ ἱερὸ τῆς Δρήρου τοῦ τέλους τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Βλέπε τώρα τὸ βιβλίό μου *M i n o a n – M y c e n a e a n R e l i g i o n*³, σελ. 100 καὶ ἐξῆς καὶ σελ. 455 καὶ ἐξῆς.
8. Δὲν τοποθετοῦσαν εἰδώλια στοὺς τάφους κατὰ τὴν μεγάλη ἐποχὴ τοῦ Μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ εἰδώλια ἀφθονοῦν στοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους, εἰδικὰ στοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους. Βλέπε τὸ βιβλίό μου *M i n o a n - M y c e n a e a n R e l i g i o n*², σελ. 299, 307 καὶ ἐξῆς.
9. Τὶς δημοσίευσε ὁ Paribeni, *MA*, XIX, I. Προσπάθησα στὸ βιβλίό μου *M i n o a n – M y c e n a e a n R e l i g i o n*^{*}, σελ. 373 καὶ 426 καὶ ἐξῆς, νὰ ἀποδείξω ὅτι οἱ ζωγραφισμένες παραστάσεις τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγ. Τριάδος παριστάνουν τὴν λατρεῖα ἐνὸς νεκροῦ θεοποιημένου ἀνθρώπου.
10. *JHS*, XXII, 1902, σελ. 78, εἰκόνα 5, *MA*, XIII, σελ. 39 εἰκόνα 33 πρβλ. *BSA*, IX, 1903, σελ. 60, *BSA*, VIII, 1902, εἰκόνα 59.
11. *EA*, 1900, πίνακας 4α.
- 11α. Δὲν σχολίασα τὸ ἀποκαλούμενο Δακτυλίδι τοῦ Νέστορα, πού δημοσίευσε ὁ Evans, *JHS*, xlv, 1925 σελ. 1 καὶ ἐξῆς, γιατί εἶναι πολὺ ὑποπτο. Βλέπε τὸ βιβλίό μου *M i n o a n – M y c e n a e a n R e l i g i o n*², σελ. 549 καὶ ἐξῆς, εἰδικὰ σελ. 554. (Ὁ περίφημος θησαυρὸς ἀπὸ τὴν Θίσβη, πού δημοσίευσε ὁ Evans, ὅπου παραπ., ὑπόκειται ἐπίσης σὲ σοβαρὲς ἀμφιβολίες. Δὲς τὴ σημείωσή μου, στὸ βιβλίό μου *Gesch. d. Griech. Rel.*, I, σελ. 263, σήμ. 1. Βλέπε τώρα τὸ βιβλίό μου *M i n o a n – M y c e n a e a n R e l i g i o n*², σελ. 40 καὶ ἐξῆς.
12. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθῇ στοῦ Evans, *M u e . T r e e a n d P i l l a r C u l t*.
13. *JHS*, XII, 1892, σελ. 77, εἰκόνα 1.
14. A. W. Persson, *The Religion of Greece in Prehistoric Times*, Sather Classical Lectures, τόμ. XVII, 1942, ἡ τελευταία περιεκτικὴ μελέτη γιὰ τὴν Μινωϊκὴ θρησκεία καὶ τὰ παρακλάδια τῆς, βάζει σὲ πρῶτο πλάνο τὸν κύκλο τῆς βλαστήσεως.
15. *BSA*, VIII, 1902, σελ. 28, εἰκόνα 15.
16. *Revue archeologique*, 1910, II, σελ. 32.
17. Dissaud, ὅπου παραπ. σελ. 250 καὶ ἐξῆς.
18. Ἡ καλύτερη φωτογραφία στὸ *AM*, XXXVII, 1912, πίνακας 8.
19. *BSA*, VII, 1901, σελ. 29, εἰκόνα 9.
20. Τὰ περισσότερα δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Evans στὸ *TPC* καὶ τὸν Furtwangler, *A n t i k e G e m m e n*, τόμος III, πίνακες 2 καὶ 3.
21. Evans, *The Palace of Minos*, I, σελ. 19, ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὸς ὁ δαίμων εἶναι μιὰ προσαρμογὴ τῆς Αἰγυπτιακῆς θεᾶς Ἰπποποτάμου *Ta - u r t*.
22. *MA*, XII, πίνακες 8, 1.
23. Πρβλ. π.χ. τὸ ὀνομαζόμενον ἀνάγλυφὸ τοῦ Ἄδη, συχνὰ δημοσιευμένο, π.χ. στοῦ Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, σελ. 68, ἡ τὸ φυλαχτό, Roscher, *Lexikon der Mythologie*, IV, σ. 1494, εἰκόνα 55.
24. *JHS*, XXII, 1902, σελ. 78, εἰκόνα 4.

25. BSA, VII, 1901, σελ. 18, εικόνα 7α.
26. JHS, XXII, 1902, πίνakes 6 - 10, Βλέπε τὸ βιβλίο μου *Homer and Mycenae*, σελ. 71 καὶ ἐξῆς.
27. Πρβλ. τὸ δοκίμιό μου γιὰ τὶς μεγάλες μεταναστεύσεις τῶν λαῶν κατὰ τὴν δευτέρη χιλιετηριδα π.Χ. στὸ Σουηδικὸ περιοδικὸ *Ymer*, 1912, σελ. 188 καὶ ἐξῆς.
28. M. Mayer, *Giganten und Titanen* (1887), M. Pohlenz, *Kronos und die Titanen*, NJb, XXXVII, 1916, σελ. 549 καὶ ἐξῆς.
29. L. Malten, *Elysion und Rhadamanthys*, AJ, XXVIII 1913, σελ. 35 καὶ ἐξῆς.
30. Museo italiano di antichita classica, II, 1888, σελ. 913 καὶ ἐξῆς.
31. Βλέπε τὸ περιοδικὰ Παρνασσός, X, 1886 - 7, σελ. 339 καὶ ἐξῆς. Ἡ ταύτιση ὅμως εἶναι ἀβέβαιη. Τὸ σπήλαιο τῆς Ἀμνισοῦ ἐρευνήθηκε ἀπὸ τὸν Μαρινάτο. Βλέπε τὰ ἄρθρα του στὰ Πρακτικὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, 1929, 1933 κλπ. Βρέθηκαν ὑπολείμματα ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἕως τὴν Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἦταν ἀφιερωμένο στὴν Εἰλείθυια, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν πιθανῶς μιὰ Μινωϊκὴ θεά. Βλέπε παραπάνω, σελ. 23 καὶ 30.
32. A. J. Evans, *The Palace of Minos*, I, σελ. 151 καὶ ἐξῆς.
33. BSA, VII, 1901, σελ. 298 καὶ ἐξῆς.
34. Rendi conti della R. Accademia dei Lincei, XIV, 1905, σελ. 380 καὶ ἐξῆς.
35. Bollettino d'arte, II, 1908, σελ. 456 καὶ ἐξῆς.
36. *Fouilles de Delphes*, vol. I (P. Perdrizet, *Monuments figures*), σελ. 3 καὶ ἐξῆς.
37. Tiryns, II, σελ. 2 καὶ ἐξῆς. Τὰ συμπεράσματά του ἀμφισβητήθηκαν τελευταῖα ἀπὸ τὸν C. W. Biegen, *Korakou*, σελ. 130 καὶ ἐξῆς.
38. Tiryns, I, σελ. 114 καὶ ἐξῆς.
39. Schliemann, *Mykene*, σελ. 118 καὶ ἐξῆς.
40. Αὐτὴ τὴν ἄποψη τὴν παραδέχεται, σύμφωνα μὲ μιὰ πληροφορία ποὺ μου δίνει ὁ ἕνα γράμμα του, ὁ καθηγητὴς Wackernagel, ποὺ πρότεινε τὴν σχέση Μυκῆνη - Μυκάλη - Μυκαλησσός.
41. Τελευταῖα μελέτη τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν G. Radet, *Cybele* (Bibl. des Universites du midi, XIII).
42. Βλέπε τὸ βιβλίο μου *Griechische Feste*, σελ. 382 καὶ ἐξῆς.
43. Nilsson, ὅπου παραπάνω, σελ. 426 καὶ ἐξῆς.
44. BSA, XIV, 1908, σελ. 108 καὶ ἐξῆς.
45. A. W. Persson, *Der Ursprung der eleusinischen Mysterien*, ARw, XXI, 1922, σελ. 287 καὶ ἐξῆς. K. Kourouniotis, *Das eleusinische Heiligtum*, ARw, XXXII, 1935, σελ. 52 κ.έ. καθὼς καὶ σελ. 112.
46. Svoronos, EA. 1892, σελ. 1 καὶ ἐξῆς, εἰδικὰ γιὰ τὶς εἰκόνες τῶν νομισμάτων.
47. Ὁ ἀποκαλούμενος Βοῖος, στὸν Ἀντωνῖνο Λιβεράλι, κέφ. 19.
48. Hippolytus, *Refutatio haereseon*, V, 8.
49. S. Reinach, *Cultes, Mythes et Religions*, II, σελ. 270. *Repertoire des vases peints*, I, σελ. 1.
50. P. Kretschmer, *Aus der Anomia* (1890), σελ. 17 καὶ ἐξῆς.
51. J. Keil, *Wiener Eranos* (1909) σελ. 102 καὶ ἐξῆς.
52. BSA, XV, 1909, σελ. 357 καὶ ἐξῆς.
53. M. P. Nilsson, *Zeus Ktesios*, AM, XXXIII, 1908, σελ. 279 καὶ ἐξῆς.
54. Furtwangler und Loschcke, *Mykenische Vasen*, σελ. XI, P. Wolters, AJ, XIV, 1899, σελ. 103 καὶ ἐξῆς.
55. Schliemann, *Mykene*, σελ. 114 καὶ ἐξῆς.
56. Ὅπου παραπάνω, σελ. 129, IG, IV, 495.
57. *Compte rendu de l'Acad. des Inscriptions*, 1907, σελ. 338, 1909, σελ. 544. Βλέπε τώρα Ch. Picard καὶ J. Replat, *L'Artemision delien et les deux tombeaux des vierges hyperboreennes*, Bull. corr. hell. XLVIII, 1924, σελ. 247 καὶ ἐξῆς.
58. Ὅπου παραπάνω, 1923, σελ. 238 καὶ ἐξῆς. Ch. Picard καὶ J. Replat, ὅπου παραπάνω.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑΣ

Οί Έλληνικοί μῦθοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀνακάλυψη τῆς δόξας τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ Schliemann πίστευε φανατικὰ στὸν Ὅμηρο. Ξεκίνησε νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν Τροία, γύρω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς ὁποίας πολέμησαν ὁ Ἑκτορας καὶ ὁ Ἀχιλλέας, καθὼς καὶ τὴν πλούσια πόλη τῶν Μυκηναίων, ὅπου βασίλευε ὁ Ἀγαμέμνωνας. Τὸ μαντικό ραβδί τοῦ ἔφερε σὲ φῶς πράγματα ποὺ δὲν ὑποπτευόταν κανεὶς. Τὸ ἴδιο ραβδί χρησιμοποίησε καὶ ὁ σὲρ Arthur Evans. Ἀκολούθησε τοὺς μύθους τοῦ Λαβύρινθου, τοῦ βασιλιᾶ Μίνωα καὶ τῆς θαλασσοκρατίας του. Ἀπὸ ἐκεῖ πρωτοφανερώθηκε ὅλη ἡ ἔκταση καὶ ἡ σημασία τοῦ Κρητο-Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μόνο σὲ μία περίπτωση δὲν βγῆκαν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα, ὅταν ὁ Dörpfeld ἔψαξε νὰ βρῇ τὸ παλάτι τοῦ Ὀδυσσεᾶ στὴν Ἰθάκη - Λευκάδα. Ὅ,τι βρέθηκε ἐκεῖ ποὺ νὰ εἶναι ὅπως ὁποῖοτε Μυκηναϊκό, δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι βρέθηκε ἀκόμα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα: κατὰ μεγάλο μέρος ὄστρακα.¹ Ἄν σκεφθοῦμε λίγο θὰ βροῦμε τὴν αἰτία. Ὁ μῦθος τοῦ Ὀδυσσεᾶ εἶναι καινούργιος, δὲν εἶναι ἓνας γνήσιος ἡρωϊκὸς μῦθος, ἀλλὰ μιὰ μυθιστορία ποὺ βασίζεται στὸ γνωστὸ μοτίβο τῆς πιστῆς συζύγου ποὺ περιμένει τὸν ξενητεμένο ἄντρα της καὶ ποὺ στὸ τέλος, παρ' ὅλες τὶς ἀντιξοότητες, ἐνώνεται πάλι μαζὺ του.

Ἐχουν γίνεи ἐμπεριστατωμένες μελέτες γιὰ νὰ βρεθοῦν στοιχεῖα Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ δόθηκε πολὺ λίγη προσοχὴ στὶς Μυκηναϊκὲς ρίζες τῆς μυθολογίας. Τὸ πολὺ-πολὺ διατυπώθηκε μιὰ γενικὴ παρατήρηση, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Wide, ὅτι ἡ διαμόρφωση τῶν μύθων ἔγινε κατὰ μεγάλο μέρος στοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους.² Ἐτσι πρέπει νὰ ἔγινε ἂν τόσα στοιχεῖα στὸν Ὅμηρο ἀνάγωνται στὴν ἴδια περίοδο. Γιατί στὸν Ὅμηρο, ἡ μυθολογία ἔχει κιόλας φθάσει σὲ πολὺ ἀνεπτυγμένο στάδιο, ἀκόμα κι' ἂν δὲν ἐμφανίζεται ἀπὸ κάθε ἄποψη μὲ τὴν πιὸ οἰκεία σὲ μᾶς μορφή της. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξή της, ὁ ἐξανθρωπισμὸς της, ἔχει κιόλας φθάσει πολὺ μακριά.

Οἱ μῦθοι, ὅπως εἶπαμε, ἔδωσαν τὸ νῆμα γιὰ τὴν ἀνακάλυψη μερικῶν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κέντρα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ κατὰ ἀρκετὰ περιεργό τρόπο, ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς μυθολογικοὺς τόπους καὶ τὰ Μυκηναϊκὰ κέντρα, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη, δὲν ἐρευνήθηκε ποτέ. Κανεὶς δὲν ἔθεσε ποτὲ τὸ ἐρώτημα προσπαθώντας μὲ μιὰ συστηματικὴ ἔρευνα νὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὸ: Ὑπάρχει σταθερὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ κέντρα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοὺς μύθους καὶ εἰδικὰ τοὺς μεγάλους κύκλους τῶν μύθων; Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ κυριώτερα κέντρα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἐπίσης τὰ κέντρα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται οἱ μῦθοι; Ἄν εἶναι, τότε ἀποδεικνύεται ὅτι στὶς γενικὲς γραμμὲς ἡ ἀνάπτυξή καὶ ἡ ἐντόπιση τῶν κύκλων τῶν μύθων συμπίπτουν μὲ τὴν Μυκηναϊκὴ περίοδο, μὲ σημαντικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν μύθων ἀπὸ μᾶς. Μιὰ τέτοια ἔρευνα εἶναι πολὺ ἀπλὴ καὶ μπορεῖ νὰ γίνη μὲ μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση.

Ἡ Τίρυνς εἶναι ἡ πατρίδα τοῦ Ἡρακλῆ καὶ σ' αὐτὴ τὴν πόλιν ἀνήκουν οἱ βασικοὶ μῦθοι τῶν ἄθλων του, παρ' ὅλο πὺν τὰ περιστατικὰ τῆς γεννήσεώς του ἔχουν σχέση με τὴν Θήβα. Στὴν Τίρυνθα καὶ ὅχι στὶς Μυκῆνες ὁδηγεῖ τὰ βώδια τοῦ Γηρυόνη, σύμφωνα με τὸν Ἡσίοδο. Ἀπὸ πάνω ἀπὸ τὰ τείχη της ρίχνει ὑπούλα τὸν Ἴφιτο. Ἐκεῖ ζῇ σὰν ὑποτελής του Εὐρυσθέα, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μυκηναίων. Σ' αὐτὸ καθρεφτίζεται τὸ γεγονός ὅτι ἡ Τίρυνς εἶναι ἡ ἀρχαιότερη πόλις πὺν ἀργότερα ὑποσκέλισαν οἱ Μυκῆνες. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ μύθου καὶ ἡ ἀρχαιολογία τὴν ἐπιβεβαιώνει. Στὴν Τίρυνθα ἀνήκει ἐπίσης ὁ μῦθος τῶν Προϊτίδων, πὺν με τὴν τωρινὴ του μορφὴ ἀνήκει σὲ ἓνα νεώτερο τύπο μύθου. Με τὴν Τίρυνθα ἐπίσης ἔχει κυρίως σχέση ὁ μῦθος τοῦ Βελλεροφόντη, γιατί ἡ πλοκὴ πὺν δίνει τὴν εὐκαιρία γιὰ τοὺς ἄθλους τοῦ ἥρωα τοποθετεῖται στὴν βασιλικὴ αὐλὴ τῆς Τίρυνθας, μ' ὅλο πὺν γενεαλογικὰ ὁ Βελλεροφόντης ἀνήκει στὴν Κόρινθο.

Τὸ περίφημο Ἡραῖο, ὁ σπουδαιότερος ναὸς τῆς Ἀργολίδας διαδέχθηκε ἓνα βασιλικὸ Μυκηναϊκὸ φρούριο. Σ' αὐτὸν τὸν τόπο ἀνήκει ὁ μῦθος τῆς Ἰῶς καὶ τοῦ Ἄργου.

Ὅσο γιὰ τὶς Μυκῆνες μία ἀπλὴ παραπομπὴ στοὺς μύθους τῶν οἰκογενειῶν τοῦ Περσέα καὶ τοῦ Ἀτρέα εἶναι ἀρκετὴ.

Τὸ Ἄργος, πὺν ἀργότερα ἔγινε ἡ πρωτεύουσα, ἦταν κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους μία ἀσήμαντὴ τοποθεσία, κί' αὐτὸ καθρεφτίζεται στὸν μῦθο. Οἱ μῦθοι πὺν τοποθετοῦνται ἐκεῖ, ὁ μῦθος τῶν Δαναῶδων π.χ., δὲν εἶναι τόσο σπουδαῖοι ὅσο αὐτοὶ πὺν ἀναφέραμε παραπάνω. Ἀλλὰ ἡ κυρίαρχη θέσις τοῦ Ἄργους μεταγενέστερα φαίνεται στὸν συστηματικὸ καὶ γενεαλογικὸ χαρακτῆρα τῶν μύθων πὺν συνδέονται με αὐτὴν τὴν πόλιν.

Στὴ Σπάρτη ὑπάρχει ὁ ναὸς τῆς Ἑλένης, πὺν προέρχεται ἀπὸ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ λίγο νοτιώτερα ὁ πλούσιος θολωτὸς τάφος τοῦ Βαφιοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἀνήκουν οἱ μῦθοι τῆς Ἑλένης καὶ τῶν ἀδελφῶν της, τῶν Τυνδαριδῶν πὺν τοὺς συγχέουν με τοὺς Διοσκούρους (δὲς παραπάνω, σελ. 40 καὶ ἔξ.), καὶ τῆς μονομαχίας τους με ἓνα ἄλλο ζευγάρι ἀδελφῶν, τοὺς Ἀφαιρητιάδες πὺν εἶναι συνδεδεμένοι με τὴν Λακωνία καὶ τὴν Μεσσηνία. Σύμφωνα με μία ἐκδοχὴ πάλεψαν γιὰ τὶς κόρες τοῦ Λευκίππου καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Λευκίππου βρισκόταν στὴ Σπάρτη.

Ἡ Πύλος εἶναι ξακουστὴ στοὺς μύθους σὰν πατρίδα τῶν Νηλεϊδῶν. Ἡ σύγχρονη Πύλος ἔχει σημαντικὰ Μυκηναϊκὰ εἱρεπία ἀλλὰ ὁ Dorpfeld ἔχει ἀπόλυτο δίκιο, ὅταν τοποθετῇ τὴν Ὀμηρικὴ Πύλο στὸν Κακόβατο, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν δυτικὴ ἀκτὴ. Ἡ θεωρία βρῆκε λαμπρὴ ἐπιβεβαίωσις με τὴν ἀνακάλυψιν τριῶν θολωτῶν τάφων, ἄλλοτε πλούσιων, σήμερα ὅμως λεηλατημένων καὶ κατεστραμμένων, καθὼς καὶ με τὴν ἀνεύρεση τῶν εἱρεπιῶν ἐνὸς παλατιοῦ.³

Ἡ Ἀττικὴ στοὺς παλαιότερους χρόνους δὲν κατέχει τὴν κυρίαρχη θέσις στὴ μυθολογία πὺν ἀποκτᾷ ἀργότερα, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ πλούσια σὲ μύθους. Ὁ σπουδαιότερος εἶναι ὁ μῦθος τοῦ Θησέα πὺν ἀναπτύχθηκε στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς βάρος τῶν μύθων τοῦ Ἡρακλῆ καὶ μαζὶ μ' αὐτόν, οἱ ἱστορίες τῶν μυθικῶν βασιλέων. Ἡ Ἀττικὴ ἐπίσης εἶναι γεμάτη ἀπὸ Μυκηναϊκὰ

υπολείμματα. Άρα οί μῦθοι δὲν ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ εἶναι ἐξαπλωμένοι σὲ ὅλη τὴν Ἀττική. Ἡ πατρίδα τοῦ Θησέα φαίνεται νὰ ἦταν στὴν βορειοανατολικὴ Ἀττική. Ἡ Ἐλευσίνα μὲ τὸν μῦθο τῆς Δήμητρας κατέχει τὴν δική της ξεχωριστὴ θέση καὶ εἶναι ἐπίσης μία Μυκηναϊκὴ πόλη.

Ἡ Βοιωτία συναγωνίζεται τὴν Ἀργολίδα σὲ μυθολογικὴ φήμη. Ἦταν ἡ δεύτερη σπουδαία περιοχὴ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ Θήβα εἶναι ξακουστὴ ἀπὸ τοὺς μύθους τοῦ Κάδμου, τοῦ Ἀμφίονα καὶ τοῦ Ζήθου, τοῦ Οἰδίποδα καὶ τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας. Αὐτὸ ἐναρμονίζεται μὲ τὴν σπουδαιότητα τῆς πόλεως κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους, πρᾶγμα ποὺ μαθαίνομε ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη σημαντικῶν ἐρειπίων ἐνὸς Μυκηναϊκοῦ παλατιοῦ. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσαν νὰ γίνουν ὀλοκληρωμένες ἀνασκαφές, γιατί βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς πόλεως.

Ἡ ἀντίζηλη πόλη τῆς Θήβας κατὰ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ἦταν ὁ Ὀρχομενός. Σύμφωνα μὲ τοὺς μύθους τοῦ Ἡρακλῆ ὁ Ὀρχομενός ὑποχρέωσε τὴν Θήβα νὰ τοῦ πληρώνη φόρο. Ὑπάρχουν ἐρείπια ἐκεῖ ἐνὸς μεγαλοπρεποῦς θολωτοῦ τάφου ποὺ εἶναι ἐφάμιλλος τῶν Μυκηναϊκῶν. Τὸ ἴδιο τὸ ἀνάκτορο δὲν βρέθηκε, ἀλλὰ ὑπάρχουν κομμάτια ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες του. Ἐκεῖ ἔμενε ἡ ξακουστὴ φυλὴ τῶν Μινυῶν. Ἡ ἱστορία τῶν θυγατέρων τοῦ Μινύα ἀνήκει στὸν κοινὸ μεταγενέστερο Διονυσιακὸ τύπο. Ὅμως σ' αὐτὴ τὴν πόλη ἐπίσης ἀνήκει ὁ Ἀθάμας καὶ ἡ οἰκογένειά του.⁴

Ὁ Ἀθάμας διὰ μέσου τῆς λατρείας, ἔχει ἐπίσης σχέσεις μὲ τὴν Ἄλω ποὺ βρίσκεται στὴ Θεσσαλία κοντὰ στὴν Ἰωλκὴ, πάνω στὸν Παγασητικὸ κόλπο. Μὲ τὴν Ἰωλκὴ συνδέεται ἐπίσης ἓνας ἄλλος ἀπὸ τοὺς μεγάλους κύκλους μύθων, ὁ κύκλος τῶν Ἀργοναυτῶν. Εἶναι φυσικὸ ὅτι αὐτὸς εἰδικὰ ὁ μῦθος θὰ πρέπει νὰ ἄλλαξε πολὺ, ὅσο αὐξανε ἡ γνώση τῶν ξένων τόπων. Ἡ Ἰωλκὸς εἶναι ἡ βορειότερη Μυκηναϊκὴ περιοχὴ καὶ στὰ περὶχωρα ἔχουν βρεθῇ δύο κακοκτισμένοι, ἀλλὰ ἀρκετὰ πλούσιοι θολωτοὶ τάφοι.

Ὁ παραπάνω κατάλογος ἐξαντλεῖ ὅλους τοὺς πιὸ σπουδαίους κύκλους τῶν μύθων ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, τὸν μῦθο τοῦ Καλυδώνιου κάπρου. Τὸ κυνήγι τοῦ ἀγριόχοιρου ἦταν μία ἀγαπητὴ ψυχαγωγία κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους.⁵ Τὸ ἔχουν ζωγραφίσει π.χ. σὲ μιὰ τοιχογραφία τῆς Τίρυνθας.

Οἱ μεγάλοι λοιπὸν κύκλοι τῶν μύθων, ἀνήκουν στὰ σπουδαῖα κέντρα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, καί, τὸ σημαντικώτερο, ὁ πλοῦτος καὶ ἡ φήμη τοὺς ἀντιστοιχοῦν κατ' εὐθείαν μὲ τὴν σπουδαιότητα τῶν πόλεων τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἡ λαμπρότερη ἀπὸ τὶς Μυκηναϊκὲς πόλεις εἶναι οἱ Μυκῆνες: ἀποτελεῖ συγχρόνως τὴν πιὸ φημισμένη πόλη τῆς μυθολογίας. Ἀκολουθοῦν ἡ Θήβα, ἡ Τίρυνς, καὶ σὲ κάποια ἀπόσταση ἡ Ἀττική, ἡ Λακωνία, ἡ Πύλος, ὁ Ὀρχομενός κ.α.

Τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ εὐκόλη καὶ ὀλοφάνερη σύγκριση δὲν ἔγινε ποτέ, ὀφείλεται στὴν μονόπλευρη ἄποψη ὅλων τῶν βασικῶν κατευθύνσεων τῆς μυθολογικῆς ἔρευνας. Ὁ Κ.Ο. Muller⁶ ἔβαλε τὴν ἱστορικὴ ἄποψη σὲ πρῶτο πλάνο. Ἀπὸ τὴν γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν λατρειῶν καὶ τῶν μύθων, ὁ Κ.Ο. Muller καὶ ἡ σχολὴ

του προσπάθησαν να βγάλουν συμπεράσματα ως προς τις μεταναστεύσεις και την πρώιμη ιστορία των Ελληνικών φυλών. Αλλά οι βάσεις για τέτοια συμπεράσματα αποδείχτηκαν ακατάλληλες. Η ιστορική σχολή έγινε ή νεο-ιστορική που απέρριψε το μεγαλύτερο μέρος της μυθολογίας των φυλών και αφοσιώθηκε κυρίως στο να καθορίσει, με την μελέτη των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών παραδόσεων, την παλιότερη μορφή των μύθων και την ανάπτυξή τους στο πέρας των αιώνων. Ο ένας κλάδος αυτής της μελέτης είναι ή μυθολογία της τέχνης, ο άλλος ευρύτερος κλάδος είναι ή ιστορία των μύθων στην λογοτεχνία. Και οι δύο κλάδοι προχωρούν χέρι με χέρι. Αυτή ή μυθολογική έρευνα είναι μια αναγκαία προεργασία για την έρμηνεία των μύθων και την κατανόηση της προελεύσεώς τους. Όμως έχει και τους περιορισμούς της, κάτι που δεν έλαβαν υπ' όψη όλοι οι όπαδοί της μεθόδου αυτής. Τα αποτελέσματα είναι, γι' αυτό, άβυσμα και αβέβαια.

Όσο ασχολούμαστε με την μεταγενέστερη λογοτεχνία, όπου συμπεριλαμβάνεται και ή τραγωδία, το πρόβλημα της έποχης κατά την οποία σχηματίσθηκε ή Ελληνική μυθολογία δεν θα έπρεπε να μās αφορā, γιατί ή αρχή της ανήκει φανερά σε πολὺ παλαιότερη περίοδο. Είναι διαφορετικά όμως σε προγενεστέρους χρόνους, όπου συναντούμε τους μύθους στην παλαιότερη γνωστή μορφή τους. Γιατί αυτή ή παλαιότερη μορφή πρέπει κυρίως να χρησιμοποιηθῇ σαν βάση για την κατανόηση των μύθων και της προελεύσεώς τους. Η λογοτεχνία αυτή είναι προπαντός τὰ μετὰ τὸν Όμηρο ἔπη —τὰ κύκλια ἔπη—, πὺν ασχολοῦνται με ὅλο τὸν εὐρὺ κύκλο τῶν μύθων τῶν σχετικῶν με τὸν Τρωικὸ Πόλεμο, καὶ ἄλλα πὺν ασχολοῦνται με διαφορετικὺς κύκλους. Φαίνεται πὺς μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι, μετὰ ἀπὸ τὴν διάπλαση τῶν μύθων στὶς τραγωδίες, αὐτὰ τὰ μετὰ τὸν Όμηρο ἔπη ἔδωσαν καινούργια μορφή στὺς μύθους καὶ πραγματικὰ δημιούργησαν καινούργιους. Στὴν τραγωδία, ὁ ποιητὴς, σπρωγμένος ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ δημιουργήσῃ δραματικὲς ἐντυπώσεις προσπάθησε νὰ γράψῃ κάτι καινούργιο ἀπὸ τὴν αἰώνια ἐπανάληψη τῶν μύθων. Μποροῦμε ὅμως νὰ πιστώσωμε τοὺς μετὰ τὸν Όμηρο ἐπικοὺς ποιητὲς με κάτι τέτοιο; Σχετικὰ με τὸν Όμηρο, δὲν λέγεται ὅτι ἀνάπλασε τοὺς μύθους. Χειρίζεται τὸ παραδοσιακὸ ὑλικό, τὸ μεγαλεῖο του ὅμως ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ κάνει πὺς ἀνθρώπινο. Είναι ἀναγνωρισμένο ὅτι ή διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Όμηρο καὶ τοὺς νεώτερους ἐπικοὺς ποιητὲς βρίσκεται στὸ ἐνδιαφέρον πὺν βρίσκουν αὐτοὶ στὸ ἴδιο τὸ ὑλικό, καὶ τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς δημιουργικῆς φαντασίας ἢ μᾶλλον τὸ πάθος συστηματοποίησεως τοῦ συλλέκτου. Ἄν κρίνωμε ἀπὸ τὸν συνολικὸ χαρακτήρα τῶν νεωτέρων ἐπῶν πρέπει μᾶλλον νὰ πιστέψωμε τὴν δεύτερη ἐκδοχή. Αὐτὸ δὲν ἀποκλείει φυσικὰ τὴν χρησιμοποίησῃ λιγώτερο γνωστῶν μύθων ἢ τὴν παρεμβολή μικροαλλαγῶν στὶς λεπτομέρειες καὶ τὴν γεωγραφικὴ τοποθέτησῃ τῶν μύθων, εἰδικώτερα στὸ γενεαλογικὸ «παράγέμισμα», ὅπου ὁ ραψωδὸς ἔκανε ἀλλαγὲς γιὰ νὰ κολακεύσῃ τὸν ἀφέντη του ἢ τὸ ἀκροατήριό του. Η σύνθεσῃ παρουσίαζε ἐπίσης ὠρισμένες ἀπαιτήσεις πὺν ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιηθοῦν. Γιὰ νὰ δώσωμε ἓνα παράδειγμα, μπορεῖ νὰ εἶναι

αλήθεια, όπως έχει υποτεθῆ, ὅτι ἓνας χαμένος καὶ ἄγνωστος ἐπικός ποιητὴς δημιούργησε τὸν πολὺ γνωστὸ κύκλο τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους. Ἀλλὰ ἂν αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολούθησε ἦταν μία ἐκλογή ἀπὸ μοτίβα ποὺ ὑπῆρχαν καὶ ὄχι μιὰ νέα δημιουργία μύθων. Αὐτὸ τὸ ὑποθετικὸ ποίημα ἔχει ἐπομένως περισσότερη ἀξία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας παρὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν μύθων.

Τὸ σταθερὸ ἔδαφος ὅπου ἡ νεοϊστορικὴ σχολὴ ἐπιθυμεῖ νὰ τοποθετήσῃ τὴν ἱστορία τῶν μύθων ἔχει ἀρχίσει νὰ κλονίζεται ἐπικίνδυνα. Στὴν πραγματικότητα ἡ φιλολογία, ἀπὸ τὴν ὁποία συμπεραίνονται οἱ παλαβότερες μορφές τῶν μύθων, εἶναι μία λίγο - πολὺ ἄγνωστη ποσότητα. Τὰ παλαιὰ ἔπη πρέπει πρῶτα νὰ συναρμολογηθοῦν ἀπὸ λίγα καὶ συχνὰ φτωχὰ ἀποσπάσματα ἢ ἀπὸ ξερὲς ἐπίτομες μεταγενεστέρων συγγραφέων, τῶν ὁποίων οἱ πηγές πρέπει ἐπὶ πλέον πρῶτα νὰ καθοριστοῦν μὲ ὑποθέσεις. Ἔτσι ἡ ὑποκειμενικότητα καὶ ἡ ὑπόθεση ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἡ προσπάθεια νὰ συνδεθοῦν τὰ ἔπη μὲ ὀρισμένους τόπους δὲν συναντᾷ λιγώτερες δυσκολίες, γιατί οἱ ραψωδοὶ ἦταν περιπλανώμενοι τραγουδιστές, ἓνας ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς συνδετικούς κρίκους στὴν διαμελισμένη Ἑλλάδα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου. Τὸ ὑλικὸ τῶν μύθων μὲ τὴν παραδοσιακὴν του μορφή δινόταν κατὰ μεγάλο μέρος στὰ σχολεῖα τῶν ραψωδῶν, ἀλλὰ στοιχεῖα τὰ μάγευαν οἱ ραψωδοὶ κατὰ τὶς περιπλανήσεις τοὺς. Μπορεῖ νὰ προσθεταῖ ἐπεισόδια ἢ νὰ ἔκαναν μικροαλλαγές γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν κάποιον ἄρχοντα ἢ κάποιον ἀκροατήριον. Δὲν φαίνεται ὅμως πιθανὸν τὰ ἐθνικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ φιλοδοξίες μιᾶς πόλεως νὰ ἔβαλαν τὴν σφραγίδα τοὺς στὰ ἔπη σὰν ἓνα σύνολο. Οἱ ἀποδείξεις γιὰ ὅ,τιδήποτε τέτοιο παρουσιάζονται ἀπὸ μιὰν ἄποψη ἀπόλυτα αὐθαίρετη καὶ ὑποκειμενικὴ καὶ πρέπει ἀναμφίβολα νὰ ἐκτιμήσωμε τὴν ἐπίδραση τῶν μετὰ τὸν Ὅμηρον ἐπὶ τὴν διαμόρφωση τῶν μύθων σὰν πολὺ λιγώτερο σπουδαῖα ἀπὸ ὅ,τι τὴν θεωρεῖ ἡ νεο-ϊστορικὴ σχολή. Ἡ μέθοδος αὕτη δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ μακρύτερα ἀπὸ τὴν παλιότερη γνωστὴ μορφή τῶν μύθων ποὺ δὲν εἶναι ὅπωςδήποτε ἡ ἴδια μὲ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοὺς. Αὕτη μπορεῖ νὰ ἐμφανισθῇ σὲ μιὰ νεώτερη ποιητικὴ δημιουργία. Τὸ νὰ χρησιμοποιοῦμε ὅμως τὴν μελέτη τῶν μύθων γιὰ νὰ βγάλωμε συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἱστορία καὶ τὴν λογοτεχνία εἶναι ἄλλο θέμα. Ἐκεῖ βρισκόμαστε μακριὰ ἀπὸ τὶς ρίζες. Γιὰ νὰ τὶς βροῦμε, ἔστω καὶ ὑποθετικά, χρειαζόμαστε ἄλλες μεθόδους — ἐσωτερικὰ κριτήρια — ποὺ θὰ τὰ συζητήσωμε μὲ λεπτομέρειες.

Δὲν χρειάζεται νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ὀνομαζόμενη συγκριτικὴ μυθολογία ποὺ κάποτε ἦταν ἡ κυρίαρχη τάση στὴν μελέτη τῆς θρησκείας, ἀλλὰ ἀξίζει νὰ σκεφθοῦμε γιὰ λίγο πῶς στάθηκε δυνατόν οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς μεθόδου αὐτῆς νὰ προσπαθήσουν νὰ βροῦν θεϊκὴ προέλευση στοὺς ἡρωϊκοὺς μύθους καὶ νὰ ψάξουν νὰ βροῦν σὲ κάθε μῦθο ἐκφράσεις γιὰ κάποια ἀπεικόνιση τῶν θεῶν. Αὐτὸ μας ὁδηγεῖ στὸ βασικὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι ἡ μυθολογία; Ὅπως διαβάζομε σὲ νέα ἢ παλιά ἐγχειρίδια ἡ μυθολογία διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: Τοὺς θεϊκοὺς καὶ τοὺς ἡρωϊκοὺς μύθους. Στὴν πραγματικότητα ὅμως τὰ ὅρια δὲν βρίσκονται ἀκριβῶς ἐκεῖ ποὺ θὰ ὑποδήλωνε αὐτὸς ὁ διαχωρισμός, ἀλλὰ μέσα στὴν περιοχὴ τῶν

ἴδιων τῶν θεϊκῶν μύθων. Ἡ θεϊκὴ μυθολογία ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη χωριστὰ κατ' ἀρχὴν, ἀλλὰ δεμένα μεταξύ τους μὲ χίλια ἀλληλένδετα νήματα. Τὸ ἓνα μέρος ἔχει ἱερὴ καὶ θρησκευτικὴ προέλευση, τὸ ἄλλο μυθικὴ.

Ἡ μυθολογικὴ παρουσίαση ἑνὸς θεοῦ ἀρχίζει μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς φύσεως, τῆς δράσεως καὶ τῆς σφαίρας δραστηριότητάς του, τῶν μορφῶν μὲ τίς ὁποῖες παρουσιάζεται καὶ τῶν συμβόλων του. Ἔτσι ὁ Δίας παριστάνεται σὰν νεφεληγερέτης, σὰν θεὸς ποῦ στέλνει τὴ βροχὴ καὶ πετάει τὸν κεραυνό, σὰν προστάτης τῆς ἐστίας καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν ἐθίμων καὶ κανόνων. Ἡ Ἀρτεμη εἶναι ἡ κυρὰ τῶν ἀγρίων θηρίων καὶ ἡ τροφὸς τῆς νέας γενεᾶς. Ἡ Ἀθηνᾶ, προστάτρια τοῦ βασιλικοῦ γένους καὶ ἀργότερα τῆς πόλεως καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἐπίσης πολέμαρχος καὶ χορηγὸς ὅλων τῶν ἔργων ποῦ χρειάζονται σὲ μία πολιτισμένη κοινωνία καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Τὸ σύμβολο τοῦ Δία εἶναι ἡ ἀστραπή, τοῦ Ἀπόλλωνα τὸ τόξο κλπ. Ἡ μορφή τῆς ἐπιφάνειας καθορίζεται κατὰ τὴν ἀνθρωπομορφικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν δραστηριότητα καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ θεοῦ. Ἡ ζωϊκὴ μορφή εἶναι σπάνια (π.χ. ὁ Κτήσιος Δίας μεταμορφωμένος σὲ φίδι). Τὰ ζῶα εἶναι γενικὰ σύμβολα, ἱερὰ πλάσματα, ὅπως ἡ κουκουβάγια τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸ ἐλάφι τῆς Ἀρτέμης.

Ἀκόμα καὶ ἀπὸ αὐτὲς τίς σύντομες ἐνδείξεις εἶναι φανερὸ πόσο πολλὰ εἶναι τὰ σημεῖα ἐπαφῆς καὶ ἀποκλίσεως ἀπὸ τὰ μυθολογικὰ μοτίβα. Ὅλα ὅμως αὐτὰ ὀφείλονται στὴν θρησκευτικὴ πίστι στοὺς θεοὺς καὶ οἱ δραστηριότητές τους πρέπει νὰ ξεχωρίσουν καθαρά, ἀπὸ τὸ κυριολεκτικὰ μυθολογικὸ στοιχεῖο, δηλαδὴ τίς περιπέτειες τῶν θεῶν, τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς τους ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν γέννησή τους, ἀλλὰ δὲν ἔχει πραγματικὰ τέλος, ἀφοῦ δὲν πεθαίνουν ποτέ. Ὁ καθηγητὴς Wundt παρατήρησε πολὺ σωστὰ ὅτι οἱ θεϊκοὶ μῦθοι ἔχουν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη πλασθῇ ἐπάνω στὸ πρότυπο τῶν ἡρωικῶν μύθων.

Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων, τοῦ μυθικοῦ καὶ τοῦ ἡρωϊκοῦ, στὴ βιογραφία ἑνὸς θεοῦ ὁλοκληρώθηκε αὐθόρμητα ἀπὸ πολὺ νωρὶς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποῦ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς θρησκείας ἦταν γιὰ τόσο πολὺν καιρὸ μόνον συγκριτικὴ μυθολογία. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ θρησκεία εἶχε συμπεριληφθῇ στὴ μυθολογία καὶ ἔτσι ἡ μυθολογία στὸ σύνολό της εἶχε πάρει μιὰ θρησκευτικὴ χροιά. Ἔτσι γινόταν ἀπορρόφηση τῶν θρησκευτικῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ μυθολογικά, πρᾶγμα ποῦ ἀναγκαστικὰ ὀδήγησε σὲ λάθη. Ἡ μεγάλη πρόοδος τῆς μελέτης τῆς θρησκείας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θεμελιώδη ἀντίληψη τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἱεροῦ σὰν καθαρὰ τέτοιου στοιχείου καὶ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως ὡς βάσεως κάθε ἐρεῦνης.

Αὐτὲς οἱ ἀρχὲς εἶναι τῶρα ἀναγνωρισμένες καὶ ἐφαρμόζονται ἀκόμη καὶ στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ἀλλὰ τὸ καθαρὰ μυθολογικὸ στοιχεῖο, ἡ πλευρὰ τῆς μυθολογίας ποῦ δὲν συνδέεται μὲ τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ ἱερό, καὶ ἐπάνω ἀπὸ ὅλα ὁ ἡρωϊκὸς μῦθος, ἀναγκάστηκαν νὰ πάρουν μιὰ κατώτερη θέση ἢ μελετήθηκαν σύμφωνα μὲ ἓνα εἰδικὸ τρόπο ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, χωρὶς μεγάλη σχέση μὲ τὴ μελέτη τῆς θρησκείας. Ἀλλὰ ἡ μυθολογία στὴν παραδοσιακὴ της σημασία εἶναι ἓνα σύνολο ὅπου ἀνήκουν καὶ θρησκευτικὲς καὶ

μυθικές αντιλήψεις και τὸ δέσιμό τους πρέπει νὰ ξετυλιχτῇ σὰν ἓνα σύνολο. Αὐτὸ εἶναι σημαντικό γιὰ τὴν μελέτη τῆς θρησκείας, ἀλλὰ πρέπει τώρα νὰ ἀρχίσωμε ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄκρη, τὴ μυθική, καὶ νὰ προσπαθήσωμε νὰ διακρίνωμε τὰ νήματα μέσα σ' αὐτὸ τὸ πολύχρωμο κουβάρι.

Ἀναγνωρίζεται γενικὰ⁷ ὅτι τὰ παραμυθιακὰ μοτίβα ἀποτελοῦν ἓνα σημαντικό στοιχεῖο στοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους. Στὴν πραγματικότητα σχεδὸν κάθε μελέτη σύγχρονης λαογραφίας ἀναφέρει ὅτι ἀντίστοιχα μοτίβα ὑπάρχουν στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Ὁ Hardand ἔδωσε τὸν τίτλο «ὁ θρύλος τοῦ Περσέα» σὲ μιὰ ὀγκώδη ἔρευνα μιᾶς ομάδας λαϊκῶν παραμυθιῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία ἀπὸ τὸν μῦθο τοῦ Περσέα. Ὁ Andrew Lang ἀπέδειξε θαυμάσια τὴν ὁμοιότητα ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνικοὺς θεϊκοὺς μύθους καὶ τὴν ἑλληνικὴ κοσμογονία ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ τοὺς μύθους τῶν πρωτόγονων λαῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη⁸. Ὁ Wundt στὸ μεγάλο του ἔργο ἔδειξε μὲ ἔμφαση τὴν ἀνάπτυξη ἀπὸ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι ἢ ἴσως ἀκριβέστερα ἀπὸ τὸ πρωτόγονο παραμῦθι μέχρι τὸν μῦθο.⁹ Δὲν ἔγινε ὅμως μέχρι τώρα συστηματικὴ προσπάθεια νὰ ἐφαρμοσθοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης τῶν λαϊκῶν παραμυθιῶν στὴν κατανόηση τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας. Αὐτὸ ὀφείλεται σὲ μιὰ μονόπλευρη τάση, ὡς πρὸς τὴν μέθοδο καὶ τὸ ὑλικὸ ποὺ συναντᾶμε στὶς διάφορες σχολές ἐρεῦνης. Ἡ Ἑλληνικὴ μυθολογία δὲν προσφέρεται οὔτε στὴν προσπάθεια τῆς Σκανδινανικῆς σχολῆς, νὰ καθορίσῃ τὴ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση καὶ πατρίδα τῶν διαφόρων θρύλων — δὲν ὑπάρχουν πραγματικὰ τοπικὲς παραλλαγές — οὔτε πάλι, ἂν καὶ κάπως καλλίτερα, στὴν ἀνίχνευση τῶν ὑπολειμμάτων ταῦ κόσμου τῶν πρωτογόνων ιδεῶν. Καὶ οἱ δύο μέθοδοι, ποὺ συχνὰ συγκρούονται ἢ ἀγνοοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, προσπαθοῦν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ κρατήσουν τὶς θέσεις τους. Ὅταν ἔχωμε μπροστά μας εἰδικῆς φύσεως ὑλικὸ, πρέπει νὰ τὸ ἐξετάζωμε μὲ τὴ βοήθεια ὅποιασδήποτε μεθόδου καὶ ὅποιουδήποτε τρόπου ἐρεῦνης ποὺ ἀποδείχτηκε ἀξιόπιστος ἀπ' ὅπου κί' ἂν προέρχεται.

Ἐδῶ θὰ κάνω μιὰ σύντομη προσπάθεια σχετικὰ μὲ αὐτὸ. Πρῶτα - πρῶτα εἶναι βασικὸ νὰ ξεχωρίσῃ κανεὶς τὶς δυὸ μεγάλες τάσεις στὰ λαϊκὰ παραμῦθια καὶ τοὺς μύθους, ποὺ θὰ ὀνομάσω φανταστατικὴ τάση καὶ ἐρμηνευτικὴ ἢ αἰτιολογικὴ τάση. Ἡ δεύτερη ἀποβλέπει σ' ἓνα συγκεκριμένο σκοπὸ. Ἐχει τὴν πρόθεση νὰ ἐξηγήσῃ τὴν προέλευση ζωντανῶν ὄντων, πραγμάτων, ἐθίμων καὶ θεσμῶν καὶ τῶν ιδιομορφιῶν τους, μὲ μιὰ λέξη, κάθε πράγματος ποὺ περιβάλλει τὸν ἄνθρωπο καὶ τοῦ προκαλεῖ τὴν προσοχή. Αἰτιολογικοὶ μῦθοι βρίσκονται σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ σὲ ὅλα τὰ στάδια τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια. Ὁ Καλλίμαχος ἔγραψε ἓνα ὁλόκληρο ἔργο μὲ τὸν τίτλο Α ἰ τ ι α. Στὴν μελέτη τῆς θρησκείας κατέχουν μιὰ σπουδαία θέση. Ἐδῶ θὰ παρατηρήσω μόνον ὅτι ὁ αἰτιολογικὸς μῦθος ἔχει πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπ' ὅ,τι γενικὰ παραδεχόμαστε. Θὰ γυρίσωμε σ' αὐτὸ τὸ θέμα στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

Τὸ ἄλλο μεγάλο σύνολο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ μοτίβα τῶν λαϊκῶν παραμυθιῶν στὴν κυριολεξία τους. Τὸ ὄνόμασα φανταστικὰ παραμῦθια, ὅχι φυσικὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι μιὰ ἐλεύθερη δημιουργία τῆς φαντασίας ἀνεξάρτητα ἀπὸ

κάθε προϋπάρχον στοιχείο. Αντίθετα θα δοῦμε ὅτι ὁ πολιτισμὸς καὶ οἱ θρησκευτικές καὶ κοινωνικές ιδέες ἔβαλαν τὴ σφραγίδα τοὺς ἐπάνω τοὺς. Ἀλλὰ εἶναι φανταστικά μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀντίθετα ἀπὸ τὸ αἰτιολογικὸ παραμῦθι, δὲν ἀποβλέπουν σὲ κάποιο συγκεκριμένο σκοπὸ, ἀλλὰ εἶναι διηγήματα ποὺ τὰ λέει κανεῖς μόνο γιὰ τὴν εὐχαρίστηση νὰ πῇ ἓνα παραμῦθι. Φυσικά, δὲν λείπουν συνονθυλεύματα καὶ ἀμφίβολες περιπτώσεις. Εἶναι λ.χ. συχνὰ ἀδύνατο νὰ ἀποφασίσῃ κανεῖς ἂν ἓνας ἑλληνικὸς μῦθος μεταμορφώσεως σὲ ζῶο, εἶναι πραγματικά ἓνα αἰτιολογικὸ παραμῦθι ἢ ἀνήκει στὴν ποικιλία τῶν φανταστικῶν παραμυθίων.

Τὸ φανταστικὸ παραμῦθι περιλαμβάνει ἓνα μεγάλο, ἂν καὶ ὄχι ἀπεριόριστο ἀριθμὸ μοτίβων, ποὺ συνδυάζονται κατὰ διάφορους τρόπους. Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἀποτελέσματα τῆς μελέτης τῶν λαϊκῶν παραμυθίων εἶναι ὅτι ἀπέδειξε αὐτὸ τὸ πρᾶγμα καὶ ἀνέλυσε τὰ παραμύθια στὰ διάφορα μοτίβα τοὺς. Εἶναι ὅμως λάθος νὰ πιστεύωμε ὅτι τὰ παραμύθια ἔγιναν ἔτσι ἓνα συγκεκριμένο καὶ ἀνοργάνωτο μωσαϊκόν. Στοὺς πρωτόγονους λαοὺς, εἶναι ἀλήθεια, τὰ μοτίβα εἶναι χαλαρὰ δεμένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, χωρὶς καθαρὴ ἀρχὴ ἢ τέλος. Ἀλλὰ τὸ Εὐρωπαϊκὸ παραμῦθι, ὅπως καὶ ὁ Ἑλληνικὸς μῦθος, ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση καλλιτεχνικὰ τελειωμένη, παρ' ὅλο ποὺ στὴν ἐσωτερικὴ διάρθρωση τοῦ συνόλου τὰ μοτίβα μποροῦν νὰ ἐναλλάσσονται καὶ νὰ ποικίλλουν. Τὰ μοτίβα τῶν λαϊκῶν παραμυθίων ὑπάρχουν στοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύεται καὶ ἡ ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως ἔχει βασικὴ σημασία. Τὰ μοτίβα μποροῦν νὰ ποικίλλουν σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ προστίθενται καινούργια ὅσο ὁ πολιτισμὸς ἀναπτύσσεται, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὰ παραμύθια τῶν πιὸ ἐξελιγμένων λαῶν ὑπάρχει ἓνα βασικὸ ἀπόθεμα ἀπὸ μοτίβα, ποὺ ἡ ἰδιάζουσα φύση τοὺς προδίδει ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Αὐτὸ κυρίως ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι κοινὸ στὸν Ἑλληνικὸ μῦθο, στὸ Εὐρωπαϊκὸ λαϊκὸ παραμῦθι καὶ στὰ παραμύθια τοῦ παλαιοῦ καιροῦ καὶ τῶν πρωτόγονων λαῶν.

Αὐτὰ τὰ μοτίβα τὰ λέω ἀπλῶς «παραμυθιακὰ μοτίβα» καὶ θὰ προσπαθήσω ὅσο μπορῶ νὰ τὰ ἀναλύσω συστηματικά γιὰ νὰ ξεκαθαρίσω τὸν ρόλο ποὺ παίζουν στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ συγχρόνως νὰ δείξω πῶς τὸ ξεχωριστὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὁ ὀρθολογισμὸς του, ὁδήγησε σὲ μιὰ ἐκλογή, σὲ μιὰ ἐκκαθάριση καὶ σὲ μιὰ ἀνάπλαση τῶν ὑπερβολικὰ φανταστικῶν στοιχείων τοῦ ὑλικοῦ τῶν λαϊκῶν παραμυθίων. Ὁ Ἑλληνικὸς μῦθος γεννήθηκε ἀπὸ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία ἐξανθρωπισμοῦ.

Ἀρχίζω μὲ τὰ μοτίβα ποὺ, τουλάχιστον ἐπιφανειακά, θὰ ἔμοιαζαν σὰν τὰ χαρακτηριστικώτερα τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ: θὰ τὰ λέγαμε «περιπετειώδη μοτίβα». Ὁ ἥρωας τοῦ παραμυθιοῦ πρέπει συχνὰ νὰ περάσῃ μέσα ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἀγώνων καὶ δοκιμασιῶν ἀπὸ μάχες μὲ κάθε λογῆς τέρατα μέχρι τὸ καθάρισμα ἑνὸς ἀσκούπιστου σταύλου. Τὸ μοτίβο τῆς κόπρου τοῦ Αὐγεία βρίσκεται καὶ σὲ σύγχρονα λαϊκὰ παραμύθια, ὅσο γιὰ τὶς μονομαχίες μὲ τὰ τέρατα δὲν χρειάζεται νὰ ἐπεκταθῶ. Ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία εἶναι γεμάτη ἀπὸ πραγματικά καὶ

μυθικά ζῶα, λιοντάρια, ταύρους, ἄλογα, δράκοντες, σφίγγες, θαλάσσια τέρατα, τὴν Χίμαιρα, τὸν Μινώταυρο. Κάποτε ἡ μάχη γίνεται μὲ φανταστικώτερο τρόπο — τὸ τέρας καταβροχθίζει τὸν ἥρωα ποὺ ἀνοίγει τὸν δρόμο του μέσα ἀπὸ τὰ σωθικά του.¹⁰ Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ ὅμως ζῇ μόνο σὲ πολὺ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τῆς μυθολογίας. Ἦταν ὑπερβολικὰ ἀπίθανη γιὰ τοὺς ὀρθολογιστὲς Ἕλληνες. Τὸ μοτίβο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸν καταπίνουν ἄλλα ὄντα καὶ ποὺ βγαίνει ἔξω ἀνέπαφος εἶναι ἐξαιρετικὰ κοινὸ στὰ πρωτόγονα παραμύθια, τὸ χρησιμοποιοῦν ὅμως καὶ τὰ λαϊκὰ παραμύθια καὶ οἱ θεϊκοὶ μῦθοι. Ὁ Κρόνος κατάπιε τὰ παιδιά του καὶ ὁ Δίας τὴν Μήτηρ.

Τέτοιου εἶδους μοτίβα συνδέονται μεταξύ τους χάρις στὸ περίγραμμα τοῦ μύθου. Οἱ ἀγῶνες ἢ οἱ δοκιμασίες ἐπιβάλλονται ἀπὸ κάποιον ἐχθρὸ τοῦ ἥρωα, ποὺ τὸν ἔχει στὸ χέρι του. Ἡ ἐχθρα τῆς Ἥρας ἢ σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ ἐκδοχὴ ἡ ζήλεια τοῦ Εὐρυσθέα στέλνει τὸν Ἡρακλῆ ἀπὸ ἄθλο σὲ ἄθλο καὶ τὴν ἴδια ιδέα βλέπομε στὸ παραμῦθι τῆς Ψυχῆς, ὅταν ἡ Ἀφροδίτη τῆς ἐπιβάλλῃ σχεδὸν ἀκατόρθωτα ἔργα. Ὁ Βελλεροφόντης στέλνεται ἀπὸ τὴ μιὰ περιπέτεια στὴν ἄλλη. Στὰ σύγχρονα παραμύθια ὁ κακὸς ρόλος ἀνήκει στὴν ἄσπλαχνη μητριά. Σύμφωνα μὲ τὴν συχνὰ βαθεῖα λογικὴ τῶν παραμυθιῶν ἡ πάλῃ καὶ ἡ νίκη ἀξίζουν τὴν ἀνταμοιβή τους. Ἡ πριγκίπισσα καὶ τὸ μισὸ βασίλειο εἶναι ὁ συνηθισμένος τύπος ἀνταμοιβῆς. Ἕλληνες ἥρωες ἐπίσης, ὅπως λ.χ. ὁ Βίας, ζητοῦν τὸ μισὸ βασίλειο σὰν ἀνταμοιβή καὶ ὅταν τοὺς τὸ ἀρνοῦνται ζητοῦν τὰ δύο τρίτα. Οἱ Ἕλληνες ὅμως δὲν εἶχαν τὸν ρωμαντικὸ μας συναισθηματισμὸ ποὺ ἐπίσης χρωματίζει τὸ παραμῦθι, οὔτε τὴν ἔννοια τῆς γυναικείας διαδοχῆς. Ἡ πριγκίπισσα εἶναι ἡ ἀνταμοιβὴ τοῦ νικητῆ ποὺ τὴν λευτέρωσε ἀπὸ τὸ τέρας (Ἀνδρομέδα, Ἡσιόνη). Αὐτὸ εἶναι φυσικὸ καὶ ὀλοφάνερο. Τὸ βασίλειο δίνεται μαζὶ μὲ τὸ χέρι τῆς βασίλισσας, ὅταν αὐτὴ εἶναι χήρα: Εἶναι ἓνα στοιχεῖο γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ὁ δ ὕ σ σ ε ι α. Μία ἀνάλογη ιδέα ἀποτελεῖ τὴν ἀπλούστατη βάση τοῦ μύθου τοῦ Οἰδίποδα. Ὁ Οἰδίπους, ἀφοῦ νίκησε τὴ Σφίγγα, παντρεύεται τὴ βασίλισσα σὰν ἀνταμοιβὴ τῆς νίκης του. Τὸ χέρι τῆς ὡραίας πριγκίπισσας ἀναγγέλλεται σὰν τὸ ἔπαθλο γιὰ ὅποιον μπορεῖ νὰ ὑποστῇ μιὰ ὠρισμένη δοκιμασία. Πολλοὶ προσπαθοῦν ἀλλὰ χάνουν, ὥσπου ἔρχεται τελικὰ ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος. Στὸν ἐλληνικὸ μῦθο αὐτὸ τὸ μοτίβο ἔπαθε μερικὲς ἀλλαγές σύμφωνα μὲ τὴν ἔμφυτη ἀγάπη τῶν Ἑλλήνων γιὰ τοὺς ἀγῶνες. Ὁ Εὐρυτος προσφέρει τὸ χέρι τῆς κόρης του Ἰόλης σὰν ἔπαθλο σὲ ὅποιον μπορεῖ νὰ τὸν νικήσῃ στὸ τόξο, ὁ Οἰνόματος τὸ χέρι τῆς Ἰπποδάμειας σὲ ὅποιον τὸν νικήσῃ στὴν ἀρματοδρομία. Μὲ τὴν πονηριὰ ὅμως ποὺ συνήθως ἐφαρμόζεται σ' αὐτὲς τὶς δοκιμασίες, χτυπάει τὸν ἄτυχο ἀντίπαλο ἀπὸ πίσω καὶ τὸν σκοτώνει. Αὐτὸ τὸ παραμῦθι συσχετίσθηκε μὲ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὰς ἐξηγήσεις ποὺ δόθηκαν γιὰ τὴν θέσπισή τους. Τὸ μοτίβο τῶν ἀγώνων ἔγινε συνηθισμένο, ὅπως ὅταν οἱ μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης ἢ τῆς Παλλήνης ἢ τῶν Δαναΐδων πρέπει νὰ διαγωνισθοῦν. Μὲ ὅμοιο τρόπο οἱ γιοὶ τοῦ Ἐνδυμῖωνα ἀποφασίζουν στὴν Ὀλυμπία ποιὸς θὰ πάρῃ τὸ βασίλειο. Εἶναι λιγώτερο συνηθισμένο νὰ ἐπιβάλλῃ ἡ ἴδια ἡ κόρη τοὺς ἀγῶνες στοὺς μνηστῆρες της. Ἐνα σπουδαῖο ὅμως παράδειγμα εἶναι

τῆς Ἀταλάντης πού τρέχει μὲ τοὺς μνηστῆρες της καὶ σκοτώνει ὅποιον νικήση, ὥσπου στὸ τέλος τὴν νικάει ὁ Μελανίων μὲ τὸ γνωστὸ κόλπο τῶν μῆλων πού ρίχνει πάνω στὸν στίβο.

Φθονεροὶ ἀντίπαλοι, πού προσπαθοῦν νὰ κλέψουν ἀπὸ τὸν ἥρωα τοὺς καρπούς τῆς νίκης του, ὑπάρχουν ἐπίσης στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία. Ἀφοῦ π.χ. ὁ ἥρωας σκοτώσῃ τὸ θηρίο, οἱ αὐλικοὶ παίρνουν τὸ πτῶμα του καὶ διαδίδουν ὅτι ἐκεῖνοι ἔκαναν τὸ κατόρθωμα, ἀλλὰ ὁ ἥρωας εἶχε κόψῃ τὴν γλῶσσα τοῦ θηρίου καὶ τοὺς ντροπιάζει δείχνοντας τὴν. Αὐτὸ εἶναι πολὺ γνωστὸ λαϊκὸ παραμῦθι πού στὴν Ἑλλάδα λέγεται γιὰ τὸν Ἀλκάθοο καὶ τὸν Πηλέα. Ἡ φυγὴ ἀνάμεσα ἀπὸ κινδύνους εἶναι συχνὰ συνυφασμένη μὲ ἀπίθανες δυσκολίες. Ὁ ἥρωας, ὅπως ὁ Θησέας στὸν Λαβύρινθο, δὲν μπορεῖ νὰ βρῇ τὸν δρόμο του. Τότε ἡ ἀγαπημένη πριγκίπισσα βρίσκεται κοντὰ μὲ τὸν μίτο τῆς Ἀριάδνης. Αὐτὸ τὸ μοτίβο ἀπαντᾶται καὶ στὰ σύγχρονα παραμῦθια, ἀλλὰ συνηθέστερα ὁ ἥρωας σκορπίζει πετραδάκια ἢ σπειριὰ σιτάρι ἢ ψίχουλα πού τὰ πουλιὰ ἔρχονται καὶ τὰ τρῶνε, ὅποτε μεγαλώνουν οἱ δυσκολίες. Συχνὰ οἱ κατατρεγμένοι σώζονται ρίχνοντας πίσω τους πράγματα, πού ὁ διώκτης τους σταματᾷ γιὰ νὰ τὰ μαζέψῃ (ἓνα κάπως ἀνάλογο τέχνασμα ἀπαντᾶται μὲ διαφορετικὸ σκοπὸ στὴν ἱστορία τῆς Ἀταλάντης) ἢ πάλι τὰ πράγματα αὐτὰ μεταμορφώνονται σὲ βουνά, δάση, λίμνες κ.λ.π., πού ἐμποδίζουν τὸν διώκτη. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο μοτίβο δὲν βρίσκεται στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία, εἶναι ὑπερβολικὰ φανταστικὸ γιὰ τὸν ὀρθολογικὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι τῶν Ἑλλήνων. Βρίσκομε ὅμως μία ὀρθολογικὴ μορφὴ τοῦ μοτίβου, ὅταν ἡ Μήδεια κόβῃ κομμάτια τὸν ἀδελφὸ της τὸν Ἄψυρτο καὶ τὰ πετάει ἓνα - ἓνα. Ὁ πατέρας σταματᾷ νὰ τὰ μαζέψῃ καὶ ἔτσι ἐμποδίζεται νὰ προφτάσῃ τοὺς φυγάδες.

Ἔχομε ἐδῶ μιὰ ἰδιομορφία τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ πού εἶναι σχεδὸν πιὸ χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὸ καθαρὸ μοτίβο τῆς περιπέτειας, δηλαδὴ τὶς ἐξαιρετικὰ πρωτόγονες ἀντιλήψεις του γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμο. Στὸ μοντέρνο παραμῦθι διατηροῦνται ἐπίμονα αὐτὲς οἱ ιδέες καὶ ἀποδεικνύουν ἔτσι τὴν προέλευση τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ ἀπὸ τὸ πρωτόγονο παραμῦθι. Ἀλλὰ στοὺς Ἑλληνικοὺς μῦθους ἔχουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἐκτοπισθῇ (κί' αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαία σημεῖα διαφορᾶς) ἐξ αἰτίας κυρίως τῆς τάσεως πρὸς ἐκλογίκευση πού ἀναφέραμε παραπάνω. Ἡ διαδικασία τῆς ἀφαιρέσεως προχώρησε μακρύτερα, ὅταν τὸ παραμῦθι ἔγινε μῦθος, συσχετίσθηκε μὲ τοὺς θεοὺς, λεγόταν μπροστὰ σὲ ἐξαιρετικὰ πολιτισμένον ἀκροατήριον πολεμιστῶν καὶ βασιλιάδων καὶ πέρασε στὴ φιλολογία. Τέτοιες ιδέες μποροῦν σωστὰ νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι ἔχουν μαγικὸ χαρακτῆρα. Ἀκριβῶς ὅπως οἱ Ἑλληνικοὶ θεοὶ — ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς θεοὺς πολλῶν ἄλλων λαῶν — δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ μαγεία, ἔτσι καὶ ὁ Ἑλληνικὸς μῦθος ἀντίθετα ἀπὸ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι δὲν περιέχει μαγικὰ στοιχεῖα. Ἡ μαγεία ξαναγυρίζει γιὰ πρώτη φορὰ, ὅταν τὸ γνήσιο Ἑλληνικὸ πνεῦμα χάνεται μέσα στὴ μεγάλη μεταβολὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκείας, πού ἄρχισε κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδο.

Καὶ ἔτσι, μᾶς λείπει ἡ μάγισσα, πὺν εἶναι τόσο κοινὴ στὰ δικά μας παραμύθια. Ὑπάρχουν δύο ἐξαίρεσεις, ἡ Μήδεια καὶ ἡ Κίρκη, ἀλλὰ ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ξένες γυναῖκες. Ἡ Μήδεια τουλάχιστον, εἶναι Ἀσιάτισσα, ἀπὸ τὴν Κολχίδα, ἀλλὰ καὶ ἡ Κίρκη σχετίζεται γενεαλογικὰ μὲ τὴν ἴδια χώρα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ Κίρκη ἐμφανίζεται στὴν Ὀδύσσεια. Τὸ ἔπος αὐτὸ πὺν καθρεφτίζει τὴν ζωὴ καὶ τοὺς θρύλους τῶν Ἰωνικῶν ἐμπόρικων πόλεων, περιέχει πολὺ περισσότερα στοιχεῖα λαϊκοῦ παραμυθιοῦ μὲ τὴν δική μας ἔννοια τοῦ ὅρου αὐτοῦ, παρὰ ἡ ἱπποτικὴ Ἰλιάδα, πὺν κινεῖται μέσα στοὺς κύκλους τῶν βασιλικῶν αὐλῶν. Οἱ ιδέες τοῦ ταμπού, πὺν παίζουν τόσο σπουδαῖο ρόλο στὰ λαϊκὰ παραμύθια εἶναι, ἐπίσης, σπάνιες στὸν Ἑλληνικὸ μῦθο. Μιὰ ὀρισμένη λέξη δὲν πρέπει νὰ λεχθῇ, δὲν πρέπει νὰ μπῇ κανεὶς σὲ ἓνα ὀρισμένο δωμάτιο καὶ ἡ παράβαση αὐτῆς τῆς ἐντολῆς ἀποτελεῖ τὸ κρίσιμο σημεῖο τοῦ παραμυθιοῦ. Ὑπάρχει ὅμως ἓνα παράδειγμα στὸ παραμῦθι τῆς Ψυχῆς, ὅπου ἡ Ψυχὴ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ δῇ τὸν ἄντρα τῆς στὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Πολὺ κοινὰ ἐπίσης στὸ παραμῦθι, εἶναι τὰ μαγικὰ ἀντικείμενα, ἐκεῖνα πὺν ἐκτελοῦν ἐπιθυμίες, ὅπως τὸ τραπέζι στὸ «στρώσου τραπέζι» ἢ τὸ «κλώτσησε», πὺν λένε στὸν γαῖδαρο, τὰ μαγικὰ δαχτυλίδια, ὅπλα, φορέματα καὶ πολλὰ ἄλλα ἀντικείμενα πὺν ἡ μαγικὴ δύναμή τους εἶναι ἱκανὴ νὰ σώσῃ σὲ στιγμὴ μεγάλης ἀνάγκης. Αὐτὰ τουλάχιστον ἔχουν ἀφήσει ἵχνη στὸν Ἑλληνικὸ μῦθο. Ὅταν ὁ Περσέας ξεκίνησε νὰ σκοτώσῃ τὴ Γοργόνα, εἶχε πάρει ἀπὸ τοὺς θεοὺς τὸν μαγικὸ τοῦ ἐξοπλισμοῦ: τὴν Ἀἶδος κυνηγῶν», πὺν ἔκανε ἀόρατο αὐτὸν πὺν τὴν φοροῦσε, τὰ φτερωτὰ σαντάλια πὺν τὸν ἔκαναν νὰ πετᾷ στὸν ἀέρα καὶ τὸ σακκίδιο. «Τὸ μαχαίρι τοῦ Πηλέα» ἦταν μιὰ παροιμιώδης ἔκφραση πὺν σήμαινε σωτηρία ἀπὸ τὸν τρομερῶτερο κίνδυνο. Ὁ μῦθος ἀναφέρει μόνο ὅτι ὁ Πηλέας εἶχε πάρει τὸ μαχαίρι τοῦ σὸν δῶρο ἀπὸ τὸν Ἡφαιστο καὶ μὲ αὐτὸ προστατεύθηκε ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία, ὅταν τὸν ἐγκατέλειψαν μὲ δόλο στὰ δάση τοῦ Πηλίου. Ἡ παροιμία φαίνεται νὰ ὑποδηλώνῃ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ὀρθολογικὴ διασκευὴ ἑνὸς πιὸ πρωτόγονου παραμυθιοῦ.

Τὸ λαϊκὸ παραμῦθι ἀποκαλύπτει πολὺ παράξενες καὶ φανταστικὲς ιδέες γιὰ τὴ ζωὴ, ἢ θὰ λέγαμε, τουλάχιστον μὲ σχετικὴ δικαιολογία, γιὰ τὴν ψυχὴ, φυσικὰ μὲ μιὰ ἐντελῶς ὑλικὴ ἀντίληψη. Ἡ ζωὴ ἢ ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ χωριστῇ ἀπὸ τὸν κάτοχό τῆς καὶ νὰ βαλθῇ σὲ κάποια ἀπροσπέλαστη μεριά καὶ ὥσπου νὰ βρεθῇ ὁ κάτοχός τῆς, δὲν μπορεῖ νὰ σκοτωθῇ. Πρόκειται γιὰ τὴν «ἐξωτερικὴ ψυχὴ» στὴν ὁποία ἀναφέρεται τόσο συχνὰ ἡ ἐθνολογικὴ ἔρευνα.

Ἡ ιδέα αὕτῃ βρίσκεται π.χ. στὸ Αἰγυπτιακὸ παραμῦθι τῶν δύο ἀδελφῶν.¹¹ Ἡ χρονολογία αὐτοῦ τοῦ παραμυθιοῦ — πὺν βρέθηκε σὲ ἓνα ντοκουμέντο τῶν μέσων τῆς δευτέρας χιλιετηρίδας π.Χ. — προκάλεσε μιὰ ἐπανάσταση στὴν ἀντίληψη πὺν εἶχαμε γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ παραμυθιοῦ, ἐπανάσταση τῆς ὁποίας ἡ ἔκταση δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ σὸν ὑπερβολικὴ. Απὸ τὰ δύο ἀδελφία ὁ ἓνας, ὁ Μπάτα, τοποθέτησε τὴν καρδιά του σὲ μιὰν ἀκακία καὶ ἄφησε στὸν ἀδελφό του ἓνα δοχεῖο μπύρας. Ὅταν βρεθῇ σὲ κίνδυνο, ἡ μπύρα θὰ ἀρχίσῃ νὰ ἀφρίζῃ. Ἡ ἄπιστη γυναῖκα του, πὺν εἶχε γίνει γυναῖκα τοῦ Φαραώ, διατάζει νὰ

κοπή τὸ δέντρο καὶ ὁ Μπάτα πεθαίνει. Τότε ἡ μπύρα ἀρχίζει νὰ ἀφρίζη καὶ ὁ ἄλλος ἄδελφος ξεκινάει νὰ βρῇ τὸν Μπάτα. Βρίσκει τὸ πτώμα του καὶ μὲ ἀρκετὴ δυσκολία κατορθώνει νὰ βρῇ τὴν καρδιά πού τὴν βάζει σὲ νερὸ καὶ τὸ δίνει στὸν νεκρὸ νὰ τὸ πιῇ, καὶ ἐκείνη τῇ στιγμῇ ὁ νεκρὸς ξαναγυρίζει στὴ ζωὴ. Ὁ Μπάτα μεταμορφώνεται σὲ ἓνα ταῦρο τοῦ Ἄπι πού τὸν φέρνουν στὸν Φαραώ. Ἡ γυναίκα διατάζει νὰ σκοτώσουν τὸν ταῦρο, ἀλλὰ μερικὲς σταγόνες ἀπὸ τὸ αἷμα του πέφτουν στὴ γῆ. Ἀπ' αὐτὲς φυτρώνουν δυὸ δέντρα πού λένε «Εἶμαι ὁ Μπάτα». Ἡ γυναίκα διατάζει νὰ τὰ κόψουν, ἀλλὰ δυὸ πελεκούδια πέφτουν μέσα στὸ στόμα της καὶ μένει ἔγκυος. Ὁ γιὸς της εἶναι πάλι ὁ Μπάτα πού γίνεται τώρα διάδοχος καὶ Φαραώ καὶ σκοτώνει τὴν ἄπιστη πρῶην γυναίκα του.

Σ' αὐτὸ τὸ παραμῦθι τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ μοτίβα πού συζητοῦμε εἶναι ἑνωμένα: ἡ ξεχωριστὴ ἢ ἐξωτερικὴ ψυχὴ, τὰ σημάδια τῆς ζωῆς, ἡ πρωτόγονη μετεμψύχωση καὶ ἡ θαυματουργὴ γέννηση. Αὐτὰ τὰ μοτίβα θεωρήθηκαν πολὺ φανταστικὰ ἀπὸ τοὺς ὀρθολογιστὲς Ἑλληνες. Τὰ σημάδια πού παίζουν τόσο σημαντικὸ ρόλο στὶς μοντέρνες παραλλαγές τοῦ μύθου τοῦ Περσέα, ἐμφανίζονται μόλις, ἀλλὰ ἡ ἐξωτερικὴ ψυχὴ ἔχει τουλάχιστον ἀφήσει ἵχνη στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία. Ἡ πορφυρὴ τρίχα πού πρέπει νὰ κοπῇ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Νίσου γιὰ νὰ κατακτηθῇ ἡ πόλη του (παραμῦθι τῆς Σκύλλας, τὸ ἴδιο μοτίβο τὸ βρίσκουμε στὸ παραμῦθι τῆς Κομαιθῶς), εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ μοτίβο τοῦ Σαμψών. Ἐκεῖ ἡ δύναμη τοῦ ἥρωα βρίσκεται στὰ μαλλιά του, ἐδῶ ἡ ζωὴ τοῦ κρέμεται ἀπὸ μιὰ μοναδικὴ τρίχα. Πρόκειται γιὰ τὴν ιδέα τῆς «ἐξωτερικῆς ψυχῆς», πού συνδυάζεται μὲ τὴν πίστη στὴν ἀξία τῶν μαλλιῶν.

Ἀκόμα διαυγέστερος εἶναι ὁ μῦθος τοῦ Μελεάγρου. Ὁ ἥρωας θὰ ζήσει ὅσον καιρὸ δὲν θὰ ἔχη καὶ τὸ κούτσουρο πού τράβηξε ἡ μητέρα του ἀπὸ τὴ φωτιά τὴν ὥρα τῆς γεννήσεώς του. Πέθανε ὅταν ἡ μητέρα του, θυμωμένη, ἔρριξε τὸ κούτσουρο στὴ φωτιά.

Στὰ λαϊκὰ παραμῦθια βρίσκουμε ἐπίσης τὸ μοτίβο τοῦ διαμελισμοῦ. Στὴν ἱστορία τῆς Μήδειας ἔχει συνδυασθῇ μὲ ἓνα ἄλλο μοτίβο λαϊκοῦ παραμυθιοῦ, τὸ μοτίβο τοῦ ξανανειώματος. Ἡ Μήδεια διαμελίζει πρῶτα ἓνα κριάρι ἢ τὸν πατέρα τοῦ Ἰάσωνα, τὸν Αἴσωνα, βράζει τὰ κομμάτια καὶ ὅταν τὰ βγάξη ἀπὸ τὸ καζάνι, τὸ διαμελισμένο ζῶο ἢ ὁ θνητὸς ἀνασταίνεται ξανανειωμένος. Ὅταν ὅμως πρόκειται νὰ ξαναγίνῃ νέος ὁ Πελίας, ἡ μάγισσα παραλείπει νὰ βάλῃ τὸ κατάλληλο φίλτρο στὸ καζάνι καὶ ὁ Πελίας παραμένει νεκρὸς. Αὐτὴ ἡ παραλλαγή εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς δραματικῆς τάσεως πού χαρακτηρίζει τοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους. Σὲ μιὰν ἄλλη ομάδα παραμυθιῶν ὁ διαμελισμὸς συνδυάζεται μὲ ἓνα καννιβαλικὸ γεῦμα: ἱστορίες τοῦ Ταντάλου, τοῦ Θυέστη καὶ τοῦ Λυκάονα. Ὁ Πέλοψ, ὁ γιὸς τοῦ Ταντάλου, ἐπαναφέρεται στὴ ζωὴ ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Μία ὠμοπλάτη πού ἡ θλιμμένη Δήμητρα ἔφαγε ἀφηρημένη, ἀντικαταστάθηκε μὲ μιὰν ἄλλη ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο. Αὐτὸ εἶναι τυπικὸς Ἑλληνικὸς ὀρθολογισμὸς ἀνάμεσα στὴν φαντασία τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ.

Ἡ θαυματουργὴ γέννηση ἀπὸ τὰ κομμένα μέλη ἢ τὸ αἷμα, εἶναι συχνότερης παρ' ὅλο πού ἡ ταυτότητα μὲ τὸ διαμελισμένο θῦμα, ἡ πρωτόγονη

«μετεμψύχωση» πού είναι τόσο χαρακτηριστική στο λαϊκό παραμύθι, λείπει από τους Έλληνικούς μύθους και η απουσία της δεν είναι λιγώτερο χαρακτηριστική αὐτῶν τῶν μύθων. Από τὰ δόντια τοῦ σκοτωμένου δράκοντα ξεπηδοῦν ἀρματωμένοι ἄντρες στους μύθους τοῦ Κάδμου καὶ τοῦ Ἰάσονα. Ξαναβρίσκομε τὸ μοτίβο αὐτὸ ἀκόμα πιὸ γυμνὸ στους κοσμογονικούς μύθους πού ἔχουν κρατήσῃ τὴν πιὸ πολλὴ ἀπὸ τὴν πρωτόγονη ὠμότητά τους, παρὰ οἱ ἡρωϊκοὶ μῦθοι. Αὐτοὶ δὲν εἶχαν περάσει ὅπως οἱ ἡρωϊκοὶ μῦθοι ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμό καὶ τὸν ἐκλεπτυσμὸ τῶν βασιλικῶν αὐλῶν, ἀλλὰ τοὺς διηγήθηκε πρῶτος ὁ στοχαστικὸς ἀγρότης - ποιητὴς Ἡσίοδος. Ἀπὸ τὶς σταγόνες τοῦ αἵματος τοῦ ἀκρωτηριασμένου Οὐρανοῦ ἡ γῆ γεννᾷ πλάσματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ μυθολογία δὲν εἶχε πρόχειρο πατέρα νὰ τοὺς δώσει: τὶς Ἑρινύες, τοὺς Γίγαντες, τὶς Νύμφες, τὶς Δρυάδες, τὶς Μελίεες. Ἀπὸ τὸν ἀφρὸ πού ἔκαναν τὰ κομμένα γεννητικά του ὄργανα, πέφτοντας στὴ θάλασσα, γεννιέται ἡ Ἀφροδίτη. Ὁ μῦθος ἐδῶ σχετίζεται μὲ μία ἐτυμολογία (ἀφρὸς - Ἀφροδίτη).

Υπάρχει ἀκόμα μιὰ θαυματουργὴ γέννηση ἄλλου τύπου. Ἡ Ἑλένη γεννιέται ἀπὸ τὸ αὐγὸ πού γέννησε ἡ Λήδα, ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ Δία, ὁ Διόνυσος ἀπὸ τὸν μηρό του. Μποροῦμε νὰ παραθέσωμε παράλληλα ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν Σκανδιναυικὴ καὶ τὴν Ἰνδικὴ μυθολογία καὶ ἀπὸ τὰ παραμύθια τῶν πρωτογόνων.

Ἡ σχέση μὲ τὰ ζῶα δὲν εἶναι λιγώτερο φανταστικὴ στὸ λαϊκὸ παραμύθι. Τὰ ζῶα στέκονται, ὅπως ἀνάμεσα στους τοτεμικούς λαούς, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Μιλοῦν, παντρεύονται καὶ δροῦν σὰν ἄνθρωποι. ἀπὸ ἐκεῖ γεννήθηκαν οἱ ἠθικοπλαστικοὶ μῦθοι ζῶων τῆς ἀρχαιότητος καθὼς καὶ τὸ μεσαιωνικὸ παραμύθι μὲ ζῶα. Τὰ ζῶα εἶναι συχνὰ ἐξυπνότερα καὶ δυνατώτερα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πονόψυχα ζῶα, πού βοηθοῦν τὸν ἥρωα καὶ τὸν παραστέκονται στὶς δυσκολίες του, ἀποτελοῦν ἓνα πολὺ κοινὸ μοτίβο.¹² Τὸ βλέπομε στὸ παραμύθι τῆς Ψυχῆς, τὸ ὠραιότερο ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα τοῦ ἀρχαίου λαϊκοῦ παραμυθιοῦ. Τὰ μυρμήγκια ξεχωρίζουν τοὺς σωροὺς τοῦ σιταριοῦ, τὴν δουλειὰ πού ἡ Ἀφροδίτη ἔδωσε στὴν Ψυχὴ νὰ κάνῃ, καὶ ὁ ἀητὸς τοῦ Δία φέρνει τὴν κρέμα ὁμορφιάς τῆς Περσεφόνης ἀπὸ τὸν κάτω Κόσμο. Ἄν κρίνωμε ἀπὸ τὰ πολλὰ παράλληλα παραμύθια, ἓνα παραμύθι ζωϊκῆς μεταμορφώσεως βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ μοτίβο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ σύζυγος παίρνει τὴν ἀνθρώπινη μορφή του μόνο τὴν νύχτα. Συνήθως ὅμως, στὴν ἀρχαιότητα, ὁ μῦθος τῶν ζῶων ἀκολούθησε τὸν δρόμο του καὶ ἔπαψε νὰ ἀνήκῃ στὴ μυθολογία.

Ἡ μεταμόρφωση σὲ ζῶο εἶναι κοινὴ στὸ λαϊκὸ παραμύθι καὶ ἀκόμα περισσότερο στὰ παραμύθια τῶν πρωτογόνων λαῶν. Ὁ ἥρωας ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸ ζῶο τόσο, πού κανεὶς δὲν ξέρεῖ τί ἀκριβῶς εἶναι. Τέτοιες μεταμορφώσεις συμβαίνουν ἐπίσης, πολὺ συχνά, στὴν ἀρχαία μυθολογία, ἀλλὰ στους θεϊκοὺς καὶ ὄχι στους ἡρωϊκοὺς μύθους, θὰ δοῦμε ἀργότερα ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχουν κάποια ἄλλη προέλευση, στὸ αἰτιολογικὸ παραμύθι, καὶ πολὺ συχνὰ εἶναι δύσκολο ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ ἀποφασίσῃ κανεὶς σὲ ποῖα ἀπὸ τὶς δύο

παραλλαγές ανήκει. Αυτό οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στο ότι η μυθολογία πέρασε από μια λογοτεχνική αναθεώρηση και τα παραμύθια των μεταμορφώσεων ειδικά, βρίσκονται ιδίως σε μεταγενέστερους συγγραφείς που τα ξαναπλασαν σύμφωνα με ένα καθιερωμένο σχήμα. Στο λαϊκό παραμύθι, συχνά μια κακιά μάγισσα, μεταμορφώνει τους ανθρώπους σε ζώα. Υπάρχει ένα τέτοιο παράδειγμα στον μύθο της Κίρκης, ένα από τα πολλά παραμυθιακά μοτίβα της Όσσεϊας.

Εδώ είναι η κατάλληλη στιγμή για να αναφέρουμε εκείνα τα υπερφυσικά όντα, που συνήθως τοποθετούμε ανάμεσα στις κατώτερες μορφές της λαϊκής πίστewς, παρ' όλο που επήγασαν από θρησκευτικές ιδέες. Ξωτικά, Δρυάδες, Νηρηίδες κλπ., παίζουν σπουδαίο ρόλο στο λαϊκό παραμύθι. Ένας κοινός τύπος παραμυθιού ασχολείται με τον γάμο ενός θνητού, με ένα θηλυκό πλάσμα αυτού του είδους, μια νεράιδα, ή μια νύμφη του γιαλού. Την κερδίζει συνήθως ο θνητός ύστερα από μια μάχη ή απάτη και μένει στην εξουσία του ανθρώπινου αφέντης της, όσο αυτός τηρεί όρισμένα ταμπού. Όταν όμως προφέρει την απαγορευμένη λέξη ή κάνει την απαγορευμένη πράξη, τότε εκείνη φεύγει άμέσως και γυρίζει στο στοιχείο της και ξανάρχεται μια ή δυο φορές το πολύ να ξαναδη τα παιδιά της. Η Έλληνική μυθολογία μας δίνει ένα τυπικό παράδειγμα στον μύθο της Θέτιδας. Η Θέτις ήταν μια νεράιδα της θάλασσας που ο Πηλέας την κέρδισε σε μια μάχη. Την κατέκτησε μ' όλο που εκείνη άλλαζε, παίρνοντας διάφορες μορφές, και την ανάγκασε να τον ακολουθήσει στο σπίτι του. Αυτή η δύναμη μεταμορφώσεως, που είναι επίσης γνωστή από το λαϊκό παραμύθι, ήταν στην Ελλάδα το ιδιαίτερο χάρισμα των θαλασσινών όντων. Ο Πρωτέας μεταμορφώνεται κατά τον ίδιο τρόπο, όταν ο Μενέλαος προσπαθή με τη βία να τον κάνει να του πη ό,τι ξέρει, το ίδιο κάνει και ο Νηρέας, όταν ο Ηρακλής θέλη να μάθει τον δρόμο προς την Ερύθεια. Μόνο όταν τους κρατούν σφιχτά παρ' όσα κάνουν, υποτάσσονται. Στον μύθο της Θέτιδας λείπει το μοτίβο του ταμπού, αλλά η ιστορία προδίδει την σχέση της με το λαϊκό παραμύθι από το ότι η Θέτις ξαναγυρίζει στο στοιχείο της, λίγο μετά τη γέννηση του γιου της, μ' όλο που έρχεται πίσω όποτε χρειάζεται να τον βοηθήσει και να τον εμψυχώσει. Ο ειδικός χαρακτήρας του Έλληνικού μύθου φαίνεται στο ότι αυτή η πιο πρωτότυπη παραλλαγή αντικαταστάθηκε από την πολύ γνωστή, σύμφωνα με την οποία η Θέτις δόθηκε σε γάμο με τέχνασμα του βασιλιά των θεών.

Οί μελετητές έψαξαν επίσης, να βρουν ίχνη κοινωνικών συνθηκών στο λαϊκό παραμύθι. Έτσι εξήγησαν με τον καννιβαλισμό της πρωτόγονης εποχής τις μάγισσες και τους δράκους που τρώνε ανθρώπους. Στον Έλληνικό μύθο έχουμε τους Κύκλωπες, τον Θυέστη και τον Τάνταλο. αλλά μπορεί να έχουμε εδώ έναν αιτιολογικό μύθο, όπως είναι σχεδόν ασφαλώς η περίπτωση της ιστορίας του Λυκάονα. Οί ανθρωποθυσίες αποτελούσαν μέρος της λατρείας του Δία στο Λυκαίον όρος, ακόμα και κατά τους ιστορικούς χρόνους. Επίσης, λέγεται συχνά, ότι οί κοινωνικές συνθήκες καθρεφτίζονται στην προτίμηση του λαϊκού παραμυθιού για τον μικρότερο γιό. Στον κοινό μύθο ο Δίας είναι ο μικρότερος

ἀδελφός, ἐνῶ στὸν Ὅμηρο βασιλεύει χάρις στὸ δικαίωμά του σὰν πρωτότοκος. Σὲ ὀρισμένους λαοὺς ἡ νόμιμη συνήθεια εἶναι τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα νὰ ἀνήκουν κατὰ προτίμηση στὸν νεώτερο ἀδελφὸ καὶ ὄχι στὸν πρωτότοκο. Ἀλλὰ τὸ μοτίβο μπορεῖ νὰ ἀποδοθῇ στὴν ἀγάπη τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ γιὰ τὴ Σταχτοπούτα, τὸ φτωχὸ καὶ ἀδύνατο πλάσμα ποὺ φθάνει στὴ δύναμη ἢ στὰ μεγάλα.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ μοτίβα ὑπόκεινται σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀλλοιώσεως καὶ ἀναθεωρήσεως ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Κάθε ἐποχὴ καὶ κάθε πολιτισμὸς προσαρμόζει ἀσυνείδητα τὸ παραμῦθι στὶς σύγχρονες κάθε φορὰ συνθήκες. Τὰ δικά μας παραμῦθια π.χ., μιλοῦν συνεχῶς γιὰ βασιλεία, βασιλιάδες καὶ πριγκίπισσες, ἐνῶ τὰ παραμῦθια τῶν πρωτογόνων λαῶν γιὰ φυλὲς καὶ φυλάρχους. Οἱ κοινωνικὲς συνθήκες χρωματίζουν τὸ παραμῦθι. Ὅταν βρίσκουμε στοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στοὺς Ἰνδικούς, τόσο συχνὴ ἀναφορὰ στὴν ἀρπαγὴ γυναικῶν καὶ τὴν κλοπὴ κοπαδιῶν, δὲν ὑπάρχει καμιὰ βαθεῖα φυσικὴ μυθολογία σὰν ὑπόστρωμα τοῦ μύθου, ἀλλὰ ἀπλούστατα τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀρίων προγόνων μας αὐτὰ τὰ πράγματα ἦταν κοινὰ καὶ ἀποτελοῦσαν τὶς συχνότερες αἰτίες γιὰ φιλονικίες καὶ πολέμους, θὰ ἦταν κάπως εὐλογοφανὲς νὰ δοῦμε σ' αὐτὰ τὰ μοτίβα μιὰ κληρονομία τῶν Ἑλλήνων εἰσβολέων μᾶλλον, παρὰ τῶν εἰρηνικῶν Μινῶων, ἀλλὰ ὅσο ξέρομε τόσα λίγα πράγματα σχετικὰ μὲ τὶς συνθήκες τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς, αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἀβέβαιη ὑπόθεση. Κατὰ τὴ Μινωϊκὴ περίοδο ἐπίσης, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ κοπάδια ἔπαιζαν ἓνα πολὺ σπουδαῖο ρόλο.

Ἐξ ἴσου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὴ δολοφονία ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία — τὴ δολοφονία ποὺ γίνεται συχνὰ χωρὶς προμελέτη ἢ ποὺ ἀκόμα συχνότερα ὀφείλεται σὲ μηδαμινὲς αἰτίες —, ἀλλὰ ἡ ιδέα τῆς ἐκδικήσεως γιὰ φόνο δὲν εἶναι σημαντικὴ, ὅπως εἶναι λ.χ. στὴν Σκανδιναυία. Δὲν ὑπάρχει βεντέτα, δὲν ὑπάρχουν σειρὲς ἀπὸ δολοφονίες, ἀπλῶς ὁ δολοφόνος πηγαίνει ἐξορία. Ὁ φόνος λοιπὸν γίνεται ἓνα πολὺ βολικὸ τέχνασμα γιὰ νὰ μετακινήσουν ἓναν ἥρωα ἀπὸ ἓνα τόπο σὲ ἄλλον, ὅταν χρειάζεται νὰ ἐναρμονίσουν συγκρουόμενες παραλλαγές τῶν μύθων.

Ἄν ψάξουμε γι' αὐτές, μπορούμε νὰ βροῦμε στοὺς μύθους διάφορα ἴχνη ἀπὸ παλαιότερους χρόνους, ὅπως π.χ. τὴ συνήθεια τὴν γνωστὴ ἀπὸ τὸν Σκανδιναυικὸ καὶ τὸν Ρωμαϊκὸ νόμο τῆς μεταβιβάσεως ἑνὸς χωραφιοῦ μὲ τὴ συμβολικὴ προσφορὰ ἑνὸς βώλου χώματος.¹³ Αὐτὸ τὸ ἔθιμο χάθηκε ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ζωὴ χωρὶς νὰ ἀφήσῃ ἴχνη. Ἀκόμα περισσότερο συμβαίνει αὐτὸ μὲ τὶς θρησκευτικὲς τελετουργίες, ὅπως ἡ ἀνθρωποθυσία, ποὺ εἶναι σπάνιες στὴν πραγματικὴ λατρεία, ἀλλὰ ποὺ εἶναι συχνὸ μοτίβο στὸν μῦθο. Τὸ ἔθιμο νὰ ἐξαγνίζουν τὸν στρατὸ βάζοντάς τον νὰ περάσῃ ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ματωμένα μέλη τοῦ θύματος ἐπέζησε στὴν ὀπισθοδρομικὴ Βοιωτία καὶ στὴν Μακεδονία. Ἀλλοιῶς ὁ μῦθος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ τὴν σφετερίσθηκε.¹⁴

Ἐλέχθη πὼς τὸ λαϊκὸ παραμῦθι δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἠθικὴ. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἰσχύῃ σήμερα γιὰ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι ποὺ παρέμεινε σὰν κατάλοιπο τῶν

πρωτόγονων καιρῶν, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι πὺν βρῖσκειται σὲ στάδιο ζωντανῆς ἀναπτύξεως. Οἱ πρωτόγονοι λαοὶ διηγοῦνται ἱστορίες γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἐθίμων καὶ τῶν θεσμῶν τους καὶ γιὰ τὶς ἐπιβαλλόμενες τιμωρίες γιὰ ὁποιαδήποτε ἀμέλεια ἢ παρὰβασή τους. Αὐτὰ τὰ μοτίβα πὺν μποροῦμε νὰ τὰ ὀνομάσωμε ἠθικὰ χωρὶς ὅμως νὰ δίνωμε στὸν ὅρο αὐτὸν τὴν φιλοσοφική του σημασία, εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες περισσότερο ἀπὸ ἄλλα. Σ' ἓνα λαὸ μὲ ἰσχυρὸ πατριαρχικὸ σύστημα, ὅπως εἶχαν ἀρχικὰ οἱ Ἕλληνες, αὐτὰ τὰ μοτίβα εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχουν σὰν ἐπίκεντρο τὴν οἰκογένεια καὶ τοὺς νόμους της. Ἔχομε ἐδῶ μιὰ σημαντικὴ σειρὰ ἀπὸ μοτίβα πὺν βρίσκονται συγκεντρωμένα ἰδιαίτερα στὴν ἱστορία τοῦ Οἰδίποδα: αἰμομιξία μητέρας καὶ γιοῦ ἢ πατέρα καὶ κόρης (Πελοπεία, Θυέστης), ἀγῶνας ἀνάμεσα σὲ πατέρα καὶ γιὸ πὺν βρῖσκειται ἐπίσης στοὺς Τευτονικοὺς θρύλους (Χίλτεμπραντ καὶ Χάντουμπραντ), ἀντίπαλοι ἀδελφοὶ (Ἐτεοκλῆς καὶ Πολυνείκης, Ἀκρίσιος καὶ Προῖτος, Ἀτρεὺς καὶ Θυέστης) , πρόβλημά της ἐκδικήσεως φόνου, ὅταν ὁ φονιάς ἀνήκη στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸ θύμα (Ορέστης, Ἀλκμαίων). Ἐδῶ, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ Δελφοὶ ἐπενέβησαν καὶ ξαναπλασαν τοὺς μύθους σύμφωνα μὲ τὰ συμφέροντά τους.

Ἐνα ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ μοτίβα εἶναι πολὺ κοινὸ στὰ παραμῦθια μας, τὸ μοτίβο τῆς κακιᾶς μητρικῆς. Βρῖσκειται ἐπίσης στὸν Ἑλληνικὸ μῦθο (Ἰνώ, Σιδηρῶ), ἀλλὰ ἐπειδὴ στίς ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἴσχυε ἡ πολυγαμία, ἓνα ἄλλο μοτίβο προστίθεται, τὸ μοτίβο τῆς καινούργιας καὶ ζηλιάρας γυναίκας (Δίρκη καὶ Ἰνώ). Οὔτε τὸ μοτίβο τῆς γυναίκας τοῦ Πετρεφρῆ εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία (Βελλεροφόντης καὶ Σθενέβοια, Πηλεὺς καὶ ἡ γυναίκα τοῦ Ἀκαστοῦ) .

Μὲ αὐτὰ τὰ μοτίβα πὺν ἀντανακλοῦν τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες μιᾶς ἀρχαιότερης περιόδου, φθάνομε σὲ ἓνα ἐπίμαχο πρόβλημα, τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο στὸν μῦθο. Ἄν εἶναι σωστό, ὅπως προσπάθησα νὰ ἀποδείξω στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, ὅτι οἱ μεγάλοι κύκλοι τῶν μύθων εἶναι σχετικοὶ μὲ τὰ περίφημα κέντρα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τὸ πρόβλημα γίνεται πολὺ ἐνδιαφέρον. Δὲν θὰ εἶναι τότε πιθανώτερο ὅτι ἱστορικὲς ἀναμνήσεις αὐτῶν τῶν πόλεων καὶ τῶν βασιλικῶν οἰκογενειῶν των εἰσδύουν στοὺς μύθους; Καὶ μόνη ἡ θέση ἑνὸς τέτοιου προβλήματος ἐθεωρεῖτο γιὰ πολὺ καιρὸ ἀντιεπιστημονική. Ἡ λεγόμενη εὐημεριστικὴ μέθοδος ἐρμηνείας ἔβλαψε πολὺ, ἀλλὰ καὶ ἡ μέθοδος ἀναγωγῆς ὅλων τῶν μύθων στοὺς θεϊκοὺς μύθους δὲν ὑπῆρξε λιγώτερο ὑπεύθυνη. Ἡ καταδίκη τῆς μεθόδου τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας ἦταν ἓνα μέτρο ἄμυνας ἐναντίον ἑνὸς ἐπικίνδυνου ἀντιπάλου. Δύσκολα μποροῦμε τώρα νὰ ἀμφισβητήσωμε ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ δικαιολογεῖται μετὰ ἀπὸ τὴν λαμπρὴ ἐπιβεβαίωση πὺν ἔλαβε ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις. Ὑπάρχει ἀσφαλῶς μία ἱστορικὴ βάση στὴν περιγραφή τῶν Τρωϊκῶν πολέμων στὴν Ἰ λ ι ᾶ δ α, στὴν ἐπιθεση τῶν Ἀργείων βασιλέων ἐναντίον τῆς Θήβας πὺν ἀποτελεῖ τὴν βάση τοῦ πολέμου τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας καθὼς καὶ στίς μνηεῖς τῆς κυριαρχίας τοῦ Μίνωα στὸ Αἰγαῖο Πέλαγος. Ὅ,τι κί' ἂν σημαίνει τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγαμέμνονα, στὴν μορφὴ του καθρεφτίζεται

ἡ δύναμη τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μυκηνῶν σάν τοῦ δυνατώτερου βασιλιᾶ στήν Ἑλλάδα.¹⁵

Ὅταν ὅμως ὁ Schliemann καί ὁ Dorpfeld βλέπουν στοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν τοὺς τάφους τοῦ παλαιότερου κλάδου τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, τῶν Περσιδῶν, καί στοὺς θολωτοὺς τάφους τὰ μνήματα τοῦ νεωτέρου κλάδου, τῶν Ἀτρειδῶν, ἔχομε δίκιο νὰ ἀμφιβάλλωμε γι' αὐτὰ τὰ συμπεράσματα. Γιατί τίποτα δὲν εἶναι πιὸ ἐπικίνδυνο ἀπὸ τὸ νὰ προσπαθῇ κανεὶς νὰ γράψῃ τὴν ἱστορία ἀπὸ τοὺς μύθους. Ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἱστορικοῦ στοιχείου εἶναι δυνατή, μόνο ὅταν διαθέτουμε ἐξωτερικὰ στοιχεῖα ἐπαληθεύσεως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν μῦθο. Ὁ θρύλος ἐνεργεῖ μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία, ὅταν ἀσχολῆται μὲ πρόσωπα, ἐποχές καὶ τόπους καὶ τὰ ἀνακατεῖ ὅλα μαζί εἰσάγοντας ἐπὶ πλέον σ' αὐτὰ καὶ καθαρῶς μυθικὰ στοιχεῖα. Ἐνα διδακτικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ θρύλος τῶν Nibelungen, ὅπου ἔχομε δυνατότητα ἐλέγχου καὶ μποροῦμε νὰ παρατηρήσωμε μὲ πόση ἐλευθερία καὶ ἰδιοτυπία τὸ ἔπος αὐτὸ χειρίζεται ἱστορικὰ πρόσωπα, γεγονότα καὶ χρονολογίες.

Ἄς στραφοῦμε τώρα στὸ ἄλλο μεγάλο σύνολο, τὸ ἐπεξηγηματικὸ παραμῦθι ἢ μῦθο, ἢ ἀκόμα ἀπλούστερα στὸ αἶτιον, ὅπως ὀνομάζεται συχνά. Αὐτὰ τὰ παραμῦθια ποὺ προσπαθοῦν νὰ δώσουν μιὰ ἐξήγηση σὲ κάθε τι ποὺ κινεῖ τὴν προσοχὴ τοῦ ἀθρώπου μέσα στὴ Φύση, στὰ ἔθιμα καὶ στοὺς θεσμούς, πηγαίνοντας τόσο πίσω στὰ παλιά, ὅσο ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου, εἶναι τουλάχιστον τόσο δημοφιλῇ στὸν λαὸ ὅσο τὰ λαϊκὰ παραμῦθια. Ἀπὸ τὰ παιδικὰ μου χρόνια σὲ μιὰ ἐπαρχία τῆς Σουηδίας θυμᾶμαι πολὺ περισσότερα ἐπεξηγηματικὰ παρὰ καθ'αὐτὸ λαϊκὰ παραμῦθια. Τὰ παλιά ξαναπλάθονται καὶ καινούργια ἐμφανίζονται συνεχῶς πάνω στὰ χνάρια τῶν παλιῶν. Γίνεται συνεχῶς μιὰ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στὰ ἀπλὰ λαϊκὰ καὶ στὰ αἰτιολογικὰ παραμῦθια. Τὰ πρῶτα μπορεῖ νὰ μεταβάλλωνται στὰ δεύτερα μὲ τὴν προσθήκη ἑνὸς αἰτιολογικοῦ συμπεράσματος, ἢ ὁ σκοπὸς ἑνὸς αἰτιολογικοῦ παραμυθιοῦ μπορεῖ νὰ ἔχῃ χαθῇ καὶ νὰ ἔχῃ μείνει μόνο ἡ ἱστορία, ὅποτε δὲν μποροῦμε νὰ διακρίνωμε τὸ παραμῦθι αὐτὸ ἀπὸ ἓνα συνηθισμένο λαϊκὸ παραμῦθι, ἐκτὸς ἂν ἄλλες παράλληλες διηγήσεις μᾶς ἀποκαλύπτουν τὸν ἀληθινὸ του χαρακτήρα. Θὰ βροῦμε παραδείγματα καὶ ἀπὸ τὰ δύο εἶδη.

Ἦσως εἶναι καλλίτερα νὰ ἀρχίσωμε μὲ τὰ ἐπεξηγηματικὰ παραμῦθια ποὺ εἶναι πιὸ φανερά καὶ ποὺ ἡ ἀξία τους ἔχει δίκαια ἀναγνωρισθῇ ἀπὸ καιρὸ: τὰ λατρευτικὰ «αἵτια» ποὺ σκοπὸς τους εἶναι νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν προέλευση κάποιας περιέργης συνήθειας ποὺ ἀνήκει στὴ λατρεία. Ἡ ἐξήγηση εἶναι ἢ ἀκόλουθη: Ἐγίνε ἔτσι σὲ κάποια ὀρισμένη στιγμή καὶ ἀπὸ τότε πρέπει πάντα νὰ γίνεται τὸ ἴδιο. Π.χ. οἱ θεοὶ παίρνουν μόνο τὰ κόκκαλα καὶ κάτι λίγα κομμάτια ἀπὸ τὸ θυσιασμένο ζῶο, τυλιγμένα σὲ μιὰ λιπώδη μεμβράνη. Γιὰ ποῖο λόγο ἄραγε; Γιατί ὅταν θεοὶ καὶ ἄνθρωποι φιλονικοῦσαν μεταξύ τους στὴ Μηκῶνη, ὁ Προμηθεὺς χώρισε τὰ κομμάτια τοῦ θυσιασμένου ζώου σὲ δύο σωροὺς καὶ κάλεσε τὸ Δία νὰ διαλέξῃ. Ὁ Δίας διάλεξε τὸ χειρότερο ἀπὸ τὰ δύο καὶ ἀπὸ τότε προσφέρεται αὐτὸ στοὺς θεοὺς. Ὅταν ὁ μητροκτόνος Ὁρέστης ἤρθε φυγὰς στήν

Ἀθήνα, ὁ βασιλιάς Πανδίων ἔβαλε ἓνα ξεχωριστὸ κανάτι κρασί γιὰ νὰ πιῇ ὁ κάθε καλεσμένος, ὥστε κανεὶς νὰ μὴ μιανθῇ πίνοντας κρασί ἀπὸ τὸ ἴδιο δοχεῖο ποὺ ἔπινε ὁ δολοφόνος. Γι' αὐτὸ στὴν γιορτὴ τῶν Χοῶν δὲν κερνοῦσαν τὸ κρασί ἀπὸ τὸν ἴδιο γιὰ ὅλους κρατῆρα, ἀλλὰ ὁ καθένας ἔβαζε κρασί στὸ ποτήρι του ἀπὸ ἓνα ξεχωριστὸ κανάτι.

Στὴν ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ τῆς περιγραφῆς τῆς Φωκίδας, ὁ Πανσανίας (Χ, 1,6), ἀναφέρει ὅτι οἱ Φωκεῖς σὲ μιὰ ἀπεγνωσμένη πάλη μὲ τοὺς Θεσσαλοὺς συσσωρεύσαν ὅλα τὰ ὑπάρχοντά τους σὲ ἓνα τεράστιο σωρό, μάζεψαν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά μαζὶ καὶ ἄφησαν διαταγὴ στὴν φρουρὰ τῆς πόλεως, στὴν περίπτωσιν ποὺ θὰ ἔχαναν τὴ μάχη οἱ Φωκεῖς, νὰ σκοτώσουν τὰ γυναικόπαιδα καὶ νὰ τὰ κάψουν στὴν πυρὰ μαζὺ μὲ τὰ πράγματα. Αὐτὸ μοιάζει μὲ ἱστορικὸ ἀνέκδοτο ἢ ἀκόμα καὶ μὲ ἱστορικὸ γεγονός. Ἡ ἔκφρασις *Φωκικὴ ἀπὸ νοία* (ἀπελπισία) εἶχε γίνῃ ποροϊμιακή. Ὁ Πλούταρχος¹⁶ ὅμως προσθέτει κάτι ποὺ προδίδει τὴν σχέσιν αὐτῇ. Οἱ Φωκεῖς νίκησαν καὶ σὲ ἀνάμνησιν τῆς νίκης τοὺς γιόρταζαν στὴν Ὑάμπολιν μιὰ μεγάλη γιορτὴ, τὰ Ἐλαφηβόλια. Ἐκείνῃ τὴν ἡμέρᾳ ἔστηναν ἓνα μεγάλο σωρό, ὅπου τοποθετοῦσαν διάφορα ἀγαθὰ καθὼς καὶ ἀνθρωπινὰ ὁμοιώματα καὶ ἔβαζαν σὲ ὅλα φωτιά.¹⁷ Τὸ ἔθιμον εἶναι πολὺ γνωστό, πρόκειται γιὰ τὴν ἐτήσια πυρὰ, θριαμβευτικὴ πυρὰ ὅπου ὅλα τὰ πράγματα, ἀκόμα καὶ ζωντανὰ ζῶα καὶ καμιά φορὰ ἀνθρώπινα ὄντα, καίγονται. Ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσομε σὰν ἱστορικὸ γεγονός, ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ἓνα αἰτιολογικὸ παραμῦθον ποὺ κατασκευάστηκε γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ παράξενον ἔθιμον τῆς ἐνιαύσιας πυρᾶς.

Αὐτὴ ἡ φωτιά ἦταν συνηθισμένον φαινόμενον στὴν ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ τὴν ἀναβαν, ὅπως γίνεται καὶ τώρα καμμιὰ φορὰ, στὴν κορυφὴ ἑνὸς βουνοῦ. Ὁ μῦθος τῆς αὐτοπυρπολήσεως τοῦ Ἡρακλῆος στὴν Οἶτη, προέρχεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔθιμον, ποὺ σ' αὐτὸ εἰδικὰ τὸ βουνὸ συνδεόταν μὲ τὴν λατρεῖαν τοῦ ἥρωα. Ὅταν ρωτοῦσαν γιατί ἔβαζαν ἀνθρώπινα ὁμοιώματα στὴν πυρὰ, ὁ ἐπεξηγηματικὸς μῦθος ἀπαντοῦσε ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἡρακλῆς αὐτοπυρπολήθηκε κάποτε καὶ ὅτι τὸ ἔθιμον αὐτὸ ἐπαναλαμβάνονταν κάθε χρόνον στὴν μνήμην του.¹⁸

Σπανιώτερον ἓνα παραμῦθον αὐτοῦ τοῦ τύπου παρουσιάζεται σὰν ἐξήγησις ὁρισμένων ἀλλαγῶν ποὺ ἔγιναν σὲ ἓνα ἐορταστικὸν ἔθιμον ποὺ προϋπῆρχε. Π.χ. ἡ μακρὰ ἱστορία τῆς γιορτῆς τῶν Ἰωνικῶν Βουφονίων, ποὺ ἐξηγεῖ πῶς μιὰ ἀναίμακτη θυσία μετατράπηκε (ἄλλαξε) σὲ αἱματηρὴ θυσία. Εἶναι πολὺ κοινὰ τὰ παραδείγματα αἰτιολογικῶν παραμυθίων ποὺ περιγράφουν τὴν ἀφορμὴν τῆς ἰδρύσεως μιᾶς λατρείας. Στὴν Κόρινθον ὑπῆρχε τὸ ἔθιμον ἑπτὰ νέοι καὶ ἑπτὰ νέες, ντυμένοι μὲ πένθιμα καὶ μὲ κομμένα τὰ μαλλιά νὰ κλαῖνε — σύμφωνα μὲ μιὰ συνήθειαν συχνὴν στὴ λατρεῖαν τῶν ἡρώων — γιὰ ὁρισμένα παιδιά - ἥρωες, ποὺ ἦσαν θαμμένοι στὸ ἱερόν της Ἀκραιᾶς Ἡρας. Ἡ ἱστορία ἔλεγε ὅτι ἦσαν τὰ παιδιά τῆς Μήδειας ποὺ εἶχαν σκοτώσει οἱ Κορίνθιοι. Γιὰ νὰ ἐξιλεωθοῦν ἀπὸ τὴν δολοφονίαν εἶχαν ἰδρύσει τὴν λατρεῖαν αὐτῇ. Ὁ Εὐριπίδης εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ βάζει τὴν ἴδιαν τὴν Μήδειαν νὰ σκοτώνῃ τὰ παιδιά της. Αὐτὸς ὁ τύπος ἱστορίας εἶχε τέτοια

ἀπήχηση, ὥστε ὁρισμένες τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη εἶναι αἰτιολογικές. Ἡ συναδέλφωση ἐπιτυγχάνεται στὸ τέλος μὲ τὴν ἴδρυση μιᾶς λατρείας.

Αὐτὴ ἡ γόνιμη ομάδα μύθων ἔχει βασικὴ σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς λατρείας, καὶ τὰ παραμύθια ρίχνουν συχνὰ φῶς στὰ ἴδια τὰ λατρευτικὰ ἔθιμα. Ἔτσι λ.χ. προσπάθησα νὰ ἀνασυνθέσω ἀπὸ τὸν αἰτιολογικὸ μῦθο τὰ ἔθιμα τῆς γιορτῆς τῆς Αἰώρας.¹⁹ Φαίνεται πὺς νεαρὲς παρθένες περπατοῦσαν τραγουδώντας μέσα στ' ἀμπέλια καὶ θυσίαζαν ἓνα σκύλο γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν εὐφορία τῆς γῆς καὶ τὴν συγκομιδὴ. Ἀπὸ ἱστορικὴ πλευρά, ἡ σημασία τῶν λατρευτικῶν αἰτίων εἶναι παραδειγματική. Συχνὰ πλάθονται μηχανικὰ σύμφωνα μὲ ἓνα σχῆμα καὶ ἔχουν συχνὰ μιὰ ἐπιφανειακὴ μόνο σχέση μὲ τοὺς μύθους ποὺ κυκλοφοροῦν.

Πολὺ κοντὰ σ' αὐτὴ τὴν ομάδα μύθων ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ποὺ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴ λατρεία. Ἀποτελεῖται ἀπὸ αἰτιολογικὰ παραμύθια ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ ἐξηγήσουν ἰδιαίτερα στοιχεῖα τῆς μορφῆς μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται ὁ θεός, τὰ σύμβολά του, ἀκόμα καὶ τὶς εἰκόνες του. Σ' αὐτὴ τὴν ομάδα ἀνήκουν ἀναμφίβολα ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ὁρισμένοι μῦθοι μεταμορφώσεων σὲ ζῶα, παρ' ὅλο ποὺ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ποὺ συνεχῶς κατακτοῦσε ἔδαφος, ἔχει σβήσει τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἴχνη. Τὸ πιὸ καθαρὸ παράδειγμά μας ἔρχεται ἀπὸ τὴν ὀπισθοδρομικὴ Ἀρκαδία. Ἐλεγαν πὺς στὴν Θέλπουσα καὶ στὴ Φιγαλία, ὁ Ποσειδῶνας ἔχοντας τὴν μορφή ἀλόγου ἐνώθηκε μὲ τὴν Δήμητρα ποὺ εἶχε πάρει τὴ μορφή φοράδας. Ἐκεῖνη γέννησε μιὰ φοραδίτσα ἢ μιὰ κόρη, τὴ Δέσποινα, καὶ ἓνα πουλάρι, τὸν Ἀρείονα. Ὡς ἐδῶ ἡ ἱστορία μοιάζει μὲ κοινὸ παραμῦθι μεταμορφώσεως σὲ ζῶο. Ἡ αἰτιολογικὴ βάση του φανερῶνεται, ὅταν μαθαίνουμε ὅτι στὴ Φιγαλία παρίσταναν τὴν Δήμητρα μὲ κεφάλι ἀλόγου. Στὴ Λυκόσουρα ἔλεγαν ὅτι ἡ Δέσποινα ἦταν κόρη τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνα Ἰππίου. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνάμνηση τῆς ἀπεικονίσεως θεῶν μὲ μορφή ζῴου ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ αὐτὸ τὸ αἰτιολογικὸ παραμῦθι. Στὸ τέλος συχνὰ μένει μονάχα ἓνα ἐπίθετο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπεικόνιση. Τὰ ἴχνη τῆς ἔχουν συνήθως σβηστῇ καὶ ἔτσι πρέπει νὰ βγάλουμε συμπεράσματα λίγο - πολὺ ἀπὸ τὴν σχέση ἑνὸς θεοῦ μὲ τὸν μῦθο ζῴων. Ἡ νύμφη Καλλιστώ, ποὺ εἶχε μεταμορφωθῇ σὲ ἀρκούδα ἀπὸ τὸν θυμὸ τῆς Ἀρτεμης, θεωρεῖται πιθανῶς σὰν μιὰ μορφή τῆς ἐπιφάνειας τῆς ἰδίας τῆς Ἀρτεμης, ποὺ ἔχει ὁρισμένες σχέσεις μὲ τὴν ἀρκούδα. Τὰ κοριτσάκια ποὺ ἦταν ἀφιερωμένα στὸ ναὸ τῆς Ἀρτεμης στὴν Ἀθήνα ὀνομάζονταν ἄ ρ κ τ ο ι.

Θεωρῶ πὺς ἀνήκει σ' αὐτὸ τὸ σύνολο ἓνα αἰτιολογικὸ παραμῦθι ἑνὸς ἄλλου τύπου: ὁ μῦθος ὅτι ἡ Ἥρα ἐξεσφενδόνισε τὸν νεογέννητο Ἡφαιστο στὴ γῆ, ἔτσι ποὺ αὐτὸς χτύπησε καὶ κουτσάθηκε. Κολοβωμένα μέλη ἢ κομμένοι τένοντες χαρακτηρίζουν τοὺς σιδηρουργοὺς στὴ μυθολογία. Σήμερα ἀκόμα οἱ σιδηρουργοὶ ἀποκτοῦν δυνατὰ μπράτσα, ἀλλὰ ἀδύνατα πόδια ἀπὸ τὴν πολλὴ ὀρθοστασία μπροστὰ στὸ ἀμόνι. Οἱ ἄνθρωποι διαλέγουν τὴ δουλειὰ ποὺ τοὺς ταιριάζει καὶ ἔτσι κάτω ἀπὸ πρωτόγονες συνθήκες οἱ τυφλοὶ γινόνταν ραψωδοὶ καὶ οἱ κουτσοὶ σιδηρουργοί. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ θεὸς τοὺς εἶναι κουτσὸς καὶ αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ ὁ μῦθος.

Τά, αιτιολογικά παραμύθια πού ἐξηγοῦν θεϊκὰ σύμβολα δὲν εἶναι πολὺ σημαντικά. Ἡ Ἀθήνα δέχτηκε τὸ Γοργόνειο ἀπὸ τὸν Περσέα. Ὁ Ἑρμῆς ἔρριξε τὸ ραβδί του πάνω σὲ δυὸ φίδια πού πάλευαν καὶ αὐτὰ τυλίχτηκαν γύρω του, καὶ ἀπὸ τότε κρατάει τὸ κ η ρ υ κ ε ι ο ν. Ὅταν ἦταν νεογέννητο μωρό, ἔφτιαξε τὴν πρώτη λύρα ἀπὸ ἓνα ὄστρακο χελώνας καὶ τὴν ἔδωσε στὸν Ἀπόλλωνα. Οὔτε πάλι ἔχομε πολλὰ νὰ ποῦμε γιὰ τὶς εἰκόνες τῶν θεῶν. Τὰ περισσότερα παραμύθια μιλοῦν γιὰ τὴν προέλευσή τους π.χ. γιὰ τὸ παλλάδιον, τὸ ἄγαλμα τῆς Ταυρικῆς Ἀρτεμης πού τὸ διεκδικοῦσαν πολλὲς πόλεις. Ὅταν ὁ Ἑρμῆς σκότωσε τὸν Ἄργο, οἱ θεοὶ ἐπρόκειτο νὰ τὸν δικάσουν. Γιὰ νὰ μὴν ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν μολυσμένο ἀπὸ τὸ αἷμα θεοῦ, τοῦ ἔρριξαν τοὺς ψήφους τους πού σχημάτισαν ἓνα σωρὸ γύρω ἀπὸ τὰ πόδια του.²⁰ Ὁ μῦθος προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ γιατί οἱ ἑ ρ μ α ἰ εἶναι συνήθως στημένοι ἐπάνω σὲ ἓνα λόφο πέτρες.

Μὲ τὴν ἐπόμενη ομάδα φθάνουμε σὲ ἐπεξηγηματικὰ παραμύθια ἐνὸς εἶδους πολὺ κοινοῦ ἀνάμεσα καὶ σ' ἄλλους λαούς, πρωτόγονους καὶ καινούργιους, δηλαδὴ στὰ φυσικὰ αἰτία πού προσπαθοῦν νὰ ἐξηγήσουν ὀρισμένες ιδιομορφίες τῆς Φύσεως, ἔμφυξης καθὼς καὶ ἄψυχης.

Ἐνα παραμύθι πού ἔχει ξαπλωθῇ σ' ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς γῆς εἶναι ἡ ἱστορία ἐνὸς ἀνθρώπινου ὄντος — σὲ μᾶς ἐνὸς γίγαντα — πού μεταμορφώθηκε σὲ βράχο. Εἶναι ἓνα διαφανὲς αιτιολογικὸ παραμύθι πού προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ γιατί μία πέτρα μοιάζει μὲ ἀνθρώπινη μορφή. Ἀπὸ τὴ μεγάλη λύπη τῆς ἡ Νιόβη μεταμορφώνεται σ' ἓνα βράχο πού συνεχῶς κλαίει. Βρίσκεται ἀκόμα καὶ σήμερα στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Σιπύλου. Ἐνας πίδακας πετάγεται καὶ ραντίζει τὸ κεφάλι τῆς. Ὅταν ὁ Ποσειδῶνας στὴν Ὀδύσσεια μεταμορφώνη τὸ πλοῖο τῶν Φαίακων σὲ πέτρα, πρόκειται πιθανῶς γιὰ μιὰ αιτιολογικὴ προσπάθεια νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ὁμοιότητα μὲ πλοῖο κάποιου βράχου στὴ θάλασσα.

Τὰ μεγάλα δέντρα ἔχουν καὶ αὐτὰ τὴ θέση τους στὴ μυθολογία. Κάτω ἀπὸ ἓνα μεγάλο πλάτανο στὴ Γόρτυνα ὁ Δίας καὶ ἡ Εὐρώπη τέλεσαν τοὺς γάμους τους. Ἀλλὰ σὲ τέτοιες περιπτώσεις τὸ δέντρο ἦταν ἀναμφίβολα τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς ἀντικείμενο λατρείας ἀπὸ τὴν ἀρχή. Τὰ τοπικὰ α ἱ τ ι α εἶναι συχνὰ καὶ λατρευτικὰ α ἱ τ ι α στὴν Ἑλλάδα. Ξέρομε πῶς στὶς χῶρες μας ἱστορικὲς ἀναμνήσεις χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τοπικὲς ιδιομορφίες πού γίνονται μνημεῖα βασιλιάδων, σκηνὲς συναντήσεως μὲ ληστὲς κ.λ.π. καὶ πῶς θρύλοι σὰν τοῦ Ρομπέν τῶν δασῶν στὴν Ἀγγλία ταξιδεύουν καὶ συνδέονται πότε μὲ τὸν ἓνα καὶ πότε μὲ τὸν ἄλλο τόπο. Ἡ μυθολογία στὴν Ἑλλάδα ἦταν πάντα ἑτοιμὴ νὰ κάνη τὸ ἴδιο. Πασίγνωστες ἱστορίες συνδέονταν μὲ τόπους πού ἐνδιέφεραν τὴν λαϊκὴ φαντασία καὶ ἔδιναν τὸ ὄνομά τους σ' αὐτοὺς. Γι' αὐτό, ὅταν τὸ ὄνομα κάποιου περίφημου θρυλικοῦ ἥρωα εἶναι συνδεδεμένο μὲ ἓνα ἱερὸ ἢ ἓνα τάφο, θὰ εἶναι φρόνιμο νὰ ὑπολογίσωμε τὴν δυνατότητα νὰ ἔχη δοθῇ μεταγενέστερα. Π.χ. ὁ Οἰδίπους ἔχει τέσσερις τάφους ἀπὸ τοὺς ὁποίους κανένας δὲν εἶναι ὁ πραγματικός. Γιατί ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν ἦταν ἥρωας κάποιας λατρείας, ἀλλὰ μυθικὸς ἥρωας.²¹ Οἱ προσπάθειες πού ἔγιναν μὲ τὴν βοήθεια αὐτῶν τῶν τοπικῶν παραδόσεων νὰ ἀποδείξουν ὅτι οἱ Τρωικοὶ ἥρωες ἀνῆκαν ἀρχικὰ στὴν

ήπειρωτική Ελλάδα, πρέπει να αντιμετωπίζονται με αρκετή αμφιβολία.²² Ήταν τόσο σπουδαίοι, ώστε, μιὰ μισοξεχασμένη λατρεία ή ένας ανώνυμος τάφος μπορούσαν να αποκτήσουν τὸ ὄνομά τους.

Ὁ Πανσανίας μᾶς δίνει ένα χτυπητὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα. Στὸ δρόμο ἀνάμεσα στὶς Μυκῆνες καὶ στὸ Ἄργος ὑπῆρχε ὁ τάφος τοῦ Θυέστη. Ήταν κοσμημένος μὲ ένα πέτρινο κριὸ καὶ ἡ τοποθεσία λεγόταν Κριοί, ἔτσι ὥστε σίγουρα θὰ ὑπῆρχαν ἐκεῖ πολλὲς εἰκόνες κριῶν. Στους παλαιότερους χρόνους ιδιαίτερα οἱ τάφοι ἦταν στολισμένοι μὲ μορφὲς ζώων — ὑπάρχουν πολλοὶ στὴν περιοχή τοῦ Νεκροταφείου τῶν Ἀθηνῶν στὸ Δίπυλο — καὶ ἡ σχέση μὲ τὸν μῦθο τοῦ Χρυσοῦ Κριοῦ πού ἐκλεψε ὁ Θυέστης ἀπὸ τὸν Ἀτρεά ἦταν ἡ αἰτία νὰ ἀποδοθῇ αὐτὸς εἰδικὰ ὁ τάφος στὸν Θυέστη.

Αἰτιολογικὰ παραμύθια πού ἐξηγοῦν χαρακτηριστικὰ ζώων εἶναι κοινότατα στους λαοὺς πού ζοῦν πολὺ κοντὰ στὴ Φύση. Ὁ Κίπλιγκ διηγεῖται ἕναν Ἰνδικὸ μῦθο, πῶς ἕνας τίγρης, ἀφοῦ σκότωσε γιὰ πρώτη φορὰ ἕνα ζῶο, ἔφυγε νὰ κρυφτῇ μέσα στὴ ζούγκλα. Τὰ καλάμια χτυποῦσαν τὰ πλευρά του, γι' αὐτὸ ἔχει γραμμὲς στὸ τρίχωμά του. Τὸ χελιδόνι ἔχει τὸ στρογγυλὸ κόκκινο σημάδι στὸ λαιμὸ καὶ τὴν ψαλιδωτὴ οὐρά, γιατί κάποτε ἦταν μιὰ κλέφτρα ὑπηρέτρια πού ἐκλεψε ἕνα κουβάρι κόκκινο μαλλὶ καὶ ἕνα ψαλίδι ἀπὸ τὴν Παναγία. Ἡ ἰδέα τῆς μεταμορφώσεως σὲ ζῶο ὑπάρχει καὶ ἐδῶ.

Ἡ Ἑλληνικὴ μυθολογία ἔχει ἕνα λαμπρὸ καὶ πασίγνωστο παράδειγμα. Κανεῖς δὲν θὰ ὑποπτευόταν ἕνα παραμῦθι ζώων στὴν αἵματηρὴ τραγωδία τῆς Πρόκνης καὶ τῆς Φιλομήλας. Ὅταν ὅμως οἱ ἡρώιδες ὀνομαζονται ἐπίσης Ἀηδῶν καὶ Χελιδῶν, ἡ σχέση ἀρχίζει νὰ γίνεται καθαρή. Νὰ μιὰ νεώτερη καὶ λιγώτερο γνωστὴ παραλλαγή.²³ Στὴν Κολοφῶνα ζοῦσε ὁ Πολύτεχνος μὲ τὴν γυναῖκα του τὴν Ἀηδόνα καὶ τὸν μονάκριβο γιό τους, τὸν Ἴτυ. Φιλονίκησαν γιὰ τὸ ποιὸς ἦταν πιὸ ἐπιδέξιος τεχνίτης, ἡ Ἀηδῶν κάνοντας τὰ ὑφαντά της ἢ ὁ Πολύτεχνος ἕνα ἄρμα. Ὁ Πολύτεχνος πῆγε νὰ φέρῃ τὴν ἀδελφή τῆς γυναίκας του τὴν Χελιδόνα καὶ τὴν ἀποπλάνησε. Ὅταν οἱ ἀδελφὲς ἀναγνώρισαν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, ἐκδικήθηκαν σκοτώνοντας τὸν Ἴτυ. Ὅλα τὰ πρόσωπα, τῆς ἱστορίας καθὼς καὶ οἱ συγγενεῖς τους μεταμορφώθηκαν σὲ πουλιὰ καὶ ὁ Πολύτεχνος σὲ δρυοκολάπτη. Στὴν ἱστορία τῆς Πρόκνης ὁ Τηρέας κόβει τὴ γλῶσσα τῆς Φιλομήλας γιὰ νὰ μὴ μαρτυρήσῃ τὸ ἔγκλημά του. Ἡ ἐπεξηγηματικὴ φύση τοῦ παραμυθιοῦ εἶναι φανερή. Τὸ χελιδόνι τιτβίζει ἔτσι ἀκατάληπτα γιατί τοῦ ἔκοψαν τὴν γλῶσσα. Τὸ ἀηδόνι συνεχῶς φωνάζει «Ἴτυς, Ἴτυς», ἀπὸ τὴν λύπη του γιατί σκότωσε τὸ παιδί του. Ὁ δρυοκολάπτης, ὁ ξυλουργὸς τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, καρφώνει ἀσταμάτητα. Οἱ διαφορετικὲς παραλλαγὲς δείχνουν πόσο πολὺ μποροῦν νὰ διαφέρουν οἱ λεπτομέρειες, ἐνῶ ἡ κύρια αἰτιολογικὴ ἰδέα παραμένει συνεχῶς ἡ ἴδια. Σὲ μιὰν ἄλλη παραλλαγή, ἡ Πρόκνη ζηλεύοντας τὰ πολλὰ παιδιὰ πού ἔχει ἡ ἀδελφή της, θέλει νὰ σκοτώσῃ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ, ἀλλὰ σκοτώνει κατὰ λάθος τὸν ἴδιο της τὸν γιό τὸν Ἴτυ. Αὐτὲς οἱ παραλλαγὲς δείχνουν ἐπίσης, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, πῶς μπορεῖ νὰ χαθῇ τελείως ὁ αἰτιολογικὸς χαρακτήρας τοῦ παραμυθιοῦ, ἐνῶ τὸ παραμῦθι μὲ τὰ ζῶα φθάνει στὸ ἐπίπεδο ταῆς κανονικῆς ἀνθρωπομορφικῆς

μυθολογίας. Τὰ ὀνόματα τῶν ζώων ἀλλάζουν, καὶ τὸ μοτίβο τῆς κομμένης γλώσσας δὲν ἀναφέρεται στὸν Ὅμηρο, γιατί εἶναι πολὺ ὠμό.

Οἱ μεταμορφώσεις εἶναι πολὺ δημοφιλεῖς στὴν μεταγενέστερη μυθολογική ποίηση καὶ ὀφείλονται συνήθως σὲ μεγάλη λύπη ἢ ἀκόμη στὸν θυμὸ τῶν θεῶν. Ἡ ἀράχνη ἦταν τόσο περήφανη γιὰ τὴν ὑφαντική της τέχνη, ὥστε καυχήθηκε πὼς ἦταν ἀνώτερη ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ. Τότε ἡ θεὰ τὴν μεταμόρφωσε σὲ ἀράχνη, ποὺ συνεχῶς ὑφαίνει τὸν ἰστό της. Τὸ χωριατόπουλο, ὁ ἀσκάλαβος, κοροΐδεψε τὴ Δήμητρα, γιατί ἔπινε διψασμένη ἓνα εἶδος ποτοῦ. Ἀπ' τὸν θυμὸ της ἔχυσε ἐπάνω του τὸ ποτό της ποὺ ἔκανε κηλίδες στὸ δέρμα του καὶ ἔτσι μεταμορφώθηκε σὲ σαύρα μὲ κηλίδες.

Ἀξίζει νὰ σημειώσωμε ὅτι τὰ θηλαστικὰ ἐμφανίζονται σπάνια στὶς μεταμορφώσεις. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βρίσκωμε πουλιὰ καὶ καμμιὰ φορὰ κατώτερα ζῶα. Αὐτὸ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἱστορίες μεταμορφώσεων σὲ θηλαστικὰ συνδέονται μὲ ζωόμορφες παραστάσεις τῶν θεῶν καὶ ἔτσι βρῆκαν ἀλλοῦ τὴ θέση τους. Τὰ ὑπόλοιπα ζῶα ἔμειναν λοιπὸν διαθέσιμα γιὰ αἰτιολογικὰ παραμύθια αὐτοῦ τοῦ τύπου.

Ἀπὸ τὴ γῆ ὁ ἄνθρωπος σηκώνει τὰ μάτια του στὸν οὐρανὸ ποὺ τὰ φαινόμενά του ἀπασχολοῦν τὴν φαντασία τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων. Οἱ πρωτόγονοι λαοὶ διηγοῦνται πολλὰς ἱστορίες ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ ἐξηγήσουν τὴν δημιουργία τῶν οὐράνιων σωμάτων, τὴν τροχιά τοῦ ἡλίου, τὰ σημάδια καὶ τὶς διαφορετικές φάσεις τῆς σελήνης. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἱστορίες εἶναι φυσικὰ ἀίτια, ἀλλὰ ἀνήκουν σὲ ἄλλο τομέα. Σχετικὰ μὲ τὸν κόσμον τῶν οὐράνιων σωμάτων οἱ πρωτόγονοι λαοὶ συγκεντρώνουν τὰ ἀστέρια σὲ εἰκόνες ποὺ μποροῦν νὰ ἀντιπροσωπεύσουν ὅ,τιδήποτε στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν τους. Ἡ συγκέντρωση αὐτὴ τῶν ἀστρῶν δὲν εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ αἰτιολογική, ἀλλὰ ὑποβάλλει εὐκόλα τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς αἰτιολογικοῦ παραμυθιοῦ. Οἱ ἀστερισμοὶ γίνονται πράγματα καὶ ζωντανὰ ὄντα ποὺ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὴ γῆ στὸν οὐρανόν.

Σχετικὰ μὲ τὰ μεγάλα οὐράνια σώματα οἱ Ἕλληνες δίνουν ἐξηγήσεις λίγες, ποὺ δὲν παρουσιάζουν καθόλου τὴν ἑκταση καὶ τὶς λεπτομέρειες ποὺ βρίσκομε στοὺς μύθους τῶν λαῶν ποὺ ζοῦν κοντὰ στὴ φύση. Ὁ ἥλιος ἀνατέλλει μὲ τὸ ἄρμα του ἐπάνω στὸν οὐρανὸ καὶ ἐπιστρέφει πίσω, περνώντας πάνω στὸν ὠκεανὸ ἀπὸ τὴν δύση στὴν ἀνατολή, μέσα σὲ μιὰ χρυσὴ κούπα ποὺ κάποτε δανείστηκε ὁ Ἡρακλῆς. Ἡ Σελήνη πάει καβάλλα ἢ ὀδηγεῖ τὸ ἄρμα της. Ὁ αὐγερινὸς πάει καβάλλα. Ἐνα ἀγγεῖο παριστάνει τὰ ἀστρα σὰν ἀγόρια ποὺ μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου βουτοῦν στὴ θάλασσα.

Ὑπάρχει πληθώρα ἀστρολογικῶν μύθων, γιατί ἦταν πολὺ δημοφιλεῖς στοὺς Ἀλεξανδρινοὺς χρόνους. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον, ὅτι αὐτὸς ὁ κλάδος τῆς μυθολογίας ἔχει γνήσια Ἑλληνικὴ καταγωγή. Ὁ Ὅμηρος ξέρει λίγους ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀστερισμοὺς: τὸν Σείριο ἢ Κύναν, τὸν ἀφέντη του τὸν κυνηγὸ Ὠρίωνα, τὶς Πλειάδες, τὶς Ὑάδες, τὰ ἀστρα τῆς βροχῆς, τὴν Ἄρκτον ἢ Ἀμαξαν, τὸν Βοώτη ποὺ ὀδηγεῖ τὰ βώδια. Ἡ κοινὴ μεταφορὰ τῶν γήινων πραγμάτων στὰ ἀστέρια εἶναι ἐκείνη ποὺ ἴσως δημιούργησε τοὺς μύθους τῶν ἀστρολογικῶν μεταμορφώσεων,

ἀλλὰ οἱ παλιότεροι Ἑλληνικοὶ ἀστρικοὶ μῦθοι δὲν εἶναι πολλοί. Ὁ μῦθος τοῦ Ὠρίωνα, πάντως, εἶναι στενὰ δεμένος μὲ τὸν ἀστερισμό. Πολὺ ἀργότερα, τὸν 6ο αἰώνα, οἱ Ἕλληνες δανείστηκαν τὸν ζωδιακὸ κύκλο καὶ τὰ σύμβολά του ἀπὸ τὴ Βαβυλωνία. Εἶναι πιθανὸ ὅτι σ' αὐτὸ ὀφείλεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστρικῆς μυθολογίας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀστρονομία σὲ μεταγενέστερους χρόνους ἔκανε πολὺ δημοφιλῇ τὴν ἀστρική μυθολογία.

Ἀκόμα λιγώτερα ἔχομε νὰ ποῦμε γιὰ τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα. Θὰ ἀναφέρω μόνο τὴν κωμικὴ ἐξήγηση τῆς βροχῆς, ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη²⁴ καὶ τὸ κοινὸ παραμῦθι πὺν βρίσκομε στὴν Ὀ δ ύ σ σ ε ι α, γιὰ τοὺς ἀνέμους πὺν κλείστηκαν μέσα σὲ ἕναν ἀσκό. Γιὰ τὸ πρωτόγονο μυαλὸ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα πλάσμα τῆς φύσεως, ὅπως ἄλλα πλάσματα, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ἴδιος, ἡ καταγωγή του, ἡ ἰδιοσυγκρασία του καὶ οἱ θεσμοὶ του, θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενο τῶν φανταστικῶν ἐξηγήσεων τοῦ αἰτιολογικοῦ παραμυθιοῦ. Ἀπὸ ποῦ ἔρχεται ὁ πολιτισμὸς πὺν — ὅσο στοιχειώδης καὶ ἂν εἶναι — διαφοροποιεῖ τὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζώων; Ὁ μῦθος ἀπαντᾷ μὲ τὸν φορέα τοῦ πολιτισμοῦ πὺν εἶναι ἀνάμεσα στοὺς πρωτόγονους ἕνας δυνατὸς μάγος τῶν παλιῶν χρόνων ἢ τὸ ζῶον τοτὲμ καὶ στὶς πιὸ πολιτισμένες φυλὲς ἕνας θεὸς ἢ ἕνας ἥρωας. Ὁ Προμηθεὺς ἔκλεψε τὴ φωτιά, τὴν βάση τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ὅπως σὲ μία Ἰνδιάνικη φυλὴ λένε, πὺν ἕνα ψάρι ἔκλεψε τὴ φωτιά ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ τὸν Quawteatl. Ἡ γεωργία, τὸ νέο μεγάλο βῆμα τοῦ πολιτισμοῦ, διδάσκεται στὸν ἄνθρωπον ἀπὸ μυθικὰ ὄντα. Ὁ Τριπτόλεμος, σταλμένος ἀπὸ τὴ Δήμητρα, περιοδεύει τὴ γῆ μὲ τὸ ἄρμα του καὶ τὴ διδάσκει παντοῦ. Πάνω σ' αὐτὸν τὸν μῦθον εἶναι φτιαγμένος καὶ ὁ μῦθος τοῦ πρώτου ἀμπελουργοῦ, τοῦ Ἰκάριου. Οἱ ἥρωες πὺν φέρνουν τὸν πολιτισμὸ εἶναι, σύμφωνα μὲ τοὺς Ἑλληνικοὺς μῦθους, ὁ Προμηθεὺς πὺν στὸν Αἰσχύλο καυχιέται ὅτι μὲ τὶς ἐφευρέσεις του ἔβγαλε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ζωώδη ὀκνηρία, καὶ ὁ Παλαμήδης πὺν βρῆκε τὴ γραφῆ, τὸ ἡμερολόγιον καὶ τὰ ζάρια.

Τὸ αἰτιολογικὸ παραμῦθι ἐξηγεῖ τὴν προέλευση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων. Ὁ Ποσειδῶνας δημιούργησε τὸ ἄλογο μὲ ἕνα χτύπημα τῆς τριάινάς του ἐπάνω στὸ βράχο. Ὁ Προμηθεὺς ἔφτιαξε τὴν γυναῖκα ἀπὸ πηλὸ καὶ οἱ θεοὶ τῆς χάρισαν ψυχὴ, ὁμορφιὰ καὶ πονηριά. Παρόμοιοι μῦθοι ὑπάρχουν παντοῦ. Ὁ Ἑλληνικὸς μῦθος μᾶς θυμίζει τὸν βιβλικὸ μῦθον ὅτι ἡ γυναῖκα πλάστηκε μετὰ ἀπὸ τὸν ἄνδρα, ὅπως καὶ σ' ἄλλα σημεία. Ἡ ἔπαρση πὺν βλέπουμε σ' αὐτοὺς τοὺς μῦθους δείχνει πὺν πλάστηκαν ἀπὸ τὸ ἀνδρικό φύλον. Πολλὰ παραμῦθια ἀναφέρουν ὅτι ὁ ἄνδρας ἔγινε ἀπὸ τὴ γῆ, ἀπὸ τὰ δέντρα, ὅπως στὴ Νορμανδικὴ μυθολογία, ἢ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζώων — αὐτὴ ἡ τελευταία ἐκδοχὴ συναντᾶται ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στοὺς τοτεμικοὺς λαούς. Ὅταν ὁμως ἕνας Ἑλληνικὸς μῦθος λέει πὺν ὁ Δίας γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν παράκληση τοῦ Αἰακοῦ νὰ κατοικηθῇ ἡ χώρα του, μεταμόρφωσε τὰ μυρμήγκια σὲ ἀνθρώπους, τοὺς Μυρμιδόνες, αὐτὸ εἶναι ἕνα αἰτιολογικὸ παραμῦθι πὺν δημιουργήθηκε ἀπὸ ἕνα λογοπαίγνιον. Δὲν εἶναι σπάνιοι τέτοιοι ἐτυμολογικοὶ μῦθοι. Μία στερεότυπη ἐρώτηση πὺν βρίσκομε στὸν Ὅμηρον «Δὲν γεννήθηκες ἀπὸ βελανιδιὰ ἢ ἀπὸ πέτρα»,

θεωρήθηκε ότι αναφέρεται στην παραπάνω ιδέα ότι ο άνθρωπος γεννήθηκε από δέντρα ή από πέτρες. Αυτή ή παράδοση βρίσκεται στον μύθο του Δευκαλίωνα και της Πύρρας. Όταν ο κόσμος καταστράφηκε από τον Κατακλυσμό, έρριξαν πέτρες πίσω τους κι' από αυτές βγήκαν καινούργιοι άντρες και γυναίκες. Κι' αυτός ο μύθος, όμως, βασίζεται στην έτυμολογία, την ήχητική όμοιότητα των λέξεων λ ᾱ α ς (πέτρα) και λαός.

Όταν τὸ αἰτιολογικὸ παραμῦθι προσπαθῇ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν προέλευση τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἔχει φθάσει στὰ πιὸ ὑψηλὰ καὶ περιεκτικὰ προβλήματα καὶ δὲν ἔχει πολλὰ βήματα νὰ κάνῃ γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν προέλευση ὅλου τοῦ κόσμου, ὅπου ζοῦν καὶ κινοῦνται οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ἀπάντηση εἶναι πολὺ ἀπλὴ καὶ εὐκόλη. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος ὀργανώνει ὅλα γύρω του ὅσο πιὸ καλὰ μπορεῖ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἀπλές του ἀνάγκες, χτίζοντας καλύβες, φτιάχνοντας τὰ ἐργαλεῖα του, καὶ ὅπως ἀκριβῶς ἡ πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ ὀφείλεται στοὺς ἥρωες ποὺ φέρνουν τὸν πολιτισμό, ἔτσι, λένε, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ κόσμου ὑπῆρχε κάποιος, πολὺ δυνατώτερος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἔφτιαξε τὸν κόσμο, ὅσο μπορούσε πιὸ καλὰ, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ βρίσκῃ ὅ,τι τοῦ χρειαζόταν. Σ' αὐτὸν τὸν δημιουργὸ ποὺ τὸν βρίσκουμε σὲ πολλοὺς πρωτόγονους λαοὺς, οἱ Αὐστραλοὶ δίνουν χαρακτηριστικὰ τὸ ὄνομα Baiame (Πλάστης). Αὐτὸς ἔχει ἐπίσης, ὀρίσει τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς φυλῆς. Ἀπὸ πρώτη ἀποψη θὰ μπορούσε νὰ φανῇ σὰν νὰ εἶχαμε ἐδῶ ἓνα πολὺ ἀνεπτυγμένο μονοθεϊστικὸ τύπο θεότητας, ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἡ ιδέα ὀφείλεται τὴν ὀκνηρία τῆς σκέψεως τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων. Ὁ δημιουργὸς εἶναι μιὰ μυθολογικὴ, ὄχι θρησκευτικὴ θεότητα, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει καθορισμένη λατρεία, καὶ κανεὶς δὲν νοιάζεται γι' αὐτὸν.

Εἶναι φυσικὸ ὅτι σὲ λιγώτερο πρωτόγονους λαοὺς ποὺ ἔχουν ἀναπτύξει ἓνα ὀλόκληρο σύστημα ἀπὸ θεότητες, ἡ Δημιουργία ἀποδίδεται στοὺς θεοὺς, ὅπως στὴν Βαβυλωνία καὶ στὴν Σκανδιναβία. Ἡ Ἑλληνικὴ μυθολογία δὲν παρουσιάζει καμμιά ἀπὸ τὶς δύο θεωρίες. Ὁ «Πλάστης», βρίσκεται μόνο στοὺς πρωτόγονους λαοὺς καὶ οἱ Ἑλληνικοὶ θεοὶ δὲν εἶναι ἀρκετὰ μεγάλοι καὶ δυνατοὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὸν κόσμο. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τοὺς δὲν τοὺς βοηθοῦσε. Ὁ ὀρθολογισμὸς τοὺς εἶχε ἀπὸ νωρὶς στερήσει τὴν μαγικὴ δύναμη ποὺ χρειάζονται οἱ θεοὶ γιὰ νὰ κάνουν ἓνα τέτοιο ἔργο.

Στὴν Ἑλλάδα βρίσκουμε ἐπομένως μόνο τὸ ἄλλο εἶδος τοῦ μύθου, τῆς δημιουργίας, ὅπου ἡ δημιουργία γίνεται αὐτόματα. Αὐτὸ ἐπίσης εἶναι πολὺ κοινὸ στοὺς λαοὺς ποὺ εἶναι κάπως προηγμένοι. Μιὰ ἄλλη γνωστὴ θεωρία εἶναι ὅτι ὁ κόσμος γεννήθηκε ἀπὸ τὸ νερὸ ἢ βγήκε ἀπὸ ἓνα αὐγὸ. Όταν ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει τὸν Ὠκεανὸ γιὰ πατέρα τῶν θεῶν καὶ τὴν Τηθὺν γιὰ μητέρα τοὺς, ἡ ιδέα τοῦ νεροῦ σὰν τοῦ πρώτου στοιχείου πιθανῶς κρύβεται πίσω ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμό. Ξανάρχεται στὴν Ὀρφικὴ κοσμογονία, ποὺ στηρίζεται ἐπάνω σὲ μιὰ πρωτόγονη βάση.

Στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε τὸ ἀρχέγονο νερό, ἀπὸ αὐτὸ γεννήθηκε ἓνα αὐγὸ ἀπ' ὅπου βγήκε τὸ πρῶτο πλάσμα, ὁ θεὸς Φάνης. Ἀκόμη πιὸ ὠμὸς παρουσιάζεται ὁ

μῦθος τῆς κοσμογονίας στὸν Ἡσίοδο. Ὁ Οὐρανὸς ἔπεσε καὶ σκέπασε ὁλότελα τὴν Γῆ καὶ ἔκρυψε τὰ παιδιὰ του στὰ σωθικά της. Ἡ Γῆ ἔπεισε τὸν γιὸ της Κρόνον νὰ τοὺς χωρίσῃ κόβοντας τὰ γεννητικὰ ὄργανα τοῦ Οὐρανοῦ. Ὑπάρχουν περιεργοὶ παραλληλισμοὶ μὲ τὸν Αἰγυπτιακὸ μῦθο τοῦ Keb καὶ τῆς Nut, τοῦ θεοῦ τῆς γῆς καὶ τῆς θεᾶς τοῦ οὐρανοῦ, καθὼς καὶ μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ράγκι καὶ τῆς Πάπα τῶν Μαορί. Ὁ ἔρνος σφιχταγκάλιασε τὴ γῆ καὶ ἀνάμεσά τους, μέσα στὸ σκοτάδι, οἱ θεοὶ ἔπρεπε νὰ κατοικήσουν. Ὁ Tane Mahute τοὺς χώρισε καὶ σήκωσε ψηλὰ τὸν οὐρανό. Τότε οἱ θεοὶ χώρισαν καὶ πῆρε ὁ καθένας τὴν θέση του στὸν ἀέρα, στὴν γῆ, στὴν θάλασσα κι' ἔτσι ἔγινε ὁ κόσμος.

Στὰ τελευταῖα παραμύθια ποὺ ἀναφέραμε, ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ἔχουν πάρεϊ ἀνθρώπινη μορφή. Ἡ κοσμογονία ἔχει γίνεϊ ἓνας θεϊκὸς μῦθος, ἄλλα τὰ προσωπικὰ ὀνόματα εἶναι μιὰ διαφανὴς μεταμφίεση. Αὐτοὶ οἱ θεοί, ὅπως ὁ «Πλάστης», ἔχουν μυθολογικὴ καὶ ὄχι θρησκευτικὴ προέλευση. Ἔτσι δὲν ἔχουν καμμιὰ σημαία γιὰ τὴν λατρεία. Στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία ὑπάρχουν παραδείγματα τέτοιων μυθολογικῶν θεοτήτων: ὁ Οὐρανός, ὁ Ωκεανὸς καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἡ Γῆ ἐπίσης. Ἀνάλογοι μὲ αὐτοὺς εἶναι ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη. Παίζουν ἓνα ἀσήμαντο ρόλο στὴν λατρεία, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸν Ἥλιο στὴ Ρόδο, κι' αὐτὸ ὀφείλεται πιθανῶς σὲ ξένη ἐπίδραση. Ὁ Ἄδης οὐσιαστικὰ δὲν εἶχε λατρεία. Τὸ ὄνομα αὐτὸ φαίνεται πὼς εἶναι ἓνας περιληπτικὸς ὅρος ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν, καὶ ποὺ ὕστερα προσωποποιήθηκε. Διάφορες ὁμοιες καὶ ἀκόμα ἀχνότερες κοσμικὲς θεότητες προστέθηκαν, ὅταν ἡ σκέψη ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ἐξηγήσῃ τὴν προέλευση τοῦ σύμπαντος ἔφερε τὴν κοσμογονία ἀκόμα πιὸ πίσω στὴν ἄμορφη ἀρχὴ της. Τὸ Χάος, τὸ Ἐρεβος, ἡ Νύξ κι' ἄλλα ὀνόματα στὸν Ἡσίοδο, εἶναι ἀπλὲς κοσμικὲς ἔννοιες, παρ' ὅλο ποὺ γράφονται μὲ κεφαλαία ἀρχικὰ γράμματα σὰν κύρια ὀνόματα.

Ὁ Ἑλληνικὸς τύπος φαντασίας εἶναι ἀνθρωπομορφικὸς καὶ ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου γίνεται σὰν μία σειρὰ γεννήσεων. Γίνεται μὲ τὸν συνηθισμένον γενεαλογικὸ τρόπο. Ἀνάμεσα ἀπ' αὐτὸ τὸ λεπτὸ πέπλο, ἡ ἀληθινὴ φύση αὐτῆς τῆς διαδικασίας φαίνεται καθαρὰ. Ἡ δημιουργία εἶναι μιὰ ἀνάπτυξη τῆς κοσμικῆς ὕλης ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἐνεργεῖ ἀπὸ μόνη της. Ἡ ἀνάπτυξη αὕτη γίνεται μὲ τὴν μοναδικὴ μορφή ποὺ θὰ μπορούσαν ἀκόμα νὰ φαντασθοῦν, δηλαδὴ τὴν μορφή τῆς συλλήψεως καὶ τῆς γεννήσεως. Ἀρκεῖ νὰ βγάλωμε τὴ μυθολογικὴ μεταμφίεση γιὰ νὰ βροῦμε φυσικὴ φιλοσοφία — καὶ πραγματικὰ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία ἔδινε γιὰ πολὺ καιρὸ μυθολογικὰ ὀνόματα στὶς ἔννοιές της. Ὁ Ἡσίοδος διακρίνει κιόλας ἀμυδρὰ τὴν βασιλικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ τὴ δύναμη, ὅταν δίνει στὸν Ἐρωτα, τὴν κινητήρια δύναμη τῆς δημιουργίας, μιὰ θέση ἀνάμεσα στὶς κοσμικὲς δυνάμεις. Ἔτσι, τὸ αἰτιολογικὸ παραμῦθι, στὴν ὑψηλότερή του μορφή, δίνει ἀφορμὴ στὴ γέννηση τῆς Ἐπιστήμης. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα μίας ἐπιστημονικῆς ἐξηγήσεως τοῦ σύμπαντος ἦταν σὲ πολλοὺς ἄλλους λαοὺς τόσο ἀδιάσπαστα συνδεδεμένα μὲ τὰ μυθικὰ στοιχεῖα, ὅσο ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ Γῆ στὸν μῦθο τοῦ Ἡσίοδου. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες κατόρθωσαν νὰ τὰ διαχωρίσουν χάρις στὴν κοφτερὴ τους σκέψη. Οἱ ἐξαίρετες πνευματικὲς τους

ιδιότητες, ό όρθολογισμός τους και ή σαφήνεια τής σκέψεώς τους δέν μπο-
ροῦσαν νά αφήσουν διφορούμενα ή ασάφειες. Έτσι γεννήθηκε μεταξύ τους
αὐτή ή ανεξάρτητη αναζήτηση τής αλήθειας πού εἶναι ή Έπιστήμη, τó μεγαλύ-
τερο δημιούργημα τοῦ Έλληνικοῦ πνεύματος.

Εἶδαμε πῶς ή ἴδια ιδιότητα σέ μία κατώτερη μορφή, πού ἴσως θά ὀνόμαζα
όρθολογισμό, ἔδωσε στοὺς Έλληνικοὺς μύθους τὸν ιδιαίτερό τους χαρακτήρα —
σέ αντιδιαστολή μὲ τὸ πρωτόγονο παραμῦθι καὶ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι, ἀπ’ ὅπου
ξεπετάχτηκαν. Ένα ἀποτέλεσμα τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι ὁ ἐξανθρωπισμός τῶν
μύθων, ὁ ἀνθρωπομορφισμός, χαρακτηριστικό τής Έλληνικῆς μυθολογίας.
Όφείλεται ὅχι μόνο στήν πλαστική φαντασία τῶν Έλλήνων μὲ τή δύναμη ἐνο-
ράσεώς της, ἀλλὰ καὶ στήν ἀντιπάθειά τους γιὰ τίς πρωτόγονες καὶ φαντα-
στικές ιδέες καὶ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ πού τοὺς ὀδήγησε
νά ξεκαθαρίσουν ὅτι ἐρχόταν φανερά σέ σύγκρουση μὲ τίς ἐμπειρίες τής ἀν-
θρώπινης ζωῆς. Ό Έλληνικὸς μῦθος ἔγινε ἔτσι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ κοινὸ παραμῦθι
καὶ δίκαια ἔχει ἓνα ιδιαίτερο ὄνομα. Ότι ἔχασε σέ θρησκευτική σπουδαιότητα
ἐξ αἰτίας αὐτῆς τής ὀρθολογιστικῆς καὶ ἐξανθρωπιστικῆς διαδικασίας, τὸ κέρ-
δισε σέ ἀνεξαρτησία. Έγινε μιὰ δύναμη, πού ἀντιστάθηκε στίς ἀλλαγές τής θρη-
σκείας καὶ στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων καὶ πού ἀκόμα καὶ σήμερα δέν εἶναι νεκρή.

Η ὀρθότητα τής θεωρίας πού σκιαγραφήσαμε ἐδῶ μὲ γενικότητες, πρέπει
νά ἀποδειχθῇ μὲ μιὰ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση ἑὼν μύθων. Έχω κάνει αὐτὴ τὴν
ἀνάλυση γιὰ μερικοὺς σημαντικοὺς κύκλους, ἀλλὰ δέν μπορῶ ἀπὸ ἔλλειψη χώ-
ρου νά τὴν ξαναγράψω ἐδῶ. Θὰ ξαναγυρίσωμε παρακάτω, στήν τελευταία ἐ-
ξέλιξη τής Έλληνικῆς μυθολογίας. Η βάση ὅμως ἐπάνω στήν ὁποία ἐπρόκειτο
νά ἀναπτυχθῇ σ’ ὅλες τίς μελλοντικές ἐποχές εἶχε τεθῇ στοὺς προϊστορικοὺς
χρόνους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οἱ νέες ἀνασκαφές στήν Ιθάκη, BSA, XXXIII, 1932 - 3, καὶ XXXV, 934 - 5, δέν φανέρωσαν τίποτα
πού νά διαψεύδη αὐτὴ τὴν ἄποψη.
2. Wide, στὸ Gercke und Norden, *Einleitung in die Klassische Altertumswis-
senschaft*, 3η ἔκδοση, II σελ. 217.
3. Στὴν Πύλο τής Μεσσηνίας ὁ Καθηγητὴς Biegen ἔκανε τὴν καταπληκτικὴ ἀνακάλυψη ἑνὸς
σωροῦ ἀπὸ πήλινες πινακίδες μὲ ἐπιγραφές, AJA, XLII, 1939, σελ. 557.
4. Ό μῦθος τοῦ Αἰθήρα ἀνήκει στὸ ὄρος Λαφύστιον, ἀνάμεσα στὸν Όρχομενὸ καὶ τὴν Κορώνεια.
Βλέπε τὸ βιβλίο μου *My C. Origin. of Greek Myth.*, σελ. 135.
5. Μία Δανικὴ ἀποστολὴ ἔκανε ἀνασκαφές στήν Έλληνικὴ πόλη τής Καλυδῶνος μὲ τὸ ναὸ τής
Άρτεμης Λαφρίας, ἀλλὰ ὁ Μυκηναϊκὸς χώρος πάνω σ’ ἓνα λόφο, ὅπου βρέθηκαν ἐρείπια τειχῶν
καὶ πολλὰ Μυκηναϊκὰ ὄστρακα, ἔμεινε ἀνεξερεύνητος, παρ’ ὅλο πού ὑπόσχεται πολλὰ εὐρή-
ματα (*Πρακτικὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας*, 1908, σελ. 99 κ.έ.)
6. Καμμιά βιβλιογραφία δέν ξεπεράστηκε τόσο γρήγορα, ὅσο τὰ πολυάριθμα ἔργα γιὰ τὴν μυ-
θολογία. Ό K. O. Muller ἔβαλε τίς ἀρχές τής θεωρίας του στὸ σημαντικό του ἔργο *Prolego-
mena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (1825). Ό πιὸ διακεκριμένος

άντιπρόσωπος της νέο - ιστορικής σχολής είναι ο Willamowitz και οι αδυναμίες της φαίνονται καθαρά στους μαθητές του και πιδ χαρακτηριστικά στὸν Ἡρακλῆ τοῦ P. Friedlander. Ἡ φυσικό - μυθολογική σχολή, τῆς ὁποίας ὁ γνωστότερος ἀντιπρόσωπος ἦταν ὁ Max Muller, κυριαρχοῦσε στὴν βιβλιογραφία ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες. Οἱ ἀπόψεις τῆς σχολῆς παρουσιάζονται μὲ ἰδιαίτερη σαφήνεια στὰ πρῶτα μέρη τοῦ βασικοῦ μυθολογικοῦ ἔργου *Lexikon der Mythologie* τοῦ Roscher, ὅπου δυστυχῶς οἱ ὑποθέσεις πολὺ συχνὰ ἐπισκιάζουν τὰ γεγονότα. Ὁ πιδ διακεκριμένος μυθογράφος τῆς ἐποχῆς μας, ὁ ἀείμνηστος C. Robert, ἔχει τελευταία ἐκδόσει τρία μέρη τοῦ μεγάλου τοῦ ἔργου *Die griechische Heldensage* (τὸ τέταρτο βρίσκεται ὑπὸ ἐκδοσῆ), ὅπου παρουσιάζει μιὰ καινούργια μελέτη τοῦ ὕλικου μὲ τὸν σκοπὸ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ *Griechische Mythologie*, τόμος II, τοῦ Preller. Ὁ *Οἰδίπους* τοῦ (1915), ὅπου ἐρευνᾷ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς μοναδικοῦ μύθου στὴν λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη, εἶναι ἓνα ὑπόδειγμα ἐρευνας· ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴν προέλευση τοῦ μύθου, δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μαζὺ τοῦ.

7. Βλέπε τώρα Rademacher, *Mythos und Sage bei den Griechen*, 1938. Μελέτη ἐνδιαφέρονσα, ἀλλὰ ὄχι ἀπόλυτα ἱκανοποιητική.

8. A. Lang, *Myth. Ritual and Religion*. Ὁ Frazer συνέλεξε παλαιὰ καὶ σύγχρονα παράλληλα τῶν ἐλληνικῶν μύθων στὴν ἐκδόσή τοῦ τοῦ Ἀπολλοδώρου.

9. W. Wundt *Voelkerpsychologie*, τόμοι V καὶ I, *Mythus, und Religion*. Ὁ L. Friedlander συνέλεξε τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀρχαίων λαϊκῶν παραμυθιῶν σὲ ἓνα παράρτημα τοῦ ἔργου τοῦ. *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms: Das Harchen von Amor und Psyche und andere Volksmarchen im Altertum*, 9η ἐκδοσῆ, IV, σελ. 89 καὶ ἐξῆς.

10. Κλεόστρατος ὁ Θεσπιεύς : Πaus. IX. 26. 3. Ὁ Ἡρακλῆς σὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ μύθου τῆς Ἡσιόνης : Σχόλια στὸν Λυκόφωνα, στ. 33. Πιθανῶς ὁ Ἰάσων σὲ μιὰ παράστασι ἀγγείου, Roscher, *Lex. der Mythol.* II, σελ. 85.

11. G. Maspero, *Les contes populaires de l'Egypte ancienne*, 4η ἐκδοσῆ, σελ. 1 καὶ ἐξῆς.

12. A. Marx, *Griechische Marchen, von dankbaren Tieren* (1889).

13. ARw, XX, 1920, σελ. 232 καὶ ἐξῆς.

14. Γιὰ τὴν τελετουργία τοῦ ἐξαγνισμοῦ βλέπε τὸ βιβλίό μου *Griech. feste*, σελ. 404 καὶ ἐξῆς : στοὺς μύθους βλέπε Ἀπολλοδ. III, 13. 7, μὲ τὴν σημείωσι τοῦ Frazer, καὶ ἀποδιδόμενη στὸν Ξέρξη: Ἡρόδοτος, VII, 59.3.

15. Σχετικὰ μὲ τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο τοῦ Ὀμηρικοῦ ἔπους πρβλ. H. H. Chadwick, *The Heroic Age*. Τελευταία ὁ Forrer δημοσίευσε ἀναγνώσεις ὁρισμένων πινακίδων ἀπὸ τὸ Boghaz - Koei, ποὺ φαίνεται νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι μερικοὶ βασιλεῖς τοῦ Ἑλληνικοῦ μύθου ἦταν πραγματικὰ στορικὰ πρόσωπα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὲς τὶς πινακίδες φαίνεται νὰ ὑπῆρχε γύρω στὸ 1325 π.Χ. ἓνας βασιλιάς μιᾶς χώρας ποὺ ὀνομάζεται Ahhijava, ὁ Tavagalavas, ποὺ εἶχε ἴση δύναμη μὲ τὸν βασιλιά τῶν Χετταίων καὶ ποὺ κυβερνοῦσε ἐπίσης τὴν Παμφυλία· ὁ πατέρας τοῦ ἦταν πιθανῶς κάποιος Antaravaas. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ ταυτίσθηκαν μὲ τὰ Ἑτεοκλῆς (ἀρχικὴ μορφή Etevoekleves) καὶ Ἀνδρέας, σύμφωνα μὲ τὸν Πausanία, X. 34, μυθικοὺς βασιλεῖς τοῦ Ὀρχομενοῦ τῆς Βοιωτίας, καὶ τὸ Ahhiava μὲ τὸ Achaioi, Ἀχαιοί. Ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἀποψη δὲν ὑπάρχει ἰντιγρησι γιὰ τὴν ταύτισι αὐτῇ. Γύρω στὸ 1250 - 1225 π.Χ., ἓνας ἄλλος βασιλιάς τῶν Ahhijava, ὁ Attarissijas, εἰσβάλλει στὴν Καρία καὶ ἐρημώνει τὴν Κύπρο. Τὸν ταυτίζουν μὲ τὸν Ἀτρέα τῶν Μυκηναίων. Βλέπε *Mittlungen der deutschen Orient - Gesellschaft zu Berlin*, no 63, March 1924. [Ἡ ἐξίσωσι τῶν ὀνομάτων ποὺ ἀναφέρεται στοὺς Χετταίους πίνακες μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων μυθικῶν βασιλέων εἶναι ἀπαράδεκτη, ἡ ταύτισι τοῦ Ahhijava μὲ τὸ βασίλειο τῶν Ἀχαιῶν εἶναι πιθανή, ἀλλὰ ἀμφισβητούμενη. Ὁ F. Schachermeyer, *Hethiter und Achaer*, 1935, ὑποστηρίζει τὴν ταυτότητα τῆς χώρας τῶν Ahhijava μὲ τὸ βασίλειο τοῦ βασιλιά τῶν Μυκηναίων σὲ μιὰ μακρὺ καὶ προσεκτικὴ μελέτη. Ὁ E. Cavaignac, *Bull. corr. hell.* LXX, 1946, σελ. 58 κ.ἐξῆς, προτείνει τὴν ταύτισι τῆς χώρας τῶν Ahhijava μὲ τὴν Κρήτη] (σῆμ. 2ας ἐκδόσεως).

16. *Mul. virt.* 244β κ.ἐξῆς.

17. M. P. Nilsson, *Griech. Feste*, σελ. 221 καὶ ἐξῆς.
18. Αὐτὴ ἡ ἐξήγησις ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ εὐρήματα ἐκεῖ ὅπου ἀναβαν τὴν ἐτήσια φωτιά ἐπάνω στὴν Οἶτη. Βλέπε τὸ ἄρθρο μου *Fire Festivals in Ancient Greece*. *JHS*, XLII, 1923, σελ. 144 καὶ ἐξῆς, καὶ εἰδικὰ *Der Flammentod des Herakles auf dem Oite*, *ARw*, XXI, 1922, σελ. 310 κ.ἐξῆς.
19. M. P. Nilsson, *Die Anthesterien und die Aiora*, *Eranos*, XV, 1915, σελ. 187 καὶ ἐξῆς.
20. Σχόλια στὴν Ὀδύσσεια, XVI, 471. Πρὸβλ. τὸ βιβλίο μου *Griech. Feste*, σελ. 338, σήμ. 2.
21. Τὰ ἐπιχειρήματά μου ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Robert ὅτι ὁ Οἰδίπους ἦταν ἀρχικὰ ἓνας θεὸς καὶ ὅτι ὁ τόπος τῆς λατρείας του (ὁ τάφος) στὸν Ἑτεωνὸ εἶναι ὁ πραγματικός, ἀναπτύσσονται σὲ μιὰ βιβλιοκρισία τοῦ βιβλίου του *Oidipus* στὸ *Goetting gelehrter Anzeiger*, 1922, σελ. 36 καὶ ἐξῆς.
22. Ὁ κύριος ὑποστηρικτὴς αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι ὁ E. Berthe· βλέπε τὸ δοκίμιό του *Homer und die Heldensage*, *NJb*, VII, 1901, σελ. 657 καὶ ἐξῆς.
23. Ὁ καλούμενος Βοῖος στὸν Ἀντωνῖνο Λιβεράλι, κέφ. 11.
24. Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στ. 373.

III ΠΡΩΤΟΓΟΝΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ

Στις προηγούμενες σελίδες έκανα μία προσπάθεια για να διεισδύσω στην θρησκεία της Κρητο-μυκηναϊκής περιόδου και να αποδείξω την επίδρασή της επάνω στην μεταγενέστερη Έλληνική θρησκεία και μυθολογία. Η Κρητο-μυκηναϊκή περίοδος ήταν πολύ ανεπτυγμένη καλλιτεχνικά και μπορούμε να συμπεράνουμε από μερικά σημεία ότι είχε επίσης φθάσει σ' ένα πολύ ύψηλο επίπεδο κοινωνικής και θρησκευτικής αναπτύξεως. Πρέπει να είχε κιόλας ξεπεράσει τις πιο πρωτόγονες μορφές θρησκείας. Αλλ' ακριβώς τα υπολείμματα αυτών των προτόγονων μορφών είναι εκείνα που προσπαθεί ή σύγχρονη έρευνα της θρησκευσιολογίας να ξεθάψει από τη γη και να τα φέρη στο φώς, και πρέπει αναγκαστικά να βρουν μία θέση εδώ, παρ' όλο που θα υποχρεωθώ να αναφέρω πράγματα πασίγνωστα.

Πρώτα, ένα - δύο λόγια για τη μέθοδο που πρέπει αναγκαστικά να υιοθετηθῇ, γιατί είναι σπουδαίο να καθορίσωμε τη φύση της και τα όριά της, ώστε να καταλάβωμε καλά ως πού μπορεί να εφαρμοσθῇ. Δεν είναι ιστορική μέθοδος με την αυστηρότερη σημασία του όρου. Το υλικό που χρησιμοποιώ, ανήκει κυρίως στους μεταγενέστερους χρόνους, από τη γραπτή παράδοση της μετά τον Όμηρο περιόδου. Συνεπώς αν το κοιτάξωμε ιστορικά, πρόκειται για υλικό πολύ μεταγενέστερο από εκείνο που χρησιμοποιήσαμε στο πρώτο κεφάλαιο, και μεταγενέστερο από την εκτεταμένη ανάπλαση της θρησκείας στον Όμηρο, πράγμα για το οποίο θα μιλήσω τώρα. Η δικαιολογία μας να βλέπωμε σ' αυτό το υλικό επιβιώματα από ένα θρησκευτικό στάδιο που ήταν πολύ προγενέστερο από την Όμηρική, ή ακόμα την Κρητο-μυκηναϊκή περίοδο, βασίζεται στον πρωτόγονο χαρακτήρα του και στο γεγονός ότι βρίσκεται σ' όλους τους λαούς του κόσμου, στις πρωτόγονες φυλές, όπως και στους άγροτικούς πληθυσμούς των Ευρωπαϊκών χωρών.

Για να χρησιμοποιήσωμε μια παλιά εικόνα: μία πολύ ανεπτυγμένη θρησκεία μοιάζει με ολόκληρη την βλάστηση ενός δάσους. Οί μεγάλοι θεοί είναι τα ψηλά δέντρα, που ύψώνουν τα δυνατά κεφάλια τους όσο μπορούν πιο ψηλά, είναι τα εμφανέστερα στο μάτι και καθορίζουν τον χαρακτήρα του δάσους. Είναι όμως επίσης πάρα πολύ εύκολο, να τα ρίξη κανείς και να φυτέψη καινούργια στη θέση τους. Είναι δυσκολότερο να ξεριζώση κανείς τα χαμόδεντρα που οί κορυφές τους τα κρύβουν και τα εμποδίζουν να πάρουν αέρα, αλλά που δεν μπορούν να τα καταπνίξουν. Αυτά συνηθίσαμε να τα ονομάζωμε κατώτερες μορφές της λαϊκής θρησκείας. Τα χορτάρια που φυτρώνουν επάνω στη γη είναι ακόμα πιο ανθεκτικά, καθώς ύψώνουν πάντα τα ίδια φύλλα και βγάζουν τα ίδια λουλούδια. Αυτή την «υποβλάστηση» της πίστεως και των εθίμων θα προσπαθήσωμε τώρα να εξετάσωμε.

Με μία ανάλυση του συνολικού περιπλόκου σχήματος, αλλά κυρίως με μια διερεύνηση της καταστάσεως των προτόγονων λαών, ανάμεσα, στους

οποίους διατηρούνται ακόμα αμείωτες οί στοιχειωδέστερες θρησκευτικές πεποιθήσεις, ή έθνολογική έρευνα προσπαθει νά καταρτίση τήν ανιούσα καμπύλη τής θρησκευτικής καί κοινωνικής αναπτύξεως, γιατί τά δύο αὐτά εἶναι στενά συνδεδεμένα. Μ' αὐτή τή μέθοδο αποκαλύπτονται μερικά σημαντικά καί πολύ διαδεδομένα σύνολα ιδεῶν καί τελετῶν πού συνδέονται μέ ὀρισμένες πρωτόγονες κοινωνικές μορφές. Καί γεννιέται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἀποτελοῦν ἀναγκαῖα μεταβατικά στάδια στή γενική ἀνάπτυξη, γιά τά ὁποῖα πρέπει νά ψάξουμε παντοῦ. Τὸ πιὸ ἐπίμαχο σημεῖο εἶναι ἂν ἡ περίεργη σχέση ἀνάμεσα σέ μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων πού ἔχουν μεταξύ τους συγγένεια αἵματος καί σέ ἓνα ὀρισμένο εἶδος ζώου, μαζί μέ τὸ ἀξιοπερίεργο κοινωνικὸ σύστημα πού λέγεται τοτεμισμός καί πού βασιζέται ἐπάνω σ' αὐτή τή σχέση, μπορεῖ νά ὑποτεθῇ πὼς ὑπῆρξαν κάποτε στοὺς πολὺ παλιοὺς προγόνους τῶν Ἑλλήνων. Μ' ὅλο πού ἔχουν γίνει σοβαρὲς προσπάθειες γιά νά βρεθοῦν ἵχνη τοτετισμοῦ¹ δὲν ὑπάρχει τίποτα στήν Ἑλληνική θρησκεία πού ὑποχρεωτικά νά ἀπαιτῇ τοτεμική ἐξήγηση. Ὁ τοτεμισμός δὲν ἔχει μονοπώλειο τήν ζωολογία καί τὰ παραμύθια γιά ζῶα μποροῦν αὐτά νά ἔχουν καί ἄλλοις τίς ρίζες τους. Θὰ εἶναι πιθανῶς φρονιμώτερο νά διατυπώσαμε ὡς ἐξῆς τήν ἀπάντησή μας: Εἶναι ἀναπόδεκτο καί ἀμφίβολο κατὰ πόσον ὑπῆρξε ποτὲ τοτεμισμός στοὺς προγόνους τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ κι' ἂν ὑπῆρξε, οἱ τοτεμικὲς ιδέες καί τελετουργίες ἄλλαξαν χάρις στήν ἐπίδραση ἑνὸς καινούργιου κόσμου ιδεῶν, εἰδικώτερα ιδεῶν τῶν ἀγροτῶν, κατὰ τρόπο πού εἶναι πιά ἀδύνατο νά τις χαρακτηρίσωμε μέ βεβαιότητα σὰν τοτεμικές.

Ακόμα λιγώτερο πιστεύω στήν προσπάθεια πού ἔγινε τελευταῖα² νά βρεθοῦν ἵχνη αὐτοῦ τοῦ περίεργου κοινωνικοῦ καί θρησκευτικοῦ συστήματος στὸ ὁποῖο εἶναι ὀργανωμένη ἡ κοινωνία ἀνάλογα μέ τήν ἡλικία τῶν ἀνθρώπων, στὸ ὁποῖο ἡ κυριώτερη τελετὴ εἶναι ἡ μύηση τῶν νέων στήν φατρία τῶν ὠριμῶν ἀνδρῶν καί στὸ ὁποῖο ἰσχύουν γενικὲς ἀντιλήψεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες τελικὰ ἀναπτύσσονται θεότητες. Πρόκειται γιά μιὰ μορφὴ θρησκείας πού περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένη μέ ἓνα ὀρισμένο κοινωνικὸ στάδιο ἀναπτύξεως καί πού μέ τήν παραμικρὴ ἀλλαγὴ αὐτοῦ τοῦ σταδίου, πρέπει κι' αὐτὴ νά ἀλλάξη καί νά ἐξαφανιστῇ. Ἀνήκει σ' αὐτὴ τήν πρωτόγονη δημοκρατία πού συναντοῦμε μόνο σὲ φυλὲς χαμηλοῦ ἐπιπέδου πολιτισμοῦ. Στήν Ἑλλάδα ὁ Κρητο-μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἐπικρατοῦσε ἐπὶ μιὰ χιλιετηρίδα πρὶν ἀπὸ τήν ἀρχὴ τῆς ἱστορικῆς περιόδου, ἦταν πάρα πολὺ ἀνεπτυγμένος κοινωνικά καί ἀνῆκε σὲ ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ τύπο, ὅπου ἓνας βασιλιάς ἢ βασιλιάς - ἱερέας κυβερνοῦσε λίγο - πολὺ ἀπολυταρχικὰ ἓνα κράτος μέ ἓνα πληθυσμὸ χωρισμένο καθαρὰ σὲ τάξεις. Μιὰ τέτοια κοινωνικὴ μορφὴ πρέπει νά εἶχε ἀπορρῖψει τὸ σύστημα τοῦ διαχωρισμοῦ κατὰ ἡλικίες καί ὅ,τιδήποτε σχετικό. Ἄν τώρα στραφούμε πρὸς τοὺς Ἑλληνες ἐπιδρομεῖς, οἱ πιθανότητες τῆς ἐπιβιώσεως ἑνὸς τέτοιου συστήματος δὲν εἶναι μεγαλύτερες. Γιατί ἓνα πρᾶγμα εἶναι φανερό: οἱ Ἑλληνες, ὅπως ὅλοι οἱ Ἄριοι λαοί, στήριξαν τὸ κοινωνικὸ τοῦς σύστημα ἐπάνω στήν πατριαρχικὴ οἰκογένεια. Αὐτὴ ἀντιτίθεται στὸ ὁμαδικὸ σύστημα πού ἀναγκαστικά ἐξαφανίζεται ὅπου ἡ πατριαρχικὴ οἰκογένεια ὑπερισχύει. Ἡ θεωρία

τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ὁμαδικοῦ συστήματος περιέχει μιάν ἀπαράδεκτη «σύντηψη» τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς.

Τὰ ἀναμφισβήτητα ἵχνη τῶν πρωτόγονων ἰδεῶν καὶ τελετῶν ἔχουν γενικώτερο χαρακτήρα ἀπὸ τὶς ἰδέες καὶ ἔθιμα ποὺ ἀναφέραμε μόλις πρὶν καὶ ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα σύστημα χτισμένο κάτω ἀπὸ ὁρισμένες συνθῆκες. Κατὰ πόσον προέρχονται ἀπὸ τὸν γηγενῆ πληθυσμὸ τῆς χώρας ἢ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες κατακτητὲς δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε, ἄλλωστε αὐτὸ δὲν ἔχει τόση σημασία ἀφοῦ πρόκειται γιὰ παγκόσμιες ἰδέες, ποὺ, στὶς γενικὲς τους γραμμές, πρέπει νὰ ὑπῆρξαν καὶ στοὺς δύο λαούς. Ὅπως κιόλας εἶπαμε, πρέπει γιὰ νὰ τὶς γνωρίσωμε νὰ κοιτάξωμε στὴν ἱστορικὴ περίοδο, ὅταν συνυφάνθησαν μὲ τὸν Ἑλληνικὸ πολυθεϊσμὸ καὶ συμπεραίνοντας ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τους ψάχνωμε νὰ τὶς βροῦμε στὰ πρωτόγονα θεμέλια τῆς θρησκείας. Ἡ ἀκριβέστερη μέθοδος θὰ ἦταν λοιπὸν νὰ ἀρχίσωμε ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ τὰ νήματα εἶναι μαζὶ ὑφασμένα, καὶ σιγὰ - σιγὰ νὰ τὰ χωρίσωμε καὶ νὰ ψάξωμε γιὰ τὴν διαφορετικὴ τοῦ καθενὸς τους προέλευση.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς πιὸ ἀνεπτυγμένης θρησκείας εἶναι φανερὸ ὅτι ὅλα ὅσα ἀνήκουν στοὺς θεοὺς ἀποσύρονται ἀπὸ τὴν λαϊκὴ χρήση, καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἀντικείμενα σεβασμοῦ. Αὐτὸς ὁ σεβασμὸς ὅμως ἐκδηλώνεται σὰν ἓνα ὑπερβολικὸ δέος ποὺ ἐκτελεῖ ἔργα περιττῆς εὐλάβειας. Πετᾶμε τὰ ἄχρηστά μας στὰ σκουπίδια, ἀλλὰ ἡ ἰδιοκτησία τῶν θεῶν δὲν πρέπει νὰ ἔχη αὐτὴ τὴ μεταχείριση, κί' ἂν ἀκόμα εἶναι ἐντελῶς ἄχρηστη. Στοὺς ναοὺς τὰ φτωχὰ τάματα συσσωρεύονταν, καταστρέφονταν ἀπὸ τὸν καιρὸ καὶ καταντοῦσαν σκουπίδια. Πότε - πότε, ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἓνα καλὸ ξεκαθάρισμα, ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμα τὰ σκουπίδια αὐτὰ δὲν τὰ πετοῦσαν, ἀλλὰ τὰ ἔκρυβαν, σὲ σχισμὲς ἢ λάκκους σκαμμένους μέσα στὸν ἱερὸ χῶρο καὶ τὰ σκέπαζαν μὲ χῶμα. Αὐτὰ τὰ ἀπομεινάρια ἔβγαλε ἀργότερα ἡ σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου. Τοὺς ἴδιους κανόνες ἐφαρμοζαν καὶ στὶς κοινὲς θυσίαις ζώων. Πολὺ συχνά, ὅχι ὅμως παντοῦ, ἦταν κανόνας τὸ κρέας τοῦ θυσιασμένου ζώου νὰ μὴ μεταφέρεται στὰ σπίτια, ἀλλὰ νὰ τρώγεται ἐπὶ τόπου μέσα στὸν ἱερὸ χῶρο. Κατὰ περιέργο τρόπο ὁ κανόνας φαίνεται νὰ ἐφαρμόσθηκε πιστότερα στὰ ἄχρηστα κομμάτια τῶν θυσιασμένων ζώων. Γύρω ἀπὸ ἓνα βωμὸ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, βρίσκομε συνήθως ὑπολείμματα στάχτης, μισοκαμμένα κόκκαλα ζώων καὶ ἀφιερῶματα. Ἀνῆκαν στὸ θεὸ καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ τὰ πάρουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος, παρ' ὅλο ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν νοοτροπία μας πρέπει νὰ σχηματίζαν ἓναν ἀπαράδεκτο σωρὸ σκουπιδιῶν. Ἀκόμα καὶ σὲ μεταγενέστερους χρόνους ἄφηναν τὶς στάχτες στὸν τόπο τῆς θυσίας καὶ τὶς συσώρευαν σὲ βωμοὺς ἀπὸ στάχτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἓνα περίφημο παράδειγμα εἶναι ὁ βωμὸς τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία. Τὰ κρανία τῶν σφαγίων τὰ κάρφωναν σ' ἓνα δέντρο στὸ ἱερὸ ἄλσος ἢ στὸν τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ἔτσι τὸ βούκρανο ἔγινε ἓνα κοινὸ μοτίβο στὴν διακόσμηση ναῶν καὶ βωμῶν.

Ὁ ναὸς ἦταν ἱερός, ἀλλὰ ὑπῆρχαν διάφοροι βαθμοὶ ἱερότητας. Σὲ μερικὸς ναοὺς ἐπιτρεπόταν ἡ εἴσοδος μόνο σὲ ὁρισμένες ἡμέρες, στὸν ναὸ λ.χ. τοῦ Λιμναίου Διονύσου στὴν Ἀθήνα μόνο τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς, τὴν 12ῃ τοῦ

Ἀνθεστηριῶνος, σὲ ἄλλους ναοὺς ἐπιτρεπόταν ἢ εἴσοδος μόνο στοὺς ἱερεῖς. Στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωσιπόλεως στήν Ἥλιδα ἐπιτρεπόταν νὰ μπῇ μόνο ἡ ἰέρεια καὶ μάλιστα μὲ σκεπασμένο τὸ πρόσωπο. Ἄλλοι ναοὶ εἶχαν τουλάχιστον ἓνα ἄδυτο ἀπαγορευμένο στὸ κοινό. Ὑπῆρχαν ἱερὲς περιοχὲς ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ πατηθοῦν ἀπὸ ἀνθρώπινο πόδι, ὅπως π.χ. τὸ ἄλσος τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στήν Μεγαλόπολη καὶ ὁ ἱερὸς χώρος τοῦ Δία στήν κορυφὴ τοῦ Λυκαίου ὄρους. Ὅποιος ἔμπαινε παράνομα ἐκεῖ μέσα, θὰ ἔχανε τὴ σκιά του καὶ θὰ πέθαινε μέσα στὸν χρόνο. Οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ μπορούσαν νὰ ὑποδείξουν μιὰ τοποθεσία σὰν ἱερή. Ἐνα μέρος ὅπου εἶχε πέσει κεραυνὸς ἔπρεπε νὰ περιφραχθῇ καὶ νὰ μὴν πατηθῇ ἄλλο, καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ὅταν κάποιος σκοτωνόταν ἀπὸ κεραυνὸ δὲν ἔπρεπε νὰ τὸν μεταφέρουν ἀπὸ ἐκεῖ, ἀλλὰ νὰ τὸν θάψουν ἐπὶ τόπου.

Ὅτι εἶναι ἱερὸ εἶναι ἀπαραβίαστο καὶ αὐτὴ ἡ ιδιότητα εἶχε στὰ παραπάνω παραδείγματα τόσο πολὺ ἀναπτυχθῇ, ὥστε νὰ μοιάζῃ σχεδὸν μὲ κατάρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν γῆ ποὺ ἀνήκει στοὺς θεοὺς. Μπορεῖ νὰ εἶχε νοικιαστῇ γιὰ χρῆση, ἀλλὰ τὰ δέντρα δὲν ἔπρεπε νὰ κοποῦν ἢ νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὸ ἱερὸ ἄλσος. Καμμιά φορὰ ἐφάρμοζαν τόσο αὐστηρὰ τὴν ἀπαγόρευση νὰ μὴ βεβηλωθῇ ἡ γῆ ποὺ ἀνῆκε στὸν θεό, ὥστε δὲν τὴν καλλιεργοῦσαν καὶ τὴν ἄφηναν χέρσα. Αὐτὸ συνέβαινε π.χ. μὲ τὸ Κρῖσαϊον πεδῖον ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ἀπόλλωνα. Εἶναι γνωστὸς ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν οἱ διαμαρτυρίες γιὰ τὴν καλλιέργεια αὐτῆς τῆς γῆς στοὺς πολιτικούς ἀγῶνες κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα. Τὸν ἴδιο ρόλο ἔπαιξε κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἡ περιοχὴ στοὺς πρόποδες τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ποὺ ὀνομάζεται Πελαργικὸ. Ἐνας χρησμός ὁρίζε νὰ μένῃ ἀκαλλιέργητη, ὅταν ὅμως ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀττικῆς εἶχε συσσωρευθῇ μέσα στὰ τεῖχη τῆς Ἀθήνας, ἀναγκάστηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν καὶ τὸ Πελαργικὸ γιὰ κατοικίες. Πολλοὶ εἶδαν στήν παράβαση τοῦ χρησμοῦ τὴν αἰτία τῶν καταστροφῶν τοῦ πολέμου.

Ἐδῶ ἔχομε ἓνα καθαρὸ παράδειγμα τῆς διπλῆς σημασίας τῆς ἱερότητας, τὴν ὁποία ἀναφέραμε παραπάνω. Τὸ Πελαργικὸ βρισκόταν σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψή μας κάτω ἀπὸ μιὰ κατάρα. Στὰ λατινικὰ ἡ λέξη Sacer ἔχει καὶ τὶς δύο ἔννοιες: σημαίνει «ἱερὸς» καὶ «καταραμένος». Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχει τὴν ἀντίστοιχη ιδέα, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴ λέξη. Πάντως τὸ ρῆμα ἁ ρ ᾱ σ θ α ι σημαίνει «προσεύχομαι» καὶ «καταριέμαι». Ὁ Ὅμηρος ἀποκαλεῖ τὸν ἱερέα ἁ ρ η τ ῆ ρ α. Ὁ συνδετικὸς κρίκος εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὸ ἱερὸ πράγμα καὶ τὸ καταραμένο ἀποκλείονται ἀπὸ τὴν κοινὴ χρῆση. Τὰ ἀφήνομε στοὺς θεοὺς, καὶ προκαλοῦν εἴτε τὴν φροντίδα τους εἴτε τὴν ὀργή τους. Ἡ προέλευσή τους ὅμως ἀνάγεται πολὺ μακρύτερα, πρὶν ἀπὸ τὴν δημιουργία τῶν θεῶν. Ἡ δύναμη τῶν θεῶν δὲν εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἀπομακρύνῃ κανεὶς κάτι ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῶν κοινῶν πραγμάτων. Ἀνάμεσα στοὺς περισσότερους λαοὺς ὑπάρχει μία πίστη στήν «δύναμη» (τὸ mana, κλπ.), ποὺ διεισδύει σὲ κάθε τί. Μόνο στήν Ἑλλάδα παραμερίστηκε — θὰ προσπαθήσωμε τώρα νὰ βροῦμε τὰ ἴχνη της — ὥσπου μὲ τὴν ἀναζωπύρωση τῆς θρησκείας σὲ μεταγενέστερους χρόνους ξαναῆρθε σὰν «δύναμη», μαγικὴ δύναμη, μὲ μιὰ ὑψηλότερη ἔννοια σὰν φῶς³ (= γνώση) καὶ στὸν

Χριστιανισμό σάν «χάρις». Στις δύο τελευταίες λέξεις ή «δύναμη ἔχει τήν καλή καί εὐγενική της ἔννοια. Ἡ «χάρις» παραχωρεῖται ἀπό ἕνα προσωπικό θεό καί ἔτσι συχνά εἶναι φῶς, πού ὅμως εἶναι κί' αὐτό μέσα του μία δύναμη. Στούς πρωτόγονους λαούς ή δύναμη» εἶναι ή ἴδια της ή αἰτία. Ὑπάρχει πρὶν καί ἀνεξάρτητα ἀπό τους θεούς καί τὰ πνεύματα. Εἶναι μόνο «δύναμη» καί ἂν εἶναι καλή ἢ κακή, ἐξαρτᾶται ἀπό τὸ πῶς ἔρχεται σέ ἐπαφή μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ φυλάγεται ἀπὸ αὐτήν καί νὰ τῆς φέρεται προσεκτικά, γιατί ἂν μπορῇ νὰ βοηθήσει, μπορεῖ ὅμως καί νὰ βλάψῃ. Ὅτιδήποτε εἶναι γεμάτο ἀπὸ «δύναμη», τρέπει κανεῖς νὰ τὸ χειρίζεται παίρνοντας ὀρισμένα προφυλαχτικά μέτρα. Μόνο μερικά πρόσωπα μὲ ἰδιαίτερες ικανότητες μποροῦν νὰ τὸ πλησιάσουν, οἱ ἄλλοι πρέπει νὰ τὸ ἀποφεύγουν.

Εἶναι «tapu». Ἡ ἰδέα τοῦ taboo εἶναι ή ρίζα καί ή προέλευση καί τῶν δύο, καί τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ καταραμένου. Ἐχει γίνει μόνο μετάθεση τοῦ αἰτιατοῦ κινήτρου. Ἡ οὐσία τῆς ἀγιότητας εἶναι ή κατοχή ἀπὸ τὸ θεῖο. Ὅτι εἶναι καταραμένο, εἶναι ἐπίσης ἀφιερωμένο σ' ἕνα θεό, ἀλλὰ στήν ὀργή καί στήν ἐκδίκησή του.

Οἱ ἰδέες taboo διαποτίζουν ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου. Συσσωρεύονται περισσότερο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ στὰ κρίσιμα σημεία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὴ γέννηση, τὸν θάνατο, τὸν γάμο, ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἄλλες φορές ἐκτεθειμένος στις προσβολές τῆς «δυνάμεως» ἢ τῶν «δυνάμεων». Σ' αὐτὰ τὰ σημεία τις βρίσκουμε καί στήν Ἑλληνική θρησκεία. Τοποθετοῦσαν ὀρισμένα βότανα δίπλα στήν ἐτοιμόγεννη γυναίκα γιὰ νὰ τὴν προφυλάξουν ἀπὸ τὸ κακό, καί στήν Ἀθήνα τὰ ροῦχα της ἦταν ἀφιερωμένα στήν Βραυρωνία Ἀρτέμη. Τὴν πέμπτη ἡμέρα ἔφερναν τὸ παιδί γύρω στήν ἐστία καί ἔτσι ἔμπαινε στούς προστατευτικούς κόλπους τῆς οἰκογένειας. Ὅταν ὁ θάνατος εἶναι κοντά, παρουσιάζονται ἐπικίνδυνες δυνάμεις, ἐναντίον τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν μὲ πολλοὺς τρόπους νὰ βροῦν προστασία. Οἱ τρόποι προστασίας ὀνομάζονται τὸ πιὸ συχνὰ ἐξαγνισμοί, γιατί ἔχουν σκοπὸ νὰ διώξουν τὸ κακὸ πού, σάν πανούκλα, μεταδίδεται σ' ὅποιον ἔρχεται σ' ἐπαφή μαζύ του. Γι' αὐτὸ ή ἐτοιμόγεννη γυναίκα καί ὁ νεκρὸς θεωρήθηκαν σάν μολυσμένοι καί ἀκάθαρτοι, καί θεσπίσθηκαν πολλοὶ κανόνες ἐξαγνισμοῦ. Ὅποιος ἐπισκεπτόταν τὸ σπίτι τους, γινόταν ἀκάθαρτος καί ἔπρεπε νὰ ἐξαγνισθῇ. Ἐξω ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ πεθαμένου τοποθετοῦσαν ἕνα δοχεῖο μὲ νερό, ὥστε ὅποιος ἔβγαине νὰ μπορῇ νὰ καθαρισθῇ. Τὸ νερό, ἀκόμα καί ή φωτιά καί ή τροφή πού βρισκόταν μέσα στὸ σπίτι, γίνονταν ἀκάθαρτα καί ἔπρεπε νὰ φέρουν ἄλλα ἀπ' ἔξω. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ταφή, τὸ σπίτι ἐξαγνιζόταν, ὅπως ὁ Ὀδυσσεὺς ἐξάγνισε τὸ πάλαι του μὲ φωτιά καί θειάφι, ὕστερα ἀπὸ τὴ σφαγὴ τῶν μνηστήρων.

Οἱ ἰδέες τοῦ taboo μεταμορφώθηκαν σέ ἰδέες ἀγνότητας καί ρυπαρότητας⁴, ὅταν σχετίσθηκαν μὲ τὴν πίστη στούς θεούς. Πάνω ἀπὸ κάθε τί ἄλλο, οἱ θεοὶ ζητοῦν ἀγνότητα ἀπὸ ἐκείνους πού τούς πλησιάζουν. Γι' αὐτὸ ή κούπα μὲ τὸ νερό τοποθετεῖται στήν πόρτα τοῦ ναοῦ, ὥστε ὅσοι μπαίνουν μέσα νὰ ἐξαγνίζονται. Στὸν Ὅμηρο ὁ Ἑκτορας, ὅταν γυρίζῃ ἀπὸ τὴ μάχη, δὲν θὰ προσφέρει

σπονδές στὸν Δία μὲ ἀκάθαρτα χέρια. Ὁ Ἡσίοδος ζητάει ἀπὸ αὐτὸν ποὺ προσφέρει θυσία νὰ εἶναι ἀγνὸς καὶ καθαρὸς. Γενικὸς κανόνας εἶναι ὁ λάτρης νὰ εἶναι καθαρὸς κατὰ τὴν θυσία καὶ τὴν προσευχή κί ὅποτε μπαίνει σὲ ἓνα ἱερό. Οἱ ἱεροὶ ναοὶ δείχνουν μιὰ ποικίλη καὶ πλήρη ἠθικολογία. Οἱ ἀπαγορευμένες περίοδοι ὀρίζονται σύμφωνα μὲ τὴν ἔκταση τῆς μολύνσεως. Νὰ μερικὰ παραδείγματα:⁵ Οἱ ἐτοιμόγεννες γυναῖκες δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μποῦν στὸν ναὸ γιὰ σαράντα ἡμέρες, αὐτοὶ ποὺ ἤρθαν σ' ἐπαφὴ μαζί τους μόνο γιὰ δύο, αὐτοὶ ποὺ εἶχαν ἓνα θάνατο στὴν οἰκογένειά τους ἀπὸ εἴκοσι ἕως σαράντα ἡμέρες, αὐτοὶ ποὺ ἐπισκέφθηκαν ἓνα σπίτι μὲ πένθος γιὰ τρεῖς ἡμέρες, ἀκόμα κί αὐτοὶ ποὺ ἀπλῶς εἶδαν ἓνα πτώμα ἢ πῆραν μέρος σὲ νεκρικές τελετὲς ἀπαγόρευεται προσωρινὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τοὺς θεοὺς. Ὅταν ὁ ἄνδρας καὶ ἡ γυναῖκα ἔρχονται σ' ἐπαφὴ, εἶναι ἀκάθαρτοι γιὰ μικρότερο χρονικὸ διάστημα. Ἔτσι κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθῇ, νὰ γεννηθῇ ἢ νὰ πεθάνῃ μέσα στοὺς ἱεροὺς χώρους. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸ πῆγαν μακρύτερα. Δυὸ φορές ξέσκαψαν ὅλους τοὺς παλιοὺς τάφους στὸ ἱερὸ νηοῖ τοῦ Ἀπόλλωνα, τὴ Δῆλο, καὶ μετακόμισαν τὸ περιεχόμενό τους.

Στὶς μεγάλες γιορτὲς ἡ αὐστηρότητα τῶν ἐξαγνιστικῶν διατάξεων γινόταν μεγαλύτερη, ἀναμιγνύονταν ἄλλωστε μὲ δοξασίες μαγικῆς προελεύσεως, ὅπως π.χ. ἡ ἀπαγόρευση νὰ δένουν τὰ μαλλιά κότσο, νὰ φοροῦν δαχτυλίδια, ἢ μὲ ἄλλες, ποὺ σκοπὸ εἶχαν τὴν διατήρηση μιᾶς παλιᾶς μορφῆς ἀπλότητος στὴ λατρεία, ὅπως π.χ. νὰ μὴ φοροῦν ἀκριβὰ κοσμήματα ἢ πορφυρὰ ἢ κεντημένα ροῦχα. Τὰ μυστήρια ἀρχίζαν συνήθως μὲ μία τελετὴ ἐξαγνισμοῦ. Ἡ πρώτη ἡμέρα τῶν Ἐλευσίνιων μυστηρίων παίρνει τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸ λουτρὸ ἐξαγνισμοῦ στὴ θάλασσα καὶ αὐτοὶ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ μνηθοῦν ἐξαγνιζόντουσαν εἰδικὰ θυσιάζοντας ἓνα χοῖρο. Οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἄλλοι ἐπίσημοι τῆς λατρείας ἔπρεπε νὰ ὑπακούουν σὲ ἀκόμα αὐστηρότερους κανονισμοὺς. Δὲν ἐπιτρεπόταν λ.χ. νὰ μπῇ ἓνας ἱερέας σ' ἓνα σπίτι ὅπου βρισκόταν γυναῖκα ἐτοιμόγεννη ἢ σὲ ἓνα σπίτι μὲ πένθος, νὰ ἐπισκεφθῇ τάφο ἢ νὰ πάρῃ μέρος σὲ νεκρόδειπνο. Στὴ Μεσσήνη ἔπρεπε νὰ παραιτηθοῦν ὁ ἱερέας ἢ ἡ ἱέρεια τῶν ὁποίων πέθαινε τὸ παιδί. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τὰ ἀγόρια, ποὺ βοηθοῦσαν στὴ λατρεία, ἔπρεπε νὰ ἔχουν ζωντανούς καὶ τοὺς δύο γονεῖς τους (παῖς ἀ μ φ ι θ α λ ή ς). Οἱ Ἕλληνες ὅμως δὲν ἀγαποῦσαν τόσο τὶς ὑπερβολὲς ὅπως βρίσκομε νὰ κάνουν οἱ πρωτόγονοι λαοί. Οἱ κανόνες ποὺ ἔπρεπε νὰ τηροῦν ὁ ἱερέας καὶ ἡ ἱέρεια τῆς Ὑμνίας Ἀρτεμης στὸν Ὀρχομενὸ τῆς Ἀρκαδίας, εἶναι μοναδικοὶ στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἔχουν σεξουαλικὲς σχέσεις μεταξύ τους, νὰ πλένωνται ἢ νὰ τρῶνε ὅπως οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι οὔτε νὰ μπαίνουν σὲ σπίτια ιδιωτῶν. Μᾶς θυμίζουν περισσότερο τὸν Μικάδο ἢ κανένα φύλαρχο τῆς Ν. Ζηλανδίας παρὰ ἱερέα τῶν ἐλληνικῶν θεῶν.

Οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ καθαρότητα καὶ ἐξαγνισμό ἰσχύουν γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ, ἀλλὰ μεταβάλλονται γιὰ πρακτικὸς λόγους. Στὴν πολὺ στενὴ τους ἔννοια ἐφαρμόζονται μόνο ἀπὸ τοὺς λίγους ἀνθρώπους ποὺ οἱ Ἕλληνες ἀποδοκιμαστικὰ ὀνόμαζαν δ ε ι σ ι δ α ί μ ο ν ε ς, λέξη γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχομε ἀκριβῆ μετάφραση. «Προληπτικός» δὲν εἶναι ἡ ἀπόλυτα ἀντίστοιχη λέξη, γιατί ἡ

Ἑλληνικὴ λέξις χρησιμοποιεῖται γι' αὐτοὺς ποὺ φοβοῦνται πολὺ τὶς «δυνάμεις». Εἶναι ψυχολογικὰ εὐκολο νὰ καταλάβομε ὅτι ἡ δύναμη τῆς ἀπαιτήσεως ἐξαγνισμού ἐξαριόταν ἀπὸ τὴν δύναμη τῆς ἐντυπώσεως ποὺ προκαλοῦσε ἡ αἰτία τοῦ μιάσματος. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ ἀνθρωποκτονία ἦταν φοβερὰ μιὰρὴ πράξις. Ὁ δολοφόνος ἔπρεπε νὰ ἐξαγνισθῇ μὲ μιὰ περίπλοκη θυσία, πρὶν τοῦ ἐπιτραπῇ νὰ μπῇ στὸν ναὸ μαζὺ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ξαφνικὸς θάνατος ἢ αὐτοκτονία εἶχε τὶς ἴδιες συνέπειες. Στὴν Κῶ ὑπῆρχε ἕνας νόμος σχετικὰ μὲ αὐτὸν ποὺ εἶχε αὐτοκτονήσει μὲ ἀπαγχονισμό, ποὺ ἐπέβαλλε νὰ πετιέται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς χώρας, ὅχι μόνον τὸ πτώμα, ἀλλὰ καὶ τὸ σχοινὶ καὶ τὸ δέντρο στὸ ὁποῖο εἶχε δεθῇ. Στὴν Ἀθήνα τὸ ἀντικείμενο ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸν θάνατο ἑνὸς ἀνθρώπου, τὸ μεταχειρίζονταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Σὲ νεότερους χρόνους συνέβαινε τὰ ἰσχυρὰ πολιτικὰ πάθη νὰ προκαλοῦν τὴν μαζικὴ δολοφονία τῶν ἀντιπάλων. Δύο ἀνέκδοτα μᾶς φανερώνουν τὸν τρόπο ποὺ προκαλοῦσε αὐτὴ ἡ κατάστασις. Ὅταν πρέσβεις ἀπὸ τὴν Κύναιθα, ὅπου εἶχε γίνῃ μιὰ μεγάλη σφαγὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἐπισκέφθηκαν τὴν Μαντίνειαν, οἱ κάτοικοι ὀργάνωσαν ἐξαγνιστικὰς θυσίας γύρω ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ σ' ὅλη τὴ γειτονικὴ περιοχὴ.⁶ Οἱ Ἀθηναῖοι πάλι, ὅταν ἄκουσαν ἀπλῶς ὅτι οἱ δημοκράτες τοῦ Ἄργους εἶχαν χτυπήσει τοὺς ἀντιπάλους τοὺς μὲ ρόπαλα μέχρι θανάτου, ἐξάγνισαν ἀμέσως τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.⁷ Ἐδῶ τὸ φυσικὸ αἶσθημα παίρνει τελετουργικὸ χαρακτῆρα. Ἡ ἀπαίτησις γιὰ ἐξαγνισμό περιεῖχε ἕνα σπόρο ποὺ θὰ ἔδινε ἀργότερα καρποὺς καὶ θὰ δοῦμε παρακάτω ποιούς.

Θεωροῦσαν τὴν ἔλλειψιν καθαριότητος σὰν μίasma, σὰν μιὰ ὑλικὴ οὐσία ποὺ μποροῦσε νὰ ξεπλυθῇ μὲ νερὸ ἢ τὸ αἷμα τῶν σφαγίων, νὰ σβηστῇ ἢ νὰ καῇ μὲ τὴ φωτιά, ἢ νὰ καπνιστῇ μὲ θειάφι. Αὐτὴ ἡ ἀπλὴ πρωτόγονη ἀντίληψις ἐμφανίζεται καθαρὰ στὴν περίπτωσιν τῆς ἀρρώστειας, ποὺ ἐπίσης ἐθεωρεῖτο σὰν ἔργο μιᾶς κακιᾶς δυνάμεως καὶ ποὺ ἀπομάκρυναν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως κάνουν καὶ οἱ πρωτόγονοι λαοί. Τὸ κλασσικὸ παράδειγμα βρίσκεται στὸ πρῶτο βιβλίον τῆς Ἰλίου ἀδης. Ὑστερὰ ἀπὸ τὴν πανούκλαν ἐγένετο ἕνας μέγας καθαρισμὸς στὸ Ἑλληνικὸ στρατόπεδον καὶ τὰ λύματα ρίχτηκαν εἰς τὴ θάλασσαν. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ἀπαλλάχτηκαν καὶ ἀπ' αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὴν δαιμονικὴν δύναμιν ποὺ κατοικοῦσε σ' αὐτά. Αὐτὸς ἦταν ὁ συχνότερος τρόπος. Λένε ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς ἐξάλειψε τὶς ἀρρώστειαι καὶ ἀντίθετα ἔχυνε ὅλην τὴν δύναμιν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀγγίζοντάς τον μὲ τὸ γλυκὸν τοῦ χέρι (ἢ π ι ο ς χ ε ί ρ).⁸ Ὅποιος ἤθελε νὰ τὸν γιατρέψουν ἀπὸ τὴν λέπρα οἱ νύμφες τοῦ Σαμικοῦ, πρῶτα σφούγγιζε τὰ ἄρρωστά του μέλη καὶ ὕστερα πέρναγε τὸ ποτάμι. Ἡ ἑλληνικὴ λέξις μίasma ἔχει καὶ σήμερον τὴν ἴδιαν ὑλικὴν ἔννοιαν.

Τὸ ἴδιον ἔθιμον καὶ ἡ ἴδια ἰδέαν συναντιῶνται καὶ στὴν καθιερωμένη ἱεροτελεστία. Ὁ χοῖρος ἦταν τὸ συνηθισμένον ζῷον γιὰ θυσίαν τοῖς ἐξαγνισμοῖς καὶ στίς ἐξιλέωσεις. Μὲ τὴν θυσίαν ἑνὸς χοίρου ὁ ἀνθρωποκτόνος καθαρίζονταν καὶ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὸν ὑποψήφιον γιὰ μύσην στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια. Πρὶν ἀπὸ καθὲν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου εἰς τὴν Ἀθήναν, ὁ τόπος τῆς συναθροίσεως ἐξαγνίζονταν μὲ τὴν θυσίαν ἑνὸς χοίρου ποὺ τὸν ἔφεραν γύρω - γύρω. Χρησιμοποιοῦσαν

ὅμως κι' ἄλλα ζῶα. Ὅταν ἐξαγνίζοταν ὁ Μακεδονικὸς στρατὸς κατὰ τὸν μῆνα Ξανδικό, ἔβαζαν τοὺς στρατιῶτες νὰ περάσουν ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ματωμένα μέλη ἑνὸς διαμελισμένου σκύλου. Ὁ λαὸς τῆς Βοιωτίας ἐξαγνίζοταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ μῦθος διηγεῖται πῶς διαμέλιζαν ἕναν ἄνθρωπο ἀντὶ γιὰ σκύλο σ' αὐτοὺς τοὺς ἐξαγνισμούς. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπίστευτο, γιατί ἀκριβῶς σὲ ἐξαγνιστικές τελετὲς πρόσφεραν ἀνθρωποθυσίες ἀκόμα καὶ σὲ πρόσφατους ἱστορικοὺς χρόνους. Σ' ὁλόκληρη τὴν Ἰωνία ἢ γιορτὴ τῶν θαργηλίων⁹ ἦταν πολὺ διαδεδομένη.¹⁰ Γινόταν λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ὠρίμασμα τοῦ σιταριοῦ καὶ εἶχε σὰν σκοπὸ νὰ διώξη ὅλες τὶς βλαβερὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ συγκομιδὴ, καὶ οἱ τελετουργίες γίνονταν, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ στὴν ἐξοχὴ καὶ στὴν πόλη. Θεωρεῖται σὰν γιορτὴ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀλλὰ οἱ τελετουργίες εἶναι πολὺ παλιότερες ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἡ πραγματικὴ τους σημασία εἶναι ἕνας ἐξαγνισμὸς ποὺ δρᾷ αὐτόματα χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τοῦ θεοῦ. Σ' αὐτὴ τὴ γιορτὴ περιέφεραν σ' ὅλη τὴν πόλιν ἕναν ἄνθρωπο, στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἕνα κατάδικο, ποὺ ὕστερα τὸν σκότωναν, ἔκαιγαν τὸ σῶμα του πάνω σὲ κλαδιὰ ἄκαρπων δέντρων καὶ ἔρριχναν τὶς στάχτες στὴ θάλασσα.

Αὐτὲς οἱ τελετουργίες ὀνομάζονται συνήθως θυσίες, ὅμως ὁ ὅρος δὲν εἶναι ὁ σωστός. Δὲν πρόκειται γιὰ θυσίες μὲ τὴν συνηθισμένη ἔννοια, ὅπου τὸ θῦμα προσφέρεται στοὺς θεοὺς ἢ χρησιμεύει σὰν μέσο ἐπικοινωνίας μαζύ τους. Αὐτὲς οἱ τελετουργίες ποὺ ὀνομάζονται θυσίες δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρὰ ἕνα μέσο ἐξαγνισμοῦ ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ ἀπομακρύνῃ τὸ μίasma ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ τοὺς ἀγρούς. Γι' αὐτὸ φέρνουν τὰ θύματα γύρω στὴν πόλιν, ἢ οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ περάσουν ἀνάμεσα στὰ κομμένα μέλη τους. Ὅταν, ὅπως ἕνα σφουγγάρι μὲ τὸ ὁποῖο σκουπίζομε ἕνα τραπέζι, ἔχουν ἀπορροφήσει ὅλα τὰ μιάσματα, τότε οἱ ἄνθρωποι τὰ καταστρέφουν, ὥστε νὰ πάρουν μακριὰ τὸ μίσμα μαζί τους. Τὰ καῖνε ἢ τὰ πετᾷ στὴ θάλασσα. Γι' αὐτὸ δὲν χρειαζόταν αὐτὴ ἡ ἀποκαλούμενη «θυσία» νὰ εἶναι ἄσπιλη καὶ ἄμωμη, ὅπως οἱ ἄλλες. Μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθῇ ἕνας σκύλος, ποὺ δὲν τὸν χρησιμοποιοῦσαν στὴ θυσία ποτὲ ἄλλοτε, ἢ ἕνας κατάδικος. Ὀνομαζόταν φαρμακός, κάθαμα, περιψημα (=σκουπίδι). Αὐτὴ ἡ τελευταία λέξη εἰδικὰ δείχνει καθαρὰ τὴν ἔννοια τῆς τελετουργίας. Μποροῦμε νὰ καταλάβωμε πῶς οἱ λέξεις αὐτὲς ἔφθασαν νὰ σημαίνουν κάτι κακὸ καὶ ἔγιναν οἱ χειρότερες λέξεις βρисиās στὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἐνα τέτοιο θῦμα εἶναι ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος ἐπάνω στὸν ὁποῖο φορτώνουν ὅλα τὰ κακά, ἀλλὰ ποὺ ἀντὶ νὰ ἀφεθῇ ἐλεύθερος νὰ ὀδηγηθῇ στὴν ἔρημο, καταστρέφεται ἐντελῶς μαζὺ μὲ τὸ κακὸ ποὺ κουναλάει.

Ἐνα ἐξαιρετικὸ γνῶρισμα αὐτῶν τῶν τελετῶν εἶναι ἡ περιφορὰ μέσα στὴν πόλιν ἢ ἄλλη τοποθεσία.¹¹ Κάτι ἀνάλογο γινόταν στὰ Μέθανα, ὅταν ὁ νοτιοδυτικὸς ἄνεμος ἀπειλοῦσε νὰ καταστρέψῃ τὰ ἀμπέλια. Ἐκοβαν ἕνα κόκορα στὴ μέση καὶ δυὸ ἄντρες περιέφεραν τὰ δυὸ κομμάτια ἀπὸ διαφορετικὴ κατεύθυνση γύρω στὰ ἀμπέλια. Ἐκεῖ ὅπου συναντοῦσαν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, ἔθαβαν τὰ δυὸ κομμάτια. Μιὰ καινούργια ιδέα φανερώνεται ἐδῶ. Χαράσσεται ἕνας μαγικὸς κύκλος ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ περάσῃ κανένα κακὸ. Οἱ γεωργοὶ εἶχαν πολλές

τέτοιες συνήθειες. Μια κοπέλλα πρέπει να περπατήσει γύρω στο κτήμα με ένα κόκορα στα χέρια της για να διώξη τα αγριόχορτα και τα βλαβερά έντομα. Γι' αυτή τη δουλειά καλλίτερα αποτελέσματα έφερε μια γυναίκα στην περίοδο της που περπατούσε μέσα στον κήπο. Έδω πρόκειται φανερά για καταστροφή με μαγικά μέσα. Στο αίμα της περιόδου υπήρχε μια επικίνδυνη δύναμη, όπως στο κακό μάτι, και χρησιμοποιούσαν τη δύναμη αυτή για να καταστρέψουν, παρ' όλο που το αντικείμενο καταστροφής ήταν μονάχα τα βλαβερά χόρτα και έντομα.

Δεν βλέπω κατά τί διαφέρει αυτή η μαγεία στη βάση της, από εκείνη που χρησιμοποιείται για να κάνει κακό σε ανθρώπους, μ' άλλα λόγια, δεν βλέπω ή διαφορά ανάμεσα στη μαγεία και τη θρησκεία να αντιστοιχίσει σε μια διάκριση ανάμεσα σε ένα αντικοινωνικό και ένα κοινωνικό σκοπό. Η βασική διαφορά βρίσκεται, νομίζω, στο αν μια πράξη γίνεται σαν *opus operatum*, μόνη της ή αν απευθύνεται σε μία ανώτερη βούληση, δια μέσου της οποίας προσπαθεί να ολοκληρωθεί ο σκοπός της. Είναι αλήθεια ότι οίτις πιο διαφανείς μαγικές συνήθειες διατηρούνται στην αντικοινωνική μαγεία και μαγική τέχνη. Λυώνουν ένα κέραιο όμοιομα ή το βάζουν βελόνες, ώστε ο άνθρωπος που αντιπροσωπεύει να υποφέρει κατά τον ίδιο τρόπο. Μολυβένια όμοιαματά θάβονται δεμένα σ' ένα τάφο για να δέσουν με τα μάγια τον έχθρο που παριστάνουν. Η λαϊκή δεισιδαιμονία πίστευε ότι η ανάρρωση ενός αρρώστου θα εμποδιζόταν, αν κάποιος σταύρωνε τα χέρια ή τα πόδια. Γι' αυτό και όλοι οί κόμποι έπρεπε να λυθούν κατά τη γέννηση, και στα μυστήρια της Λυκόσουρας απαγορευόταν να φορούν δαχτυλίδια ή να έχουν πλεγμένα τα μαλλιά.

Αυτές είναι πράξεις που δεν αναγνωρίζονται, αλλά καταδικάζονται, γιατί έχουν κακό σκοπό. Αν ψάξωμε όμως, θα βρούμε ανάλογες ιεροτελεστίες στην επίσημη θρησκεία, που η τήρηση τους διατάσσεται από την παράδοση και τον σεβασμό των θεών. Ο μαγικός τους χαρακτήρας ξεχάστηκε, όταν πέρασαν στη θρησκεία και συγχωνεύθηκαν με την θεϊκή λατρεία. Στην αποκαλούμενη «θυσία του όρκου», ή πραγματική φύση της τελετής φαίνεται καθαρά. Αυτός που έπαιρνε τον όρκο έπρεπε να αγγίξει το σφάγιο και να καλέσει την κατάρα να πέσει επάνω του, στην περίπτωση που θα παραβίαζε τον όρκο του. Ένα χωρίο της *Ιλιάδας* (Γ 299), το δείχνει ακόμα καθαρώτερα. Θυσιάζουν ένα ζώο και κάνουν σπονδές με κρασί προφέροντας αυτά τα λόγια. «Όποιο έθνος πρώτο παραβή ποτέ αυτή τη συνθήκη, να τιναχτούν τα μυαλά τους στη γη, όπως αυτό το κρασί σήμερα». Τα λόγια αυτά θα ήταν περισσότερο κατάλληλα, αν τα πρόφεραν την ώρα που σκότωναν το σφάγιο. Αυτό είναι μαγεία υπό όρους. Ο έπιόρκος επικαλείται την μοίρα του σφάγιου να πέσει επάνω του. Το σφάγιο αυτό δεν είναι πραγματικά μια θυσία, αλλά όπως ή εξαγνιστική θυσία, ένα μαγικό όργανο που πετιέται όταν τελειώσει ή τελετή.

Πριν μάθει ο άνθρωπος να απευθύνει προσευχές στους θεούς για την επιτυχία των σκοπών του, χρησιμοποιεί τη μαγεία για την ευόδωσή τους. Κι' όταν πια έχει μάθει να πιστεύει στους θούς, δεν ξεχνάει τις παλιές τελετουργίες του.

Ἐπιζοῦν μέσα ἢ παράλληλα, μὲ τὴ λατρεία, ὅταν πρόκειται γιὰ θρησκεία μὲ παλιὰς παραδόσεις.¹² Οἱ νεώτερες λατρεῖες τῆς Ἑλλάδος ἐπαναλαμβάνουν μὲ κουραστικὴ μονοτονία τὴν ὀνομαζόμενη Ὀλυμπιακὴ ἱεροτελεστία: τὴν κανονικὴ θυσία μὲ τὴν πομπή, τοὺς ὕμνους, τοὺς χοροὺς καὶ τὰ γεύματα μετὰ τὴ θυσία. Οἱ χωρικοὶ εἶναι πάντα συντηρητικοί. Ὅπως ἀκριβῶς στὴν σύγχρονη Εὐρώπη, ἔτσι καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, τὰ ἀγροτικὰ ἔθιμα ἔχουν διατηρήσει πολλὰ λείψανα μιᾶς θρησκευτικῆς φάσεως πού ἔχει ξεπεραστῇ.

Ἡ βροχὴ στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἓνα πολυπόθητο δῶρο καὶ συχνὰ εἶναι πολὺ σπάνια. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τέχνη τοῦ βροχοποιοῦ ἦταν σημαντικὴ. Τὰ νομίσματα τῆς Κραυνῶνος παρίσταναν ἓνα ἀμάξι μὲ ἓναν ἀμφορέα πού χρησίμευε γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Πιθανὸν νὰ γέμιζαν τὸν ἀμφορέα μὲ νερὸ καὶ καθὼς προχωροῦσε τὸ ἀμάξι νὰ ἔπεφτε τὸ νερὸ πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ἐπάνω στὸ Λυκαῖον, τὸ βουνὸ τοῦ Δία στὴν Ἀρκαδία, ὑπῆρχε ἓνα πηγάδι πού τὸ ὀνόμαζαν Ἀγνὸ. Ὅταν ἦταν ξηρασία, ὁ ἱερέας τοῦ Δία πήγαινε στὸ πηγάδι, βουτοῦσε ἓνα κλωνάρι στὸ νερό του καὶ τὸ ἀνακινούσε. Ἀμέσως φαινόταν νὰ ὑψώνεται καταχνιά ἀπὸ τὸ πηγάδι. Γινόταν σύννεφο καὶ ἔβρεχε σ' ὅλη τὴν Ἀρκαδία. Ἡ τελετουργία αὕτη εἶναι τὸ ἀπλούστερο δυνατὸ παράδειγμα κοινῆς μαγείας γιὰ βροχή, γίνεται ὅμως μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἱερέα τοῦ Δία καὶ συνοδεύεται μὲ μιὰ θυσία. Ἡ θρησκεία τὴν οἰκειοποιήθηκε. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι στρέφονταν πρὸς τὸν Δία, τὸν θεὸ τῆς βροχῆς, ὅταν ἠθελαν νὰ βρέξη. Ὁ Δίας ζῆ στὶς κορυφές τῶν βουνῶν κί' ἐκεῖ πηγαίνουν νὰ προσευχηθοῦν γιὰ τὴ βροχή, π.χ. στὸ Πήλιο ἢ στὰ βουνὰ τῆς Κῶ καὶ τῆς Κέας. Ὅποιοι ἀνέβαιναν στὸ ἱερὸ τοῦ Δία Ἀκραιῖο στὸ Πήλιο, ντύνονταν μὲ φρεσκογοδαρμένες προβιές. Σ' αὕτη τὴν φορεσιά κρύβεται μιὰ παλιὰ συνήθεια σχετικὴ μὲ τὴν μαγεία τοῦ καιροῦ. Σύμφωνα μὲ τὰ λαϊκὰ ἔθιμα τὰ δέρματα διαφόρων ζώων χρησιμοποιοῦνταν γιὰ προστασία ἀπὸ τὸν κεραυνὸ καὶ τὸ χαλάζι. Ὅταν ὁ φιλόσοφος Ἐμπεδοκλῆς κρέμασε προβιές γαιῶδων στὰ βουνὰ γύρω στὸν Ἀκράγαντα, σὰν προστασία ἐνάντια στὸν ἄνεμο, ἀκολουθοῦσε μιὰ παλιὰ λαϊκὴ πίστη. Τὸ μαλλὶ τοῦ Δία, τὸ τόσο συζητημένο Δ ι ὸ ς κ ὠ δ ι ο ν, ἀνήκει στὸν Δία Μ α ι μ ᾶ κ τ η. Τεῖνω νὰ πιστέψω ὅτι σ' αὐτὲς τὶς τελετουργίες βρίσκεται τὸ κλειδί γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ μύθου τοῦ Χρυσόμαλλου Δέρατος, πού συνδέεται μὲ τὸν Δία τοῦ Λαφυστίου ὄρους.

Στὰ δικά μας κλίματα ἡ μαγεία τῆς φωτιᾶς εἶναι συνηθέστερη ἀπὸ τὴ μαγεία τῆς βροχῆς. Εἶναι ἓνα ἀμφισβητούμενο θέμα κατὰ πόσον ἡ φωτιά ἀνήκει στὴν μαγεία τοῦ ἡλίου ἢ ἂν πρόκειται γιὰ τελετουργία ἐξαγνισμοῦ. Δὲν θὰ μπῶ σὲ λεπτομέρειες ἐνὸς τέτοιου θέματος, ἀλλὰ θὰ ἀναφέρω μόνο ὅτι ἡ ἐνιαύσια φωτιά εἶναι πολὺ συχνὴ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Σ' αὕτην ἔκαιγαν — γίνεται καὶ σήμερα — ἀνδρικὰ καὶ γυναικεῖα ὁμοιώματα, ζωντανὰ ζῶα καὶ ἀναθήματα. Αὐτὸ γινόταν λ.χ. στὰ Ἐλαφηβόλια στὴν Ὑάμπολη τῆς Φωκίδας, καὶ στὰ Λάφρια στὴν Πάτρα, πού μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Καλυδῶνα. Καμμιά φορὰ, ὅπως σήμερα, ἀναβαν τὴ φωτιά στὴν κορυφὴ ἐνὸς βουνοῦ, π.χ. τὴν Οἶτη καὶ τὸν Κιθαιρῶνα στὶς γιορτὲς τῶν Δαιδάλων.¹³

Παντοῦ στίς ἱεροτελεστίες εἰδικὰ τίς σχετικὲς μὲ τὴν γεωργία, βρίσκομε παραδείγματα τοῦ ἴδιου μαγικοῦ κύκλου ιδεῶν. Ἡ πιὸ διαδεδομένη γιορτὴ στὴν Ἑλλάδα ἦταν τὰ Θεσμοφόρια, ποὺ γινόταν τὸ φθινόπωρο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ὅτι ἡ γονιμοποιὸς δύναμη θὰ βοηθοῦσε τὸν σπόρο, ποὺ θὰ φυτευόταν σύντομα στὴ γῆ, νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ. Ἡ γιορτὴ γινόταν πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρας, οἱ ἱεροτελεστίες ὅμως γινόνταν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θεά. Ἐνα ἀποκρουστικὸ ἀλλὰ ἐνδιαφέρον παράδειγμα μαγείας, ποὺ φέρνει τὴν γονιμότητα, εἶναι ἡ ἱεροτελεστία ἡ γνωστὴ μὲ τὴ λέξη «μ ε γ α ρ ί ζ ε ι ν». Ἐρχιχναν ζωντανὰ γουρουνάκια σὲ ἓνα ὑπόγειο. Ἀργότερα ἔπαιρναν τὰ ἀποσυντεθειμένα ὑπολείμματα τους καὶ τὰ ἔβαζαν ἐπάνω στὸ βωμό, ἀφοῦ τὰ ἀνακάτευαν μὲ τὸν σπόρο. Ὁ μῦθος λέει πῶς, ὅταν ὁ Ἄδης ἄρπαξε τὴν Περσεφόνη καὶ ἄνοιξε ἡ γῆ νὰ τοὺς δεχτῇ, ὁ χοιροβοσκὸς Εὐβουλέας χάθηκε μὲ τὸ κοπάδι του μέσα στὸ χάσμα. Πρόκειται γιὰ ἓναν αἰτιολογικὸ μῦθο ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ἔθιμο. Τὰ ὑπόγεια (μ ε γ α ρ α) ἦταν ἓνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας. Στὴν Κνίδο, ἀπὸ ὅπου προέρχεται τὸ περίφημο ἄγαλμα τῆς Δήμητρας ποὺ εἶναι στὸ Βρεττανικὸ Μουσεῖο, βρέθηκε μιὰ παρόμοια κρύπτη καὶ μέσα πολλὰ μαρμάρινα χοιρίδια καὶ ἄλλα ζῶα.

Καὶ ἄλλα ἀντικείμενα σχετικὰ μὲ τὴ γονιμότητα τὰ τοποθετοῦσαν στὰ ὑπόγεια, π.χ. κουκουνάρες καὶ φαλλοὺς. Ὁ φαλλὸς εἶναι τὸ φανερὸ σύμβολο τῆς γονιμοποιῶν δυνάμεως στὴ Φύση. Μὲ τὸν παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη καὶ τὴν φυτικὴ γονιμότητα, ποὺ εἶναι ὁλοφάνερος στοὺς ἀγροτικούς λαοὺς σὲ ἓνα πιὸ πρωτόγονο στάδιο, ὁ φαλλὸς ἔχει τὴν θέση του στίς ἱεροτελεστίες τῆς γονιμότητας. Συναντᾶται στὴ λατρεία ἑνὸς ἄλλου θεοῦ τῆς γονιμότητας, τοῦ Διονύσου, ἀκόμα πιὸ συχνὰ ἀπὸ ὅ,τι στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας. Τὸν ἔφερναν ἐπὶ κεφαλῇ τῆς πομπῆς στίς γιορτές του. Ἀκόμα καὶ τὰ Μεγάλα Διονύσια, ποὺ γιορτάζονταν μὲ ὅ,τι ὑψηλότερο δημιούργησε τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα, τὴν τραγωδία, ἄρχιζαν μὲ μιὰ ἀνάλογη φαλλικὴ πομπή, στὴν ὁποία οἱ Ἀθηναϊκὲς ἀποικίες ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ στείλουν φαλλοὺς.

Ὅσο τὸ στάχυ εἶναι ριζωμένο στὴ γῆ, εἶναι ἐμπιστευμένο στίς δυνάμεις καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀγγίξῃ ὁ ἄνθρωπος. Ὅταν θεριστῇ, εἰδικὲς τελετουργίες πρέπει νὰ τὸ κάνουν προσιτὸ σὲ ἀνθρώπινη χρῆση. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς προσφορὰς τῶν πρώτων καρπῶν (ἀ π α ρ χ α ί). Μ' αὐτὲς τίς τελετὲς ποὺ σημαίνουν τὴν γέννηση ἑνὸς ταμπού, μπλέκονται ἄλλες ποὺ σημαίνουν τὸ πέρας τῆς δυνάμεως τῆς βλαστήσεως στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν καινούργια σοδειὰ ποὺ θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸ ἀποθηκευμένο σιτάρι. Ἐβραζαν σ' ἓνα καζάνι τοὺς πρώτους καρποὺς ὅλων τῶν εἰδῶν ἢ τοὺς ἄλεθαν καὶ ἔφτιαχναν πλακοῦντες. Ἡ Ἑλληνικὴ λέξη γι' αὐτὸ εἶναι «θ ἄ ρ γ η λ ο ς ἢ θ α λ ύ σ ι ο ς» καὶ τὸ μίγμα τῶν καρπῶν λεγόταν «π α ν σ π ε ρ μ ί α». Αὐτὸ τὸ ἔθιμο βρίσκεται σὲ πολλὲς γιορτές, στὰ Θαργήλια ποὺ προηγοῦνταν τοῦ θερισμοῦ καὶ στίς καθ'αυτὸ γιορτές τοῦ θερισμοῦ, τὰ Θαλύσια. Τὰ Πυανόψια γινόνταν τὸ φθινόπωρο καὶ πῆραν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὰ ὄσπρια ποὺ ἔβραζαν σὲ πανσπερμία. Αὐτὴν τὴν ἔτρωγαν ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ὅπως γινόταν καὶ στὰ Ὀσχοφόρια, Ἀθηναϊκὴ γιορτὴ τοῦ

τρύγου και τῆς συγκομιδῆς τῶν φρούτων. Ἡ πανσπερμία ἔχει τὸ ἀνάλογό της στὰ Εὐρωπαϊκὰ ἔθιμα τοῦ θερισμοῦ: Στὴ Σουηδία εἶναι γνωστὴ σὰν τὸ κέϊκ τῆς σπορᾶς ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸ σιτάρι τοῦ τελευταίου δεματιοῦ. Τὸ βάζουν στὸ Χριστουγεννιάτικο τραπέζι καὶ πρὶν ἀρχίσουν οἱ γεωργικὲς δουλειὲς τὴν ἀνοιξη, τρώγεται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, καὶ κάποτε ἀπὸ τὶς ὁμάδες τῶν ἐργατῶν. Ἡ «δύναμη» ποὺ βρίσκεται μέσα στὴ σοδειὰ τῆς χρονιάς, μπαίνει μέσα στὴν «πανσπερμία» καὶ τὸ κέϊκ τῆς σπορᾶς καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ περνάει στὴν οἰκογένεια καὶ στὴν καινούργια σοδειὰ ποὺ θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν σπόρο τῆς παλιᾶς. Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ θεωροῦσαν ἀσφαλῶς τὴν «πανσπερμία» σὰν προσφορὰ στοὺς θεοὺς, λ.χ. στὸν Δία «Γεωργό», ἀλλὰ τὸ ἀρχικὸ της νόημα εἶναι καθαρὸ στὴν λαϊκὴ παράδοση. Στὴ Σικελία ὑπῆρχε ἓνα ἔθιμο ποὺ θυμίζει τὰ μοντέρνα ἔθιμα τοῦ Μαΐου, ἡ τελετουργία τῶν Βουκολιαστῶν. Μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων τριγυρνοῦσε μὲ ἓνα σακκούλι φακὲς καὶ ἓνα ἀσκι κρασί. Ὅταν ἔφθαναν σ' ἓνα σπίτι, τραγουδοῦσαν ἓνα ἀπλὸ τραγούδι, σκόρπιζαν στὸ κατώφλι τὶς φακὲς καὶ προσφερναν στοὺς ἐνοικοὺς μιὰ γουλιὰ κρασί μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Πάρτε τὴν καλὴ τύχη, πάρτε τὴν εὐλογία ποὺ φέρνουμε ἀπὸ τὴν θεὰ ποὺ ὅρισε αὐτὸ τὸ ἔθιμο». Ἡ Ἄρτεμη παρουσιάζεται νὰ εἶναι ἡ προέλευση, ἀναμφοισβήτητα ὅμως οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ θεωροῦσαν πὼς ἡ εὐλογία βρισκόταν μέσα στὶς φακὲς καὶ τὸ κρασί καὶ πὼς μεταδιδόταν ἀπὸ αὐτά, ὅπως ἀκριβῶς βρίσκεται στὸ κλαρὶ μὲ τὰ φρέσκα φύλλα ποὺ φυτεύομε σήμερα μπροστὰ στὰ σπίτια τὴν Πρωτομαγιά. Στὴ Σουηδία τὰ παιδιὰ ποὺ τὸ φυτεύουν τραγουδοῦν ἓνα τραγούδι καλοτυχιάς. Ἀνάλογες περιφορὲς ὅπου ὁμάδες ἀνθρώπων, συχνὰ ἀγοριῶν, περιέφεραν ἀπὸ τὸ σπίτι κάτι ποὺ ἔφερνε εὐλογία, τραγουδοῦσαν ἓνα σχετικὸ τραγούδι καὶ ἔπαιρναν δῶρα γι' αὐτὸ, ἦταν τόσο συχνὲς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὅσο εἶναι καὶ στὴν σύγχρονη Εὐρώπη. Στὴ Σάμο ἔφερναν γύρο τὴν εἰ ρ ε σ ι ὡ ν η. Στὴ Ρόδο ἡ εἰκόνα ἑνὸς χελιδονιοῦ, τοῦ ἀγγελιοφόρου τῆς ἀνοιξέως, περιφερόταν ὅπως γίνεται καὶ σήμερα στὴ Μακεδονία. Στὴν Κολοφῶνα περιέφεραν ἓναν κόρακα.

Μίλησα γιὰ τὸ ἱερὸ κλαδὶ ποὺ φέρνει ζωὴ καὶ γονιμότητα καὶ παίζει τόσο σπουδαῖο ρόλο στὰ ἀγροτικὰ ἔθιμα τῆς σύγχρονης Εὐρώπης. Ἐπαιξε τὸν ἴδιο ρόλο στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ὀνομαζόταν εἰ ρ ε σ ι ὡ ν η ἢ κ ο ρ υ θ ᾶ λ η. Τὸ βρίσκομε κατὰ τὰ Θαργήλια πρὶν ἀπὸ τὸν θερισμὸ καὶ στὰ Πυανόψια, τὴν καθ'αυτὸ γιορτὴ τοῦ θερισμοῦ. Ἡ εἰρεσιώνη κατὰ τὰ Πυανόψια μοιάζει πάρα πολὺ μὲ τὸ κλαδὶ ποὺ περιφέρουν στὰ σύγχρονα ἔθιμα τοῦ θερισμοῦ. Ἐπαιρναν ἓνα κλαδὶ ἐλιάς ὅπου ἔδεναν ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ φρούτα καθὼς καὶ μπουκαλάκια μὲ κρασί καὶ λάδι, τὸ περιέφεραν καὶ τὸ ἔστηναν μπροστὰ στὸ σπίτι ὅπου ἔμενε ἐπὶ ἓνα χρόνον καὶ τότε τὸ ἀντικαθιστοῦσαν μὲ ἓνα καινούργιο. Ἀλλὰ ὁ Ἀπόλλων οἰκειοποιήθηκε αὐτὴ τὴ γιορτὴ καὶ ἔτσι ἔστηναν ἓνα τέτοιο κλαδὶ καὶ μπροστὰ στὸν ναό του. Κατὰ τὰ Ὅσχοφόρια, τὴ γιορτὴ τοῦ τρύγου, ἓνα κλαδὶ μὲ τσαμπιὰ σταφύλια χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ.

Στὰ λαϊκὰ μας ἔθιμα ἡ εὐεργετικὴ δύναμη ποὺ ζῇ μέσα στὸ ἱερὸ κλαδὶ ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς σημαντικὲς στιγμὲς τῆς ζωῆς. Τὸ στήνουν, ὅταν γίνεται ἓνας γάμος ἢ χτίζεται ἓνα σπίτι. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἱερὸ κλαδὶ

στηνόνταν στους γάμους και την σημαντική στιγμή όπου ένας έφηβος γινόταν δεκτός στις φρατρίες των ανδρών. Έγινε αχώριστο σύμβολο όλων των ιεροτελεστιών και έορτών. Όποιος ζητούσε την προστασία των θεών, κρατούσε την ί κ ε τ η ρ ί α, ένα κλαδί όπου ήταν δεμένες κορδέλλες. Το στεφάνι που έζωνε τα κεφάλια αυτών που συμμετείχαν στις θυσίες και στις γιορτές όφείλει την προέλευσή του στην πίστη ότι το κλαδί που ανθίζει είναι ευεργετικό.

Η δύναμη που βρισκόταν μέσα στο ιερό κλαδί, μεταδιδόταν από την άπλη του παρουσία ή από την έπαφή μ' αυτό, όπως μεταδίδεται από το παντεσπάνι του θερισμού σ' αυτούς που το τρώνε. Στις γιορτές της Ορθίας Άρτεμης τα νεαρά άγόρια μαστιγώνονταν στο βωμό της θεάς.¹⁴ Την μαστίγωση αυτή την θεωρούσαν σαν μία δοκιμασία άντοχής στον πόνο και ήταν ένα στοιχείο της άυστηρής εκπαιδέσεως των Σπαρτιατών. Δεν ήταν όμως αυτή ή άρχική προέλευση του έθιμου. Μ' αυτό το έθιμο συσχετίζουν το χτύπημα με το ιερό κλαδί χάρις στο όποιο μεταδίδεται ή δύναμη του κλαδιού στον άνθρωπο, ένα λαϊκό έθιμο που είναι πολύ κοινό ακόμα και σήμερα. Σ' όλα αυτά τα έθιμα ή βασική ιδέα είναι καθαρά μαγική. Η δύναμη που περιέχεται στο παντεσπάνι ή στο κλαδί, περνά από αυτά σε ό,τι έρχεται σ' έπαφή μαζί τους. Ο άνθρωπος έρχεται σε επικοινωνία με την ύπερφυσική δύναμη, θά μπορούσε μάλιστα να όνομασθί μετάληψη, αν ή χρήση της λέξεως αυτής δεν περιοριζόταν στις περιπτώσεις όπου ο άνθρωπος γεμίζει από τη δύναμη που έρχεται από ένα θεό. Άλλα και έδω ή αντίληψη είναι βασικά ή ίδια.

Η μετάληψη, ή ένωση με το θείο, παίζει ένα πολύ μεγάλο ρόλο υπό διαφορετικές μορφές στις μεταγενέστερες θρησκείες της άρχαιότητας που εκλιναν προς τον μυστικισμό. Στην άρχαιότερη Έλληνική θρησκεία την βρίσκουμε σε μια χαρακτηριστική και σημαντική περίπτωση, τη λατρεία του Διονύσου. Η κεντρική τελετουργία στα Διονυσιακά όργια ήταν ή ώμοφαγία. Όταν έπεφταν σε έκσταση, οί λάτρεις του κομματίαζαν ένα ζώο και έτρωγαν το κρέας ώμό. Ο ίδιος ό θεός ένσαρκωνόταν στο ζώο κι' ό άνθρωπος χάρις στην ώμοφαγία τον δεχόταν στο ίδιο του το είναι, γέμιζε από την δύναμή του και ύψωνόταν από την ανθρώπινη σφαίρα στη θεϊκή. Έδω ή πρωτόγονη τελετουργία μεταβάλλεται σε ένα μέσο με μυστικιστικό σκοπό, και έπειδή ή τελετουργία έδινε μια διέξοδο σ' αυτή την τάση, γι' αυτό ακριβώς ή λατρεία του Διονύσου είχε τόσο μεγάλη σπουδαιότητα στην ιστορία της Έλληνικής θρησκείας, θά ξαναμιλήσουμε γι' αυτή ή λατρεία πιό κάτω. Έδω άπλως σημειώνω την προέλευσή της στις πρωτόγονες τελετουργίες και ιδέες.

Η συνηθισμένη Έλληνική θυσία του ζώου έχει όρισμένες ιδιορρυθμίες, που άποδεικνύουν την άνεπάρκεια της παλιάς έξηγήσεως ότι πρόκειται για μια προσφορά στους θεούς. Το σφάγιο μεταφέρεται στη σφαίρα του ιερού δια μέσου μίας ειδικής καθοσίωσης — ακόμα και τα άχρηστα κρέατα είναι ιερά — άλλα δεν πέφτει στη μερίδα των θεών. Αντίθετα, παίρνουν μόνο ένα μικρό μέρος, τα κόκκαλα και λίγα κομματάκια κρέας διπλωμένα στην λιπώδη μεμβράνη. Τα καΐνε επάνω στον βωμό, οί πιστοί όμως διαλέγουν τα καλλίτερα κομμάτια και

γιορτάζουν σ' ένα θυτήριο γεῦμα, παρ' ὅλο πὺν πολλές φορές τὸ κρέας τοῦ σφάγιου δὲν πρέπει νὰ μεταφέρεται μακρυνὰ ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο καὶ πρέπει νὰ τρώγεται ἐπὶ τόπου πρὶν νυχτώση. Ἐχουν γίνεи προσπάθειες γιὰ νὰ ἐξηγήσουν αὐτὲς τὶς ἰδιορρυθμίες μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς τοτεμικῆς μεταλήψεως.¹⁵ Ὁ θεὸς ἐνσαρκωνόταν στὸ σφάγιο καὶ οἱ πιστοὶ ἔπαιρναν μέσα τους τὴ δύναμή του, δυναμώνοντας τὸν θεσμό τῆς σχέσεώς τους μὲ αὐτὸν, ἐπειδὴ ἔτρωγαν τὶς σάρκες τοῦ θυσιασμένου ζώου, δηλαδὴ τοῦ ἴδιου τοῦ θεοῦ. Ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς τοτεμικῆς ἐξηγήσεως στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀμφίβολη, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ πρωτόγονους ὅρους κάθε γεῦμα ἔχει ἱερὴ σημασία. Ὅποιος τρώγει καὶ πίνει μὲ τὴ συντροφιά ἀνθρώπων, ἐνώνεται μὲ αὐτοὺς μὲ ἓνα ἱερὸ δεσμό. Ἡ πρόσκληση σ' ἓνα γεῦμα σημαίνει πρόσκληση σὲ εἰρήνη καὶ προστασία. Ὁ Ὀδυσσεὺς παίρνει ἓνα ἐπίσημο ὄρκο στὸ τραπέζι τῆς φιλοξενίας. Στὴν ἱερώτερη μορφή γάμου στὴν ἀρχαία Ρώμη, τὴν *confarreatio*, οἱ δύο οἰκογένειες πὺν ἐνώνονταν ἔτρωγαν ψωμὶ μαζί. Οἱ θεοὶ συμμετεῖχαν στὴν κοινότητα τοῦ γεύματος κι' αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὴ θυσία πὺν κάνει ὁ Εὐμαιὸς στὴν Ὀδύσσεια. Ἀπὸ τὰ ἑπτὰ κομμάτια τοῦ σφάγιου οἱ παρόντες παίρνουν τὰ ἕξι, ὁ Ἑρμῆς καὶ οἱ νύμφες τὸ ἓνα. Ἐτσι τὸ κοινὸ γεῦμα γίνεται τὸ ἴδιο μιὰ μετάληψη πὺν ἐνώνει τοὺς συνδαιτυμόνες σὲ μιὰ κοινότητα. Οἱ θεοὶ παίρνουν κι' αὐτοὶ μέρος στὸ γεῦμα. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἐξήγηση τῆς θυσίας τοῦ ζώου σὰν μεταλήψεως εἶναι ἀναμφίβολα σωστή. Δὲν συμπεριλαμβάνει μόνο τὸ κρέας ἀπὸ τὸ σφάγιο, ἀλλὰ καὶ τὸ ψωμὶ καὶ τὸ κρασί, καὶ τὸ ζῶο καθιερῶνεται ὅπως τὸ ραίνουν μὲ λυωμένους σπόρους σιταριοῦ, πὺν εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔτρωγαν τὰ δημητριακὰ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους.

Ἡ ἰδέα τῆς μεταλήψεως βρίσκεται ἐπίσης στὴ ρίζα ὀρισμένων ἀναθημάτων. Συνήθως τὰ ἀφιερῶματα στοὺς θεοὺς τοποθετοῦνται μέσα στοὺς ναοὺς καὶ θεωροῦνται δῶρα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος εὐχεταὶ νὰ κερδίση τὴν εὐνοια τοῦ θεοῦ ἢ νὰ τοῦ δείξη τὴν εὐγνωμοσύνη του. Αὐτὸ εἶναι σωστὸ σὲ πολλές περιπτώσεις, ἰδιαίτερα σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, ἀλλὰ ὅμως παραδείγματα ἔχουν ἰδιορρυθμίες πὺν δὲν ἐξηγοῦνται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Τὸ συνηθισμένο δῶρο σ' ἓνα θεὸ ἰητήρ (= θεραπευτὴ), εἶναι ἓνα ὁμοίωμα τοῦ ἄρρωστου μέλους τοῦ σώματος. Πρόκειται γιὰ παράξενο δῶρο. Ἡ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ἡ εἰκόνα, ὅπως συμβαίνει συχνά, θεωρεῖται ὅτι παίρνει τὴ θέση τοῦ πράγματος πὺν παριστάνει. Τὸ ἄρρωστο μέλος ἀφιερῶνεται στὸν θεραπευτὴ θεό, ὥστε νὰ δεχθῇ τὴν θεραπευτικὴ του δύναμη. Τὸ ἀφιέρωμα τῶν μαλλιῶν ἐξηγεῖται πιθανῶς μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐφηβείας, ὅταν ἓνα κορίτσι παντρεύεται, ὅταν ὁ ἔφηβος γίνεται ἄνδρας, κόβουν καὶ ἀφιερώνουν σὲ κάποιο θεὸ μιὰ μπούκλα μαλλιά σὰν θρεπτήρια, ὅπως τὰ λένε συνήθως, δηλαδὴ ἓνα δείγμα εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴν ἀνατροφή τους. Συνήθως ἀφιερώνουν τὴν μπούκλα αὐτὴ σὲ ἓνα θεὸ ποταμοῦ ἢ σὲ μιὰ νύμφη πηγῆς τῆς περιοχῆς. Τὰ μαλλιά ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἄνθρωπο. Ἡ μπούκλα τὰ μαλλιά, γίνεται κτῆμα τῶν θεῶν, βάζει τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία καὶ τὴν φροντίδα τους.

Ὁ πρωτόγονος κόσμος τῶν ιδεῶν πὺν ἐξετάζομε ἔχει δύο ὄψεις, μιὰ θετική, μαγική, πὺν μὲ ὀρισμένες πράξεις προσπαθεῖ νὰ φέρη ὀρισμένα

ἀποτελέσματα καὶ μιὰν ἄλλη ἀρνητική, τὸ ταμπού, ποὺ ἀπαγορεύει βρισμένες πράξεις ἀπὸ φόβο μήπως βγούν σὲ κακό. Καὶ οἱ δύο εἶναι ὅψεις τῆς ἴδιας πίστεως στὴ «δύναμη», τῆς ὁποίας τὴν καταστρεπτικὴ ἐπίδραση ἐπιθυμεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποφύγη, ἐνῶ προσπαθεῖ νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὴν εὐεργετικὴ τῆς ἐπίδραση. Τὸ ταμπού εἶναι μιὰ γενικὴ ἀντίληψη ποὺ ἔχει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σὲ κάθε θρησκευτικὴ πράξη καὶ κατάσταση. Στὴν φύση τοῦ δὲν εἶναι παρὰ ἀπαγόρευση. Μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἀνυψωθῇ καὶ νὰ ἐκλεπτυνθῇ, ἂν ἀλλάξη καὶ ἀνυψωθῇ τὸ περιεχόμενό του. Οἱ ἀπαγορεύσεις τοῦ ταμπού εὐκόλα προσαρμόζονται σὲ μιὰ ὑψηλότερη θρησκεία, θεωροῦνται σὰν θέληση τῶν θεῶν καὶ ἐξυψώνονται σὲ κανόνες ἀγνότητος καὶ σεβασμοῦ γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θεῖο. Αὐτοὶ οἱ κανόνες διατηροῦν τὸν τελετουργικὸν τοὺς χαρακτηρὰ, ὅμως κατ' ἀρχὴν στρώνουν τὸν δρόμον γιὰ μιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ τῆς αἰτίας τῆς ὁποίας ἡ ἀφετηρία εἶναι ὁ φόβος τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ τὸ τελικὸ τῆς στάδιο εἶναι ἡ ἀφύπνιση τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Τὸ ταμπού γεννᾷ τις ἱερὲς τελετουργίες μὲ μόνον σκοπὸ τὸ διώξιμον κάποιου μιάσματος ἢ τὴν ἐξιλέωση γιὰ κάποιο σφάλμα, καὶ μόνον λίγες ἀπ' αὐτὲς τις τελετουργίες ἔχουν κάποιο εἰδικὸν χαρακτηρὰ. Τὸ ἀντίθετον εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν θετικῶν μαγικῶν τελετουργιῶν, ποὺ εἶναι, τόσο εἰδικευμένες ὅσο καὶ ποικίλες. Μιὰ πολὺ εἰδικευμένη τελετουργία εἶναι πολὺ δυσκολώτερον νὰ ἀλλάξη καὶ γι' αὐτὸ οἱ μαγικὲς τελετουργίες διατηροῦνται στὴν ἀρχικὴν τοὺς μορφὴν μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὑψηλότερης θρησκείας, μόνον ποὺ τὸ μαγικὸν κίνητρο ξεχνιέται καὶ ἡ παράδοσις καὶ οἱ προσταγὰς τῶν θεῶν παίρνουν τὴν θέσιν τοῦ. Τότε δημιουργοῦνται τὰ αἰτιολογικὰ παραμύθια γιὰ νὰ ἐξηγήσουν ἔθιμα ποὺ δὲν γίνονται πιά καταληπτὰ.

Ἔτσι ἡ πίστις στὴ μαγεία χάνεται ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν θρησκείαν, ἂν καὶ οἱ ἱεροτελεστίες ἐπάνω στίς ὁποῖες δημιουργήθηκε ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν. Μὲ αὐτὴν χάνονται καὶ οἱ λειτουργοὶ τῆς. Ἄνθρωποι προικισμένοι μὲ μαγικὰς ἱκανότητες λείπουν ὁλοφάνερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ σὲ ἄλλους λαοὺς ἀφθονοῦν. Δὲν ὑπάρχουν μάγοι καὶ μὲ μεγάλη δυσκολία βρίσκουμε σὲ κάποιο Ὀμηρικὸ χωρίο¹⁶ ἵχνη τοῦ πρωτόγονου βασιλιᾶ - θεοῦ, ποὺ χάρις στὴ δικαιοσύνην τοῦ, ἡ γῆ τρέφει τὰ σιτηρά, τὰ δέντρα φορτώνονται μὲ καρπούς, οἱ προβατίνες γεννοῦν, ἡ θάλασσα δίνει ψάρια καὶ οἱ ἄνθρωποι εὐτυχοῦν. Ὁ μῦθος τοῦ Σαλμονέα ποὺ ζητοῦσε νὰ μιμηθῇ τὴν ἀστραπὴν καὶ τὸν κεραυνό, θεωρήθηκε ὅτι περιέχει μιὰ ἀνάμνησιν τοῦ παλαιοῦ βροχοποιοῦ μάγου καὶ βασιλιᾶ συνάμα. Ἡ ἀπουσία μάγων ὀφείλεται ἐν μέρει σὲ ἓνα εἰδικὸν γνῶρισμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, ποὺ ἀρνιόταν νὰ ὑπαταχθῇ στὴν δεισιδαιμονίαν, τὴν μαγείαν καὶ τοὺς ἱερατικούς κανόνες. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλος λόγος: βρίσκεται στοὺς πατριαρχικοὺς θεσμοὺς τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους, κάθε ἀρχηγὸς οἰκογένειας ἦταν ὁ ἴδιος ἱερέας καὶ μάγος. Αὐτὸ ἐμπόδισε τὴν ἐξειδίκευσιν τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τὴν συσσώρευσιν ἰσχύος καὶ κύρους στὰ χέρια τῶν εἰδικῶν ἀντιπροσώπων τῆς.

Οἱ μαγικὲς τελετουργίες πέρασαν στὴ λατρεία τῶν θεῶν καὶ ἔγιναν ἱερὲς τελετές. Ἀπὸ ἐκεῖ συμπεραίνομε — καὶ τὸ λέμε μὲ βεβαιότητα — ὅτι πολλὰ ἀπὸ

τις ιερές τελετουργίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινότερη ἀπὸ αὐτὲς, τὴν θυσία ζώου, εἶναι παλαιότερες ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Στὴν πραγματικότητα, οὔτε ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος στὰ Θαργήλια, οὔτε ἡ μαγεία τῆς βροχῆς στὸ Λυκαῖο ὄρος, οὔτε τὸ ἱερὸ κλωνάρι, οὔτε ἡ πανσπερμία καὶ ἀνάλογες τελετουργίες, προϋποθέτουν κανένα θεό. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ τελετουργίες εἶναι «προ-θεϊστικές». Πρόκειται γιὰ ἕνα *opus operatum*, πὺν λειτουργεῖ μόνο τοῦ μέσα στὸ πλαίσιο του, χωρὶς τὴν ἐπέμβαση καμμιᾶς ἀνθρωπομορφικῆς θεότητας.

Ἄν ἔξετασῶμε τὰ Ἑλληνικὰ ἱερατικὰ ἔθιμα καὶ εἰδικὰ αὐτὰ πὺν ἐπανέρχονται κάθε χρόνο σὲ ὁρισμένες ἐποχὲς τοῦ ἔτους, βρίσκομε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ αὐτῶν τῶν προθεϊστικῶν, μαγικῶν συνηθειῶν. Συνδέονται ἰδιαίτερα μὲ τὴν γεωργία, πὺν στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους πρέπει νὰ ἦταν ἡ σπουδαιότερη ἢ τουλάχιστον μιὰ ἀναγκαία πηγὴ πόρων ζωῆς. Ἡ γεωργία ἀκολουθεῖ τὶς ἀλλαγὲς τοῦ χρόνου καὶ ὅλες τῆς οἱ φάσεις χρειάζονται τὴν προστασία κάποιας δυνάμεως: ὅταν οἱ σπόρος μπαίνει στὴ γῆ, ὅταν τὰ στάχυα ὀρθώνονται καὶ ὠριμάζουν γιὰ τὸ θερισμό, ὅταν τὰ θερίζουν, τὰ ἀλωνίζουν καὶ τὰ μαζεύουν σὲ δέματα, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρῶμε τὸ ἴδιο τὸ σιτάρι. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης¹⁷ βρῆκε τὴν ἀρχὴ τῶν ἐορτῶν στὴ γεωργία καὶ ἔχει δίκιο στὶς βασικὲς γραμμὲς. Οἱ χωρικοὶ εἶναι στὴ θρησκεία τοὺς ἀκόμα πιὸ συντηρητικοὶ ἀπὸ ὅ,τι εἶναι στὶς μεθόδους καλλιέργειας. Γι' αὐτὸ προθεϊστικές, μαγικὲς ἱεροτελεστίες βρίσκονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀκριβῶς στὶς γεωργικὲς γιορτὲς — τὰ Θεσμοφόρια, τὰ Θαργήλια, τὰ Ὀσχοφόρια, τὰ Πυανόψια καὶ πολλὲς ἄλλες πὺν δὲν ἀναφέρῶμε ἐδῶ, ἀλλὰ πὺν δὲν τὶς ξεχνᾶμε. Αὐτὲς οἱ ἱεροτελεστίες εἶναι σχετικὲς μὲ τὶς ἀλλαγὲς τῶν ἐποχῶν καὶ ἔτσι γεννιέται ἕνας κύκλος ἐορτῶν. Ἀργότερα αὐτὸς ὁ κύκλος φέρνει μαζί του τὴν ρύθμιση τοῦ ἡμερολογίου.

Ὁ δεῦτερος σημαντικὸς τομέας τῆς πρωτόγονης θρησκείας εἶναι ἡ σχέση μὲ τὸν κόσμον τῶν νεκρῶν. Ἐδῶ, λίγο πρὶν ἀρχίσῃ ἡ ἱστορικὴ περίοδος, ἔγινε μιὰ μεγάλη ἀλλαγὴ γιὰ τὴν ὁποία ἔχομε ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα: Ἡ καύση τῶν νεκρῶν πῆρε τὴ θέση τοῦ ἐνταφιασμοῦ.¹⁸ Κατὰ τὴν Κρητομυκηναϊκὴ περίοδο ἔθαβαν τοὺς νεκρούς. Οἱ πρῶτοι μετανάστες υἱοθέτησαν τὰ ἔθιμα ταφῆς τοῦ τόπου αὐτοῦ, ἀλλὰ μὲ τὸ τελευταῖο καὶ πιὸ ἰσχυρὸ κύμα μεταναστεύσεως, τοὺς Δωριεῖς, ἡ καύση τῶν νεκρῶν κέρδισε ἔδαφος. Εἶναι πιθανὸ λοιπὸν ὅτι πρέπει νὰ δοῦμε σ' αὐτὴν, τὴν μέθοδο πὺν οἱ Ἕλληνες μετανάστες χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τοὺς νεκρούς τους. Ἀρμόζει ἄλλωστε σ' ἕνα ἡμι-νομαδικὸ λαό, ὅπως νομίζομε πῶς ἦταν. Στὴν ἀλλαγὴ τῶν νεκρικῶν ἐθίμων ἔχομε συχνὰ τὴν συνήθεια νὰ βλέπωμε τὴν ἔκφραση μιᾶς βαθειᾶς ἀλλαγῆς στὶς ἀπόψεις τὶς σχετικὲς μὲ τοὺς νεκρούς. Ἀσφαλῶς αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ εἶχε κάποια ἐπίδραση, — θὰ ξαναμιλήσωμε γι' αὐτὸ, ὅταν φθάσωμε στὴν Ὀμηρικὴ θρησκεία — στὸ σύνολό της ὅμως ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἐπιβεβαιώνεται στὴν Ἑλλάδα, ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνωμε γιὰ τὴν ἀκρίβειά της ἀπὸ γνωστὲς συνήθειες καὶ πεποιθήσεις. Ἀλλὰ θὰ πάρῶμε τὰ πράγματα μὲ τὴν σειρὰ τους.

Τὸ πιὸ πρωτόγονο καὶ οὐσιῶδες στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀπλὴ πίστη στὴν συνεχιζόμενη ζωὴ τῶν νεκρῶν στὸν τάφο, ἀπ' ὅπου κάποτε σηκώνονται σὲ πλήρη

σωματική μορφή για να βοηθήσουν τους φίλους τους και να τιμωρήσουν τους έχθρους τους, όπως κάνουν οί πολιοῦχοι ἥρωες. Έχομε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους χρόνους μιὰ σειρὰ ἀπὸ χαρακτηριστικὲς ἱστορίες σχετικὲς μὲ φαντάσματα.¹⁹ Ἡ πιὸ γνωστὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ διηγεῖται ὁ Γκαῖτε στὸ ποίημά του «Ἡ Νύφη τῆς Κορίνθου». Ὁ Πλίνιος ὁ νεώτερος, ἀναφέρει γιὰ ἓνα σπῆτι στὴν Ἀθήνα ὅπου παρουσιάστηκε τὸ φάντασμα ἑνὸς κάτισχνου καὶ ἀναμάλλιαγρου γέρου μὲ χειροπέδες κι' ἔδιωξε μακριὰ τοὺς κατοίκους. Ὅταν ἔσκαψαν στὸν κῆπο ὅπου εἶχε ἐξαφανιστῇ τὸ φάντασμα, βρῆκαν ἓνα σκελετὸ ἀλυσόδετο. Τέτοιες ἱστορίες δὲν εἶναι μὲ κανένα τρόπο ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἡ πρόληψη γεννάει: ἐκφράζουν τὴν πρωταρχικὴ λαϊκὴ πίστη ποὺ ξεπηδάει ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ βάθη. Δὲν θὰ ἀναφέρω τὰ φαντάσματα τῆς τραγωδίας, ὅπου εἶναι κάτι τὸ συνηθισμένο ἢ ἐμφάνιση πνευμάτων μὲ ἀνθρώπινη μορφή. Ὁ Ἀριστοφάνης, ὅμως, ἀναφέρει κάπου γιὰ μιὰ γριὰ γυναικὰ ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὸν τάφο καὶ τὸ παλιότερο φορκλόρ γνωρίζει τέτοιες μορφές, παρ' ὅλο ποὺ τὶς ἀποκαλεῖ ἥρωες. Οἱ κάτοικοι τῆς Τεμέσης εἶχαν λιθοβολήσει ἓναν ἀθλητὴ ποὺ εἶχε βιάσει μιὰ κοπέλλα. Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ὀργή του, ἔπρεπε νὰ θυσιάσουν σ' αὐτὸν κάθε χρόνο μιὰ κοπέλλα, ὥσπου ὁ πυγμάχος Εὐθυμος τὸν νίκησε σὲ πάλῃ καὶ τὸν πέταξε στὴ θάλασσα. Στὴν Ἀθήνα, πίστευαν ὅτι τὸ φάντασμα τοῦ Ὀρέστη συνήθιζε νὰ περπατᾷ, τὴ νύχτα, ληστεύοντας καὶ χτυπώντας ὅποιον συναντοῦσε. Ἐνα ἀνάλογο μοτίβο ὑπάρχει στὸν παλιὸ μῦθο τοῦ Πρωτεσίλαου καὶ τῆς Λαοδάμειας. Ὑπῆρχε μιὰ βάρβαρη πρωτόγονη συνήθεια ὁ μ α σ χ α λ ι σ μ ό ς, ὅπου ὁ φονιάς ἔκοβε τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια τοῦ θύματος, τὰ ἔδενε μὲ ἓνα σχοινὶ καὶ τὰ περνοῦσε γύρω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τοῦ πτώματος. Σκοπὸς του ἦταν νὰ ἐμποδίσῃ τὸν νεκρὸ νὰ ἐκδικηθῇ, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Αὐστραλὸς ἰθαγενὴς κόβει τὸν ἀντίχειρα τοῦ σκοτωμένου, ὥστε τὸ πνεῦμα του νὰ μὴ μπορῇ νὰ ρίξῃ τὸ κοντάρι του στὸν φονιά του.

Ἐνα σπουδαιότερο γνῶρισμα εἶναι ὅτι τὰ ταφικὰ ἔθιμα καὶ ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν ἐκφράζουν τὴν ἴδια ιδέα.²⁰ Στους Μυκηναϊκοὺς χρόνους τοποθετοῦσαν ὅπλα καὶ κοσμήματα, τροφὲς καὶ οἰκιακὰ σκεύη στὸν τάφο τοῦ νεκροῦ, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ συνεχίσῃ τὴ ζωὴ τοῦ ὅπως καὶ πρὶν. Λένε συχνὰ ὅτι στὸν τύμβο ἐπάνω στους λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν βρέθηκαν κόκκαλα θυσιασμένων δούλων ποὺ εἶχαν ἀναγκασθῇ νὰ συνοδεύσουν τοὺς ἀφέντες τοὺς στὸν θάνατο. Αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό. Αὐτὰ τὰ ἀνθρωπινὰ λείψανα ἀνήκουν σὲ τάφους ἀπὸ τὸ Μεσοελλαδικὸ νεκροταφεῖο στὸν ἴδιο χῶρο. Ὅμως οἱ εἰκόνες ζώων καὶ ἀνθρώπων ποὺ βρέθηκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ στους Μυκηναϊκοὺς τάφους, ἔχουν τὴν ἴδια ἀποστολὴ μὲ τὰ Αἰγυπτιακὰ ushebtis, νὰ ὑπηρετοῦν τὸν νεκρὸ στὸν ἄλλο κόσμο. Στὸν Ὅμηρο ὑπάρχει μιὰ περίφημη ἀνάμνηση ἀπ' αὐτὰ τὰ παλαιότερα ἔθιμα ταφῆς, ὅταν ὁ Ἀχιλλέας θυσιάζῃ στὴν πυρὰ, ὅπου καίγεται ὁ Πάτροκλος, δώδεκα Τρῶες αἰχμαλώτους, καθὼς καὶ ἄλογα, σκύλους, βῶδια, καὶ πρόβατα. Οἱ μεγάλοι ἀμφορεῖς, ποὺ στόλιζαν τοὺς τάφους τῆς ἐποχῆς τοῦ Διπύλου, δὲν ἔχουν πυθμένα. Οἱ προσφορὲς ποὺ ἔρριχναν μέσα κυλοῦσαν μέχρι τὸν τάφο. Ἀν θυσίαζαν ἓνα ζῶο, τὸ αἷμα του κυλοῦσε σὲ μιὰ τρύπα στὴ γῆ καὶ τὸ σῶμα του καιγόταν. Ἐδιναν καὶ γεύματα ἐπάνω στὸν τάφο. Ὀνομάζονταν «δ α ῖ τ ε ς» «ἐ

ν ν ο μ ο ι», τραπέζια πού προσφέρονταν από τὸν νόμο καὶ τὸ ἔθιμο. Οἱ νεκροὶ εἶναι ε ὕ δ ε ι π ν ο ι, καλοφαγωμένοι. Καμμιά φορὰ οἱ ταφόπετρες ἔχουν τὸ σχῆμα τραπεζιοῦ. Ἀργότερα βρίσκομε σωλῆνες πού ὁδηγοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τάφου στὴν τεφροδόχο ὑδρία. Ἡ ἀποτεφρώση δὲν μπορούσε νὰ νικήσῃ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ νεκρὸς στὸν τάφο του χρειαζόταν νὰ ἐφοδιάζεται μὲ ὑλικὴ τροφὴ καὶ ποτό. Ἀκόμα καὶ οἱ ἀνώνυμοι νεκροὶ πού κανεὶς δὲν τοὺς θυμόταν πιά, ἔπρεπε νὰ πάρουν τὸ μερίδιό τους. Μιὰ φορὰ τὸ χρόνο γινόταν ἡ γιορτὴ τῶν ψυχῶν. Οἱ νεκροὶ ἐπισκέπτονταν τὰ σπίτια καὶ τοὺς καλωσόριζαν μὲ «πανσπερμία». Στὸ τέλος τῆς γιορτῆς τοὺς ζητοῦσαν νὰ ξαναχαθοῦν πάλι. Βρίσκομε τὴν ἴδια γιορτὴ, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις μὲ τὴν ἴδια μορφή, στοὺς περισσότερους Ἀρίους λαοὺς ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς ὡς τοὺς Εὐρωπαίους. Θὰ ἦταν περίεργο, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἐδῶ καμμιά σχέση. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὰ ἔθιμα ἡ ζωὴ τῶν νεκρῶν εἶναι μιὰ συνέχεια τῆς ζωῆς τους στὸν ἐπάνω κόσμος. Κάθε νύχτα μπορούσε νὰ ἀκουσθῇ ἡ κλαγγὴ τῶν ὄπλων καὶ τὸ χλιμίντρισμα τῶν ἀλόγων γύρο στὸν τύμβο τῶν Μαραθανομάχων. Ἡ Ν έ κ υ ι α στὴν Ὀδύσεια διασώζει τὴν ἴδια ἀντίληψη, ἀλλὰ τὴν ἔχει μεταφέρει ἀπὸ τὸν τάφο στὸν κάτω Κόσμο. Ὁ Μίνως ἐκεῖ εἶναι ἀκόμα βασιλιάς πού δικάζει τοὺς ὑπηκόους του, καὶ ὁ Ἀγαμέμνωνας ἐμφανίζεται μὲ τὴν βασιλικὴ του συνοδεία, πού εἶχε πεθάνει τὸν ἴδιο καιρὸ μὲ αὐτόν.

Αὐτὴ ἡ βασικὴ ἐνότητα τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει μετὰ θάνατον, διαλύθηκε πολὺ νωρίς. Ἀναμφίβολα ὑπάρχει σ' ὅλους τοὺς λαοὺς μιὰ ἀντίληψη τῆς ψυχῆς μὲ τὴν μιὰ ἢ μὲ τὴν ἄλλη μορφή, πάντως παράλληλα μ' αὐτήν, ἡ ιδέα τοῦ φαντάσματος ἐξακολουθεῖ ἐπίμονα νὰ ὑπάρχει. Στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀντιλήψεις τῆς ψυχῆς, πού ἀμφιρρέπουν, ὅπως πάντα, ἀνάμεσα σὲ μιὰ δύναμη ζωῆς καὶ ἓνα ἀπείκασμα. Πιο κοντὰ στὴ δύναμη ζωῆς ἔρχεται ἡ «ψ υ χ ῆ» πού κάποτε θὰ σήμαινε «ἀναπνοή», ἀλλὰ κατέληξε νὰ σημαίνει «πνεῦμα». Ἡ ψυχὴ σὰν ἀπείκασμα τοῦ ἀνθρώπου περιστάνεται μὲ μιὰ χονδροειδῆ μορφή, συχνὰ σὰν κάποιο ζῶο. Τὸ φίδι εἶναι τὸ συνηθισμένο ζῶο τῆς ψυχῆς, τὸ πουλὶ ὅμως εἶναι σχεδὸν ἐξ ἴσου κοινό. Ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀριστεά πέταξε ἀπὸ τὸ στόμα του σὰν κοράκι. Σὲ ἀλληγορικὲς παραστάσεις τὸ πουλὶ - ψυχὴ εἶναι πολὺ συχνό. Καμμιά φορὰ παίρνει μισοανθρώπινη μορφή. Αὐτὸς εἶναι ὁ τύπος πού, μέσα ἀπὸ τὸ παραμῦθι τῶν Σειρήνων στὴν Ὀδύσεια, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ μιὰ τελείως διαφορετικὴ ἄποψη. Ἡ μορφή πού οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζαν ε ἰ δ ω λ ο καὶ πού εἶναι ἡ κλασσικὴ παράσταση τῆς ψυχῆς, εἶναι ἓνας συμβιβασμὸς ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς τύπους. Εἶναι μιὰ σκιώδης εἰκόνα τοῦ νεκροῦ, πού παριστάνεται στὴν τέχνη σὰν μιὰ πολὺ μικρὴ καὶ φτερωτὴ μορφή. Ἐχει δανεισθῇ τὴ φυσικὴ ὁμοιότητα ἀπὸ τὸ φάντασμα, τὴν ἐλαφράδα του ἀπὸ τὴν ψυχὴ - πνοὴ καὶ τὰ φτερὰ ἀπὸ τὴν ψυχὴ - πουλί. Ἡ εἰσαγωγή τῆς ἀποτεφρώσεως μπορεῖ νὰ προώθησε μιὰ περισσότερο πνευματικὴ ἀντίληψη τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν λατρεῖα τῶν νεκρῶν εἶχε ἐκπληκτικὰ μικρὴ ἐπίδραση. Ἡ λατρεῖα αὐτὴ συνεχίστηκε μὲ τὶς ἴδιες μορφές, γιατί βασιζόταν στὴν πίστη τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ νεκροῦ σὲ ἐντελῶς σωματικὴ μορφή.

Ἡ ἰσότητα στὸν θάνατο εἶναι κι' αὐτὴ μιὰ χίμαιρα. Ἀκόμα πιὸ πολὺ ἀπὸ σήμερα ἦταν ἔτσι σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ ἄνθρωποι πίστευαν στὴ συνέχιση τῆς δυνάμεως τῶν νεκρῶν. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ ἦταν ἐξ ἴσου ἀσήμαντος στὴν ζωὴ καὶ στὸν θάνατο. Τὸν ξεχνοῦσαν γρήγορα κι' οἱ δικοί του. Ὁ βασιλιάς ὅμως ἦταν βασιλιάς καὶ στὸν τάφο. Ἡ δύναμή του δὲν λιγόστευε ἀπὸ τὸν θάνατο, ἀπλῶς μεταφερόταν σὲ μιὰ σφαῖρα ὅπου τὸν σέβονταν περισσότερο. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα εἶναι οἱ μάρτυρες τῆς συνεχίσεως τῆς ταφικῆς λατρείας σὰν ὑλικῆς ἐκφράσεως αὐτῆς τῆς δυνάμεως καὶ πίστεως. Πρέπει νὰ συμπεράνωμε ὅτι, ἐνῶ τὸν κοινὸ ἄνθρωπο τὸν θυμόνταν μετὰ θάνατον μόνον οἱ πιὸ δικοί του καὶ οἱ πιὸ ἀγαπητοί του ἄνθρωποι, ὁ βασιλιάς ἦταν σεβαστὸς ἀπὸ ὅλον τὸν λαό του στὴ ζωὴ ὅπως καὶ στὸν θάνατο. Ἡ ταφικὴ του λατρεία ἀφοροῦσε ὄχι μόνον τὴν οἰκογένειά του, ἀλλὰ καὶ ὅλον τὸν λαό.

Ἐδῶ βρίσκεται τὸ κλειδί τῆς Ἑλληνικῆς λατρείας τῶν ἡρώων. Γεννήθηκε ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ πιθανὸν νὰ δυνάμωσε ἀπὸ τὶς πατριαρχικὲς ἀρχὲς τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν καὶ νὰ ξαπλώθηκε σὲ ἓνα εὐρύτερο κύκλο χάρις στὴν αὐτοεκτίμηση τῶν πανίσχυρων οἰκογενειῶν. Γιατί οἱ κοινωνικὲς συνθήκες, ποὺ βασίζονται στὴν ἰδέα τῆς συγγένειας καὶ τῆς οἰκογένειας, βρίσκουν τὴν θρησκευτικὴ τους ἐκφραση στὴ λατρεία τῶν προγόνων. Ἡ λατρεία τοῦ ἥρωα δὲν εἶναι ἀρχικὰ τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ λατρεία ἑνὸς νεκροῦ ποὺ δὲν ἀνήκει μόνον σὲ μιὰ οἰκογένεια, ἀλλὰ σ' ὅλο τὸν λαό. Ἄν ἀνατρέξωμε στὴν Ἑλληνικὴ περίοδο τῶν ἱπποτῶν, μπορούμε νὰ καταλάβωμε πῶς ἀρχικὰ καθὼς καὶ στὸν Ὅμηρο, ἡ λέξη ἡ ρ ω ς σημαίνει ἀριστοκράτης ἢ πρίγκιπας. «Ἀφέντης» εἶναι ἡ καλλίτερη μετάφραση, ἂν ἐννοήσωμε μὲ αὐτὴ τὴν λέξη ἓνα ἄνθρωπο ποὺ ἀνήκει στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ δοῦμε πῶς τὸ ἄλογο, τὸ σύμβολο καὶ τὸ καμάρι τῆς ἀριστοκρατίας, ἔγινε τὸ σύμβολο τοῦ ἥρωα²¹ καὶ τοποθετεῖται ἐπάνω στὴν ταφόπετρα ὅπως σήμερα τὰ ὅπλα. Ἡ λατρεία τῶν ἡ ρ ὠ ὠ ν γεννήθηκε ἀπὸ τὴν πίστη στὴν συνεχιζόμενη σωματικὴ ὑπαρξη μετὰ θάνατον ἑνὸς ἰσχυροῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἥρωας δρᾷ ἀπὸ τὸν τάφο του καὶ μόνον ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται τὰ κόκκαλά του. Ἡ δύναμή του εἶναι ἀλληλένδετη μὲ τὰ φυσικὰ του λείψανα. Ἡ λατρεία τῶν ἡρώων ἀπορρόφησε ξένα στοιχεῖα, ὅμως κατὰ βάθος πρόκειται γιὰ τὴ λατρεία ἰσχυρῶν νεκρῶν ποὺ ἡ δύναμή τους ἐξαπλώνεται στὸ σύνολο τῆς χώρας τους καὶ σ' ὅλο τὸν λαό τους. Ἄν παραμερίζαμε τὴν γενικὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων γιὰ τοὺς ἥρωες καὶ τὴ λατρεία τους, θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε τὴν ἀπόδειξη τῶν παραπάνω συμπερασμάτων στὴν ἴδια τὴν φύση τῆς λατρείας, ποὺ εἶναι μιὰ συνέχιση καὶ διάδοση τῆς παλιᾶς λατρείας τῶν νεκρῶν. Ἔτσι ἡ βάση τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας σχηματίζεται ἀπὸ παγκόσμιες ἰδέες σχετικὲς μὲ τοὺς νεκρούς, ποὺ πρέπει νὰ τρέφονται καὶ νὰ τιμῶνται ἀπὸ τοὺς ζωντανούς καὶ ποὺ σηκώνονται ἀπὸ τοὺς τάφους τους γιὰ νὰ βοηθήσουν καὶ νὰ ἐκδικήσουν τοὺς συγγενεῖς τους, καὶ ἀπὸ ἰδέες ποὺ ἀφοροῦν τὴν δύναμη ποὺ πληροῖ τὰ πάντα, ἀπειλώντας τοὺς ἀνθρώπους μὲ κινδύνους ποὺ αὐτοὶ προσπαθοῦν νὰ ἀποφύγουν, ἀλλὰ καὶ δίνοντάς τους τὰ καλὰ ποὺ ἐπιζητοῦν. Μιλήσαμε κιόλας γιὰ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ πῆραν αὐτὲς οἱ ἰδέες σὰν ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως

στοὺς θεοὺς. Σ' αὐτὴ τὴν πίστιν, δηλαδή τὸ θρησκευτικὸ στρῶμα ποὺ ἐπικάλυψε καὶ ἀναμίχθηκε μὲ τὸ κατώτερο, θὰ στρέψωμε τώρα τὴν προσοχή μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εἰδικώτερα ὁ S. Reinach σὲ διάφορα δοκίμια ἀνατυπωμένα στὸ βιβλίον τοῦ *Cultes, Mythes et Religions*, 5 τόμοι.
2. Jane Harrison, *Themis, A Study of the Social Origins of Greek Religion*.
3. Ἡ λέξις φῶς ἐλάχιστα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς συγγραφεῖς μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, παρ' ὅλο ποὺ τὸ φῶς ἔπαιζε μεγάλο ρόλο στὶς μαγικὰς τελετές. Λέξεις μὲ πιὸ συγκεκριμένη σημασία εἶναι συνήθεις: *πνοή*, *πνεῦμα* (= φύσημα), *ἀπόρροια* (= ἐκροή). Βλέπε τὸ βιβλίον μου *Greek Piety*, σελ. 107.
4. Th. Wachter, *Reinheitsvorschriften im griechischen Kult*, RGW, IX, 1. Πρβλ. ἐπίσης ὁρισμένα μέρη τοῦ βιβλίου τοῦ Rohde, *Psyche*.
5. Syll. inscr. graec. 3η ἐκδοσις, 982, 983, κλπ.
6. Πολύβιος, IV, 21, 8 καὶ ἐξῆς.
7. Πλούταρχος, *Praec. ger. reip.* 814.
8. O. Weinreich, *Antike Heilungswunder*, RGW, VIII, 1.
9. Βλέπε τὸ βιβλίον μου *Griech. Feste*, σελ. 105 καὶ ἐξῆς.
10. Τὸ κείμενον ἀναφέρεται στὴν περιγραφὴ τοῦ Τζέτζη γιὰ τὸ ἔθιμον στὴν Κολοφώνα. Σὲ ἄλλες πόλεις ἐδιώχναν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τὸν *φάρμακὸ* ὅπως τὸν ἀποδιοπομπαῖο τράγο. Βλέπε τὸ βιβλίον μου *Gesch. d. Griech. Rel.*, I, σελ. 97 καὶ ἐξῆς.
11. Βλέπε τὸ ἄρθρον μου *Die Prozessionstypen im Griechischen Kult*, AJ, XXXI, 1916, σελ. 319 καὶ ἐξῆς.
12. Τὸ περισσότερον ὕλικόν γιὰ τὶς ἐπόμενες παραγράφους ὑπάρχει στὸ βιβλίον μου *Griech. Feste*, πρβλ. L. Deubner, *Attische Feste*, 1932.
13. Βλέπε τὸ ἄρθρον μου, *Fire Festivals in Ancient Greece*, JHS, XLII, 1923, σελ. 144 καὶ ἐξῆς.
14. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ μαστιγώματος τῶν ἀγοριῶν στὴ Σπάρτη, ποὺ δίνει τὸ κείμενον, προκαλεῖ σοβαρὰς ἀμφιβολίας. Βλέπε τὸ βιβλίον μου *Gesch. d. Griech. Rel.* I, σελ. 458 καὶ ἐξῆς.
15. W. Robertson Smith, *The Religion of the Semites*.
16. Ὀδύσσεια, τ 111 καὶ ἐξῆς.
17. Ἡθικὰ Νικομάχεια, 1160^α.
18. Σχετικὰ μὲ τὸν ἐνταφιασμὸ καὶ τὴν ἀποτέφρωση, βλέπε H. L. Lorimer, *Pulvis et umbrā*, JHS, LIII, 1933, σελ. 161 καὶ ἐξῆς.
19. Συγκεντρωμένες ἀπὸ τὸν Gollison Morley *Greek and Roman Ghost Stories* καὶ ἀπὸ τὸν P. Wendland, *Antike Geister und gespenstergeschichten* (Festschrift der Schlesischen Gesellschaft Volkskunde zur Jahrhundertfeier der Universität Breslau, 1911, σελ. 33 καὶ ἐξῆς.
20. Βλέπε τὰ κεφάλαια: *Die Heroen* καὶ *Der Seelen Kultus* στὸ βιβλίον τοῦ Rohde: *Psyche*. P. Foucart, *Le culte des eros chez les Grecs* (Memoires de l'Academie des Inscriptions, XLII, 1918). L.R. Farnell, *Greek Hero cults and Ideas of Immortality*.
21. Γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ τὴν συνηθισμένη χθόνια ἀντίληψιν τοῦ ἀλόγου ποὺ τελευταῖα ἀνέπτυξε ὁ L. Malten, *Das Pferd im Toenglauben*, AJ, XXIX, 1914, σελ. 179 καὶ ἐξῆς.

IV ΘΕΟΙ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

Τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ «δύναμη» καὶ τὶς «δυνάμεις» δὲν εἶναι μεγάλο, οὔτε μεγαλύτερο ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἐνικὸ καὶ τὸν πληθυντικὸ τῆς λέξεως. Ὅμως αἰσθανόμαστε ἀμέσως τὴν ἀλλαγὴ σημασίας, ὅταν ἡ λέξη εἶναι στὸ πληθυντικὸ. Ἡ ἀδιαίρετη, ὁμοιογενὴς ροὴ τῆς δυνάμεως, ποὺ ξεπετάγεται μπροστὰ καὶ ἐκφράζεται μὲ ἀτομικὲς ἐκδήλωσεις, χωρίζεται σὲ διαφοριετικὰ κέντρα δυνάμεως. Ὁ ἄνθρωπος προβάλλει τὸ συνειδητὸ καὶ βουλευτικὸ ἐγὼ του στὸν κόσμον ποὺ τὸν τριγυρίζει. Ἐτσι πρέπει νὰ κάνη, γιατί μόνο ἀναλογικὰ μπορεῖ νὰ φθάσῃ σὲ ὅποιαδήποτε γνώση ὅσων κρύβονται πίσω ἀπὸ τὸ φαινόμενα εἴτε αὐτὰ εἶναι πραγματικά, εἴτε τὰ φαντάζεται, καὶ ἡ πρώτη ἀναλογία εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς του. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀποδίδει στὶς δυνάμεις αἴσθημα, βούληση καὶ σκοπὸ. Ὡς ἐκείνη τὴν ὥρα οἱ δυνάμεις δὲν ἔχουν τίποτα τὸ προσωπικὸ — ἀκόμα λιγώτερο κάτι τὸ ἀνθρωπόμορφο, ὅταν ὅμως παρουσιάζουν τὶς ἴδιες ψυχικὲς ιδιότητες μὲ τὸν ἄνθρωπον τείνουν νὰ γίνουν ὅπως καὶ αὐτός. Οἱ Κήρες, ὅπως ὀνομάζουν οἱ Ἕλληνες συχνὰ τὶς δυνάμεις ποὺ ἀσκοῦν βλαβερὴ ἐπίδραση στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, παρομοιάστηκαν μὲ βάκιλλους.¹ Ἡ σύγκριση εἶναι διαφωτιστικὴ, ἂν καὶ ἡ ὁρθότητά της εἶναι ἀμφίβολη. Ἡ ὅλη ὑπόθεση ἀνήκει μᾶλλον στὸν τομέα τῆς σημασιολογίας παρὰ στὴν ἱστορία τῆς θρησκείας.

Στὴ συνέχεια θὰ προσπαθῶ νὰ ὑποδείξω ἵχνη τῆς ιδέας τῆς δυνάμεως. Παραμερίστηκε ἀπὸ τὸν ἰσχυρὰ ἀνεπτυγμένο ἀνθρωπομορφισμό ποὺ ἄλλαξε καὶ τὶς δυνάμεις. Αὐτὲς λέγονταν δαίμονες ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Οἱ δαίμονες ἔγιναν οἱ περισσότεροὶ προσωπικοί, ἀνθρωπομορφικοὶ καὶ ἡ λέξη δαίμων μπορεῖ ἐπίσης νὰ δηλώνῃ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους θεοὺς. Δαιμονικὰ ἵχνη στὶς τελετουργίες εἶναι ἐξαρετικὰ σπάνια, ἢ ἀνταλλαγὴ ὅμως τῶν ρούχων ἀπὸ τὸ γαμπρὸ καὶ τὴ νύφη τὴν ὥρα τοῦ γάμου μπορεῖ ἴσως νὰ ἐρμηνευθῇ ἔτσι. Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς ἀνταλλαγῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ παραπλάνηση τῶν πνευμάτων σὲ μιὰ τόσο κρίσιμη στιγμή ἀκριβῶς ὅπως οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι ἀλλάζουν τὰ ρούχα ἐνὸς ἀρρώστου, ὥστε τὰ πνεύματα τῆς ἀρρώστειας νὰ μὴν μποροῦν νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν, ἀλλὰ νὰ τὸν προσπεράσουν.

Ἡ πίστη στοὺς δαίμονες γεμίζει τὸν κόσμον μὲ πνεύματα. Ζοῦν στὴν ἔρημο, στὰ βουνά, στὰ δάση, στὸ νερό, στὰ ποτάμια,, στὶς πέτρες, στὰ δέντρα, στὶς πηγές. Εἶναι ἡ αἰτία γιὰ ὅτιδήποτε ἔχει σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπον, στέλνουν τὴν καρποφορίαν καὶ τὴν ἀφορία, τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν ἀρρώστειαν. Ἐκεῖνοι ἔδωσαν λαβὴν στὸ παλαιὸ ρητό: «ὁ φόβος δημιουργεῖ τοὺς θεοὺς». Καὶ αὐτὸ γιατί ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιεῖ πολὺ περισσότερο τὴν παρέμβαση ἀνωτέρων δυνάμεων στὴ ζωὴ του, ὅταν τὸν βρίσκουν κακοτυχίες παρὰ ὅταν ὅλα πηγαίνουν φυσιολογικά. Σὰν ἀναγκαῖα συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως, τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀρχαιότερης λατρείας εἶναι, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, νὰ κρατήσῃ τὶς δυνάμεις σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ζωὴ. Εἶναι ἀποτροπαϊκὸ, ἕνα φυλαχτὸ ποὺ θὰ διώξῃ τὸ κακόν. Αὐτὴ ἡ ἀποψη τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας ἢ ἀγνοεῖ τὴ μαγείαν

ἢ τὴν παριστάνει σὰν ἐπικίνδυνη. Ἡ μαγεία ὅμως στήν πρωτόγονή της φάση, ἔχει μιὰ ἐντελῶς ἄλλη λειτουργία. Μὲ τίς μαγικὲς τελετὲς οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ ἐξασφαλίσουν γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους εὐφορία καὶ εὐημερία. Ἡ μαγεία ἐξυπηρετεῖ τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ καλὸ. Κί' ἔτσι φαίνεται ὁ ὑψηλότερος σκοπὸς τῆς θρησκείας: στρέφεται μὲ τὴ μορφὴ τῆς μαγείας πρὸς τὸ γενικὸ καλὸ· μιὰ ἐξέλιξη τῆς μαγείας δώσαμε μὲ πολλὰ παραδείγματα στὸ προηγούμενο κεφάλαιο.

Ἡ μαγικὴ ἱεροτελεστία «εἶναι σχετικὴ μὲ τὴ δύναμη γενικά, ἢ δύναμη ὅμως μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴ θέσιν της στὶς δυνάμεις ἢ σὲ μιὰ ὠρισμένη δύναμη καὶ ἔχομε ἐδῶ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τοὺς θεοὺς. Ὅταν ὁ τοτεμιστής, πού τελεῖ ὀρισμένες τελετουργίες, π.χ. γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τοῦ τοτεμικοῦ ζώου, πιστεύει ὅτι ἡ ἐπιτυχία τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν εὐνοία τοῦ τοτεμικοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, τότε ἕνας θεὸς μὲ μορφὴ ζώου μπορεῖ νὰ δημιουργηθῇ. Φαίνεται πὼς σὲ μερικὲς περιπτώσεις συνέβη κάτι τέτοιο, ἀλλὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα δὲν χρειάζεται νὰ συζητηθῇ ἡ πιθανότητα. Ὑπάρχουν πιὸ σίγουρα καὶ πιὸ καθαρὰ παραδείγματα ἀνάμεσα στὶς γεωργικὲς τελετουργίες.

Τὰ πνεύματα τῆς βλαστήσεως ἀνήκουν σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ κεφάλαια τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ φολκλόρ καὶ τῆς μὴ Εὐρωπαϊκῆς θρησκείας. Ἡ δύναμη πού ἐκφράζεται στὰ πράσινα φυλλώματα τῶν δέντρων καὶ στὸ σιτάρι τῶν ἀγρῶν χωρίζεται σὲ δυνάμεις πού παίζουν τὴ μορφὴ ζώου ἢ ἀνθρώπου. Παράλληλα μὲ τίς καθαρὰ μαγικὲς τελετὲς πού ἀναφέραμε παραπάνω καὶ πού ἀφοροῦν τὴν δύναμη, ἀναπτύσσονται ἄλλες πού ἀφοροῦν τίς δυνάμεις. Ὁ ἄνθρωπος στήν ἀρχὴ δὲν τίς πλησιάζει μὲ προσευχὲς καὶ θυσίες. Τὸν κατέχει τόσο πολὺ ἡ μαγικὴ λογικὴ ὅτι τὸ ὅμοιο γεννάει τὸ ὅμοιο, ὥστε γιὰ νὰ προωθήσῃ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῆς βλαστήσεως, κάνει ὀρισμένες πράξεις μὲ τίς ἀναπαραστάσεις καὶ τίς εἰκόνες τῶν πνευμάτων τῆς βλαστήσεως. Μιὰ ἰδέα πού ἐπανέρχεται συχνὰ εἶναι ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς βλαστήσεως, εἴτε ἔχει ἀνθρώπινη εἴτε ζωϊκὴ μορφὴ, θὰ πιαστῇ καὶ θὰ σκοτωθῇ κατὰ τὸν θερισμό. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ μῦθος τοῦ Λιτυέρση, παρ' ὅλο πού εἶναι μᾶλλον Φρυγικὸς παρὰ Ἑλληνικὸς. Στὰ Κάρεια, γιορτὴ τοῦ θερισμοῦ στὴ Σπάρτη, ἀγόρια πού βαστοῦσαν τσαμπιὰ σταφύλια παρὰβγαίνουν στὸ τρέξιμο, ὁ ἀρχηγὸς τους στεφóταν μὲ ταινίες καὶ θεωροῦσαν καλὸ οἶωνὸ ἂν τὸν ἔπιαναν. Ἀπὸ ὀρισμένους λόγους ὁ Wide συμπεραίνει ὅτι τὸ ἀγόρι αὐτὸ ὑποκαθιστοῦσε ἓνα κριάρι.² Ἐνα ἀνάλογο ἔθιμο ὑπῆρχε στὰ Ὀσχοφῶρια στήν Ἀθήνα. Ἐδῶ ἡ ἐξήγηση ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἔκταση πού θέλομε νὰ δώσωμε στοὺς παραλληλισμοὺς πού συναντοῦμε σὲ σύγχρονα Εὐρωπαϊκὰ ἔθιμα τοῦ θερισμοῦ. Ἐνα ἔθιμο ἀπὸ τὴ Μαγνησίᾳ τοῦ Μαιάνδρου μιλάει μὲ περισσότερη βεβαιότητα.³ Στὴν ἀρχὴ τῆς σπορᾶς ἀγόραζαν ἓνα ταῦρο πού τὸν ἀφιέρωναν στὸν Δία Σωσίπολι. Τὸν ἔτρεφαν μὲ χρήματα τοῦ δημοσίου καὶ ὅσοι ἦταν ἔμποροι στήν ἀγορὰ ἔκαναν καλὴ πράξιν ἂν τοῦ ἔδιναν νὰ φάῃ. Τὸν θυσίαζαν τὴν ἐποχὴ τοῦ θερισμοῦ καὶ τὸ κρέας τοῦ μοιραζόταν σ' αὐτοὺς πού ἔπαιρναν μέρος στὴ γιορτῇ. Ἀναμφίβολα αὐτὸς ὁ ταῦρος προσωποποιεῖ τὸ στάχυ πού ὀρθώνεται ἀνάμεσα στήν ἐποχὴ τῆς σπορᾶς

καὶ τὸν θερισμὸ καὶ ἡ θυσία εἶναι μία κοινωνία μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς βλαστήσεως. Αὐτὸ τὸ ἔθιμο ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ παράξενη ἱεροτελεστία τῶν Βουφονίων στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλες Ἰωνικὲς πόλεις πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ μετὰ ὅμοιο τρόπο, ὅπως τὸ ἔχουν προτείνει ἀπὸ πολὺ καιρὸ. Ἐσφαζαν ἓνα βῶδι τοῦ ὀργώματος κατὰ τὴν γιορτὴν, πράγμα πὺν δηλώνει ὅτι ἡ σφαγὴ ἐθεωρεῖτο σὰν κάτι τὸ παράνομο. Ὑστερα παραγέμιζαν τὸ δέσμα καὶ τὸ ἔβαζαν μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄροτρο, ἐνῶ ὅσοι ἦταν στὴν γιορτὴ ἔτρωγαν τὸ κρέας.

Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ πνεῦμα τῆς βλαστήσεως ἐμφανίζεται μετὰ τὴν μορφή ἑνὸς ζώου. Μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἐμφανισθῇ μετὰ ἀνθρώπινη μορφή καὶ ἔτσι γινόταν σὲ μία τελετουργία τοῦ θερισμοῦ πὺν εἶναι πολὺ πιὸ σημαντική, γιατί ἀπὸ αὐτὴ προῆλθε μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες θεότητες τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ πνεῦμα τῶν σταχυῶν ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὰ τελευταία στάχυα πὺν θερίζονται, καὶ συχνὰ τὸ φαντάζονται μετὰ ἀνθρώπινη μορφή σὰν τὴν Μάνα τοῦ σιταριοῦ. Ἡ Ἑλληνικὴ Μάνα τοῦ σιταριοῦ εἶναι ἡ Δήμητρα⁴ (τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα ἔχει πολὺ πιθανῶς αὐτὸ τὸ νόημα), καὶ στὴν γιορτὴ τοῦ θερισμοῦ ἔστηναν τὸ εἶδωλό της δίπλα ἀπὸ τοὺς λόφους τοῦ σιταριοῦ μ' ἓνα δεμάτι καὶ τὶς παπαροῦνες τοῦ ἀγροῦ στὸ χέρι. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἀμφισβητεῖται, ὅμως στηρίζεται στὸ ὅτι κατὰ τὰ μυστήρια τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα ὁ θερισμὸς σιωπηλὰ μερικῶν σταχυῶν ἐθεωρεῖτο σὰν ἡ ἱερώτερη τελετή. Τὰ στοιχεῖα πὺν διαθέτομε εἶναι μεταγενέστερης ἐποχῆς, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ μιὰ παράσταση ἀγγείου πὺν παριστάνει μερικὰ στάχυα σιταριοῦ σ' ἓνα ναό. Τὰ στάχυα εἶχαν τὴν θέσιν τοὺς στὴν λατρεία. Ἐπομένως εἶναι σωστὸ νὰ συμπεράνωμε ὅτι ἡ θεὰ τοῦ σιταριοῦ προῆλθε ἀπὸ αὐτὰ. Ὑπάρχουν πάρα πολλὰ ἐπίθετα τῆς Δήμητρας σχετικὰ μετὰ τὰ δημητριακά, τὰ δεμάτια, τὸν θερισμὸ, τὸ ἀλώνισμα, τοὺς σωρούς τὸ σιτάρι. Ἀποκαλοῦσαν τὸ σιτάρι καρπὸ τῆς Δήμητρας καὶ αὐτὴ εἶναι πὺν χωρίζει τὸν σπόρο ἀπὸ τὸν φλοιό. Τὸ πνεῦμα τοῦ δεματιοῦ ἄφησε ἐλεύθερο τὸ σιτάρι νὰ μεγαλώσῃ καὶ νὰ γίνῃ θεότητα, ἡ ἀνάπτυξή του δὲν ἐμποδίστηκε ἀπὸ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις μίας ἀνώτερης τάξεως. Ἡ Θεὰ ἀπλώνει τὴν προστασία της στὴν γεωργία γενικὰ καὶ οἱ τελετουργίες της συνδέονται μ' αὐτήν. Ὁ ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς μύθους τοὺς σχετικούς μετὰ αὐτὸ τὸ θέμα, οἱ γάμοι της μετὰ τὸν Ἰασίωνα ἐπάνω στὸν τ ρ ί π ο λ ο ἀγρό, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Πρόκειται γιὰ μιὰ μυθικὴ μεταμόρφωση μιᾶς γνωστῆς τελετουργίας πὺν μετὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀναπαραγωγὴ προσπαθεῖ νὰ τονώσῃ τὴν γονιμότητα τῶν ἀγρῶν. Ἡ μαγεία τῆς βλαστήσεως στὰ Θεσμοφόρια (βλ. σελ. 102 κέ.) συνδεόταν μετὰ τὴν Δήμητρα καὶ στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, πὺν ἄρχισαν σὰν γεωργικὴ γιορτὴ, ἡ βλάστηση καὶ ἡ φθορὰ τῶν σταχυῶν μεταφέρθηκαν μετὰ μιὰ εὐκολὴ ἀναλογία στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ προκάλεσαν τὴν βαθύτερη ἔκφραση τοῦ Ἑλληνικοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ἡ θυγατέρα τῆς Δήμητρας εἶναι ἡ Κόρη, (ἡ κοπέλλα, ἡ θυγατέρα). Ἡ κόρη τῆς μητέρας τοῦ σιταριοῦ, ἡ Κόρη τοῦ σιταριοῦ, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦν καμμιά φορὰ στὴν σύγχρονη Εὐρώπη, ἔχει κανονικὰ τὴν θέσιν της σ' αὐτὸν τὸν κύκλο τῶν τελετουργιῶν καὶ ἀντιλήψεων. ἀντιπροσωπεύει τὸν θερισμὸ πὺν

θα γίνη, ἔχει ὅμως μπῆ καὶ σ' ἓναν ἄλλο κύκλο στὸν ὁποῖο θὰ ἐπιστρέψωμε τώρα.

Ὁ Ἑρμῆς ἔχει κι' ἐκεῖνος παρόμοιο παρελθὸν καὶ ἐξέλιξη.⁵ Τὸ ὄνομά του ἀνήκει στὰ λίγα ποὺ ἐξηγοῦνται ἐτυμολογικά. Σημαίνει «αὐτὸς ποὺ βγήκε ἀπὸ τὸν σωρὸ τῆς πέτρες». Ὑπάρχουν διάφορα παραδείγματα λατρείας τῆς πέτρας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ πέτρα ἔκρυβε μία δύναμη, γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἔχριζαν, τὴν τύλιγαν μὲ ἱερὲς ταινίες καὶ ἦταν ἀντικείμενο λατρείας. Ὁ περίφημος ὁ μ φ α λ ὁ ς (τῆς Γῆς) στοὺς Δελφοὺς εἶναι μιὰ πέτρα αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Τέτοια εἶναι καὶ ἡ πέτρινη κολώνα ποὺ στεκόταν μπροστὰ στὸ σπίτι καὶ τὸ προστάτευε. Ὁ Ἀπόλλων οἰκειοποιήθηκε καὶ τὰ δύο, ἡ κολώνα μάλιστα πῆρε τὸ ὄνομά του, Ἀπόλλων Ἀ γ υ ι ε ύ ς. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἐπιτάφιου τύμβου ἔστηναν μιὰ ὑψηλὴ στήλη καὶ ὁ τύμβος ἦταν συχνὰ καμωμένος ἀπὸ μικρότερες πέτρες. Εἶναι ἓνα πολὺ γνωστὸ ἔθιμο, ὅποιος περνάει ἀπὸ ἓνα τέτοιο σωρὸ ἀπὸ πέτρες νὰ προσθέτῃ καὶ τὴ δική του. Σὲ μιὰ πόλη δίχως δρόμους αὐτοὶ οἱ σωροὶ πέτρες χρησίμευαν σὰν ὁρόσημα καὶ ἴσως ἀρχικὰ δὲν ἦταν ὅλοι αὐτοὶ τύμβοι. Στὸν πέτρινον σωρὸ καὶ στὴν ἐπιτάφια στήλη του ζοῦσε ἓνας δαίμων. Ἐπειδὴ ὁ σωρὸς χρησίμευε γιὰ ὁρόσημο, αὐτὸς ὁ δ α ί μ ω ν ἔγινε ὁδηγὸς καὶ προστάτης τοῦ ταξιδιώτη. Ἐπειδὴ ἦταν ἐπίσης ἐπιτάφιος τύμβος, ὁ δ α ί μ ω ν ἔγινε ὁ ὁδηγὸς τῶν ψυχῶν, δείχνοντάς τους τὸν δρόμο πρὸς τὸ βασίλειό τους κι' ἐπειδὴ παθιάστηκε στὴν Ἀρκαδίᾳ, τὴν χώρα τῶν βοσκῶν, βοηθοῦσε τὴν αὔξησιν τῶν κοπαδιῶν καὶ ἦταν ὁ προστάτης τῶν βοσκῶν. Ἔτσι οἱ λειτουργίες του ἔχουν σὰν κέντρο τὸν πέτρινον σωρὸ μὲ τὴν μνημειακὴ του στήλη. Τὸ ἀγαλμὰ του, ὁ Ἑ ρ μ ῆ ς, δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ μιὰ μνημειακὴ στήλη, στημένη ἐπάνω σ' ἓνα πέτρινον σωρό. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὕτῃ ἡ στήλη ἦταν ἡ κατοικία τοῦ δαίμονα, ἀργότερα θεωρήθηκε σὰν ἡ ἀπεικόνισή του καὶ τῆς ἔδωσαν ἀνθρώπινο κεφάλι. Δὲν ἔγινε ἐντελῶς ἀνθρωπόμορφη καὶ συνέχισε νὰ προστατεύῃ τοὺς δρόμους τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐξοχῆς καθὼς καὶ τοὺς τάφους ἐπάνω στοὺς ὁποίους τὴν ἔστηναν.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο παραδείγματα βλέπομε πῶς γεννήθηκε ἓνας θεὸς ἀπὸ τὴν πίστη στὴ δαιμονικὴ δύναμη καὶ ἀπὸ τῆς δαιμονικῆς ἱεροτελεστίας. Ὅμως παραμένει ἓνα πολὺ σπουδαῖο πρόβλημα: Ὁ κάθε ἀγρὸς ἔχει τὸ τελευταῖο του δεμάτι καὶ τὴν Μητέρα τοῦ σιταριοῦ, κάθε πέτρινος λόφος ἔχει τὸν δ α ί μ ο ν ἅ του ποὺ ζοῦσε καὶ δούλευε μέσα του. Πῶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν πολλαπλότητα προῆλθε ἡ ἐνότητα, ἡ μιὰ μητέρα τοῦ σιταριοῦ ποὺ προστάτευε τοὺς ἀγρούς, καὶ ὁ ἓνας θεὸς ἀπὸ τοὺς πέτρινους σωρούς ποὺ κατοικοῦσε σ' ὅλους αὐτούς; Ἡ διαδικασία ἦταν λίγο διαφορετικὴ στὶς δύο περιπτώσεις. Κάθε χρόνο ξαναερχόταν ἡ τελετουργία τοῦ θερισμοῦ καὶ μαζύ της ἡ μητέρα τοῦ σιταριοῦ: ἡ καρποφορία τῆς μιᾶς χρονιᾶς προέρχεται ἀπὸ τὴν καρποφορία τῆς περασμένης χρονιᾶς καὶ ἡ ἴδια μητέρα τοῦ σιταριοῦ ξαναγυρίζει κάθε χρόνο ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἴδιος ἥλιος ἀνατέλλει κάθε μέρα. Ὅμοια οἱ μητέρες τοῦ σιταριοῦ τῶν διαφορετικῶν ἀγρῶν ἀναγκαστικὰ συγχωνεύθηκαν, ἀφοῦ ὅλες εἶχαν τὴν ἴδια ὀνομασία. Δὲν ὑπῆρχε τίποτε ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὴς κρατήσῃ χωρισμένες: καλλιέργεια ἄλλαζε ἔδαφος κάθε χρόνο σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τῆς ἐναλλασσόμενης

σποράς. Από την άλλη μεριά πίστευαν ότι τὸ πνεῦμα τοῦ πέτρινου σωροῦ βρισκόταν ἐντοπισμένο στὸν ἰδιαίτερο σωρὸ στὸν ὁποῖο ζοῦσε. Κί' ἐδῶ, ἐπίσης, τὸ κοινὸ ὄνομα ὁδήγησε στὴν ἀνεύρεση τοῦ ἴδιου πνεύματος σὲ ὅλους τοὺς σωρούς, ἀλλὰ μία ἄλλη ἀνάπτυξη θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γίνει, δηλαδή χάθε πνεῦμα ἐντοπισμένο στὸν σωρὸ του θὰ μπορούσε νὰ ἔχη γίνει ἓνας θεὸς σὲ μικρὴ κλίμακα. Δευτερεύουσες τοπικὲς θεότητες τέτοιου εἴδους εἶναι ἀρκετὰ κοινὲς στὴν Ἑλλάδα.

Οἱ δ α ί μ ο ν ε ς τῆς Φύσεως ἀποτελοῦν τὴν πολυπληθέστερη ὁμάδα. Βρίσκονται παντοῦ: οἱ Νύμφες⁶ ζοῦν στὰ βουνὰ ὅπως καὶ στὰ δέντρα, στίς πηγές, στὰ ποτάμια, στίς θάλασσες· οἱ Σιληνοὶ εἶναι δ α ί μ ο ν ε ς τῶν πηγῶν καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Σάτυρους εἶναι δ α ί μ ο ν ε ς τῆς γονιμότητας. Οἱ Πᾶνες εἶναι τῆς ἴδιας φύσεως καὶ ὀφείλουν τὸν ἰδιαίτερό τους χαρακτήρα στὸ γεγονὸς ὅτι δημιουργήθηκαν ἀνάμεσα σὲ ἓνα ποιμενικὸ λαό. Καὶ οἱ Κένταυροι ἀνήκουν ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία, ἂν καί, βασικά, παρουσιάζονται στὴν μυθολογία. Ἡ Φύση εἶναι γεμάτη ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δ α ί μ ο ν ε ς. Εἶναι ἀναρίθμητοι, γιατί κάθε πηγὴ, κάθε δέντρο, κάθε πρᾶγμα στὴ φύση ἔχει ἢ τουλάχιστον μπορεῖ νὰ ἔχη τὸν δ α ί μ ο ν ἄ του. Ἔτσι γεννιῶνται πλήθη δ α ι μ ὄ ν ω ν τῆς φύσεως διαφόρων εἰδῶν. Σὲ κάθε ὁμοιογενὲς σύνολο τὸ ἄτομο χάνεται μέσα στὸ σύνολο. Ὁ δαίμων ποὺ κατοικεῖ σ' ἓνα ὀρισμένο φυσικὸ ἀντικείμενο ἔχει ἓνα πολὺ μικρὸ κύκλο πιστῶν. Οἱ περισσότεροὶ στεροῦνται λατρείας, ἀλλὰ ὑπάρχουν μόνο στὴν πίστη καὶ στὴν φαντασία. Σὲ ἄλλους τομεῖς ἐμφανίζονται ἐπίσης ὅμοια σύνολα πνευμάτων ἢ θεῶν, ὅπως οἱ θ ε ο ἰ μειλίχιοι, οἱ Μ α ι μ α κ τ ῆ ρ ε ς (θορυβῶδεις), οἱ θεὲς τοῦ τοκετοῦ Ε ἰ λ ε ἰ θ υ α ι, οἱ Ἑρινύες (σ ε μ ν α ἰ θ ε α ἰ) καὶ οἱ Ἀ ν α κ ε ς, δηλαδή οἱ δύο γιοὶ τοῦ Δία, οἱ Διόσκουροι.

Τὰ πνεύματα αὐτὰ ἐπεμβαίνουν στὴν ζωὴ καὶ στὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι στρέφονται πρὸς αὐτὰ γιὰ εἰρήνη, εὐτυχία καὶ εὐημερία. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἱεροτελεστία τοῦ θερισμοῦ δὲν μπορούσε νὰ συμπεριλάβῃ ὅλα τὰ στάχυα ποὺ βρίσκονται στὸν ἀγρό, ἀλλὰ ἓνα μόνο δεμάτι διαλεγόταν γιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύσῃ τὸ σύνολο, ἔτσι καὶ ἡ λατρεία δὲν μπορεῖ νὰ ἀπευθύνεται στὸ σύνολο τῶν πνευμάτων. Ἡ προσοχὴ ἐντοπίζεται σ' ἓνα μόνο ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν συγγενῶν πνευμάτων. Ἄν οἱ ἄνθρωποι τὰ ἔχουν ἐντοπίσει, τότε διαλέγουν τὸ πλησιέστερο. Ἔτσι γεννιέται ἓνας τοπικὸς θεός. Ἄν ἡ ἐντόπιση δὲν ἔχη γίνει καταφανής, ὁ ἐνικὸς χρησιμοποιεῖται ἀντὶ γιὰ τὸν πληθυντικόν: Ἐπικαλοῦνται τὸν Πᾶνα ἀντὶ γιὰ τοὺς Πᾶνες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ μιὰ μαρτυρία τόσο μεταγενέστερης ἐποχῆς, ὅπως εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν ἐορτῶν τοῦ Αὐτοκράτορος Αὐγούστου, οἱ Εἰλείθυιες ὀνομάζονται παντοῦ στὸν πληθυντικόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσευχή, ὅπου διαβάζομε: «ὦ σύ, Εἰλείθυια». Σὲ μιὰ σπηλιὰ ἀφιερωμένη στὴ λατρεία τῶν Νυμφῶν στὴν Ἀττικὴ, ὅπου εἶχαν χαραχθῇ διάφορες ἐπιγραφές τὸν 5ον αἰῶνα π.Χ., οἱ πιστοὶ ἀπευθύνονται στίς Νύμφες στὸν πληθυντικόν, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἀφιέρωση ποὺ λέει: Ὁ Ἀρχίδημος ἔκτισε στὴ νύμφη».⁷

Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου δημιούργησαν τοὺς θεοὺς καὶ ἡ λατρεία εἶναι μιὰ ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης. Ἐνας θεὸς εἶναι ἓνας δ α ί μ ω ν ποὺ ἀπέκτησε

σημασία και μιὰ συγκεκριμένη μορφή διὰ μέσου της λατρείας. Από τὸ πλῆθος ὁμοίων ὄντων λατρεία διαλέγει ἓνα σὰν ἀντικείμενό της, κί' αὐτὸ γίνεται ἓνας χωριστὸς θεός. Ἀλλὰ ἡ πίστις στοὺς πολλοὺς δ α ί μ ο ν ε ς ὑπάρχει, κί' ἂν καὶ ἡ μοναδικὴ θεότητα καὶ ἡ ομάδα τῶν δ α ι μ ὶ ν ω ν συνυπάρχουν στὸ μυαλό, οἱ δ α ί μ ο ν ε ς ἀποκτοῦν ἓναν ἀρχηγό. Ἐτσι ἔχομε, τὸν Πᾶνα καὶ τοὺς Πᾶνες, τὸν Σιληνὸ καὶ τοὺς Σιληνοὺς, ὁ Σιληνὸς ὅμως κατάντησε μιὰ σχεδὸν κωμικὴ φυσιογνωμία, ὅταν ἡ ἀκολουθία του συγχωνεύτηκε μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ Διονύσου. Μιὰ μεγάλη θεὰ ποὺ φαίνεται πῶς γεννήθηκε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι ἡ Ἄρτεμη. Δὲν εἶναι οὐσιαστικὰ τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ πιὸ σπουδαία ἀπὸ τὶς Νύμφες τοῦ βουνοῦ τοῦ δάσους. Μὲ αὐτὲς κυνηγάει καὶ χορεύει στὰ βουνὰ καὶ δάση καὶ ἀνάμεσα στὰ καταπράσινα λειβάδια. Ὅπως κί' ἐκεῖνες, διαφεντεύει τὰ ζῶα τῆς ἄγριας φύσεως καὶ ἀνατρέφει τὰ μικρὰ τους. Ὅπως κί' ἐκεῖνες, ἀπλώνει τὴν ἐξουσία της στοὺς ἀνθρώπους, βοηθάει τὴ μητέρα στὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης καὶ προστατεύει τὰ παιδιὰ, ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης, νὰ προκαλέσῃ καὶ τὸν θάνατο μὲ τὰ βέλη της. Ἡ τάση αὐτὴ νὰ ξεχωρίζουν ἓνα πλάσμα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὁμοίων του πλασμάτων καὶ νὰ τοῦ δίνουν τὴν πρώτη θέσιν εἶχε γίνῃ τόσο πολὺ συνείδηση, ὥστε ἄφησε ἓνα παράδειγμα ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν μεταβατικὴ ἐποχὴ πρὸς τὴ Χριστιανικὴ πίστις. Οἱ ἄ γ ρ ι ο ι θ ε ο ι τῆς Λυκίας παριστάνονται σὰν δώδεκα ὅμοιες μορφές. Σ' αὐτοὺς προστέθηκε ἓνας δέκατος τρίτος σὰν ἀρχηγός τους, τοποθετήθηκε στὴ μέση καὶ ἦταν κάπως μεγαλύτερος στὸ μέγεθος, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἦταν ἀπόλυτα ὁμοίος μὲ τοὺς ἄλλους.⁸

Αὐτὸ τὸ παράδειγμα ἐξηγεῖ, ὅχι ἀπόλυτα ὅμως, τοὺς πολὺπλοκούς καὶ πολυποίκιλους τρόπους ποὺ ὁδήγησαν στὴ δημιουργία τῶν σπουδαιότερων θεῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολυθεϊσμοῦ. Ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς τοπικὲς θεότητες καὶ τοὺς θεοὺς ποὺ κυβερνοῦν καὶ ἐκφράζονται μὲ ἓνα ὀρισμένο φαινόμενο. Ἐνας θεὸς αὐτοῦ τοῦ τελευταίου τύπου εἶναι μιὰ παγκόσμια θεότητα ποὺ εἶναι παντοῦ ὁ ἴδιος. Εἶδαμε πῶς ἡ λατρεία διαλέγει καὶ δημιουργεῖ ἓνα τέτοιο θεὸ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν φυσικῶν πνευμάτων. Καὶ ἄλλοι ὅμως θὰ ἦταν, ἡ ἔστω ἔτειναν νὰ εἶναι, παγκόσμιοι θεοὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν προέλευσή τους. Τὸ καθαρώτερο παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ θεοῦ - ἡλίου καὶ τῆς θεᾶς - σελήνης, γιατί κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ὁ ἴδιος ἥλιος καὶ τὸ ἴδιο φεγγάρι λάμπουν ἐπάνω ἀπὸ κάθε τόπο, ὅμως καὶ οἱ δύο παίζουν ἐντελῶς ἀσήμαντο ρόλο στὴν παλαιότερη Ἑλληνικὴ θρησκεία. Πολὺ μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἔχει, ἐξ ἄλλου, ὁ Θεὸς ποὺ κυβερνᾷ τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα: τὴν θύελλα, τὴν βροχὴ, τὸν κεραυνό. Ἡ βροχὴ ἔχει περισσότερην σημασία ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὰ ποτάμια καὶ τὶς πηγές. Ἀπὸ αὐτὴν ἐξαρτᾶται ἡ εὐφορία τῶν ἀγρῶν καὶ στὴν Ἑλλάδα σπανίζει τόσο, ὥστε οἱ κάτοικοι εἶχαν σαφῆ ἐπίγνωση τῆς ἀξίας της. Κάθε ταξιδιώτης στὴν Ἑλλάδα θὰ ἔχη προσέξει πόσο γρήγορα τὰ σύννεφα μαζεύονται γύρω στὴν ψηλότερη βουνοκορφὴ τῆς περιοχῆς. Μέσα σὲ λίγη ὥρα ὁ οὐρανὸς σκεπάζεται μὲ σύννεφα, ἀκούγεται ὁ βρυχηθμὸς τοῦ κερανοῦ καὶ πέφτει ἡ βροχὴ. Ἐπάνω στὴ βουνοκορφὴ ζῇ ὁ ν ε φ ε λ η γ ε ρ έ τ η ς καὶ ὁ τ ε ρ π ι κ έ ρ α υ ν ο ς ποὺ στέλνει τὴ βροχὴ καὶ ἔτσι δωρίζει τὴν γονιμότητα. Κάθε

τέτοιος λόφος και κάθε πόλη έχει τον Δία της, παρὰ τὸ γεγονός αὐτὸ ὅμως, πιστεύουν ὅτι εἶναι παντοῦ ὁ ἴδιος Δίας ποὺ μαζεύει τὰ σύννεφα, ἀστράφτει καὶ στέλνει τὴ βροχή. Τὰ ἀτμοσφαιρικά φαινόμενα δὲν μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν.

Ἔτσι ὁ παγκόσμιος χαρακτήρας ὁρισμένων θεῶν ἐνυπῆρχε σ' αὐτοὺς ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἐνῶ ἄλλοι θεοὶ ξεχώρισαν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν φυσικῶν πνευμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑπῆρχαν οἱ θεοὶ ποὺ ἦταν δεμένοι μὲ ἓνα ὁρισμένο φυσικὸ ἀντικείμενο, μία ὁρισμένη τοποθεσία. Εἶχαν τὸν περιορισμένο κύκλο πιστῶν τους, ἀλλὰ κί αὐτοὶ ἀναπτύσσονταν ὅσο ὁ κύκλος ἄπλωνε. Ὁ πληθυσμὸς καὶ ἡ σημασία μιᾶς πόλεως συνέβαινε νὰ μεγαλώσουν, καὶ ἔτσι μεγάλωνε καὶ ἡ σημασία τοῦ θεοῦ. Ἄλλοτε ὁ θεὸς μεγάλωνε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τόπο. Οἱ συνθῆκες ποὺ στοὺς σύγχρονους καιροὺς καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα αὐξήσαν τὴν πίστη σὲ μιὰ θεότητα καὶ δημιουργήσαν κέντρα προσκυνήματος, πρέπει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὑπῆρχαν κιόλας, ἂν καὶ πολὺ λιγότερο, στὴν προηγούμενη περίοδο ἐπίσης. Ἡ σημασία ποὺ ἀπέκτησαν οἱ τοπικοὶ θεοὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ συνθῆκες ποὺ ἐλάχιστα γνωρίζομε. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε εἶναι ὅτι ἔπαιξε κάποιο ρόλο ὁ χαρακτήρας τοῦ λαοῦ καὶ ἀκόμα ὁρισμένα τυχαῖα γεγονότα. Ἡ Σημιτικὴ θρησκεία δίνει ἓνα παράδειγμα μίας θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως ὅπου κυριαρχοῦν οἱ τοπικοὶ θεοί. Οἱ τοπικοὶ Baalim, ποὺ εἶχαν ὅμοια φύση ἀλλὰ ἐντοπίζονταν σὲ διαφορετικὲς τοποθεσίες, ἀνέλαβαν γενικὲς λειτουργίες κί ἔγιναν μάλιστα καὶ ἡλιακοὶ θεοί. Κάθε πόλη εἶχε τὴ θεότητά της ποὺ ἐπαρκοῦσε γιὰ ὅλες τὶς ἀπλὲς ἀνάγκες της. Μέσα στὴ φυλὴ κυριαρχοῦσε ὁ μονοθεϊσμός: Οἱ θεοὶ τῶν διαφορῶν φυλῶν ἦταν φίλοι ἢ ἐχθροὶ ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν οἱ φυλὲς ἦταν φιλικὲς ἢ ἐχθρικὲς μεταξύ τους. Σὲ ὑψηλότερους πολιτισμοὺς ὅπως ὁ Βαβυλωνιακός, βλέπομε τὰ φυσικὰ φαινόμενα νὰ μοιράζωνται ἀνάμεσα στοὺς θεούς, ἐνῶ αὐτοὶ τείνουν ἔτσι νὰ ἀποκτήσουν παγκόσμιον χαρακτήρα. Ἀλλὰ ἡ ἐντόπιση τῶν Σημιτικῶν θεοτήτων ἦταν τόσο δυνατὴ, ὥστε οἱ γενικὲς λειτουργίες διανέμονταν ἀνάμεσα στοὺς εὐοὺς τῶν πόλεων: Ὁ Ea, θεὸς τῆς θάλασσας, ἀνῆκε στὴν Eridu, Shamash, θεὸς τοῦ ἡλίου, στὴ Sippur, ὁ Sin, θεὸς τοῦ φεγγαριοῦ, στὴν Ur, κλπ. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Πανθέου ἦταν ὁ τοπικὸς θεός, τοῦ ὁποῖου ἡ πόλις εἶχε κερδίσει μιὰ δεσπόζουσα θέση πάω στὶς ἄλλες, δηλαδὴ ὁ Μαρδούχ τῆς Βαβυλώνας.

Ὅλα αὐτὰ μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλάβωμε τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκείας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ τάση γιὰ κάτι τὸ παγκόσμιον, ὁ διαμερισμὸς τῶν στοιχείων καὶ λειτουργιῶν ἀνάμεσα σὲ θεοὺς ποὺ λατρεύονταν παντοῦ, ἀποδείχτηκε ἰσχυρότερος καὶ ὑποχρέωσε τοὺς τοπικοὺς θεοὺς νὰ μποῦν σὲ ὑποδεέστερη μοῖρα. Οἱ τοπικὲς Νύμφες τῶν πηγῶν καὶ οἱ τοπικοὶ θεοὶ τῶν ποταμῶν λατρεύονταν βέβαια, ἀλλὰ ὁ θεὸς τοῦ νεροῦ ἦταν ἓνας, ὁ Ποσειδῶνας, ποὺ κυριάρχησε καὶ τοὺς ἐπισκίασε ὅλους. Οἱ παγκόσμιον θεοὶ ἔγιναν μάλιστα οἱ προσωπικοὶ προστάτες τῶν πόλεων. Ἀπ' αὐτὴ τὴν λειτουργία προῆλθε μιὰ παγκόσμια πολιούχος θεά, ἡ Ἀθηνᾶ. Βέβαια κατὰ κάποιο τρόπο ὁ Δίας ἢ ἡ Ἀθηνᾶ στὴν Ἀθήνα εἶναι μιὰ θεότητα, στὴ Θήβα μιὰ ἄλλη, στὴ Σπάρτη μιὰ ἄλλη καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Παναγία ποὺ προστατεύει διαφορὲς πόλεις, ὅμως ἀπὸ τὴν

ἄλλη μεριὰ δὲν θὰ εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίξωμε ὅτι ἀκόμη καὶ στὴ γενικὴ συνείδηση ὁ ἴδιος Δίας καὶ ἡ ἴδια Ἀθηνᾶ κυβερνοῦσαν (κί' ἃς ἔφεραν διαφορετικὰ ἐπίθετα) στὴν Ἀθήνα, στὴ Σπάρτη, στὴ Θήβα καὶ σὲ ἄλλες πόλεις. Ἐνα ὄνομα εἶναι μιὰ δύναμη καὶ αὐτὸ ἀληθεύει ἐπίσης γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν ὡς πρὸς τὸν ἐνιαῖο καὶ παγκόσμιό τους χαρακτήρα καθὼς καὶ σὲ ἄλλα ζητήματα.

Στὴν Ἑλλάδα οἱ μεγάλες θεότητες δημιουργήθηκαν εἰς βάρος τῶν πνευμάτων τῆς Φύσεως καὶ τῶν τοπικῶν θεῶν. Αὐτὰ τὰ πνεύματα μάλιστα τὰ ἔκαναν συνοδοὺς καὶ ἀκολουθοῦς τους. Ἡ Ἄρτεμη εἶχε γι' ἀκολουθία τῆς τῆς Νύμφες τῶν βουνῶν καὶ τῶν δασῶν, ὁ Ποσειδῶνας τῆς Νηρηίδες, ὁ Διόνυσος τοὺς Σιληνοὺς καὶ τοὺς Σάτυρους. Ἄλλοτε ἀπορροφοῦσαν τῆς ὁμαδικῆς θεότητας. Ἀντὶ γιὰ τοὺς *μ ε ι λ ί χ ι ο υ ς θ ε ο ὺ ς* ἢ τοὺς *Μ α ι μ α κ τ ῆ ρ ε ς* ἔχομε τὸν Δία *Μ ε ι λ ί χ ι ο* ἢ *Μ α ι μ ᾶ κ τ η*. Οἱ μεγαλύτεροι θεοὶ σφετερίζονταν τῆς ιδιότητες τῶν μικρότερων, οἰκαιοποιοῦνταν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἐπίθετά τους, ἢ τοὺς ἔκαναν ὑπηρέτες καὶ ὑποτακτικούς τους. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο π.χ. ὁ Ἀπόλλων οἰκαιοποιήθηκε τῇ λατρείᾳ τοῦ προελληνικοῦ θεοῦ Ὑακίνθου στῆς Ἀμύκλες. Ὁ Ὑακίνθος ὑποβιβάστηκε στὴν κατηγορίαν ἑνὸς ἡ *ρ ω α*, στὸν ὅποιο πρόσφεραν μιὰ προκαταρκτικὴ θυσία στὴ γιορτῇ τοῦ Ἀπόλλωνα, ποὺ ἦταν ἄλλοτε ἡ δική του γιορτῇ καὶ ποὺ ἀκόμα ἔφερε τὸ ὄνομά του, δηλαδὴ στὰ Ὑ α κ ί ν θ ι α. Σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο ὁ Ὑακίνθος ἐγένε ὁ εὐνοοῦμενος τοῦ Ἀπόλλωνα, ποὺ ὁ θεὸς σκότωσε κατὰ λάθος. Ὁ Ἀπόλλωνας ἔπαιρνε κάποτε καὶ τὸ ὄνομά του, καὶ λεγόταν Ἀπόλλων Ὑακίνθος. Οἱ τοπικοὶ θεοὶ ποὺ ἀπέφυγαν τὴν μοῖραν τοῦ Ὑακίνθου ζοῦσαν ἥσυχοι καὶ ἀφανεῖς, ἡ λατρεία τους ἦταν περιορισμένη σ' ἓνα μικρὸ κύκλο πιστῶν. Λίγοι ἀπὸ αὐτοὺς υἱοθέτησαν μιὰ πιὸ ταπεινὴ καριέρα, ὅπως ὁ Ἀχελῷος.

Ὑποστηρίχθηκε ἡ θεωρία πὼς ἓνα οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν θεῶν ἦταν ὅτι ὁ καθένας ἔπρεπε νὰ ἔχῃ μιὰ εἰδικότητα, μιὰ ὀρισμένη λειτουργία. Αὐτὸ γεννάει τὸ ἐρώτημα: ὡς ποὺ ἔφθανε αὐτὴ ἡ εἰδίκευση; Θεωρητικὰ μποροῦσε νὰ εἶναι σχεδὸν ἀτέλειωτη. Μερικὲς θρησκείες δημιουργοῦσαν θεοὺς γιὰ ὀρισμένες λειτουργίες ὡς τὴν παραμικρὴ λεπτομέρεια.⁹ Οἱ Ρωμαῖκοὶ θεοὶ τῶν ἀποτελοῦν τὸ γνωστότερο παράδειγμα. Αὐτοὶ ὅμως οἱ πολὺ εἰδικευμένοι λειτουργικοὶ θεοὶ δὲν εἶναι πρωτότυποι, ἀλλὰ τὸ δημιουργημὰ ἱερατικῶν θεωρήσεων καὶ ὑπερβολικοῦ φορμαλισμοῦ. Ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος δὲν εἰδικεύει τῆς ἀνάγκες του μ' αὐτὴ τὴν ἀκριβολογία, ἀλλὰ οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνες ποὺ δημιουργοῦν τοὺς θεοὺς. Διαλέγει μιὰ ἀπὸ τῆς *δ υ ν ᾱ μ ε ι ς* ἢ τοὺς *δ α ί μ ο ν ε ς* ποὺ ζοῦν στὴ φαντασία του καὶ στρέφεται πρὸς αὐτὴν γιὰ νὰ τὴν ἀναγκάσῃ νὰ ικανοποιήσῃ τῆς ἀνάγκες του. Στὴν Ἑλληνικὴ θρησκεία ποὺ ἀναπτύχθηκε κατὰ φυσικὸ τρόπο ὑπάρχουν γι' αὐτὸ λίγοι θεοὶ ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν εἰδικευμένες λειτουργικὲς θεότητες αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι τοπικοὶ θεοὶ ἢ καὶ διαφανῇ ἐπίθετα ποὺ ἐκφράζουν μιὰ ὀρισμένη λειτουργία τοῦ θεοῦ. Δὲν βλέπω τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἐπίθετο *κ ο υ ρ ο τ ρ ό φ ο ς* ποὺ ἀπέδιδαν στὴν Ἄρτεμη ἢ τὴ Δήμητρα καὶ τὸ ἐπίθετο *ἄ σ τ ε ρ ο π η τ ῆ ς* ποὺ ἀπέδιδαν στὸ Δία, μ' ὅλο ποὺ τὸ πρῶτο δείχνει νὰ εἶναι

λατρευτικό ἐπίθετο καὶ τὸ δεύτερο ποιητικό. Τὸ ἐπίθετο ἀστροπηγῆς (ὁ ἀστροποβρόντης) δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ σὰν ὄνομα γιὰ ἓνα γνήσιο λειτουργικὸ θεὸ τῆς ἀστραπῆς. Οἱ ἀνάγκες τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου ἦταν ἐλάχιστα εἰδικευμένες, γι' αὐτὸ δημιουργήθηκε μόνο ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς θεῶν μὲ ὀρισμένες εἰδικὲς λειτουργίες. Ἀπὸ αὐτοὺς καὶ μέσα ἀπὸ ἀμοιβαῖο ἀνταγωνισμὸ ξεπρόβαλαν οἱ μεγάλοι θεοί. Καθὼς ἀναπτύσσονταν, ἀπόκτησαν καινούργιες λειτουργίες ποὺ ἀνταποκρίνονταν σὲ πιὸ εἰδικευμένες ἀνάγκες ποὺ δημιουργοῦσε ὁ ἀναπτυσσόμενος πολιτισμὸς στοὺς πιστοὺς τους. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ πῆραν λειτουργίες ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἄλλους θεούς. Τίποτα ἄλλωστε δὲν τοὺς ἐμποδίζει νὰ περνοῦν ὁ ἓνας στοῦ βασιλίου τοῦ ἄλλου.

Υπάρχουν ὅμως διάφορα ἄλλα στοιχεῖα ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς θεοὺς καὶ τὰ πνεύματα τῆς Φύσεως ποὺ δημιούργησαν τοὺς Ἑλληνικοὺς θεοὺς. Πολλὰ τοὺς πρόσθεσαν οἱ ἱεροτελεστίες. Δείξαμε στοῦ περασμένο κεφάλαιο πὼς ὅταν γεννήθηκε ἡ πίστη στοὺς θεοὺς, οἱ μαγικὲς ἱεροτελεστίες ποὺ γίνονταν καὶ λειτουργοῦσαν σὲ κλειστὸ κύκλωμα σὰν *opus operatum*, προσκολλήθηκαν στοὺς θεοὺς καὶ πέρασαν στὴ λατρεία τους. Ἐτσι ἡ μαγεία τοῦ καιροῦ πέρασε στὴ λατρεία τοῦ Δία, οἱ ἐξαγνισμοὶ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενειῶν στὴν λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα, οἱ ἱεροτελεστίες γιὰ τὴν γονιμότητα στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ Διονύσου, καὶ οἱ ἐτήσιες φωτιὲς στὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης. Αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ θεοὶ ἀπόκτησαν τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὶς ἱεροτελεστίες καὶ τὶς γιορτὲς τοὺς ποὺ ἦταν ἀρχικὰ προθεϊκὲς, τουλάχιστον ἐκεῖνες ποὺ παρουσιάζουν τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς θρησκείας. Εἶναι αὐτονόητο πὼς αὐτὴ ἡ πορεία, ποὺ ἀκολουθοῦσε ἓνας θεὸς σὲ συνεχῆ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεώς του, συνέβαλε πάρα πολὺ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιρροῆς καὶ τοῦ κύρους του. Οἱ θεοὶ ἀνταπόδωσαν αὐτὴν τὴν ὑπηρεσία παραμερίζοντας τὸν μαγικὸ χαρακτῆρα τῶν ἱεροτελεστιῶν, πρᾶγμα ποὺ σήμαινε ἓνα κέρδος σὲ θρησκευτικὴ ἑξάρση.

Σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγήσωμε τὶς ρίζες τοῦ Ἑλληνικοῦ πολυθεϊσμοῦ, ἡ ἀντίληψή μας γιὰ τὴν βασικὴ σημασία τῶν διαφόρων θεῶν παίζει σπουδαῖο ρόλο. Πρόκειται γιὰ ἓνα δύσκολο ὄχι ὅμως πάντα καὶ ἄλυτο πρόβλημα, ἂν τὸ ἐξετάσωμε ἀπὸ σωστὲς βάσεις. Γιὰ νὰ ἐξηγήσω τὴν μέθοδο, θὰ παραθέσω τὰ λόγια ἑνὸς σπουδαίου φιλολόγου σχετικὰ μὲ τὴν βασικὴ σημασία τῶν γλωσσικῶν τύπων.¹⁰

«Πρέπει νὰ διακρίνωμε προσεκτικὰ ἀνάμεσα στὴ γενικὴ σημασία ἑνὸς τύπου καὶ τὴν πρωταρχικὴ του σημασία. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὴν συγχώνευση τῶν διαφόρων χρήσεων τοῦ τύπου σὲ μιὰ ὑψηλότερη, κοινὴ ἔννοια. Πρόκειται γιὰ ἓνα γενικὸν τύπο (φόρμουλα), ὅπου προσπαθοῦμε νὰ συμπεριλάβωμε χωριστὲς ιδιότητες, καὶ σὰν δημιούργημα λογικῆς ἀφαιρέσεως ἀξίζει μόνο σὲ μιὰ ἐπισκόπηση τῆς πραγματικῆς χρήσεως τοῦ τύπου. Ἡ βασικὴ σημασία εἶναι ἡ πρωταρχικὴ λειτουργία ἀπὸ ὅπου μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ χωριστὲς σημασίαι ἀναπτύχθηκαν καὶ γι' αὐτὸ εἶναι οὐσιαστικὰ αὐτὴ μόνο ἡ λειτουργία ποὺ εἶχε ὁ τύπος ὅταν πρωτοδημιουργήθηκε».

Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πράγμα *mutatis mutandis* ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς θεοὺς. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἴσως ἀκόμα δυσκολώτερο. Ἐνας θεὸς γεννιέται ὄχι μόνο ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τῆς πρωταρχικῆς λειτουργίας του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προσθήκη ἐξωτερικῶν στοιχείων. Ἴσως τὸ πρωταρχικὸ σημεῖο ἀποκρυσταλλώσεως στὴν γενικὴ ἀντίληψη τῶν λειτουργιῶν τοῦ θεοῦ νὰ βρίσκεται στὴν περιφέρεια καὶ ὄχι στὸν πυρήνα. Ἀναμφίβολα ὀφείλεται σὲ διόγκωση τῶν δυσκολιῶν καὶ ὑποτίμηση τῆς σημασίας του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς θρησκείας τὸ ὅτι δὲν δόθηκε ἀρκετὴ προσοχὴ σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐλπίζω ὅτι ἡ προσπάθειά μου ἔδειξε τουλάχιστον ὅτι ἡ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ κάθε κατανόηση τῆς ἐξελίξεως τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας.

Μιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανθέου σὰν ἀποτελέσματος τῆς ἀναπτύξεως ποὺ περιγράψαμε πρέπει νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὶς παραδοσιακὰς ιδέες. Πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν βασικὴ ἀντίληψη ὅτι οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου δημιουργοῦν τοὺς θεοὺς καὶ ὅτι ἀρχίζοντας μὲ τοὺς θεοὺς τῆς Φύσεως ὁ ἄνθρωπος ἀνυψώνεται σὲ ἐκείνους ποὺ εἶναι ἡ ἔκφραση τῶν ὑψηλοτέρων λειτουργιῶν τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνομε ὅτι οἱ προσωπικότητες τῶν θεῶν δὲν πρέπει νὰ λαμβάνονται σὰν ἐνότητες, ὅπως γίνεται γενικά, ἀλλὰ πρέπει νὰ χωρίζονται στὰ διαφορετικὰ συνθετικά τους μέρη.

Ὅποιος θέλει πραγματικὰ νὰ καταλάβῃ τὴ θρησκεία τῆς ἀρχαιότητος, πρέπει νὰ ἔχῃ μπροστά του μιὰ ξεκάθαρη καὶ ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου τοπίου ὅπως παριστάνεται π.χ. σὲ μερικὰ Ἑλληνιστικὰ ἀνάγλυφα καὶ Πομπηϊανὲς τοιχογραφίες.¹¹ Εἶναι γεμάτα ἀπὸ θρησκευτικὰ στοιχεῖα κατὰ τρόπο τελείως ξένο σέ μᾶς. Δὲν μπορούσε κανεὶς νὰ βγῇ ἀπὸ τὴν πόρτα του χωρὶς νὰ συναντήσῃ ἕνα μικρὸ ναό, ἕναν ἱερὸ περίβολο, ἕνα ἄγαλμα, μία λατρευτικὴ στήλη, ἕνα ἱερὸ δέντρο. Οἱ νύμφες ζοῦσαν σ' ὅλες τὶς σπηλιές καὶ τὶς πηγές. Αὐτὲς οἱ εἰκόνες συμφωνοῦν ἀπόλυτα μὲ τὴν περιγραφή ποὺ δίνει ὁ γεωγράφος Στράβων (VIII, σελ. 343) γιὰ τὶς πεδιάδες τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀλφειοῦ. «Ὅλη ἡ χώρα εἶναι γεμάτη ἱερὰ τῆς Ἀρτεμῆς, τῆς Ἀφροδίτης, τῶν νυμφῶν μέσα σὲ ἀνθισμένα δασύλλια, γιατί ὑπάρχουν πολλὰ, ρυάκια. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἑρμαῖ στοὺς δρόμους καὶ ἱερὰ τοῦ Ποσειδῶνα στὰ ἀκρωτήρια κοντὰ στὴ θάλασσα». Αὐτὴ ἦταν ἡ πιὸ ἔμμονη, ἂν καὶ ὄχι ἡ ὑψηλότερη, μορφή τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Ἦταν ἡ μορφή ποὺ ὑποχώρησε τελευταία ἀπ' ὅλες στὸν Χριστιανισμό. Καὶ ὅπως ἦταν στοὺς τελευταίους χρόνους, ἔτσι ἦταν καὶ στοὺς πρώτους. Ἡ πίστη στὰ πνεύματα τῆς Φύσεως ἦταν ἐξ ἴσου δυνατὴ.

Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι ἡ Φύση αὐτὴ καθαυτὴ, ἀλλὰ ἡ ζωὴ τῆς Φύσεως κατὰ τὸ μέτρο ποὺ παρεμβαίνει στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ δημιουργεῖ μιὰ ἀναγκαίᾳ καὶ φανερὴ βάση γι' αὐτήν. Οἱ ἐπικίνδυνες καὶ τρομακτικὲς δυνάμεις τῆς Φύσεως εἶναι λιγώτερο καταφανεῖς, τουλάχιστον στὴν Ἑλλάδα, ἀπ' ὅ,τι θὰ μᾶς ἔκανε νὰ πιστέψωμε μιὰ πλατεῖα διαδεδομένη θεωρία σχετικὴ μὲ τὶς πηγές τῆς θρησκείας. Στὸ προσκήνιο ἐμφανίζονται οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ἡ Φύση σὰν μέσο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ γενναιοδωρία της, γιατί ἀπὸ αὐτὴν ἐξαρτᾶται ἂν ὁ ἄνθρωπος θὰ πεθάνῃ ἀπὸ τὴν πείνα ἢ θὰ

ζῇ μέσα στήν ἀφθονία. Σὲ μιὰ ξερὴ χώρα σὰν τὴν Ἑλλάδα, τὰ δάση καὶ τὰ πράσινα λειβάδια, ὅπου τὸ νερὸ δημιουργεῖ πλούσια βλάστηση, εἶναι οἱ κατοικίες τῶν πνευμάτων τῆς Φύσεως, ὅπως καὶ τὰ δάση καὶ οἱ λόφοι ὅπου ζοῦν τὰ ἄγρια ζῶα. Στοὺς πρώτους χρόνους τὸ κυνήγι ἦταν ἓνα σημαντικό μέσο ἐπιβίωσης. Στὰ δάση οἱ νύμφες χορεύουν καὶ κυνηγοῦν, οἱ Σάτυροι, οἱ Σιληνοί, οἱ Κένταυροι περιπλανῶνται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, οἱ Πᾶνες προστατεύουν τοὺς βοσκούς, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ τοὺς πανικοβάλλουν. Ἡ ζωὴ τῆς Φύσεως συγκεντρώθηκε γύρω στήν Ἀρτεμη ποὺ σὲ παλαιότερους χρόνους ἦταν ἡ κυρὰ τῶν ἄγριων θηρίων καὶ ποὺ ἄλλοτε ἴσως τὴν ἀπεικόνιζαν μὲ μορφή ζώου. Ἀγαπάει τοὺς λόφους, τὰ δάση, τὰ δροσερὰ κατατόπια καὶ βοηθάει τὴν φυσικὴ γονιμότητα ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες προσπάθειες. Σπανιώτερα ἡ Ἀφροδίτη παρουσιάζεται σὰν θεὰ τῆς πλούσιας βλαστήσεως. Καμιὰ φορὰ τὴν ἀποκαλοῦν «ἡ θεὰ τῶν κήπων» καί, ὅπως ἡ Ἀρτεμη καὶ οἱ νύμφες, εἶχε κι αὐτὴ ἱερὰ στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλφειοῦ.

Υπάρχει ἓνας Ἀρκαδικὸς τύπος θεάς¹² ποὺ μοιάζει μὲ τὴν Ἀρτεμη, ἀλλὰ ἐμφανίζεται συχνὰ στὸν πληθυντικὸ. Προστάτευε ἐπίσης τὴν καλλιεργημένη Φύση, τὴν εὐφορία τῶν ἀγρῶν, καὶ γι' αὐτὸ τὴν ταύτιζαν κυρίως μὲ τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη. Αὐτὲς οἱ θεὲς εἶναι συχνὰ ἀνώνυμες καὶ εἶναι γνωστὲς σὰν «Οἱ Μεγάλες Θεές». Ἡ μιὰ ἀποκαλεῖται Δέσποινα. Ἀποτελοῦν τὸ καλλίτερο παράδειγμα θεοτήτων μὲ μορφή ζώου. Μορφὲς ζῶων μὲ ἀνθρώπινες ἐνδυμασίες στολίζουν τὸ πέπλο τῆς Δέσποινας στο ἄγαλμά της στὴ Λυκόσουρα — πιθανὸν νὰ ἔχουν σχέση μὲ μιὰ λατρευτικὴ μεταμφίεση σὲ ζῶα — καὶ ἔχει, ὅπως ἡ Ἀρτεμη, ἓνα ἱερὸ ἐλάφι. Αὐτὲς οἱ θεότητες ξεπήδησαν ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα μὲ τὴν Ἀρτεμη, ἀλλὰ εἶναι πιὸ πρωτόγονες. Δὲν ἦταν ἀρχικὰ τόσο πολὺ εἰδικευμένες καὶ στήν πληθυντικὴ τους μορφή ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν κάτι ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ ὁμαδικὴ φύση τους.

Τέτοιες θεὲς παρουσιάζονται σὲ σχέση μὲ τὸν Ποσειδῶνα, τοῦ ὁποῖου ἡ σφαῖρα δραστηριότητος εἶναι πολὺ πλατύτερη ἀπὸ τὴν θάλασσα, στήν ὁποία τὸν περιορίζει ἡ ὀρθόδοξη μυθολογία ποὺ δημιουργήσαν οἱ θαλασσοπόροι Ἴωνες. Λατρευόταν ἐπίσης μὲ θέρμη στὸ ἐσωτερικόν, στήν Ἀρκαδίαν, στὴ Βοιωτίαν, στὴ Θεσσαλίαν. Στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν ἔκανε νὰ ξεπηδήσῃ μιὰ πηγὴ χτυπώντας τὸν βράχο μὲ τὴν τρίαινά του, στὴ Θεσσαλία ἄνοιξε τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν στὸν ποταμὸ Πηνειό. Στὴν Πελοπόννησο ὅπου τὰ ποτάμια κυλᾶνε συχνὰ ὑπογείως, ὁ Ποσειδῶνας εἶναι ἐκεῖνος ποὺ κυβερνᾷ τὸ ὑπέδαφος (γ α ι ἡ ο χ ο ς). Γιὰ τοὺς παράκτιους κατοίκους, ὅπως οἱ Ἴωνες, εἶναι φυσικὰ ὁ θεὸς τῆς θάλασσας. Τὰ ποτάμια καὶ τὰ κύματα τῆς θάλασσας παίρνουν τὴν μορφή ταύρων καὶ ἀλόγων στὴ φαντασία πολλῶν ἀνθρώπων. Στὴ Σκωτία πιστεύουν ἀκόμα σὲ ἓνα πνεῦμα τοῦ νεροῦ μὲ μορφή ἀλόγου, καὶ χρησιμοποιοῦμε τὴν μεταφορὰ «τὰ ἄσπρα ἄλογα» ἢ «οἱ ἀγελάδες τῆς βασιλίσσας τῆς θάλασσας» (ἢ προβατάκια) γιὰ τὰ κύματα. Ὁ Ποσειδῶνας εἶναι λοιπὸν ὁ θεὸς τῶν ἀλόγων καὶ τῶν ταύρων (ἱ π π ε ι ο ς, τ α ὑ ρ ε ι ο ς), δημιουργήσε τὸ ἄλογο καὶ μεταμορφώνεται ὁ ἴδιος σὲ ἄλογο στὴν Ἀρκαδίαν. Ἡ λέξις «ἵππος» μπαίνει στὰ ὀνόματα πολλῶν πηγῶν, Ἴππη, Ἴπποκρήνη, Ἀγανίππη. Ὁ ἀχελῶς εἶναι ἓνα ποτάμι στὴν δυτικὴ

Κεντρική Ελλάδα. Αυτή ή θεότητα παρὰ λίγο νὰ γίνη ἕνας γενικός θεὸς τῶν ποταμῶν καὶ λατρευόταν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Παριστάνεται σὰν ταῦρος μὲ ἀνθρώπινο κεφάλι. Ὁ Ποσειδῶνας εἶναι βασικὰ ὁ θεὸς τοῦ ὑγροῦ στοιχείου — λίγοι θεοὶ ἄλλωστε εἶναι τόσο στενὰ δεμένοι μὲ τὸ στοιχεῖο τους ὅσο αὐτὸς — καὶ ἡ γονιμοποιὸς δύναμη τοῦ νεροῦ δὲν εἶναι τόσο καταφανὴς στὴν λατρεία του. Κάποτε τὸν λατρεύουν σὰν θεὸ πὺν κάνει νὰ βλαστήσουν τὰ φυτὰ (φ υ τ ἄ λ μ ι ο ς) καὶ ἔχει τὴ θέση του στὰ Ἀ λ ῶ α, τὴ γιορτὴ τῆς βλαστήσεως στὴν Ἀττική.

Τὸ σιτάρι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται τὸ ψωμί, εἶναι τὸ σπουδαιότερο μέσο ἐπιβιώσεως καὶ γι' αὐτὸ τὸ νερὸ πὺν πέφτει σὰν βροχὴ εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα. Τὸ στέλνει ὁ Δίας, ὁ θεὸς τοῦ καιροῦ, πὺν σιγὰ — σιγὰ γίνεται ὁ θεὸς τῆς εὐφορίας. Κάποτε τὸν ἀποκαλοῦν γ ε ω ρ γ ὁ. Αυτὴ ἡ ὄψη τῆς φύσεώς του φαίνεται καθαρώτερα στὶς γεωργικὲς ἱεροτελεστίες πὺν ἀναφέραμε παραπάνω καὶ πὺν συμπεριλαμβάνονταν στὴ λατρεία του. Τὸ γένος τῶν Βουζυγῶν πὺν ἐπιτελοῦσε τὸ ἱερὸ ὄργωμα στοὺς πρόποδες τῆς Ἀκροπόλεως, αὐτὴ τὴ γνήσια ἀγροτικὴ ἱεροτελεστία τῆς Ἀθηνᾶς, ἦταν στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴ λατρεία του. Ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ παιδί πὺν γίνεται ἀπὸ τὸ σπέρμα πὺν τοποθετεῖται στὴ μήτρα τῆς μητέρας καὶ στὸ σπόρο πὺν βλαστάνει μέσα στὴ γῆ ἦταν ζωντανὴ στὸ μυαλὸ τῶν Ἑλλήνων, ὅπως καὶ στὸ μυαλὸ πολλῶν ἄλλων λαῶν, καὶ ἐκδηλώθηκε μὲ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἀναπαραγωγὴ εἶχαν σὰν σκοπὸ νὰ προωθήσουν τὴν γονιμότητα τῶν ἀγρῶν. Ἐχομε κιόλας μιλήσει γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔθιμα (σ. 102 κ.έ.), καὶ μιὰ σημαντικὴ ὁμάδα τοὺς εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἰ ε ρ ο ὕ γ ἄ μ ο υ. Στὴ μυθολογία παριστάνεται σὰν γάμος τοῦ Δία καὶ Ἡρας, καὶ ἡ φυσικὴ του σημασία φαίνεται ἀπὸ μερικοὺς γνωστοὺς στίχους τοῦ Ὀμήρου. Ὅρισμένα ἴχνη τοῦ ἱεροῦ γάμου βρίσκονται ἐπίσης στὴν τελετουργία, ἐδῶ ὅμως, ὅπως στὰ σύγχρονα λαϊκὰ ἔθιμα, ἡ νύφη εἶναι τὸ σημαντικώτερο πρόσωπο καὶ συχνὰ παρουσιάζεται μόνη. Ἡ βροχὴ πέφτει καὶ γονιμοποιεῖ τὰ σπλάχνα τῆς γῆς, μιὰ ιδέα πὺν ὁ Αἰσχύλος τὴν ἔντυσε μὲ μιὰ θαυμάσια ἀλληγορία. Ἡ Γῆ εἶναι ἡ Μητέρα ὅλων, ἡ προσωπικότητά της ὅμως, ὅπως καὶ ἡ εἰκόνα της — μιὰ γυναίκα πὺν τὰ πόδια της εἶναι κρυμμένα στὴ γῆ — δὲν χωρίστηκε ποτὲ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο οὔτε πῆρε ἀνεξάρτητη μορφή. Ἡ λατρεία της εἶναι σπάνια, καὶ ἡ ἴδια εἶναι περισσότερο μιὰ ιδέα τῆς Φύσεως παρὰ μιὰ θεότητα.¹³ Ὁ ἴδιος ὁ Δίας σὰν θεὸς τῆς γονιμότητος γίνεται θεὸς τῆς γῆς, χ θ ὁ ν ι ο ς, πὺν δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὰν θεὸς τοῦ κάτω Κόσμου πὺν βασιλεύει στοὺς νεκροὺς, ἀλλὰ σὰν ἡ δύναμη πὺν ἐδρεύει μέσα στὴ γῆ καὶ κάνει νὰ φυτρώσουν οἱ καρποὶ τοῦ ἀγροῦ. Γι' αὐτό, ὁ Ἡσίοδος (Ἐ ρ γ α, 465 κ.έ.) παραγγέλλει στὸν γεωργό, ὅταν πιάνη τὸ ἄροτρο, νὰ παρακαλᾷ τὸν Χθόνιο Δία, καὶ τὴν ἱερὴν Δήμητρα, ὥστε τὰ στάχυα τοῦ σιταριοῦ τῆς Δήμητρας νὰ γίνουν βαρεῖα καὶ νὰ ὠριμάσουν. Στὴ Μύκονο, πρόσφεραν μιὰ κοινὴ θυσία στὸν Χθόνιο Δία καὶ στὴ Χθόνια Γῆ, καὶ δύο ἡμέρες πρὶν θυσίαζαν στὴν Δήμητρα, στὴν Κόρη καὶ στὸν Δία Βουλέα. Φαίνεται ἐδῶ πῶς ὁ Δίας ἀπορρόφησε τὸν Εὐβουλέα πὺν παρουσιάζεται στὸ

αιτιολογικό παραμύθι τῆς τελετουργίας τῆς σχετικῆς μετὰ τὰ Θεσμοφόρια (βλ. σελ. 102 κ.έ.).

Ἔτσι ὁ Δίας ἔρχεται σὲ στενὴ σχέση μετὰ τῆς θεᾶς τῆς γεωργίας, τῆς Δήμητρας, τῆς ὁποίας τὴ σημασία ἔχομε κιόλας συζητήσει. Στὸ δῆμο Φλύας τῆς Ἀττικῆς ὑπῆρχε ἕνας κοινὸς βωμὸς τῆς Δήμητρας ποὺ στέλνει τὸ δῶρο τῶν καρπῶν (Ἀ ν η σ ι δ έ ρ α) καὶ τοῦ Δία Κτησίου. Στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Ἡσίοδο ὁ Δίας δίνει τὰ πλούτη, καὶ στὴ Σπάρτη ὀνομάζεται π λ ο ὕ σ ι ο ς καὶ κάποτε ὁ λ β ι ο ς ποὺ ἔχει τὴν ἴδια σημασία. Ὁ πλούτος, κάτω ἀπὸ πρωτόγονες συνθήκες, συνίσταται στὴν ἐπάρκεια τοῦ σιταριοῦ μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ζήσει τὴν περίοδο τοῦ ἔτους ποὺ ἡ Φύση δὲν παράγει τίποτα. Ὅποιος δὲν ἔχει τίποτα, θὰ λιμοκτονηήσει. Ὅποιος μάζεψε σοδειά, θὰ βοηθήσει καὶ τὸν γείτονά του. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ὁ θεὸς τοῦ πλούτου, ὁ Πλούτος ἢ Πλούτων, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐπάρκεια τοῦ σιταριοῦ. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπως καὶ σήμερα σὲ πολλές χώρες τοῦ νότου, φύλαγαν τὸ σιτάρι σὲ ὑπόγειες ἀποθήκες ἢ σὲ μεγάλα πιθάρια χωμένα στὴ γῆ. Ἐκεῖ μέσα ἔβαζαν μετὰ τὸν θερισμὸ τοῦ Ἰουνίου ὅχι μόνο τὴν ποσότητα ποὺ θὰ γινόταν ψωμί, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ποὺ τέσσερις μῆνες ἀργότερα, τὸν Ὀκτώβριο, θὰ ἔσπερναν γιὰ τὴν καινούργια συγκομιδὴ. Στὴ Σικελία ἡ γιορτὴ τοῦ θερισμοῦ ὀνομαζόταν Κ ὁ ρ η ς κ α τ α γ ω γ ῆ (ἡ κατάβαση τῆς Κόρης τοῦ σιταριοῦ), δηλαδὴ στὴν ὑπόγεια ἀποθήκη τοῦ σπιτιοῦ. Ἐκεῖ ἦταν στὴν ἐξουσία τοῦ Πλούτωνα, τοῦ χθόνιου θεοῦ τοῦ πλούτου, ὥσπου μετὰ τὴ σπορὰ ἀνέβαινε ξανά γιὰ νὰ ἐνωθῇ μετὰ τὴ μητέρα Δήμητρα, τὴ θεὰ τῆς γεωργίας.¹⁴

Ἀπὸ μία φυσικὴ συγχώνευση τῶν χθόνιων θεῶν τοῦ σιταριοῦ μετὰ τοὺς θεοὺς τοῦ κάτω κόσμου ποὺ βασίλευαν πάνω στὶς ψυχές, καὶ ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὸ φύτρωμα καὶ στὴν φθορὰ τῶν σταχυῶν καὶ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, γεννήθηκε ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας, μετὰ τὴν ὁποία εἴμαστε ἐξοικειωμένοι. Τὴν θυγατέρα τῆς Δήμητρας, τὴν Κόρη, τὴν ἄρπαξε ὁ βασιλιάς τοῦ κάτω Κόσμου καὶ τὴν πῆρε στὸ βασίλειό του. Περνάει ἐκεῖ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ χρόνου καὶ τὰ δύο τρίτα μετὰ τὴ μητέρα της. Ἡ καθαρὴ καὶ ὄχι πολὺ βαθειὰ προέλευση αὐτοῦ τοῦ μύθου πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ σ' αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνομάζαμε θρησκεία τοῦ σπιτικοῦ.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Δία καὶ τῆς σχέσεώς του μετὰ τὰ στάχυα τὸ ὅτι οἱ ἐφέστιοι θεοὶ ταυτίζονται μαζί του. Ὁ Δίας Κτήσιος προστάτευε τὸ κελλάρι.¹⁵ Ἐβαζαν ἐκεῖ μία στάμνα μετὰ πανσπερμία γι' αὐτόν. Ἀρχικὰ ἦταν ὁ φύλακας — φίδι τοῦ σπιτιοῦ καὶ μετὰ τὴ μορφὴ φιδιοῦ παριστάνεται μέχρι καὶ στοὺς κλασικοὺς χρόνους. Ξένοι δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ πάρουν μέρος στὴ λατρεία του καὶ ὁ βωμὸς του ἦταν τὸ κέντρο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο μαζεύονταν οἱ δούλοι τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ ἐ φ έ σ τ ι ο ι θεοὶ ἐμφανίζονται συχνὰ στὸν πληθυντικόν. Ὄνομάζονται τότε Δ ι ὅ ς κ ο ὕ ρ ο ι. Τὰ σύμβολά τους εἶναι τὰ ἴδια: δύο στάμνες τυλιγμένες μετὰ φίδια. Ἀνάλογη μορφὴ εἶναι ὁ Ἀ γ α θ ὅ ς δ α ί μ ω ν ποὺ δεχόταν μία σπονδὴ ἄ κ ρ α τ ο υ ο ἶ ν ο υ στὸ τέλος τοῦ γεύματος. Κι' αὐτὸν τὸν παρίσταναν σὰν φίδι. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸν ἀκοῦμε γιὰ τοὺς Ἀ γ α θ ὅ ὺ ς θ ε ο ὺ ς. Ὁ Μ ε ι λ ί χ ι ο ς καὶ ὁ Φ ί λ ι ο ς Δ ί α ς εἶναι συγγενεῖς μετὰ τὸν Κ τ ῆ σ ι ο Δ ί α.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μειλίχιον Δία ἔχομε τοὺς «θεοὺς μειλίχιους». Ὅλοι αὐτοὶ οἱ θεοὶ δέχονταν θεοξένεια, δηλαδή μιὰ μερίδα πού ἔβαζαν γιὰ ἐκείνους στὸ τραπέζι. Οἱ ἐφέστιοι θεοὶ δέχονταν τὴν τροφή τοὺς ὅπως οἱ καλλικάντζαροι καὶ οἱ νεράιδες ἀργότερα.

Τὸ ἐπίκεντρο τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς λατρείας τοῦ ἦταν ἡ ἑστία στὴ μέση τοῦ μεγάλου δωματίου ὅπου ζοῦσε ἡ οἰκογένεια. Ἡ λατρεία δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ ἡ λατρεία τῆς ἴδιας ἐστίας καὶ τῆς φωτιᾶς πού ἔκαιγε σ' αὐτήν. Ἐτοί ἡ Ἑστία ἔπαιρνε συχνὰ μόνο ἀτελῆ ἀνθρώπινη μορφή. Ἡ πρωταρχικὴ ἔννοια διαφαίνεται καθαρά. Τὸ νεογέννητο παιδί γινόταν δεκτὸ στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν περιφορὰ τοῦ γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία. Κάθε γεῦμα ἀρχίζε καὶ τελείωνε μὲ σπονδὴ στὴν Ἑστία, δηλαδή ἐπάνω στὴ φωτιά, ὅπως στὴ Ρώμῃ οἱ penates (ἐφέστιοι θεοὶ) δέχονταν σὲ κάθε γεῦμα μία μερίδα φαγητὸ καὶ ποτὸ πού τὸ ἔβαζαν σὲ μικρὰ σκεύη καὶ πού τὰ ἀδειαζαν ὕστερα στὴ φωτιά. Ἡ ἔννοια τοῦ ρητοῦ Ἑστία θύειν δείχνει ὅτι αὐτὸ πού πρόσφεραν ἐπάνω στὴν ἐστία δὲν τὸ ἔπαιρναν οὔτε τὸ ἔδιναν ἄλλοῦ. Στους προϊστορικοὺς χρόνους αὐτὴ ἡ ἀπόλυτὴ ιερότητα τῆς οἰκιακῆς λατρείας ἔφθανε μέχρι τὶς στάχτες τῆς ἐστίας πού τὶς ἔθαβαν μέσα στὸ σπίτι.¹⁶ Ἡ ιερότητα τῆς ἐστίας εἶναι Ἑλληνικὴ, ὄχι Μινωϊκὴ, γιατί στὴν Κρήτῃ δὲν ὑπῆρχε σταθερὴ ἐστία, ἀλλὰ μόνο κινητὰ σκεύη γιὰ φωτιά. ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὁ Δίας ἔγινε δεκτὸς σὰν ἐφέστιος θεός.

Τὸ Ἑλληνικὸ σπίτι στοὺς ἀρχαιότερους χρόνους βρισκόταν μέσα σὲ μιὰ αὐλὴ περιφραγμένη ἀπὸ ἓνα φράχτη. Ἐκεῖ μέσα οἱ κάτοικοι ἐνοιωθάν σιγουριὰ καὶ ἦταν προστατευμένοι ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν καὶ τῶν ἄγριων ζώων. Στὴν αὐλὴ βρισκόταν ὁ βωμὸς ὅπου ἡ οἰκογένεια τελοῦσε τὶς θυσίες της. Ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Ἑρκεῖον Δία πού ἀναφέρει συχνὰ ὁ Ὅμηρος καὶ ἡ μυθολογία. Θεωρεῖται τρομερὸ τὸ ὅτι ὁ Νεοπτόλεμος σκότωσε τὸν Πρίαμο στὸν βωμὸ τοῦ Ἑρκείου Δία. Εἶναι φανερὸ πὼς κάθε σπίτι εἶχε ἓνα τέτοιο βωμό. Στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρκείου Δία βρισκόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ἑρέχθειο, στὸ Πανδρόσειον, κάτω ἀπὸ τὴν ἱερὴ ἐλιά στὴν αὐλὴ τοῦ παλιοῦ Μυκηναϊκοῦ παλατιοῦ, καὶ συνεπῶς δίνουν δικαιολογημένα τὸ ἴδιο ὄνομα στὸν βωμὸ πού βρίσκεται στὴν αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ τῆς Τίρυνθας. Ὅταν τὰ σπίτια πλήθαιναν στὶς πόλεις, οἱ αὐλὲς μικραῖναν καὶ οἱ συνθῆκες ζωῆς ἄλλαζαν καὶ αὐτὲς. Ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρκείου Δία ἀναφέρεται λιγώτερο συχνὰ σὲ μεταγενέστερους χρόνους. Ἄλλοι θεοὶ προστάτευαν τὸ σπίτι: οἱ ἑρμαῖ στοὺς δρόμους, ἡ πέτρυνη στήλη τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως καὶ ἡ τρίμορφη Ἑκάτη φύλαγαν ἀπὸ τὰ μάγια. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφή: «ἐδῶ κατοικεῖ ὁ γιὸς τοῦ Δία, ὁ Ἡρακλῆς ὁ Νικητής: κανένα κακὸ δὲν μπορεῖ νὰ μπῇ μέσα».

Σ' ἓνα χωρίο τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλῆ (στ. 487 κ.έ.) ὁ Ἑρκείος Δίας παρουσιάζεται σὰν θεὸς τῆς συγγένειας ἐξ αἵματος. Εἶναι ἐντελῶς φυσικὸ ὁ θεὸς τῆς ἐστίας καὶ τῆς οἰκογένειας νὰ γίνῃ ὁ θεὸς τοῦ γένους. Ἡ Ἑλληνικὴ κοινωνία βασιζόταν στὴν πατριαρχικὴ οἰκογένεια καὶ τὴν ἰδέα τῆς συγγένειας τοῦ αἵματος, καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα ἔπρεπε νὰ βρῇ μιὰν ἔκφραση μέσα στὴ λατρεία. Οἱ παγκόσμιοι θεοὶ τῆς συγγένειας, ὅπως ὁ Ζεὺς Πατρῶος καὶ ὁ Ἀπόλλων Πατρῶος

είναι μεταγενέστερα δημιουργήματα που οφείλονται στην τάση γενικεύσεως των θεοτήτων. Αρχικά τὸ κάθε γένος εἶχε τοὺς δικούς του θεοὺς καὶ τὴ δική του λατρεία, διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ τὴν λατρεία τῶν ἄλλων γενῶν. Κάθε γένος ἐπίσης ζοῦσε στὴ δική του περιοχὴ καὶ ἔτσι οἱ θεοὶ του ἦταν — συχνὰ ὄχι ὁμῶς ἀμετάβλητα — τοπικοὶ θεοί. Ἡ λατρεία ἦταν ιδιοκτησία τῆς οἰκογένειας, τῆς ὁποίας τὰ μέλη μποροῦσαν νὰ δεχθοῦν ξένους, ἂν ἐπιθυμοῦσαν, ἀλλὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα καὶ νὰ τοὺς ἀποκλείσουν. Οἱ Ἑλληνικὲς λατρεῖες ἦταν κατὰ μέγαλο μέρος ἀρχικὰ κληρονομικές: ἀνῆκαν στὰ γένη. Ἀρκεῖ νὰ κοιτάξουμε τὶς μεγάλες οἰκογένειες τῆς Ἀττικῆς¹⁷ γιὰ νὰ τὸ δοῦμε, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς ἱερατικὲς οἰκογένειες τῆς Ἐλευσίνας τῶν ὁποίων τὰ μυστήρια ὑπῆρξαν κάποτε καὶ πάρεμειναν ὡς ἓνα σημεῖο ιδιωτικῆς λατρείας. Ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Βουταδῶν διάλεξαν τὴν ἱερεία τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς στὴν Ἀκρόπολη, οἱ Βουζύγαι τελοῦσαν τὸ ἱερὸ ὄργωμα, στὸ γένος τῶν Λυκομιδῶν ἀνῆκαν τὰ μυστήρια τῶν Φλυέων, στὴν οἰκογένεια τῶν Εὐνειδῶν ἀνῆκε ἡ λατρεία τοῦ Μελπομένου Διονύσου κλπ. ἀκόμα καὶ πολὺ μεταγενέστερα, στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., ὅταν ὁ Εὐρυκλείδης ἱδρύσει ἓνα ἱερὸ στὸν Δῆμο καὶ στὶς Χάριτες, ἡ ἱερωσύνη ἔγινε κληρονομικὴ στὴν οἰκογένειά του. Ἀπὸ τότε ἡ γνώση τῆς λατρείας ἔγινε προνόμιο τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν καὶ οἱ ἐρμηνευτὲς τῶν ἱερῶν νόμων, οἱ ἐξ ἡ γ η τ α ί, διαλέγονταν πάντα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἐπέτρεπαν στοὺς ἐφήβους νὰ ἐμφανίζονται προσωπικὰ στὰ δικαστήρια μόνο γιὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν κληρονομιά καὶ τὴν ἱερωσύνη πού ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια. Ὁ Ἡρόδοτος (V 66) λέει γιὰ τὸν Ἰσαγόρα ὅτι δὲν ξέρει γιὰ τὴν καταγωγὴ του, ἀλλὰ ὅτι οἱ συγγενεῖς του θυσιάζουν στὸν Δία Κάριο. Ἡ λατρεία ἦταν ἔμβλημα τοῦ γένους. Οἱ ἐπιγραφὲς δείχνουν ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε παντοῦ ὄχι μόνο στὴν Ἀθήνα. Οὔτε πρέπει νὰ ξεχνᾶμε τὴν λαρεία τῶν προγόνων πού ἡ σημασία της γιὰ τὴν συνοχὴ τῆς οἰκογένειας εἶναι φανερὴ.

Ἡ ἀρχαία κοινωνία ἦταν χτισμένη ἐπάνω στὴν οἰκογένεια καὶ ἦταν στενὰ δεμένη μὲ τὴ λατρεία. Ὑπολείμματα αὐτοῦ τοῦ συστήματος παρέμειναν καὶ ὅταν ἀκόμα ἡ θριαμβεύουσα δημοκρατία ἔσπασε τὴ δύναμη τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν καὶ ἰσοπέδωσε τὰ προνόμιά τους. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ οἰκογένεια καταγόταν ἀπὸ νὰ κοινὸ πρόγονο καὶ λάτρευε ἓναν ἥ ρ ω α σὰν ἰδρυτὴ της, ἔτσι δημιουργήθηκαν πρόγονοι γιὰ τὸ κράτος σὰν σύνολο. Κάθε πόλη εἶχε τὸν ἐ π ὠ ν υ μ ὸ της ἥ ρ ω α. Ἀκόμα καὶ οἱ καινούργιες φυλὲς πού ὁ Κλεισθένης δημιούργησε ἐπάνω σὲ μία γεωγραφικὴ βάση, πῆραν τὴν ὀνομασία τους ἀπὸ ἥ ρ ω ε ς. Ἦταν μιὰ βασικὴ ιδέα σ' ὁλόκληρη τὴν ἀρχαιότητα ὅτι μιὰ κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁμάδες ἀνθρώπων τοῦ ἴδιου αἵματος, ἀκόμα κι' ἂν ἡ συγγένεια ἦταν μόνο φανταστικὴ, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο οἱ λατρεῖες στὶς ὁποῖες κάθε κοινωνικὴ ιδέα ἐκφραζόταν, εἶχαν σὰν ὑπόδειγμα τὴν λατρεία τῆς οἰκογένειας. Ὅπως κάθε σπίτι εἶχε τὴν ἱερή του ἐστία, ἔτσι τὴν εἶχε καὶ κάθε πόλη: βρισκόταν στὸ Π ρ υ τ α ν ε ῖ ο, δηλαδὴ στὸ οἶκημα ὅπου ἔδρευε ἡ διοίκηση καὶ ὅπου τὰ μέλη της συγκεντρώνονταν γιὰ τὸ κοινὸ τους γεῦμα. Γι' αὐτὸ ἡ Ἑστία ἔγινε ἡ θεὰ τῆς πόλεως μὲ τὰ ἐπίθετα: Ἑ σ τ ί α π ρ υ τ α ν ε ῖ α, β ο υ λ α ί α. Στὴν

έστία έκαιγε ή ίερή φλόγα του κράτους, και όταν έστελναν αποίκους, έπρεπε να πάρουν μαζί τους φωτιά από την μητρόπολη για να τη μεταφέρουν στην έστία της ξένης χώρας, που θα γινόταν τὸ κέντρο της καινούργιας πόλεως. Πολύ αργότερα επέκράτησε τὸ έθιμο να ιδρύουν μιὰ κοινή έστία σαν τὸ ιδεῶδες κέντρο μίας συμπολιτείας. Τέτοια παραδείγματα είναι ή κοινή έστία τῶν Αρκάδων στην Τεγέα και ὁ βωμός της Έστίας στὸν ναὸ τοῦ Αμάριου Δία στὸ Αἶγιο, για την Αχαϊκή Συμπολιτεία.

Ἡ Έστία παρέμεινε συνδεδεμένη με την έστία τοῦ σπιτιοῦ. Μόνο ατελῶς δέχθηκε ἀνθρωπομορφικὰ στοιχεῖα σαν θεά. Ὁ Δίας ἔχει ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ἐκείνην στην οἰκιακή λατρεία, και στη ζωή της πόλεως με τις ὑψηλότερες ἀπαίτησεις ήταν φυσικὸ νὰ ἐμφανίζεται με ἀκόμα μεγαλύτερη ἐπισημότητα. Ακριβῶς ὅπως ὁ πατέρας της οἰκογένειας είναι ὁ ιερέας τοῦ Δία, ἔτσι και ὁ ἴδιος ὁ Δίας στην πατριαρχική μοναρχία τῶν πρώτων χρόνων είναι ὁ εἰδικὸς προστάτης τοῦ βασιλιᾶ και, γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ὁ ὑπέρτατος φύλακας της κοινωνικῆς τάξεως. Ἐτσι στὸν Ὅμηρο ὁ Αγαμέμνωνας είναι κάτω ἀπὸ την εἰδική προστασία τοῦ Δία. Ὁ θεὸς δὲν ἐκθρονιζόταν με την πτώση της μοναρχίας. Σαν Δίας Πολιεύς είναι ὁ θεϊκὸς κύριος του κράτους — πόλεως. Δίπλα σ' αὐτὸν φάνηκε ή παλιὰ Μυκηναϊκή πολιοῦχος θεά, ή Αθηνᾶ, που πήρε τὸ ἴδιο ἐπίθετο Πολιάς. Ὁ Δίας Πολιεύς και ή Αθηνᾶ Πολιάς βρίσκονται δίπλα ὁ ἕνας στὸν ἄλλο σὲ πολλές μεγάλες πόλεις. Ἦταν τόσο στενὰ συνδεδεμένοι και οἱ λειτουργίες τους ἦταν τόσο ὅμοιες, ὥστε ἦταν φυσικὸ, για μιὰ ἐποχή συνηθισμένη νὰ σκέφτεται μέσα σὲ γενεαλογίες, νὰ ἐκφράση γενεολογικὰ τὴ σχέση που εἶχαν αὐτοὶ οἱ δύο θεοὶ μεταξύ τους, και ἔτσι ή Αθηνᾶ ἔγινε κόρη τοῦ Δία. Οἱ δύο αὐτὲς θεότητες φυλᾶν την ὑπαρξη και την ἐλευθερία της πόλεως και γι' αὐτὸ ὁ Δίας ὀνομάζεται Σωτήρ και Ἐλευθέριος. Είναι ὅμως παγκόσμιες θεότητες σὲ ἀντίθεση π.χ. με τοὺς Σημιτικούς θεοὺς τῶν φυλῶν. Στὸν Ὅμηρο, φυσικά, ή Αθηνᾶ και ὁ Ἄρης προχωροῦν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ. Στους ἐμφυλίους πολέμους ἀνάμεσα σὲς Ἑλληνικὲς πόλεις δὲν μπορούσαν νὰ πράξουν ἔτσι, γιατί συχνὰ ὁ Δίας Πολιεύς και ή Αθηνᾶ Πολιάς εἶχαν ἐπίσης τὰ ἱερά τους στην ἀκρόπολη της ἐχθρικῆς πόλεως και τὸ αἶσθημα της ταυτότητας ἦταν τόσο δυνατό, ὥστε ἀπαγόρευε π.χ. νὰ παρουσιάζεται ή Αθηνᾶ τῶν Αθηνῶν σαν ἐχθρὰ της Αθηνᾶς τῶν Θηβῶν. Ἀντίθετα ή τάση τῶν θεῶν νὰ ἀποκτοῦν παγκόσμιο χαρακτήρα ἔδειξε τὴ δύναμή της στὸ γεγονός ὅτι ή πολιοῦχος Αθηνᾶ παραμέρισε ἄλλες πολιοῦχους ὅπως την Ἀλέα και την Ἰωνία. Οἱ ἀνθρωποὶ ὅμως ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ θεϊκοὺς προστάτες και νικητὲς που θα πάρουν τὸ μέρος τους στη μάχη ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν. Αὐτὴ τὴ θέση γέμισαν οἱ ἥρωες τῶν πόλεων στην Ἑλλάδα.

Ἡ πόλη χρειάζεται προστασία ὄχι μόνο για την πολιτική, ἀλλὰ και για την ὑλική της ὑπαρξη. Ἡ δεύτερη ἐξαρτιόταν στοὺς πρώτους χρόνους βασικὰ ἀπὸ την γεωργία, παράλληλα ὅμως με αὐτὴν ἀναπτύχθηκαν βαθμιαία οἱ τέχνες και τὰ ἐπαγγέλματα. Ἐδῶ ὁ Δίας και ή Αθηνᾶ χωρίζουν. Ὁ Δίας, ὅπως εἶδαμε, ἦταν προστάτης της γεωργίας. Αὐτὴ ή ιδιότητα μεταβιβάστηκε στην Αθηνᾶ μόνο ὡς ἓνα σημεῖο, ὅταν μερικὲς τελετουργίες της βλαστήσεως συνδέθηκαν

μαζί της στην Αθήνα. Ἡ Αθηνᾶ πάλι, ὄντας ἡ προσωπικὴ θεὰ τῆς πόλεως σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐξοχή, ἔγινε ἡ προστάτισσα τῶν τεχνῶν γιατί οἱ τεχνίτες μαζεύονταν τὶς πόλεις. Σὰν γυναίκα προστάτευε τὶς γυναικεῖες τέχνες, εἰδικὰ τὴν ὑφαντική. Ὁ πρῶτος εἰδικευμένος τεχνίτης εἶναι ὁ σιδεράς πού τὸν βρίσκομε κιόλας στὸν Ὅμηρο καὶ πού τὸ ὄνομά του (χ α λ κ ε ὑ ς) δείχνει ὅτι κατὰγεται ἀπὸ τὴν Χάλκινη Ἑποχή. Ἡ Αθηνᾶ ἔγινε ἡ προστάτισσα τῶν χαλκέων, ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους λαούς, οἱ χαλκεῖς εἶχαν τὰ μυθικά τους πρότυπα, ὅπως τοὺς νάνους στὴν Σκανδιναυία. Στὴν Ἑλλάδα ἦταν οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι καὶ οἱ Τελχῖνες. Ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία ἤρθε ἕνας δαίμων τῆς φωτιᾶς, ὁ Ἡφαιστος,¹⁸ πού ζοῦσε μέσα στὴ φωτιά πού ξεπετάγεται ἀπὸ τὴ γῆ. Ἐγινε ἐντελῶς φυσικὰ ὁ θεὸς τῶν χαλκέων, καὶ αὐτὴ ἡ φωτιά ἔγινε ἡ φωτιά πού βγαίνει ἀπὸ τὸ ὑπόγειο τοῦ σιδηρουργεῖο. Στὴν Αθήνα, τὴν πιὸ σπουδαία βιομηχανικὴ πόλη τῆς Ἑλλάδος, ἡ Αθηνᾶ καὶ ὁ Ἡφαιστος βρίσκονται λοιπὸν σὲ στενὴ σχέση καὶ ἔγιναν προστάτες μιᾶς ἄλλης ἀπὸ τὶς πιὸ σπουδαῖες βιομηχανίες τῆς πόλεως, δηλαδὴ τῆς κεραμεικῆς.

Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἐξαρτιόταν στοὺς πρώτους χρόνους ἀπὸ ἄγραφους νόμους καὶ κάθε φιλικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς λαούς εἶχε ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ αὐτούς. Ὁ Δίας¹⁹ προστατεύει τοὺς ἰκέτες φυγάδες πού παρακαλοῦν γιὰ ἔλεος καὶ ἄσυλο. Γι' αὐτὸ ὀνομάζεται Ἰ κ έ τ α ς καὶ Φ ύ ξ ι ο ς. Προστεύει τὸν ξένο πού, κυριολεκτικά, δὲν εἶχε νομικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ πού σὰν φιλοξενούμενος ἀπολαμβάνει τὴν προστασία πού καθαγιαίνει ἡ θρησκεία. Γι' αὐτὸ ὁ Δίας ὀνομάζεται Ξένιος. Στὴν Αθήνα, ὅπου πολλοὶ ξένοι ζοῦσαν σὰν μέτοικοι, εἶχαν τὸν δικό τους Δία, τὸν Δία Μ ε τ ο ί κ ι ο. Ὁ λόγος πού ἕνας φυγάς εἶχε ἀφήσει τὴν πόλη του, ὀφειλόταν συχνά, στοὺς πρώτους χρόνους, στὸ ὅτι εἶχε σκοτώσει κάποιον. Ὁ δολοφόνος ἔπρεπε νὰ ἐξαγνισθῇ πρὶν νὰ ἔλθῃ σὲ ἐπαφὴ μὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Ἀργότερα ὁ Απόλλωνας πῆρε τοὺς ἐξαγνισμοὺς στὴν δικαιοδοσία του, ὑπάρχουν ὅμως πολλὰ ἔχνη τῆς παλαιότερης καταστάσεως τῶν πραγμάτων ὅπου ὁ Δίας σὰν προστάτης τῶν φυγάδων ἦταν ἐπίσης ὁ ἐξαγνιστὴς τῶν ἐνόχων δολοφονίας. Ὁ πρῶτος δολοφόνος, ὁ Ἰξίων, ζήτησε ἀπὸ τὸν Δία νὰ τὸν ἐξαγνίσῃ. Ὁ Δίας λέγεται Κ α θ ἁ ρ σ ι ο ς, καὶ σὰν τέτοιος εἶχε ἕναν βωμὸ στὴν Ὀλυμπία.

Τὸ ὅτι ὁ Δίας προστάτευε ἐπίσης τὰ δικαιώματα τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς συγγένειας ἐξ αἵματος εἶναι κάτι τόσο φυσικὸ καὶ γνωστὸ, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ τὸ ἀναφέρωμε. Ἡ γυναίκα του, ἡ Ἥρα, εἶχε σὰν κύρια λειτουργία τῆς τὰ ἴδια καθήκοντα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν σύζυγο καὶ τὴν οἰκοδέσποινα. Προστάτευε τὸν γάμο καὶ τὰ δικαιώματα τῆς συζύγου κι' ἐπομένως ὅλη τὴ ζωὴ τῆς γυναίκας. Ὁ αὐστηρὸς καὶ ζηλότυπος χαρακτήρας τῆς ἔχει τὴν σφραγίδα τῶν λειτουργημάτων τῆς.

Αὐτὲς οἱ λειτουργίες ἀναπτύχθηκαν ἐντελῶς ἐπάνω στὴ βάση τὴν πρωτόγονης κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἀποδείχθηκε ἰκανὴ γιὰ βαθύτερη ἠθικὴ ἀνάπτυξη.²⁰ Μιὰ ἠθικὴ ἀντίληψη καλλίτερα ἀνεπτυγμένη ὕψωσε τὸν Δία σὲ μιὰ ἐκφραση γιὰ τὴν ἠθικὴ συνείδηση. Δίπλα του στεκόταν ἡ

Δίκη (ή Δικαιοσύνη) σὰν κόρη καὶ βοηθός του. Οἱ ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στήριξαν αὐτὲς τὶς λειτουργίες ἐπάνω στοὺς θεοὺς τῆς Φύσεως. Εἶναι στὴ βάση τους ἀντίθετες μὲ τὸν χαρακτῆρα τῶν θεῶν, γιατί οἱ φυσικὲς δυνάμεις δὲν ἔχουν τίποτα νὰ κάνουν μὲ τὴν ἠθική, καὶ δὲν ἀπαρνοῦνται ποτὲ τὴν πραγματική τους προέλευση. Δὲν μποροῦσαν νὰ ξεριζωθοῦν ἀπὸ τὸ ἔδαφος ὅπου εἶχαν φυτρώσει. Ἀπὸ ἐκεῖ εἰσχώρησε στὶς ἀντιλήψεις τῶν θεῶν ἓνα στοιχεῖο ἐντάσεως καὶ διχόνοιας ποὺ συνέβαλε περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο στὴν τελικὴ διάλυση τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας.

Ὅταν ἔχη ἐξασφαλισθῇ ἡ πολιτική, κοινωνική καὶ ὑλικὴ ὑπαρξή, τότε ἔχουν πληρωθῇ οἱ σπουδαιότερες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ κυριώτερα αἰτήματά του πρὸς τοὺς θεοὺς ἔχουν πάρει μορφή. Τὰ αἰτήματά του ὅμως δὲν ἐξαντλοῦνται καὶ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ παραμένουν πρέπει νὰ ἀναφέρωμε σύννομα τουλάχιστον μερικά. Ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενειῶν παίζει σπουδαῖο ρόλο παντοῦ καὶ στοὺς πρωτόγονους λαοὺς βρίσκεται στὰ χέρια μάγων καὶ ἱερέων. Ὑπῆρχε στὴν ἀρχαιότερη Ἑλλάδα μιὰ τάξη μάντεων καὶ ἐξαγνιστῶν ἱερέων ποὺ γιὰ ὅλα τὰ βασικὰ θέματα ἐκπλήρωναν αὐτὴ τὴ λειτουργία. Ἡ τέχνη τοῦ θεραπευτοῦ ἦταν μαγικὲς τελετές, ἐξαγνισμοὶ βλ. σελ. 96 κέ.) καὶ μαγικὰ τραγούδια. Σὲ μεταγενέστερους καιροὺς τὰ ἀποκαλοῦσαν ἐπωδοὺς ἀλλὰ σὲ παλαιότερους χρόνους τὰ ἔλεγαν ἀσφαλῶς παϊᾶνες. Ὁ Ὅμηρος μιλάει γιὰ τὸν θεὸ θεραπευτῆ, τὸν Παιήονα, ποὺ παίρνει τ' ὄνομά του ἀπὸ τὴ λέξη παϊᾶν. Μαζὺ μὲ τὴ μαγεία συγχωνευόταν ἡ ἐξύμνηση τοῦ θεοῦ καὶ ἔτσι ὁ παϊᾶν ἐγίνε τραγούδι εὐχαριστήριον καὶ κάποτε νικητήριο. Σὲ μεταγενέστερους χρόνους ὁ Ἀπόλλωνας οἰκειοποιήθηκε τὴν θεραπευτικὴ τέχνη καὶ ὕστερα τὴν πῆρε ὁ γιὸς του ὁ Ἀσκληπιός.

Στὴ θεραπεία τῆς ἀρρώστειας ἡ πρόρρηση τοῦ μέλλοντος ἀποτελεῖ παντοῦ οὐσιῶδες τμῆμα τῆς τελετῆς. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ γιατρὸς — μάγος εἶναι, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, συγχρόνως ἓνας μάντης. Καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ πρόρρηση τοῦ μέλλοντος ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τοὺς πρωτόγονους λαοὺς. Οἱ μέθοδοι ποικίλλουν, γενικά, ὅμως οἱ προφητεῖες, ὅποτε δὲν δίνονται σὲ κατάσταση ἐκστάσεως, ἐξαρθῶνται ἀπὸ οἰωνοὺς καὶ σημάδια σχετικὰ μὲ γεγονότα μέσα σ' ἓνα σύστημα αὐθαίρετου συνειρμοῦ τῶν ιδεῶν.

Στοὺς παλαιότερους χρόνους ἔδιναν πάρα πολὺ μεγάλη προσοχή στὰ ὄνειρα, ποὺ ἔμοιαζαν νὰ εἶναι μηνύματα ἀπὸ τὸν ἄλλον κόσμον, καὶ στὰ πουλιὰ ποὺ οἱ ἀπρόσμενες ἐμφανίσεις τους ἀποτελοῦσαν τοὺς πιὸ πανταχοῦ παρόντες καὶ σημαντικοὺς οἰωνοὺς. Ὁ Δίας στέλνει τὰ πουλιὰ καὶ ἐπίσης, ὅπως δείχνει τὸ δεύτερο βιβλίο τῆς Ἰλιάδας, τὰ ὄνειρα, ἐκεῖνα ὅμως ὅπου δὲν φαίνεται πρόσωπο νεκροῦ. Δικὴ του ἦταν ἡ ἱερὴ βελανιδιὰ στὴ Δωδώνη ποὺ τὸ θρόισμά της ἀποκάλυπτε τὸ μέλλον. Σὲ μεταγενέστερη περίοδο ὁ Ἀπόλλωνας ἦρθε μὲ μιὰ νέα μέθοδο, τὴν ἐκστατικὴ προφητεία, καὶ ἐγίνε κατ' ἐξοχὴν ὁ θεὸς τῶν χρησμών. Ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ζώου τῆς θυσίας καὶ τὸν τρόπο ποὺ καιγόταν ἐπάνω στὸ βωμὸ ἔκριναν ἂν ἡ θυσία ἦταν ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐπίσης ἀναπτύχθηκε μιὰ εἰδικὴ ἐπιστήμη τῶν χρησμών.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς λίγο - πολὺ λογικὲς ἀνάγκες, ὑπάρχει ἡ ἀπαίτηση τῆς ζωῆς τῶν ἐνστικτῶν. Κινοῦνται στὰ σκοτεινὰ βάθη καὶ σπάνια κατορθώνουν νὰ ἐκφρασθοῦν καθαρὰ καὶ συνειδητὰ. Θὰ δοῦμε πῶς κρύβονταν στὸν Ὅμηρο πίσω ἀπὸ τὶς μεταβαλλόμενες μορφές δ α ι μ ό ν ω ν καὶ πῶς προσωποποιοῦνται σὲ μορφές ποὺ ἔχουν ἐλάχιστη σχέση μετὰ τὴν γνήσια θρησκεία καὶ λατρεία. Δύο ἀπὸ τὰ δυνατώτερα ἐνστικτὰ στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο πῆραν μορφή σὰν προσωπικοὶ θεοί, τὸ σεξουαλικὸ ἐνστικτο μετὰ τὸν Ἑ ρ ω τ α ποὺ εἶναι πάντως σπάνια θεὸς μετὰ μία πραγματικὴ λατρεία, ἀλλὰ ἔχει μᾶλλον τὸν χαρακτηρισμὸν - φιλοσοφικοῦ κατασκευάσματος ἢ ἀλληγορίας, καὶ μὲν τὴν Ἀφροδίτη ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴν ἀνατολή. Μπορεῖ νὰ ἦταν ἀρχικὰ θεὰ τῆς γονιμότητος, παρ' ὅλο ποὺ δὲν παρουσιάζει πολὺ αὐτὴν τὴν ιδιότητα στὴν Ἑλλάδα (πρβλ. σελ. 132). Οὔτε ἔχει τίποτα νὰ κάνῃ μετὰ τὸν γάμο σὰν ἓνα κοινωνικὸ θεσμό. Τὸ δεύτερο ἐνστικτο — τὸ πολεμικὸ θάρρος μετὰ μορφή ποὺ πλησιάζει τὴν φρενίτιδα τοῦ Berserker* προσωποποιεῖται στὸν Ἀ ρ η ποὺ τὸ ὄνομα τοῦ ἴσως σημαίνει ὁ Κ α τ α σ τ ρ ο φ έ α ²¹. Δὲν εἶναι παράξενο τὸ ὅτι ἦταν ἐχθρὸς τῆς Ἀθήνας ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν τακτικὴ μάχη, ποὺ σώζει τὴν πόλιν χάριν τοῦ θάρρους σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν μέθοδο. Ὅ,τιδήποτε κι ἂν ἦταν ἀρχικὰ ὁ Ἄρης καὶ ἡ Ἀφροδίτη, ἀντιπροσωπεύουν γιὰ τοὺς Ἕλληνες μόνις κάτι περισσότερο ἀπὸ δύο δυνατὰ ἐνστικτὰ. Ἡ λατρεία τους εἶναι λιγοστή, εἰδικὰ στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἄρη. Ἡ ἀμοιβαία τους σχέση βρῆκε τὴν ἐκφράσιν τῆς στὸν μῦθο τῶν ἐρώτων τους.

Δύο μεγάλοι θεοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τούτῃ τὴν ἀνασκόπησιν (ἀναφέραμε μόνον περαστικὰ τὰ ὀνόματά τους) : ὁ Ἀ π ό λ λ ω ν α ²² καὶ ὁ Δ ι ό ν υ σ ο ς. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἐπήλυδες καὶ ἦρθαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς προομηρικὸς χρόνους. Ἡ σημασία τους βρίσκεται σ' ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν ἀπλή θρησκεία τῶν ἀναγκῶν ποὺ παρακολουθήσαμε σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιον. Παρουσιάζεται σ' ὅλη τὴν ἀτομικότητά της στὴν μεγαλύτερη κρίσιν ἀπὸ τὴν ὁποία πέρασε ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία, τὴν γέννησιν τῆς νομιμοφροσύνης καὶ τοῦ μυστικισμοῦ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον. Θὰ προσπαθήσωμε τώρα νὰ ἐκτιμήσωμε τὴν συμβολὴν τους ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τῶν νέων θρησκευτικῶν ἀξιῶν ποὺ αὐτοὶ εἰσήγαγαν. Πρόκειται γιὰ μιὰ θρησκευτικὴ κίνησιν ποὺ ἔχει κανεὶς τὸν πειρασμὸν νὰ ἀποκαλέσῃ μὴ Ἑλληνική. Ἀσφαλῶς δὲν πέρασε χωρὶς νὰ ἀφήσῃ βαθειὰ ἵχνη, στὸ σύνολόν της ὅμως ἦταν ἓνα ἐπεισόδιον, μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖον τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων στράφηκε πρὸς ἓνα περισσότερον ὀρθολογικὸν ρεῦμα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ ἐμφυτὴ προδιάθεσιν τοῦ λαοῦ.

Μία ἀνάλογη θρησκεία, ἀπλούστερη ὅμως καὶ πιὸ πρωτόγονη, ὑπῆρχε, ἀπὸ ὅσον μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε, κάτω ἀπὸ τὴν παλιὰ πατριαρχικὴ μοναρχία καὶ οἰκογενειακὴν πειθαρχίαν. Ἦταν μία θρησκεία, ποὺ δημιούργησαν οἱ ἀπλὲς ὑλικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς. Προσπάθησα νὰ σκιαγραφήσω τὶς γενικὲς γραμμὰς τῆς στίς προηγούμενες σελίδες καὶ εἶναι φανερόν ὅτι ὁ Δίας παίρνει ἐκεῖ μιὰ πολὺν πιὸ σημαντικὴν θέσιν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ζωὴν, ἀπὸ ὅ,τι

* Θεὸς τῆς Σκανδιναβικῆς μυθολογίας.

παίρνει στην Ἑλληνικὴ θρησκεία ὅπως συνήθως τὴν ξέρομε. Αὐτὴ εἶναι μιὰ εὐπρόσδεκτη ἐπιβεβαίωση τῆς θεωρίας μας. Κι' αὐτὸ γιατί ὁ Δίας ἦταν ἡ κύρια θεότητα τῶν Ἑλλήνων ἐπιδρομέων, ὁ μόνος ποὺ μὲ γλωσσικὰ κριτήρια μποροῦμε νὰ ἀποδείξουμε ὅτι ἀνῆκε στὴν Ἀρία φυλὴ. Οἱ μετανάστες δὲν μποροῦσαν νὰ πάρουν μαζί τους τοὺς τοπικοὺς τοὺς θεοὺς, ἂν εἶχαν, παρὰ μόνον θεοὺς καὶ πνεύματα παγκόσμιας σημασίας. Ἐκεῖ ἴσως βρίσκεται μιὰ ἐξήγηση τῆς τάσεως τῶν Ἑλλήνων νὰ ἔχουν παγκόσμιες θεότητες, ἂν καὶ δὲν εἶναι, καθόλου ὀλόκληρη ἡ ἐξήγηση. Ἡ μετανάστευση ποὺ ἄφησε σὲ μειονεκτικὴ θέσιν τοὺς τοπικοὺς θεοὺς, βοήθησε στὴν ἐξύψωση τῶν θεῶν ποὺ εἶχαν γενικώτερη σημασία. Στους καινούργιους τόπους ἐγκαταστάσεώς τους οἱ ἄνθρωποι βρῆκαν θεοὺς ποὺ ἀναγνώρισαν καὶ λάτρεψαν σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ πολυθεϊσμοῦ: cuius regio eius religio, θὰ μετάφραζα: «Ὅφείλομε νὰ λατρεύουμε τὸν θεὸ ποὺ κατοικεῖ στὴ χώρα». Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὑπῆρχαν καὶ τοπικὲς καὶ παγκόσμιες θεότητες. Τελετουργίες καὶ μορφὲς πίστεως ποὺ οἱ μετανάστες ἔφεραν μαζί τους καὶ ἄλλες ποὺ ἔμαθαν, συγχωνεύτηκαν σύμφωνα μὲ τὶς περιστάσεις, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο θεό. Ἔτσι τὸ Ἑλληνικὸ πάνθεο διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴν συγχώνευση τῶν θεῶν δύο λαῶν, τῶν ὁποίων τὴν ἀντίστοιχη προσφορὰ μποροῦμε, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, νὰ διακρίνωμε μόνον μὲ ἀτέλεια καὶ ἀβεβαιότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Jane Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, εἰδικὰ στὸ κέφ. 5.
2. S. Wide, *Lakonische Kulte*, σελ. 78 καὶ ἐξῆς.
3. M. P. Nilsson, *Griech. Feste*, σελ. 23 καὶ ἐξῆς.
4. W. Mannhardt, *Mythologische Forschungen*, σελ. 202 καὶ ἐξῆς, πρβλ. τὸ βιβλίο μου, *Griech. Feste*, σελ. 311 καὶ ἐξῆς.
5. M. P. Nilsson, *Griech. Feste*, σελ. 388 καὶ ἐξῆς.
6. Θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ κάπως περισσότερα γιὰ τὶς Νύμφες. Γιατί ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλεῖς καὶ πολὺ σεβαστές. Βλέπε τὸ βιβλίο μου *Greek Popular Religion*, σελ. 13.
7. *AJA*, VII, 1903, σελ. 297.
8. O. Weinreich, *Lykische Zwölfgoetterreliefs* (Sitzungsberichte der Akademie zu Heidelberg, 1913, no. 5).
9. H. Usener, *Goettermamen*.
10. K. Brugmann, *Griech. Grammatik* (Stoῦ Muller: *Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft*, II2) σελ. 13.
11. M. Rostowzew, *Die hellenistisch-roemische Architekturlandschaft* (Mitteilungen des deutschen archaologischen Instituts zu Rom, XXVI, 1911, σελ. 1 καὶ ἐξῆς).
12. M. P. Nilsson, *Griech. Feste*, σελ. 342 καὶ ἐξῆς.
13. Συνεπῶς δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὸν A. Dieterich στὸ βιβλίο του *Mutter Erde*.
14. F. M. Cornford, *The Aπaρχαὶ and the Eleusinian Mysteries* (Essays and Studies presented to Sir W. Ridgeway, σελ. 153 καὶ ἐξῆς).
15. Βλέπε παραπάνω, σελ. 35.
16. *ARw*, XVI, 1913, σελ. 315.
17. J. Toepffer, *Attische Genealogie*.
18. L. Malten, *Hephaistos AJ*, XXVI, 1912, σελ. 232 καὶ ἐξῆς.

19. Βλέπε τὸ ἄρθρο μου *Vater Zeus*, *ARw*, XXXV, 1938, σελ. 156 καὶ ἐξῆς.
20. L. R. Farneil, *The Higher Aspects of Greek Religion*.
21. O. Kretschmer, *Glotta*, XI, 1921, σελ. 195 καὶ ἐξῆς.
22. Ἡ θεωρία τοῦ Wilamowitz ὅτι ὁ Ἀπόλλων κατάγεται ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία (*Hermes*, XXXVIII, 1903, σελ. 575 καὶ ἐξῆς, καὶ *Greek Historical Writing and Apollo*) ὑποστηρίζεται ἀπὸ λεπτομέρειες σχετικὲς μὲ τὶς γιορτὲς (βλέπε τὸ βιβλίο μου *Griech. Feste*, σελ. 102) καὶ τὸν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου (βλέπε τὸ βιβλίο μου *Primitive Time-Reckoning*, σελ. 366 καὶ ἐξῆς). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ Ὀμηρικὸ ἐπίθετο τοῦ Ἀπόλλωνα, Χρυσάωρ, ἀπαντᾶται μόνο σὲ μία Καρική λατρεία τοῦ Δία (*Zeus Chrysaores*). Ἡ προέλευση τοῦ Ἀπόλλωνα ἀπὸ τὴν Μ. ἀσία ἔχει τελευταία ἀμφισβητηθῇ ἀπὸ τὸν E. Bethe στὸ βιβλίο τοῦ *Apollo, Der Hellenen* (ἀντίδωρον, *Festschrift für Wackernagel*, σελ. 14 καὶ ἐξῆς). Βλέπε τὸ βιβλίο μου *Gesch. d. griech. Religion*, I, σελ. 527 καὶ ἐξῆς. Ἐδῶ προσθέτω μόνο ὅτι ὁ Καθηγητὴς Hrozný, *Les quatre autels, «hittites» hiéroglyphiques d'Emrighazi, et d'Eski Kislá*, *Archiv Orientalni*, VHI, 1936, σελ. 171, διαβάζει τὸ ὄνομα ἑνὸς θεοῦ *Apulunas*, προστάτη τῶν πυλῶν.

Τὸ Ὀμηρικὸ πρόβλημα εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ δὲν μπορούμε νὰ λύσωμε, ἀλλὰ νὰ πλησιάσωμε κάπως τὴ λύση τους, κι αὐτὸ γιατί δὲν διαθέτομε ἀρκετὰ μέσα. Ἡ συζήτηση ὅμως δὲν ἔγινε μάταια. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ὑπάρχουν τμήματα ποὺ σχηματίσθηκαν σὲ περιόδους ποὺ ἀπέχουν πολὺ ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ὡς τὸν ἔβδομο αἰῶνα τουλάχιστον. Ἄν ὁ δημιουργὸς τῶν ἐπῶν, ὅπως ἔχομε τὸ κείμενό τους, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς φανερὲς προσθήκες, ἦταν ἓνας ἀπλὸς ἐκδότης ἢ ἓνας μεγαλοφυῆς ποιητής, εἶναι κάτι ποὺ δὲν ἐνδιαφέρει καὶ τόσο τὴν ἱστορία τῆς θρησκείας. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία εἶναι πὼς κι ἂν ἀκόμα ἦταν ἓνας δημιουργικὸς ποιητής, βασίστηκε ἐπάνω σὲ μιὰ πλούσια καὶ μακρὰ παλιότερη ἐπικὴ παράδοση ποὺ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα στὰ ποιήματα, πρέπει νὰ εἶχε τὴν προέλευσή της στοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ὅταν προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε τὴν προέλευση καὶ τὰ προγενέστερα στάδια αὐτῆς τῆς ἐπικῆς ποιήσεως μέσα στοὺς αἰῶνες ποὺ διάβηκε, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο σὰν νὰ μπορούσαμε νὰ φτάσωμε τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα ξεφλουδίζοντας μόνο τὸ ἐξωτερικὸ περίβλημα. Ἡ σωστότερη μεταφορὰ θὰ ἦταν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μίγμα διάφορετικῶν ὑλικῶν, ὅπου τὰ παλιά καὶ τὰ καινούργια ἔχουν ζυμωθῇ καὶ ἀνακατευθῇ μαζί.¹

Ἡ Ὀμηρικὴ θρησκεία, ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες θρησκείες, πῆρε μορφή μὲ μιὰν ἀργὴ ἀνάπτυξη καὶ πρέπει νὰ ὑποθέσωμε πὼς θὰ ὑπάρχουν ἵχνη τῶν μεταβατικῶν σταδίων στὸν Ὀμηρο. Δὲν μπορούν ὅμως νὰ ἀποδειχθοῦν μὲ ἐξωτερικὰ κριτήρια. Μόνο χάρις σὲ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ συζητηθῇ ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῆς Ὀμηρικῆς θρησκείας. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ εἶναι ὑποκειμενικὴ καὶ δὲν θὰ τὴν κάνω ἐδῶ, ἀλλὰ θὰ ὑποδεικνύω κάθε φορὰ ποὺ δίνεται εὐκαιρία τὰ σημεῖα ποὺ μου φαίνονται λιγώτερο ἀμφισβητήσιμα. Ὁ Ὀμηρος ἄσκησε μιὰ τεράστια ἐπίδραση ἐπάνω στὴ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν μεταγενεστέρων χρόνων. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡροδότου λέγεται ὅτι ὁ Ὀμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος δημιούργησαν τοὺς Ἑλληνικοὺς θεοὺς. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀσκήθηκε ἀπὸ τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη σὰν ἓνα τελειωμένο σύνολο, κι ὅχι ὅταν ἀκόμα ἔπαιρναν μορφή. Γι' αὐτὸ δικαιολογεῖται ἀπὸ θρησκευτιολογικὴ ἀποψη ἡ ἐξέταση τοῦ Ὀμήρου σὰν ἑνὸς ἀδιαιρέτου συνόλου χωρὶς νὰ ξεχνᾶμε τὶς ἀντιφάσεις ποὺ ὑπάρχουν, ἀλλὰ ποὺ ἡ ἱστορία τους δὲν μπορεῖ νὰ διαφωτισθῇ ἀρκετά.

Τὸ βιβλίον τοῦ Erwin Rohde «Psyche», ἄφησε ἐποχὴ σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀντιλήψεώς μας γιὰ τὴν Ὀμηρικὴ θρησκεία, ἀκολούθησε ὅμως τὴν ἴδια μοῖρα μὲ ἄλλες πρωτοποριακὲς ἐρευνες. Ἡ μέθοδος ἀποδείχτηκε ὅτι εἶχε μεγαλύτερο κῦρος ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ, μέσα στὴν προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νὰ εἶναι σύντομος καὶ σαφής, ἔγιναν πολὺ σχηματικὰ καὶ ἔπρεπε νὰ ἀναθεωρηθοῦν. Ὁ Rohde ἐπέμενε πολὺ ἐπάνω στὰ ἐπιβιώματα, ἔδειξε ἵχνη ἑνὸς ἀρχαιοτέρου, ξεπερασμένου θρησκευτικοῦ σταδίου καὶ βρῆκε παράλληλα ἵχνη

στοὺς ξένους λαούς. Ἀπόδειξε ὅτι θρησκευτικὰ φαινόμενα ποὺ ἐμφανίζονται σὲ κάθε πρωτόγονο στάδιο, π.χ. οἱ ἐξαγνισμοὶ καὶ οἱ ἐξιλεώσεις, καὶ ποὺ πρέπει συνεπῶς νὰ ὑπῆρχαν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους στὴν Ἑλλάδα, καὶ ποὺ πράγματι ἐμφανίζονται μὲ μεγάλη δύναμη στὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων, παίζουν ἓνα ρόλο ὅλο καὶ λιγώτερο σημαντικό στὸν Ὅμηρο. Ὁ Rohde ἐρεῦνησε κυρίως τὴν ταφικὴ καὶ νεκρικὴ λατρεία. Γιὰ τὴ δύναμη ποὺ εἶχαν αὐτὰ τὰ φαινόμενα στὴν Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ἡ ἀρχαιολογία μᾶς ἔδωσε πειστικὲς ἀποδείξεις. Ἡ σημασία τους καὶ τὸ δημιούργημά τους, ἡ λατρεία τῶν ἡρώων, κατὰ τὴν προγενέστερη ἱστορικὴ περίοδο, δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφερθῇ. Στὸν Ὅμηρο λείπει ἡ νεκρικὴ λατρεία, καὶ τὰ ἔθιμα καὶ οἱ ἰδέες οἱ σχετικὲς μ' αὐτὴν ἔχουν παραμερισθῇ καὶ περιορισθῇ σημαντικά. Ὁ Ὅμηρος παρουσιάζει ὅχι ἓνα πῆδημα, ἀλλὰ μιὰ διακοπὴ στὴν ἀνάπτυξη. Ἡ μεθομηρικὴ περίοδος δένεται ἐκεῖ ὅπου εἶχε τελειώσει ἡ προομηρικὴ περίοδος.

Ὁ Rodhe ἔβγαλε τὸ φυσικὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ὅμηρος ξεφεύγει ἀπὸ τὴ βασικὴ γραμμὴ τῆς γενικῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀκολουθεῖ ἓνα πλάγιο δρόμο. Τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα δημιουργήθηκαν ἀνάμεσα στοὺς μετανάστες τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν στὶς μικρασιατικὲς ἀκτές. Οἱ ἀποικοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ πάρουν μαζὺ τους τοὺς τάφους τῶν προγόνων τους, ἐπομένως δὲν μποροῦσαν νὰ συνεχίσουν τὴν ταφικὴ λατρεία. Ἐπαψε ἀναγκαστικὰ καὶ ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐξασθενίσῃ αὐτὴ ἡ σημαντικὴ πλευρὰ τῆς θρησκείας τους. Τὴν παρακμὴ τῆς εὐνόησε ἡ ἔλλειψη ἐνδοσκοπήσεως καὶ ἡ ἀπουσία παραδόσεως ποὺ ἦταν συνδεδεμένες μὲ τὴ ζωὴ στὶς ἀποικίες, ὅπου ὁ κάθε ἄνθρωπος ἦταν ὁ δημιουργὸς τῆς τύχης του. Ἡ τάση τῆς Ἑλληνικῆς ἰδιοσυγκρασίας πρὸς τὴν ἀτομικὴ προβολὴ καὶ τὸν ὀρθολογισμό εἶχε πιά τὸν δρόμο ἀνοιχτό. Στὴν μητρόπολη ὁ κόσμος ἐξακολουθοῦσε νὰ ζῇ μὲ τὶς παλιές του παραδόσεις γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν προγόνων του, κι ὅταν τὸ φῶς τῆς ἱστορίας πέφτει ἐπάνω τους, βρίσκουμε μιὰ τελείως διαφορετικὴ κατάσταση πραγμάτων ποὺ συνδέεται μὲ τὶς προομηρικὲς συνθῆκες.

Κατηγόρησαν τὸν Rohde γιὰ τὴν ἀντιστορικὴ ἀπομόνωση τοῦ Ὀμήρου, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ἔχει τὸ ἱστορικὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος του. Εἶναι ἱστορικὰ ἀδιανόητο ὅτι οἱ τελετουργίες τοῦ ἐξαγνισμοῦ, ποὺ ἔχουν τὶς ρίζες τους σὲ πρωτόγονες ἰδέες taboo, θὰ ἦταν ἓνα εὔρημα τῆς μεθομηρικῆς ἐποχῆς. Ὑπάρχουν ἴχνη τους καὶ στὸν Ὅμηρο. Μετὰ ἀπὸ τὸν λοιμὸ οἱ Ἀχαιοὶ ἐξαγνίζουν τὸ στρατόπεδο καὶ ρίχνουν τὰ «λύματα» στὴ θάλασσα. Ὁ Ἐκτορας δὲν θὰ κάνῃ θυσία στὸν Δία μὲ ἄπλυτα χέρια, καὶ ὅταν ὁ Πάτροκλος πάῃ γιὰ νὰ πολεμήσῃ, ὁ Ἀχιλλέας ἐξαγνίζει τὸ κύπελλο μὲ θειάφι καὶ νερό, πρὶν νὰ κάνῃ τὴν σπονδὴ γιὰ τὴν ἐπιτυχία του. Ὑστερὰ ἀπὸ τὴν σφαγὴ τῶν μνηστήρων, ὁ Ὀδυσσεύς ἐξαγνίζει τὸ σπῆτι τοῦ μὲ φωτιά καὶ θειάφι. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες δύσκολα μποροῦμε νὰ ζητήσωμε περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ αὐτά.

Εἶναι πολὺ πιὸ σπουδαῖο καὶ ὠφέλιμο νὰ ἐξετάσωμε τὶς ἰδέες γιὰ τοὺς νεκροὺς ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸν Ὀμηρικὸ κόσμον καὶ τὶς συνθῆκες τῆς λατρείας τους. Ἡ μισὴ ἀπὸ τὴν παλαιὰ θρησκεία ἔχει χάσει τὴν ἐπιρροή της ἐπάνω στοὺς

άνθρώπους. Ἡ παλιὰ ἀντίληψη, ὅτι ὁ νεκρὸς συνεχίζει τὴ ζωὴ του μέσα στὸν τάφο, δὲν ὑπάρχει πιά. Ὁ τύμβος μὲ τὴν ὄρθια στήλη ἀναφέρεται συχνά, ἀλλὰ μόνο σὰν ἔνδειξη τιμῆς στὴν μνήμη τῶν νεκρῶν. Τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς ἐξακολουθοῦν — ἡ καύση τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν ὅπλων του, ἡ προσφορὰ τῶν μαλλιών, τὸ μοιρολόι γιὰ τὸν νεκρό, τὰ νεκρόδειπνα καὶ οἱ ἀγῶνες ποὺ συμπληρώνουν τὴν τελετὴ τῆς κηδείας — θεωροῦνται ὅμως ὅλα σὰν τελευταία ἔνδειξη τιμῆς, ἡ μόνη ποὺ εἶναι πιά δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ στὸν νεκρό. Τὰ λόγια τῆς Ἀνδρομάχης ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἑκτορα φανερώνουν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν κατανοοῦν, ὅπως παλιά, τὴν σημασία τῶν νεκρικῶν δώρων:

«Φωτιά τρανὴ θ' ἀνάψω ἀπάνω της νὰ κάψω τὰ ἀκόντιά σου,
ἄχ, δίχως κέρδος σου, τί σάβανο δὲν εἶναι νὰ σοῦ γίνουν,
στοὺς Τρῶες μονάχα καὶ στὰ ταίρια τους νὰ βγεῖ τὸ παίνεμά σου!»
(Ιλιάδας Χ, στ. 512-514)

Ἡ συνεχιζόμενη λατρεία τοῦ νεκροῦ, οἱ προσφορὲς ἐπάνω στὸν τάφο δὲν ἀναφέρονται καὶ φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχουν πιά. Μὲ τὴν διακοπὴ αὐτῶν τῶν ἐθίμων παύει νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ δύναμη, τῶν νεκρῶν ἐπάνω στοὺς ζωντανούς.

Μ' αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ συνδέεται μίᾳ ἀναθεώρηση καὶ μίᾳ ἐξασθένηση τῶν ἀντιλήψεων γιὰ ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐπιζῇ μετὰ θάνατον, καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Αὐτὸ ποὺ ἐπιζῇ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ «ψυχή», ἡ σκιά: τίποτα περισσότερο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ σπουδαιότερες περιγραφές τῶν ψυχῶν βρίσκονται στὶς δύο Νέκυιες, ποὺ εἶναι μεταγενέστερες προσθήκες στὴν Ὀδύσεια. Μὲ ἓνα ἀδύναμο φτερούγισμα ὅπως τῆς νυχτερίδας — ἐδῶ ξαναβρίσκομε τὴν παλιὰ ιδέα τῆς πτηνόμορφης ἐμφάνισως τῆς ψυχῆς — οἱ ψυχές τῶν σκοτωμένων μνηστήρων ἀκολουθοῦν τὸν Ἑρμῆ, τὸν ὁδηγό τους, στὸν κάτω Κόσμο. Τρεῖς φορές προσπαθεῖ μάταια ὁ Ὀδυσσεύς νὰ ἀγκαλιάσῃ τὴ σκιά τῆς μητέρας του, ποὺ χάνεται πρὶν τὴν ἀγκαλιάση. Τὰ «ἀνίσχυρα κεφάλια» τῶν ψυχῶν δὲν ἔχουν οὔτε κρέας οὔτε κόκκαλα. Φτερουγίζουν μακριὰ σὰν ὄνειρα. Σὰν φάντασμα παρουσιάζεται ὁ ἄταφος ἀκόμα Πάτροκλος στὸν Ἀχιλλέα μοιάζοντας σὲ ὅλα, ἀκόμα καὶ στὸ σχῆμα, στὸν νεκρό. Αὐτὴ ἡ ὁπτασία κάνει τὸν Ἀχιλλέα νὰ φωνάξῃ χαρακτηριστικά:

«Ὡχού μου, νὰ λοιπὸν ποὺ βρίσκεται καὶ μὲς τὸν Ἄδη ἀκόμα
ψυχὴ καὶ διακαμὸς στὸν ἄνθρωπο, κι' ὅμως ζωὴ καθόλου!»
(Ιλιάδας Ψ 103-104)

Ὅπως στὴν Νέκυια, ἡ σκιά τοῦ Πάτροκλου χάνεται «κλαψουρίζοντας σὰν καπνός». Στὴν Νέκυια ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη — παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἀκολουθεῖται μὲ συνοχή — εἶναι ὅτι οἱ ψυχές δὲν ἔχουν συνείδηση καὶ μποροῦν νὰ τὴν ἀποκτήσουν μόνο πίνοντας αἷμα ἀπὸ τὸ σφαγμένο ζῶο τῆς θυσίας, ἀντίληψη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς σπονδὲς αἵματος ποὺ ἔκαναν ἐπάνω στὸν τάφο.

Οί ψυχές είναι σκιές που δεν έχουν ούτε δύναμη ούτε συνείδηση και τέτοιες μορφές δεν χρειάζεται να τις έξευμενίζης και να τις λατρεύς. Να συνεχίζεται μια τέτοιου είδους ύπαρξη, δεν έχει αξία για τον χνθρωπο.

*«Κάλλιο στή γῆς νὰ ξενοδούλενα ξωμάχος, ρογιασμένος
σὲ ἀφέντη πὺν ἔχασε τὸν κλῆρο του κι εἶναι τὸ βίος του λίγο,
παρὰ ὁλωνῶν ἐδῶ τῶν ἄψυχων νεκρῶν ὁ ρήγας νὰ ἴμαι».*

(Ὀδύσσειας, λ 489-491)

Ἔτσι ἀπαντᾷ ὁ Ἀχιλλέας στὸν Ὀδυσσεά.

Ἡ ζωὴ μετὰ θάνατον γίνεται τόσο χλωμὴ καὶ ἄδεια, ὥστε δὲν εἶναι μακρὰ ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία. Ὁ ἄνθρωπος πὺν θεωρεῖ δίδυμους τὸν Θάνατο καὶ τὸν Ὑπνο καὶ ὀνομάζει τὸν θάνατο «χάλκινο ὕπνο», δὲν πιστεύει πραγματικὰ σὲ καμιά μέλλουσα ζωή.

Τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν ἔχει σχηματισθῇ ἐπάνω σ' αὐτὲς τὶς ιδέες. Ἐκεῖ κυβερνάει ὁ μισητὸς Ἄδης, ὁ πιὸ φορικτὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς θεοὺς, καὶ ἡ γυναίκα του, ἡ φοβερὴ Περσεφόνη. Τὸ βασίλειό του εἶναι σκοτεινὸ καὶ θλιβερό. Ὁ φόβος πὺν ἐμπνέει ὀφείλεται κυρίως στὸ ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὰ πίσω εἶναι κλειστὸς γιὰ ὅποιον περάσει τὶς πύλες του μιὰ φορὰ. Ὁ Ἄδης εἶναι ὁ δυνατὸς φύλακας τῶν πυλῶν. Ὁ σκύλος του ἀναφέρεται σὲ σχέση μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς μύθους τοῦ Ἡρακλῆ. Ἡ Πύλος, ὅπου ὁ Ἡρακλῆς πάλεψε μὲ τὸν Ἄδη, δὲν εἶναι ἀρχικὰ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν. Ἡ ἀντίληψη ἑνὸς κοινοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν εἶναι φυσικὰ πολὺ παλαιότερη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ ὑπάρχει σὲ πολλοὺς ἄλλους λαοὺς. Διαμορφώνεται μόνη της, μόλις ὁ ἄνθρωπος, θέλοντας νὰ περιγράψῃ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴ, χρησιμοποιεῖ τὴν πάντα πρόχειρη ἀναλογία μὲ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὑπάρχει γενικὰ, χωρὶς δυσκολία, παρὰλληλα μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ νεκρὸς ζῇ καὶ δρᾷ στὸν τάφο του, στὸν Ὅμηρο ὅμως ἔχει ἀπόλυτα ἐπικρατήσῃ καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἕνα εἶδος ἀνθρωπομορφισμοῦ. Ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ ἔχει πληγιάσει τὴν ἐπίγεια ζωὴ, ἀλλὰ ἔχει ἐπίσης χάσει τὴν δύναμη καὶ τὴν ἔντασή της. Ἀντὶ νὰ εἶναι ἕνα ἀντίγραφο ἔχει μεταβληθῇ σὲ μιὰ χλωμὴ σκιά.

Τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, γιατί ἐκεῖ οἱ νεκροὶ εἶναι θαμμένοι. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μάχης τῶν θεῶν, ὁ Ἄδης πετάγεται τρομαγμένος ἀπὸ τὸν θρόνο του, γιατί φοβᾶται ὅτι θὰ πέσῃ ἢ ὀροφῇ ἐπάνω στὸ κεφάλι του. Ποῦ βρίσκονται οἱ πύλες τοῦ Ἄδης; Σὲ μεταγενέστερους καιροὺς θεωροῦσαν τὶς σπηλιὲς καὶ τὶς βαθειὰς λίμνες σὰν εἰσόδους τοῦ Ἄδης. Ἡ ἀντίληψη εἶναι ἀσφαλῶς παλαιά, ἀλλὰ γιὰ ἕναν θαλασσοπόρο λαὸ πὺν ἀπλοϊκὰ φανταζόταν τὴν γῆ σὰν ἕναν ἴσιο δίσκο περιτριγυρισμένο ἀπὸ τὸν Ὠκεανό, ὁ κόσμος εἶχε μιὰ ἔσχατη ἄκρη καὶ ἀπ' αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι περνοῦσαν στὸ κάτω βασίλειο. Ἐπάνω σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη στηρίζεται ἡ περίφημη περιγραφή τοῦ Ἄδης στὸ ταξίδι τοῦ Ὀδυσσεά στὸν κάτω Κόσμο, βρίσκεται ὅμως καὶ στὴν Ἰ λ ι ἄ δ α. Ὁ Πάτροκλος προτρέπει τὸν Ἀχιλλέα νὰ θάψῃ τὸ σῶμα του τὸ γρηγορότερο, γιατί

οί σκιές δὲν θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ περάσῃ τὸ ποτάμι ποὺ κυκλώνει τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν. Αὐτὸ εἶναι μιὰ μετάθεσις στὸν Ὀμηρικὸ κόσμον ἰδεῶν, ποὺ ἀνήκουν στὴν παλιὰ πίστι πὼς ὁ ἄθαφτος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ βρῇ γαλήνη. Ἄν τὸ σῶμα τοῦ δὲν ἀναπαύεται στὴ γῆ, πρέπει νὰ περιπλανιέται ἀδιάκοπα ἐδῶ κι' ἐκεῖ σὰν χαμένο πνεῦμα. Ἔτσι ὁ Ὀδυσσεύς, ὅταν ἐπισκέπτεται τὸν κάτω Κόσμον, συναντᾷ τὸν δύστυχο Ἑλπηνόρρα πρὶν ἀπὸ καμμιά ἄλλη σκιά, γιατί δὲν εἶχε ἐνταφιασθῇ ἀκόμα.

Ὁ σύνδεσμος ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους τῶν ζωντανῶν καὶ τῶν νεκρῶν ἐξασθένησε χωρὶς καθόλου νὰ διακοπῇ καὶ ἡ θεωρία, ὅτι αὐτὸς ὁ σύνδεσμος κόπηκε μὲ τὴν καύση τῶν νεκρῶν, μεγαλοποιεῖ τὰ πράγματα. Ὁ ποιητὴς βέβαια βάζει τὴν σκιά τοῦ Πάτροκλου νὰ δηλώνῃ, ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ταφή του, δὲν θὰ ξανάρθῃ ποτὲ πίσω, πρόκειται ὅμως μόνο γιὰ μιὰν ἔκφραση ποὺ ταιριάζει στὴν εἰδικὴ περίπτωσι καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀναχθῇ σὲ γενικὴ θεωρία. Οἱ ἰδέες στὸν Ὀμηρὸ παρουσιάζουν ἀμοιβαῖες ἀντιφάσεις. Παραθέσαμε κιόλας χωρία, γιὰ νὰ δείξωμε ὅτι θεωροῦσαν τὴν ταφή ἀπαραίτητη, ἀφοῦ χωρὶς αὐτὴν ὁ νεκρὸς δὲν γινόταν δεκτὸς στὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἀναφέρεται σὲ πολλὰς ἱερίπτωσεις ὅτι οἱ σκοτωμένοι πηγαίνουν στὰ δώματα τοῦ Ἄδῃ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀχιλλεύς λέει ὅτι ἡ σκιά τοῦ ἄταφου Πάτροκλου κατοικεῖ ἐκεῖ. Ἡ καύση τῶν νεκρῶν δὲν προῆλθε καθόλου ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐλευθερωθῇ κανεὶς ἀπὸ τὶς ἐνοχλητικὰς ἀπαιτήσεις τῶν νεκρῶν. Εἶναι μία παλιὰ νεκρικὴ συνήθεια, παρὰ ἅλα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἔννοια τῆς συνεχιζόμενης ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ νεκροῦ μέσα στὸν τάφο μπορεῖ ἀκόμα νὰ ὑπάρχῃ, καὶ πραγματικὰ ὑπάρχει, σὲ μεταγενέστερους χρόνους. Στὴν ἔκφραση «πυρὸς μειλισσέμεν» (=ἀναπαύω μέσα στὴ φωτιά) δὲν ὑπάρχει τίποτε περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀντίληψιν ὅτι ἡ ταφή εἶναι τὸ ἀναμφισβήτητο δικαίωμα τῶν νεκρῶν, τὸ ἴδιο αἶσθημα ποὺ ἀπαγορεύει στὸν Ὀμηρικὸ πολεμιστὴ νὰ ἀρνηθῇ τὴν ταφή ἀκόμα καὶ στὸν νεκρὸ ἔχθρο του.

Ἡ ταφή τοῦ Πάτροκλου εἶναι γνωστὴ σὰν ἐπιβίωσις τῆς ὑπερολικά φανταχτερῆς νεκρικῆς λατρείας τῶν παλαιότερων χρόνων. Ὁ Ἀχιλλεύς σκοτώνει δώδεκα αἰχμάλωτους Τρῶες, τέσσερα ἄλογα, δύο σκύλους καὶ μεγάλο ἀριθμὸ βοδιῶν καὶ προβάτων, ἀλλὰ ὁ ποιητὴς δὲν καταλαβαίνει τὸ νόημα τοῦ ἐθίμου, δὲν ξέρει ὅτι τέτοια πράγματα εἶχαν σκοπὸ νὰ ὑπηρετήσουν τὸν νεκρὸ στὸν ἄλλο κόσμον. Ὑπάρχουν κι ἄλλα ἐπιβιώματα ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ. Ὅταν, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, ἀποκαλοῦν τοὺς νεκροὺς «νέκυες» (=πτώματα), ἔχομε ἓνα γλωσσικὸ λείψανον ἀπὸ τὴν παλιὰ πίστιν στὰ φαντάσματα ποὺ ἀνάγεται σὲ μιὰ περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς καύσεως. Ὅταν ἐπισκέπτεται τὸν κάτω Κόσμον ὁ Ὀδυσσεύς, ὑπόσχεται πὼς ὅταν γυρίσῃ στὴν Ἰθάκην θὰ κάψῃ ἓνα δαμάλι καὶ πολλὰ πολύτιμα πράγματα γιὰ νὰ τιμῇ τοὺς νεκρούς. Ὁ σεβασμὸς τοῦ Ὀμήρου στὸ κύρος τῶν θεῶν φαίνεται στὸ ὅτι τελετουργίες, ποὺ πραγματικὰ ἀφοροῦν τοὺς νεκρούς, ἀναφέρονται ἀπὸ αὐτὸν στοὺς κυβερνήτες τοῦ κάτω Κόσμου. Ὅταν ἡ Ἀλθαία θέλῃ νὰ πεθάνῃ ὁ γιὸς της, χτυπάει τὴ γῆ καὶ ἐπικαλεῖται ὅχι τὸ πνεῦμα τῶν δολοφονημένων ἀδελφῶν της, ἀλλὰ τὸν Ἄδῃ καὶ τὴν

Περσεφόνη. Αὐτὴ ἢ ἐξέλιξη ὅμως σταμάτησε, καὶ ὁ Ἄδης ἔγινε μόλις καὶ μετὰ βίας θεὸς λατρείας.

Στὴν περιγραφή τοῦ νεκρόδειπνου γιὰ τὸν Πάτροκλο ποὺ δόθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ταφή του, διαβάζομε, ὅτι:

«καὶ γύρα ἀπ' τὸ νεκρὸ ξεχύνουνταν σὰ βρυσικὸ τὸ γαῖμα»
(Ιλιάδας Ψ 34)

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴν πάρωμε τὴν ἔκφραση κατὰ γράμμα. Πρόκειται γιὰ τὴν προσφορά, τοῦ αἵματος, τὴν «αἵμακουρία», ποὺ εἶναι τόσο κοινὴ ἀργότερα στὴν νεκρικὴ λατρεία: Ὁ Ὀδυσσεύς, ὅταν ἐπισκέπτεται τὸν Ἄδη, φέρνει τὸ ἴδιο δῶρο. Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία περίπτωση, σύμφωνα μὲ τὶς Ὀμηρικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς νεκρούς, ἡ ὀρθολογικὴ ἐξήγηση ποὺ δίνεται εἶναι ὅτι τὸ αἷμα θὰ ἐπαναφέρει τὴν συνείδηση στὶς σκιές. Στὸ σύνολό της ἡ Νέκυια δὲν ἔρχεται σὲ τόσο πολὺ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Ὀμήρου, ὅπως συχνὰ ὑποθέτουν. Τὸ ἐκπληκτικὸ της γνώρισμα εἶναι πραγματικὰ ὅτι δίνει μία λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν. Οἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεύα φθάνουν στὸ ἴδιο ζενίθ μὲ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους, τὸν ὁδηγοῦν ἀκόμα καὶ στὸν κάτω Κόσμο. Αὐτὸ ἀναμφίβολα συνεπάγεται ἓνα ἀυξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν κόσμο τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ ἐπίσης ἓνα ἀυξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι ποὺ εἶναι τὸ εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ της Ὀδύσσειας. Ἡ ποιητικὴ οἰκονομία ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὸ ὅτι μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μποροῦσαν νὰ μποῦν στὴ διήγηση οἱ σύντροφοι ποὺ εἶχε ὁ Ὀδυσσεύς στὴν μάχη, καὶ μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία προστέθηκε καὶ ἓνας κατάλογος ἀπὸ ἡρώϊδες.

Τὸ τελευταῖο μέρος ποὺ περιγράφει τοὺς «δεσμῶτες στὸν Ἄδη» θεωρεῖται σὰν μιὰ πολὺ μεταγενέστερη, παρεμβολή ποὺ προέρχεται ἀπὸ τοὺς Ὀρφικοὺς κύκλους.² Δὲν συμμαρτίζομαι ἀπόλυτα αὐτὴ τὴ θεωρία. Ὁ Μίνως δὲν εἶναι ἀκόμα ἐδῶ ὁ δικαστὴς τῶν πράξεων τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ, σὰν τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ἀχιλλέα, ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ τὴν ἴδια ζωὴ στὸν κάτω Κόσμο μ' ἐκείνη ποὺ ζοῦσε ἐπάνω στὴ γῆ: Ἦταν τότε ἓνας εἰρηνικὸς βασιλιάς καὶ νομοθέτης, γι' αὐτὸ καὶ τώρα ἀπονέμει τὴν δικαιοσύνη στοὺς ὑπηκόους του. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀρχαϊκὴ ἀντίληψη ποὺ εἶναι ἄσχετη μὲ τὸν Ὀρφισμό. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸν Ὠρίωνα καὶ τὸν Ἡρακλῆ. Οἱ τρεῖς δεσμῶτες εἶναι ὁ Τίτυς, ὁ Τάνταλος καὶ ὁ Σίσυφος. Ἀρχικὰ ἀνήκαν στὸν ἐπάνω Κόσμο, ἀλλὰ μετατέθηκαν στὸν κάτω Κόσμο. Αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό, γιατί εἶναι ἡ ἀρχὴ αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀναπτύξεως ποὺ προώθησαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ὀρφέα ποὺ ἔκαμαν τὸν κάτω Κόσμο τόπο τιμωρίας. Αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα στὸν Ὀμηρο. Σὲ ἓνα σημεῖο (Ιλ ι α δ Γ, 278) ἐπικαλοῦνται τὶς Ἑρινύες καὶ σὲ ἓνα ἄλλο (259 κ.έ.) «ἐκείνους (ὄχι λοιπὸν τὶς Ἑρινύες) ποὺ τιμωροῦν στὸν κάτω Κόσμο τοὺς ἐπίορκους». Τὰ πνεύματα τῆς ἐκδικήσεως ἦταν κάποτε τὰ πνεύματα τῶν νεκρῶν. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀντίληψη παρεμβλήθηκε, καὶ μιὰ ποὺ τὰ πνεύματα τῶν νεκρῶν ἀνήκουν στὸν κάτω Κόσμο, μετέβαλε τὸν κόσμο αὐτὸ σὲ τόπο τιμωρίας. Δὲν πρέπει νὰ ἀναζητήσωμε

τὴν τελικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς μεταβιβάσεως στὴν χτυπητὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν χαρούμενη καὶ δυναμικὴ ζωὴ μέσα στὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ στὴν ἄχαρη καὶ ἄδεια ὑπαρξὴ μέσα στὸ βασιλεῖο τῶν σκιῶν, ποὺ μᾶς περιγράφει ὁ Ὅμηρος μὲ τόσο ἀμείλικτη σαφήνεια. Στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ὁ ἄνθρωπος ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὸν φόβο τῶν νεκρῶν, ὅχι ὅμως κί' ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ θανάτου. Ἡ συναισθηματικὴ τάση ἔθεσε σὲ πρώτη γραμμὴ ὅχι τὴν κατάσταση τῆς ἀνυπαρξίας ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγή στὴν ἀδιαφορία ἢ ἀκόμα καὶ στὴν ἀνακούφιση, ἀλλὰ στὸν φόβο τῆς ἀνυπαρξίας. Τὸ αἶσθημα ὑπερνίκησε τὸν ὀρθολογισμό καὶ ἐτοίμασε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐξέλιξη ποὺ ἐπρόκειτο νὰ μεταβάλη τὸ Ὀμηρικὸ βασιλεῖο τῶν νεκρῶν ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετό του.

Ἄν ὅμως οἱ νεκροὶ δὲν ἀνακατεύωνται στὴν ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, οἱ θεοὶ τὸ κάνουν πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικά. Ἡ προσωπικὴ ἐπέμβαση τῶν θεῶν σὲ μικρὰ ἢ μεγάλα ζητήματα, καμιά φορὰ ἔμμεσα, συχνὰ ἄμεσα, εἶναι μιὰ γνωστὴ ιδιομορφία τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν καὶ περιγράφεται μὲ τὸν τεχνικὸ ὄρο τοῦ «θείου μηχανισμοῦ». Οἱ θεοὶ εἶναι ἀνθρώπινοι, πάρα πολὺ μάλιστα. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ Ὀμήρου καὶ ὅλης τῆς μεταγενέστερης Ἑλληνικῆς θρησκείας.

Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὸν ἀνιμισμὸ. Ὁ ἀνιμισμὸς πλάθει τὴν ἐσωτερικὴ φύση μιᾶς θεότητας ἐπάνω ἐπὶ ἀνθρώπινη φύση, παρ' ὅλο ποὺ χρησιμοποιεῖ μόνο τὶς γενικὲς γραμμὲς μιᾶς ἀσύνειδης ἀτομικῆς ψυχολογίας, καὶ ἔτσι ἀποδίδει στὴ θεότητα ἀνθρώπινη βούληση καὶ αἶσθημα. Ἡ δευτέρη πηγὴ εἶναι τὸ λαϊκὸ παραμῦθι, καὶ ἡ τρίτη ἡ ἀνάγκη ἀπεικονίσεως τῶν θεῶν. Ὅσο οἱ ἄνθρωποι βλέπουν τοὺς θεοὺς μέσα στὰ ζῶα καὶ στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς δὲν εἶναι ἀναγκαῖος. Ἐνας ὅμως πιὸ προχωρημένος πνευματικὸς πολιτισμὸς νοιώθει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ ζῶα καὶ τὸν τοποθετεῖ ἐπάνω ἀπ' αὐτὰ. Τότε, ἂν ὅχι καὶ ἀπὸ πρὶν, εἰσάγεται ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς, ποὺ ἢ ὑπερισχύει ἢ, ὅπως στὴν Αἴγυπτο καὶ τὶς Ἰνδίες, συμφύρεται μὲ τὴν ἀντίληψη θεῶν μὲ μορφὲς ζώων καὶ μὲ ἄλλες μορφές. Ἔτσι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς εἶναι ἐν μέρει ἐξωτερικὸς — στὸν τρόπο ποὺ ἀπεικονίζει τοὺς θεοὺς —, ἐν μέρει ἐσωτερικὸς — στὴν ψυχολογία καὶ ἱστορία τῶν θεῶν —, ὅταν ἡ μυθολογία τοὺς τραβᾷ μέσα στὴν σφαῖρα τῆς. Μιὰ καὶ ἡ γλυπτικὴ δὲν εἶχε βαρὺτητα στὰ σκοτεινὰ χρόνια ἀνάμεσα στὴν πτώση τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν Ὀμηρικὴ περίοδο — τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ ὁ τυπικὸς Ἑλληνικὸς ἀνθρωπομορφισμὸς πρέπει νὰ ἀναπτύχθηκε —, πρέπει νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς ἀνθρωπομορφισμὸς ἦταν ἡ κατευθυντήρια δύναμη. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι οἱ πολλαπλὲς Μυκηναϊκὲς παραστάσεις θεοτήτων ἀποτελέσαν μιὰν ἀφετηρία καὶ ἓνα κίνητρο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἰδεῶν ποὺ οἱ Ἕλληνες εἶχαν φέρεται μαζὺ τους.

Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς, ὅπως ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν ἀνιμισμὸ καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ κάποια ὀπτικὴ ἀναπαράσταση τῶν θεῶν, εἶναι κάτι τὸ φυσικὸ καὶ ὑπάρχει σὲ πολλοὺς λαοὺς, στὴν πραγματικότητα σ' ὅλους αὐτοὺς ποὺ ἔχουν ξεπεράσει τὴν πιὸ πρωτόγονη φάση, ὅμως δὲν ἐπικρατεῖ ἐντελῶς. Οἱ

χονδροειδεῖς μορφές τῶν θεοτήτων ἀπὸ τὴν Ἀφρική καὶ τὴν Πολυνησία δὲν εἶναι μόνο κάτι ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν συμβατικότητα ἢ τὴν ἔλλειψη καλλιτεχνικῆς ἐπιδεξιότητος. Ἐχουν κάποιο νόημα ὄχι λιγώτερο ἀπὸ τὰ Ἰνδικὰ εἰδῶλα μὲ τὶς ζωόμορφες κεφαλές τους, τοὺς πολλαπλοὺς βραχίονές του καὶ ἄλλες ιδιοτυπίες. Ἡ ἀντίληψη τῆς ὑπεράνθρωπης δυνάμεως τῶν θεῶν ξεπετάγεται καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐκφρασθῇ μὲ τὴν τέχνη. Ἡ μορφή εἶναι χοντροκομμένη γιὰ μᾶς, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὸν πιστὸ Νέγρο ἢ Ἰνδό. Αὐτὸ συμβαίνει, γιατί οἱ Ἕλληνες μᾶς ἔχουν συνηθίσει νὰ ἀναζητοῦμε ἓνα συνεπῆ ἀνθρωπομορφισμό καὶ αὐτὸ εἶναι κάτι εἰδικὰ Ἑλληνικό.

Σ' αὐτὸν τὸν συνεπῆ ἀνθρωπομορφισμό ἐκφράζεται ὁ γνήσιος Ἑλληνικὸς ὀρθολογισμός. Οἱ θεοὶ εἶναι ἀνθρωπόμορφοι, μοιάζουν στὸν ἄνθρωπο καὶ ἐπομένως εἶναι λίγο - πολὺ σὰν τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἀνθρωπομορφισμός παρουσιάζεται ἔτσι μὲ ἓνα χαρακτηριστικὸ περιορισμὸ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες. Ἀν ὑπάρχει ἡ ὀπτική μορφή, δὲν ὑπάρχει ἀνθρωπομορφισμός, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θεοῦ σταματᾷ. Ὁ θεὸς - ἥλιος ἔγινε μὲ δυσκολία τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο μιᾶς λατρείας στὴν γηγενῆ Ἑλληνικὴ θρησκεία, ἀκριβῶς γιατί ἡ ὀπτική του μορφή περιοριζόταν στὸν δίσκο τοῦ πλανήτη. Ἐξ ἄλλου παρουσιάζεται σὰν μυθολογικὴ μορφή στὴν Ὀδύσσεια. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ροδοδάκτυλη Ἥω καὶ τοὺς ἀνέμους κι' αὐτὴ ἡ διαδικασία φαίνεται καθαρὰ στὴν περίπτωση τῶν φυσικῶν δυνάμεων ποὺ εἶναι ἀντικείμενο πραγματικῆς λατρείας, π.χ. τῶν ποταμῶν. Ἡ λατρεία καὶ οἱ ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦν εἶναι στενὰ δεμένες μὲ τὸ ἴδιο τὸ στοιχεῖο, τὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ, παρ' ὅλο ποὺ κάποτε οἱ θεοὶ - ποταμοὶ παριστάνονται μὲ ἀνθρώπινη μορφή. Ὁ Ὅμηρος μάλιστα τοὺς κάνει νὰ συμμετέχουν στὴ συνέλευση τῶν θεῶν καὶ τοὺς δίνει προγόνους καὶ ἀπογόνους. Τὰ δῶρα ποὺ τοὺς προσφέρουν τὰ ρίχνουν στὶς πηγές καὶ στὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ. Ἡ δύναμη ποὺ ἔχει ἡ περιγραφή τῆς πάλης τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὸν Σκάμανδρο βρίσκεται στὸ ὅτι ὁ ποταμὸς θεωρεῖται σὰν ἓνα στοιχεῖο — πλημμύρα, χεῖμαρρος — στὸ ὅποιο ὁ ἥρωας εἶναι σχεδὸν ἀναγκασμένος νὰ ἐνδώσῃ, ὥσπου σώζεται ἀπὸ ἓνα καινούργιο στοιχεῖο, τὴ φωτιά, ποὺ ἔχει σταλῇ γιὰ νὰ πολεμήσῃ ὁ πρῶτο.

Λέγεται κάπου γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ, ὅπου παρουσιάζεται χωρὶς μεταμφίεση, ὅτι ἦταν σὰν μία ὡραία ὑψηλὴ γυναῖκα. Οἱ θεοὶ ἀποτελοῦν τὴν ὑψηλότερη ἀνθρωπομορφικὴ τάξη. Ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν συμπεριφορά τους, ὅπως ἀκριβῶς ἀναγνωρίζεται ἓνας πρίγκηπας ἢ ἓνας εὐγενής. Ὅταν παρουσιάζονται μεταμφιεσμένοι, διατηροῦν — ὅπως οἱ μεταμφιεσμένοι πρίγκιπες — κάτι ἀπὸ τὴν ἀνωτερότητά τους. Τοὺς ἀναγνωρίζουν εὐκολὰ ὅταν χάνονται, ἀλλὰ μόνο τότε ὁ ἄνθρωπος, στὸν ὅποιον παρουσιάστηκαν, καταλαβαίνει ὅτι ὑπῆρχε κάτι τὸ ἰδιαίτερο σ' αὐτοὺς ἢ στὴν ἐμφάνισή τους. Ἡ ψηλὴ κορμοστασιά ἦταν σημάδι ἀριστοκρατικῆς ὁμορφιάς, ποὺ σπάνια ξεχνᾷ ὁ ποιητὴς νὰ δώσῃ στοὺς ἥρωές του καὶ ἰδιαίτερα στὶς γυναῖκες. Ἔτσι τὸ ἔχουν οἱ θεοὶ σὲ ἀκόμη μεγαλύτερο βαθμὸ. Γι' αὐτὸ ἐπίσης ἡ ἀφελὴς τέχνη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων παρουσιάζει τοὺς θεοὺς μεγαλύτερους ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Μὲ κάποια

ἀσυνέπεια, πὺν δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὴν καταλάβωμε, ἡ Ἀθηνᾶ σὲ κάποιο σημεῖο ξανοίγει τὰ μάτια τοῦ Διομήδη, ἔτσι πὺν αὐτὸς νὰ ἀναγνωρίσῃ τοὺς θεοὺς στὴ μάχη.

Ἦταν ὅμως δύσκολο ὁρισμένες φορὲς γιὰ τὸν ποιητὴ νὰ κρατήσῃ τὸ αἶσθημα τῆς ὑπεροχῆς τῶν θεῶν μέσα σὲ ὁρισμένα ὅρια. Ἡ παλαιὰ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας τῶν θεῶν μὲ τὴν μορφή πουλιῶν ἐπέζησε, γι' αὐτὸ καὶ ἡ γρήγορη ἄφιξη ἢ ἐξαφάνιση ἑνὸς θεοῦ συγκρίνεται συχνὰ μὲ τὸ πέταγμα ἑνὸς πουλιοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀντίληψη οἱ ἄκρες τῶν κλαδιῶν τῶν δέντρων θροῖζουν στὸ ἄγγιγμα τῶν ποδιῶν τῆς Ἥρας καὶ τοῦ Ὑπνου, καὶ ἡ Ἥρα γλιστράει ἐπάνω ἀπὸ τὶς πιὸ ψηλὰς βουνοκορφές, χωρὶς νὰ ἀγγίξῃ τὴ γῆ μὲ τὰ πόδια της. Ἀλλοῦ ἔχομε δείγματα φανερῆς ποιητικῆς ὑπερβολῆς: π.χ. ὁ Ὀλυμπος τραντάζεται, ὅταν ὁ Δίας νεύῃ ἢ ἡ Ἥρα κινεῖται ἐπάνω στὸν θρόνον της, ἢ ὅταν ὁ Ἄρης καὶ ὁ Ποσειδῶνας φωνάζουν τὴν ὥρα τῆς μάχης σὰν δέκα ἢ δώδεκα χιλιάδες ἄνδρες. Ἐδῶ, ὅπως καὶ ὅταν ὁ Ἄρης νικημένος στὴ μάχη καλύπτῃ ἑπτὰ στρέμματα, εἰσάγεται ἓνα σχεδὸν κωμικὸ στοιχεῖο. Ἐνα μοτίβο παλαιοῦ παραμυθιοῦ χρησιμοποίησε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ποιητὴς χωρὶς νὰ τὸ διορθώσῃ. Ὁ Τιτυὸς φυλακισμένος στὸν κάτω Κόσμο καλύπτει ἑννέα στρέμματα.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ Δίας ἦταν ἡ κύρια θεότητα τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν καὶ ἡ μετανάστευση τὸν ἐξύψωσε ἐξαφανίζοντας ἢ βάζοντας στὸ περιθώριο ἄλλους θεοὺς. Οἱ μετανάστες βρῆκαν καινούργιους θεοὺς στὴν Ἑλλάδα καὶ νιοθέτησαν τοὺς θεοὺς τῆς χώρας καὶ ἄλλους πὺν τοὺς ἦλθαν ἀπ' ἔξω. Τοὺς θεωροῦσαν ὅλους σὰν ὑποδεέστερους τοῦ Δία. Ἔτσι ὁ Δίας, ἐξ αἰτίας τῆς ἀρχικῆς του σπουδαιότητος καὶ τῆς ἐξελίξεώς του, ἔγινε ἡ σημαντικώτερη θεότητα, ὁ βασιλιάς τῶν θεῶν. Στὸν Ὀμηρὸ κατέχει μιὰ ἐντελῶς δεσπόζουσα θέσῃ. Αὐτὸ εἶχε λιγώτερη σημασία στὴ λατρεία, ὅπου ὁ λατρευόμενος θεὸς ἔχει μιὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ προτεραιότητα. Ὁ ἄνθρωπος κατευθύνει τὴν προσοχὴ του σ' ἓναν ὠρισμένο θεό, καὶ οἱ ἄλλοι δὲν εἶναι ἄμεσα παρόντες στὸ μυαλό του. Ἔτσι στὴ λατρεία δὲν ὑπάρχει σχεδὸν θέμα σχετικῆς ἀνωτερότητος ἢ κατωτερότητος ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς. Εἶναι τελείως διαφορετικὰ στὴν ποίησιν, ὅπου οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο στὸ ἴδιο πλάνο σὰν προστάτες ἀντίθετων παρατάξεων. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ φαίνονται οἱ συνέπειες τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ πὺν ἦταν κρυμμένες στὴ λατρεία. Ὁ κόσμος τῶν θεῶν, παρουσιάζει ὅλες τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες. Ἐφθασε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο σταδιακὰ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπικῆς ποιήσεως. Ἡ συγχώνευσις χωριστῶν ἐπικῶν ποιημάτων μέσα σ' ἓνα μεγάλο ἔπος πηγάζει ἀπὸ μιὰ ἐντονὴ τάσιν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν. Εἶπαν — καὶ ἴσως ὄχι χωρὶς λόγο — ὅτι στὰ ἀρχαιότερα κομμάτια τοῦ Ὀμήρου οἱ θεοὶ εἶναι πιὸ ἀνεξάρτητοι ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ ὅτι ἡ θεϊκὴ κοινότητα μὲ τὸ βασιλικὸ της κάστρο, τὸν Ὀλυμπο, εἶναι δημιούργημα τοῦ ποιητῆ τῆς Ἰ λ ι ἄ δ α ς.³ Ἀλλὰ ἡ παραδοχὴ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἔπους, πὺν εἴμαστε διατεθειμένοι νὰ ἀποδώσωμε στὸν δημιουργό τῆς Ἰ λ ι ἄ δ α ς πὺν ἔχομε τώρα ἐμπρὸς μας.

Ἡ θεϊκὴ κοινότητα εἶναι ἀντιγραφὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ἵπποτικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἔδρα τῶν θεῶν εἶναι γι' αὐτὸ μιὰ ἀκρόπολη μὲ τὸ βασιλικὸ τῆς κάστρο, τὸν Ὀλυμπο. Τόσο ἰσχυρὴ εἶναι ἡ ἐντύπωση ποὺ μένει ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ συννεφιασμένου βουνοῦ τοῦ Δία, ὥστε ἡ κορυφὴ του παριστάνεται σὰν νὰ βγαίνει μέσα ἀπὸ τὰ σύννεφα. Ἐκεῖ κάθεται ὁ Δίας, ὅταν ἐπιθυμῇ νὰ εἶναι, μόνος, ὅπως καθόταν καὶ πρὶν. Ἐκεῖ συγκαλεῖ τὸ συμβούλιο τῶν θεῶν. Χαμηλότερα βρίσκεται ἡ πόλη τῶν θεῶν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα κτίρια ὡχριοῦν ἀπὸ τὴ λάμψη τοῦ παλατιοῦ τοῦ Δία, ποὺ εἶναι στρωμένο μὲ πλάκες ἀπὸ χρυσό. Ἐκεῖ κάθονται οἱ θεοὶ ἐπάνω στοὺς θρόνους τους καὶ πίνουν κρασί σὰν τοὺς πρίγκηπες τῶν Φαιάκων στὸ παλάτι τοῦ Ἀλκίνοου. Τὸ παλάτι περιβάλλεται ἀπὸ λαμπεροὺς τοίχους ὅπου ἀκουμποῦν τὰ ἄρματα τῶν θεῶν. Τὰ ἄλογά τους τρῶνε ἀμβροσία ἀπὸ τὸ παχνί τους. Ὁ Δίας καὶ ἡ Ἥρα ἔχουν τοὺς ξεχωριστοὺς τους θαλάμους, ὅπως ἔχει καὶ ὁ Τηλεμαχος. Γύρω ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν τὶς κατοικίες τους οἱ ἄλλοι θεοί. Ὁ Ἥφαιστος, ποὺ ἔχτισε ὅλο αὐτὸ τὸ μεγαλόπρεπο σύνολο, ἔχει ἐκεῖ τὸ ἐργαστήρι του. Ἡ πόλη θὰ εἶχε ὀλόγυρα ἓνα τεῖχος, ἀφοῦ διαβάζομε γιὰ πύλες ποὺ ἀνοίγουν μόνες τους καὶ φυλάγονται ἀπὸ τὶς Ὠρες. Σὲ ἓνα βασιλικὸ παλάτι ὑπάρχουν πολλοὶ ὑπηρέτες. Οἱ Ὠρες ὑπηρετοῦν τὸν Δία, ἡ Ἴρις τὴν Ἥρα, ὁ Δεῖμος καὶ ὁ Φόβος τὸν Ἄρη, καὶ ἀκόμα κι, ὁ Ποσειδῶνας σὲ μιὰ περίπτωση βοηθάει τὸν χεγαλύτερο ἀδελφό του. Ἡ Ἴρις εἶναι ἡ ἀπεσταλμένη τῶν θεῶν (δουλειὰ ποὺ κάνει ὁ Ἑρμῆς γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ὀδύσεια), ἡ Ἥβη εἶναι ἡ οἰνοχόος τους καὶ ἡ Θέμις, καθὼς φαίνεται, φροντίζει γιὰ τὰ γεύματα. Οἱ τέχνες ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὸν Ἥφαιστο, τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὶς Χάριτες ποὺ ὑφαίνουν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν γιατρὸ Παιήονα.

Ἡ ζωὴ κυλάει ὅπως σὲ κάποιον βασιλικὸ παλάτι, ὅπου ὑπάρχουν ἀτελείωτες διασκεδάσεις. Δὲν πρέπει νὰ περιφρονοῦμε πολὺ τὴν ἀντίληψη αὐτή. Αἰῶνες ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦσαν νὰ φανταστοῦν τὴν μακαριότητα τοῦ ἄλλου κόσμου μὲ μιὰν ἄλλη μορφή. Ὁ Δίας κυβερνᾷ ὅπως ὁ Ἀγαμέμνωνας ἐπάνω σὲ ἓνα πλῆθος πεισματάρηδων καὶ ἀπειθάρχων ὑποτελῶν, ποὺ ὁ καθένας τους ἐπιδιώκει τοὺς ἰδιαίτερούς του σκοπούς. Σὲ μιὰ περίπτωση οἱ θεοὶ ξεσηκώθηκαν ἐναντίον του καὶ ὑποτάχθηκαν μονάχα μὲ δυσκολία. Οἱ παλαιοὶ κοσμογονικοὶ θρῶλοι μᾶς βοηθοῦν νὰ συμπληρώσωμε τὴν φεουδαρχικὴ εἰκόνα. Ὁ Δίας μοιράστηκε τὸν κόσμον μὲ τοὺς τρεῖς ἀδελφούς του. Γιὰ μερίδιό του κράτησε τὸν οὐρανὸ καὶ τὰ σύννεφα, ἀλλὰ κυβερνᾷ τὰ πάντα, γιατί εἶναι ὁ πρωτότοκος. Ἐχει δική του θέληση καὶ πολλὰ φορὲς χρησιμοποιεῖ τὶς ἀπειλὲς καὶ τὴ βία, γιὰ νὰ τὴν ἐπιβάλη, πρέπει ὅμως νὰ λαβαίνει ὑπ' ὄψιν του τοὺς ἄλλους θεούς, παρ' ὅλο ποὺ καμμιά φορὰ τὸ κάνει μὲ δυσφορία ποὺ δύσκολα τὴν κρύβει. Στὴν Ὀδύσεια ὅλα γίνονται μὲ πολὺ πιὸ ἥρεμο καὶ τακτικὸ, θὰ ἔλεγε κανεὶς κοινοβουλευτικὸ, τρόπο. Στὸ συμβούλιο τῶν θεῶν βασιλεύει ἡ πιὸ μεγάλη ἁρμονία, παρ' ὅλο ποὺ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ ἀδιάλλακτου Ποσειδῶνα γιὰ νὰ ἀποφασίσουν τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Ὀδυσσεῆα στὴν πατρίδα του.

Ὅπως κάθε ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια, οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ ἔχουν τὸ γενεαλογικὸ τους δέντρο. Ἡ κοσμογονία σὲ γενεαλογικὴ μορφή εἶναι φυσικὰ

ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο πού δὲν τὴν ἀγνοεῖ. Μιλάει τουλάχιστον γιὰ τὸν Ὀκεανό, τὸν γενάρχη τῶν θεῶν, καὶ τὴ μητέρα τους, τὴν Τηθύ. Ἀπλὲς γενεαλογικὲς σχέσεις, ὅπως τὸ ὅτι ἓνας θεὸς εἶχε γονεῖς καὶ σύζυγο, ἢ τὸ ὅτι ἦταν πατέρας κάποιου θνητοῦ, ἀνήκουν φυσικὰ σὲ προγενέστερη ἐποχὴ. Ὁ μῦθος τῆς Θέτιδας μᾶς δίνει ἓνα παράδειγμα παρμένο ἀπὸ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι. Αὐτὲς οἱ τάσεις διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς γενεαλογίες καὶ τὴν φιλοδοξία τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν. Ὅρισμένα χωρία στὸν Ὅμηρο δείχνουν ὅτι ἄρρεσε στοὺς ἥρωες νὰ μιλοῦν ὄχι μόνο γιὰ τὴ δική τους γενιά, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γενιά τῶν ἀλόγων τους. Ὁ πιὸ παλιὸς πρόγονος εἶναι κάποιος θεός. Ἐπομένως στὴ γενεαλογία τῶν θεῶν μπῆκε ἓνα πιὸ καθαρὰ διαμορφωμένο σύστημα. Ὅλοι οἱ θεοὶ ἦταν ἐνωμένοι σὲ μία οἰκογένεια. Οἱ παλαιοὶ νικημένοι θεοὶ τῆς ὑπαίθρου — γιὰτὶ αὐτοὶ ἴσως ἦταν πραγματικὰ οἱ Τιτάνες — ἔγιναν οἱ πατέρες τῶν θεῶν πού κυβερνοῦσαν, καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρξαν οἱ κοσμογονικὲς πρῶτες ἀρχές (principia). Στὴ συνέχεια εἰσχώρησε στὴν θεϊκὴ μυθολογία ἐκείνη ἡ οἰκογενειακὴ ἐπανάσταση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Δίας πέταξε τὸν πατέρα του ἀπὸ τὸν θρόνο.

Μιὰ σύγκριση μὲ μεταγενέστερες ιδέες, πού ἀφοροῦν τὶς ιδιότητες τῶν θεῶν, ἀποκαλύπτει ὁρισμένα ὅρια τὰ ὁποῖα περιορίζουν τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀμήρου. Ὁφείλονται σὲ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις παλαιότερων χρόνων καὶ ὄχι στὸν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ Ὀμήρου, παρ' ὅλο πού αὐτὸς μὲ τὴν συνηθισμένη του συνέπεια τὰ παρουσιάζει πιὸ ἀνάγλυφα. Αὐτὰ τὰ ὅρια προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς τρεῖς λέξεις: πανταχοῦ παρουσία, παντογνωσία καὶ παντοδυναμία, ιδιότητες ἀπὸ τὶς ὁποῖες καμμιά δὲν ἀνῆκε ποτὲ ἐντελῶς στοὺς Ἑλληνικοὺς θεοὺς. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ θεοὶ ἐντοπίζονται στὰ παραδοσιακά τους λημέρια καὶ στοὺς τόπους τῆς λατρείας τους. Στὶς θυσίες πρέπει νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴν παρουσία τους. Τοὺς βλέπουν νὰ ἔρχονται εἴτε σὲ ὄρατὴ μορφή πετώντας χαμηλὰ σὰν πουλιά, ὅπως στὶς Μυκηναϊκὲς παραστάσεις, εἴτε μὲ τὴν φαντασία τους. Ὁ ἐρχομὸς τους σημαδεύεται ἀπὸ ὁρισμένα ὄρατὰ σημάδια, ὅπως τὸ σάλεμα τῶν φύλλων τῆς δάφνης στὴν ἀρχὴ τοῦ ὕμνου πού ἔγραφε ὁ Καλλίμαχος στὸν Δῆλιο Ἀπόλλωνα. Σύννεφα μαζεύνονται γύρω ἀπὸ τὸ βουνὸ τοῦ Δία καὶ ἀκούγεται ἡ βροντὴ. Ὁ Δίας κατεβαίνει ἀπὸ τὸ βουνὸ τοῦ ἢ ἀπὸ τὸν οὐρανό, ἀφοῦ Δίας σημαίνει «οὐρανός». Στὴν πραγματικότητα, ὁ Δίας κυριαρχοῦσε στὴν Ἑλληνικὴ φαντασία. Τὸ βουνὸ τοῦ ὀνομάζεται Ὀλυμπος, στὸν Ὅμηρο ὅμως Ὀλυμπος καὶ οὐρανός εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα. Γι' αὐτὸ στὶς προσευχὲς τοὺς οἱ ἄνθρωποι σηκώνουν τὰ μάτια τους στὸν οὐρανό, ὅπου ζῇ ὁ Δίας, κι αὐτὴ τὴ συνήθεια ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Δία τὴν μετέφεραν στὴ λατρεία τῶν ἄλλων θεῶν, ἐκείνων πού ἔβλεπαν νὰ ἐμφανίζονται σὰν πουλιά στὴν Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ προσοχὴ συγκεντρωνόταν πιθανῶς στὸ γεγονὸς ὅτι ἔρχονταν καὶ ὄχι στὴν διεύθυνση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔρχονταν. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς μάζεψε τελικὰ ὅλους τοὺς θεοὺς στὸν Ὀλυμπο.

Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τοὺς θεοὺς νὰ ἔχουν ἐπίσης τὶς χωριστὲς τοὺς κατοικίες. Ὁ Δίας κυβερνᾷ ἀπὸ τὴν Ἴδη, ὅπου εἶχε ἓνα ἱερὸ καὶ ἓνα βωμό. Ὁ Ποσειδῶνας ζῇ στὰ βάθη τῆς θάλασσας, ὅπου ἔχει τὸ παλάτι τοῦ στὶς Αἴγες. Ὁ

Απόλλωνας κατοικεῖ στή Λυκία ἢ στὰ ἱερά του στήν Χρύσα, στήν Κίλλα καὶ στήν Τένεδο. Ὁ Ἄρης καὶ ὁ Φόβος ἔρχονται ἀπὸ τὴ Θράκη, τὴ χώρα τῶν Μπερσέρκερων*, καὶ ὁ Βορέας καὶ ὁ Ζέφυρος γυρίζουν ἐπίσης στή Θράκη τὴ χώρα ἀπὸ ὅπου φουσοῦν.

Γιὰ τὸν ἀπλὸ λαό, ποὺ περνάει τὴ ζωή του στὸ ἴδιο μέρος, ὁ ἐντοπισμὸς τῶν θεῶν δὲν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα. Εἶναι φανερὸ γι' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους ὅτι οἱ θεοὶ πρέπει νὰ βρίσκονται ἐκεῖ ὅπου τοὺς λατρεύουν καὶ ὄχι ἄλλου. Ὅταν ὅμως οἱ συνέπειες τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ὀρίζουν τὴν κατοικία, ὅπως στὸν Ὅμηρο, αὐτὸς ὁ ἐντοπισμὸς μοιάζει σὰν ἀνθρώπινη ἀποτυχία τῶν θεῶν. Ἡ Θέτις δὲν μπορεῖ νὰ πάη ἀμέσως στὸν Δία γιὰ τὸ θέλημα τοῦ γιοῦ της, γιατί ὁ Δίας καὶ οἱ ἄλλοι θεοὶ ἔφυγαν τὴν προηγούμενη ἡμέρα γιὰ νὰ πᾶνε σ' ἓνα δεῖπνο στήν Αἰθιοπία. Ὁ Ποσειδῶνας πάλι βρίσκεται μὲ τοὺς Αἰθίοπες, ὅταν συνέρχεται τὸ συμβούλιο τῶν θεῶν, ὅπου ἀποφασίζεται ὁ γυρισμὸς τοῦ Ὀδυσσέα στήν πατρίδα του. Καθὼς ὁ Ποσειδῶνας ἐπιστρέφει, βλέπει ἀπὸ μακριὰ τὸν Ὀδυσσέα ἀπὸ τὰ βουνὰ Σολύμων. Στὸν Τρωικὸ πόλεμο ὁ Δίας βλέπει τὸ πεδίο τῆς μάχης ἀπὸ τὴν Ἴδη καὶ ὁ Ποσειδῶνας ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς Σαμοθράκης. Ἔτσι, οἱ θεοὶ πρέπει νὰ πηγαίνουν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο καὶ ἐδῶ ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιοῦ τὴν ποιητικὴ ἄδεια. Ὁ Ποσειδῶνας χρειάζεται τέσσερις δρασκελιές γιὰ νὰ πάη ἀπὸ τὴν Σαμοθράκη στὴς Αἴγες καὶ τὰ ἄλογα τῶν θεῶν πηδοῦν τόσο μακριὰ, ὅσο μπορεῖ νὰ φθάσῃ τὸ μάτι ἐνὸς κατασκόπου.

Μὲ τὴν γνήσια θρησκευτικὴ ἐμπειρία τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Προϋποθέτει κ' αὐτὴ τὴν ἐντόπιση τοῦ θεοῦ της, δὲν ἐνδιαφέρεται ὅμως πρῶτα ἂν βρίσκεται στήν κατοικία του, ὅταν θέλῃ νὰ τὸν ἐπικαλεσθῇ. Πιστεύει ὅτι ὁ θεὸς θὰ ἀκούσῃ ὅπου κι ἂν βρίσκεται. Ἡ προσευχὴ τοῦ πληγωμένου Γλαύκου (Ἰ λ ι ἁ δ α Π 514 κ-ε.) εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ἀκουσέ με, θεέ μου, εἴτε βρίσκεσαι στήν Λυκία εἴτε στήν Τροία, γιατί μπορεῖς νὰ ἀκούσῃς παντοῦ». Ἀμέσως γιὰτρεφεται καὶ δυναμώνει. Μπορεῖ οἱ θεοὶ νὰ μὴν τὰ βλέπουν ὅλα, ἀκοῦν ὅμως ὅτι τοὺς ἀφορᾷ, ἀκόμα καὶ στὸν Ὅμηρο. Ἡ Ἥρα, καθισμένη στὸν θρόνο της στὸν Ὀλυμπο, ἀκούει τυχαία τὰ καυχησιάρικα λόγια τοῦ Ἑκτορα, ὁ Ποσειδῶνας ἀκούει τοὺς κομπασμοὺς τοῦ Αἴαντα καὶ ἡ Θέτις, ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ Ὠκεανοῦ, τὰ μοιρολόγια τοῦ γιοῦ της γιὰ τὸν Πάτροκλο. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς δὲν μπορούσε νὰ στερήσῃ τὸν πιστὸ ἀπὸ αὐτὴ τὴν πεποίθηση, ἀλλὰ, ὅπως θὰ δοῦμε ἄλλαξε ἐν μέρει τὴ μορφή της.

Λέγεται καμμιά φορὰ ὅτι οἱ θεοὶ ξέρουν τὰ πάντα, καὶ γιὰ κάτι ἐντελῶς ἀβέβαιο λένε: «Σίγουρα αὐτὸ τὸ ξέρουν ὁ Δίας καὶ οἱ ἄλλοι ἀθάνατοι θεοί». Καμμιά φορὰ ὅμως οἱ θεοὶ φανερώνουν μιὰν ἀπόλυτα ἀνθρώπινη ἄγνοια γιὰ πράγματα ποὺ τοὺς ἀφοροῦν ἐντελῶς ἄμεσα. Ὁ Ποσειδῶνας δὲν ξέρει ὅτι ὁ μισητὸς Ὀδυσσεύς βρίσκεται στὸν δρόμο τοῦ γυρισμοῦ, ὥσπου βλέπει τὸ καράβι του μακριὰ στὸ πέλαγος. Ὁ παντογνώστης Πρωτέας δὲν ὑποπτεύεται ὅτι ὁ Μενέλαος καὶ οἱ ἀνθρώποι του ἔχουν κρυφτῇ σὲ τομάρια φώκιας, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τὸν

* Οἱ δώδεκα γιοὶ τοῦ Μπερσέρκου, θεοῦ τῆς Σκανδιναυϊκῆς μυθολογίας.

πιάσουν και να τον αναγκάσουν να τους δείξη την σοφία του. Ἡ Λαμπετή πρέπει να εἰδοποιήσῃ τὸν πανόπτη Ἥλιο ὅτι οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεά ἄρπαξαν τὰ κοπάδια του. Ἐδῶ φαίνεται ἡ ἐπίδραση τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ ποὺ δὲν γυρεύει συνέπεια. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς υἱοθέτησε τὶς μεθόδους του. Ὁ Ὀμηρὸς μᾶς λέει μὲ μιὰ σχεδὸν πρωτόγονη ἀφέλεια ὅτι ὁ Δίας, καθισμένος ἐπάνω στὴν Ἴδη, ἔχει στρέψει τὰ μάτια του ἀλλοῦ καὶ γι' αὐτὸ δὲν βλέπει πῶς ὁ Ποσειδῶνας ἦρθε γιὰ νὰ βοηθήσῃ τοὺς Ἕλληνες.

Ἀπὸ οἰωνοὺς καὶ χρησμοὺς οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ μάθουν τὸ μέλλον. Οἱ χρησμοὶ καὶ οἱ οἰωνοὶ ἔρχονται ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ γι' αὐτὸ ἡ πρακτικὴ θρησκεία πιστεύει ὅτι οἱ θεοὶ γνωρίζουν τὸ μέλλον. Ἡ πίστη αὐτὴ βρίσκεται καὶ στὸν Ὀμηρὸ. Ἡ Θέτις ξέρεי ἀπὸ τὸν Δία ὅτι ὁ γιὸς τῆς ἢ θὰ ζήσῃ σύντομη ἀλλὰ ἔνδοξη ζωὴ ἢ θὰ φθάσῃ ἄγνωστος σὲ βαθεῖα γεράματα. Οἱ θεοὶ προειδοποίησαν τὸν Αἴγισθο καὶ τοῦ φανέρωσαν τὴν μοῖρα του. Ἡ Κίρκη λέει στὸν Ὀδυσσεά τί τὸν περιμένει στὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὸ σπιτί του. Ἐδῶ ὅμως, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες στιγμές, ὁ Ὀμηρὸς χρησιμοποιεῖ τὶς μαντεῖες σὰν ποιητικὸ τέχνασμα. Χάρις σ' αὐτὲς φανερῶνται τὸ σχέδιό του, ὅπως γίνεται στοὺς προλόγους τῆς τραγωδίας.

Ἀκριβῶς ὅμως ὁ Ὀμηρικὸς ἄνθρωπος λέει κάποτε ὅτι οἱ θεοὶ τὰ ξέρουν ὅλα, ἔτσι λέει κάποτε ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι παντοδύναμοι. Ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωσι, καὶ αὐτὴ τὴ βεβαίωσι πρέπει νὰ τὴ δοῦμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πρακτικοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμῇ νὰ ἐκτελέσουν οἱ θεοὶ ὅλες τὶς ἐπιθυμίες του, ἐξυπακούεται ὅτι μποροῦν νὰ τὸ κάνουν. Ἀλλοιῶς ξέρεи περίφημα ὅτι ἡ Φύσις ἀκολουθεῖ τὸν δρόμο τῆς, καὶ ὁ κανονικὸς τῆς ρυθμὸς καμιά φορὰ τὸν ἐντυπωσιαζει τόσο, ὥστε ὄχι μόνον τὸ τονίζει, ἀλλὰ καὶ τὸ θέτει σὰν ὄριο τῆς θεϊκῆς δυνάμεως. Ἐτσι λέγεται ὅτι οὔτε κὰν οἱ θεοὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀποκρούσουν τὸν θάνατο. Οὔτε κὰν ὁ Ποσειδῶνας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ σώσῃ τὸν Ὀδυσσεά ἀπὸ τὴν Χάρυβδη, λέει ἡ Κίρκη. Ὁ Ὀδυσσεὺς φωνάζει ὅτι οὔτε κὰν ὁ Ποσειδῶνας, ὁ πατέρας τοῦ Κύκλωπα, δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ ξαναδώσῃ τὸ μάτι του. Ἡ ἄποψις εἶναι ὑποκειμενικὴ καὶ ἀλλάζει σύμφωνα μὲ τὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία βλέπει κανεὶς τὰ φαινόμενα. Οἱ φαντασιώσεις τοῦ παραμυθιοῦ νοιάζονται τόσο λίγο γιὰ τὴν τάξι τῆς Φύσεως, ὅσο καὶ γιὰ τὴ συνοχή. Γι' αὐτὲς εἶναι παιχνιδάκι νὰ σταματήσουν τὸν ἥλιο ἢ τὸ φεγγάρι στὴν πορεία τους. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς, ποὺ εἰσάγει τὸν θεὸ - ἥλιο ἀνάμεσα σὲ ἄλλες θεότητες, βρίσκει ἐπίσης ἐντελῶς φυσικὸ τὸ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἔπρεπε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐμφάνισι τῆς Ἥους, ὥστε νὰ μακρύνῃ ἡ νύχτα γιὰ τὸν ἄντρα καὶ τὴν γυναῖκα ποὺ ξανάσμιξαν, καὶ τὸ ὅτι ἡ Ἥρα τὴν ὥρα τῆς μάχης ἐπάνω ἀπὸ τὸ κουφάρι τοῦ Πάτροκλου ἔπρεπε νὰ στείλῃ τὸν Ἥλιο κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα παρὰ τὴ θέλησή του.

Ἀπὸ ὅλα τὰ πολλὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ οἱ θεοὶ ἔφεραν μαζύ τους ἀπὸ τὴν πρωτόγονη προέλευσή τους σ' ὅλο τὸ ταξίδι τους πρὸς ἓνα ὑψηλότερο θρησκευτικὸ ἐπίπεδο, χαρακτηριστικὰ στὰ ὁποῖα ὁ Ὀμηρικὸς ἀνθρωπομορφισμὸς ἔδωσε τόση καθαρότητα καὶ σημασία, κανένα δὲν ἦταν πιὸ μοιραῖο ἀπὸ τὴν ἔλλειψι

κάθε σχέσώς τους με την ήθική. Η δύναμη, ή γνώση, ή παρουσία δεν είχαν ακόμα συλληφθῇ στήν ἀφηρημένη τους ἀπολυτότητα. Η δύναμη τῶν θεῶν, καί ὄχι τὰ ὅριά της, ἀπασχολοῦσε τή θρησκευτική συνείδηση. Η ἔλλειψη ήθικῆς κατέστρεψε τὸ ζωτικό νεῦρο τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ὅσο πιὸ πολὺ οἱ θεοὶ εἶναι θεοὶ τῆς Φύσεως, τόσο δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μετὰ τὴν ήθική. Η βροχή πέφτει μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἐπάνω στοὺς δικαίους καὶ στοὺς ἀδίκους. Ὁ ἀνιμισμὸς χαρίζει στοὺς θεοὺς ἀνθρώπινη θέληση καὶ αἶσθημα, πάθη καὶ ἰδιοτροπίες. Στὸ πιὸ παλαιὸ στάδιο ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι νὰ διατηρήσῃ τὴν ήθική, ἀλλὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἀπὸ τοὺς θεοὺς τὴν ἐκπλήρωση τῆς κάθε του ἐπιθυμίας. Ὁ Αὐτόλυκος ἔμαθε ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ πῶς νὰ ξεπερνᾷ ὅλους στήν κλεψιά καὶ τὴν ψευδορκία. Αὐτὴ ἡ ἀπλοϊκὴ ἄποψη δὲν χάνεται ποτέ, παρ' ὅλο πὺν βαθμιαία ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐπιθυμίες, μετὰ τίς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ πλησιάσῃ ὅπως πρέπει τοὺς θεοὺς. Ψάχνει νὰ βρῇ μιὰν αὐθεντία γιὰ τίς συνήθειες πὺν χρησίμευσαν γιὰ καλὸν πια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, καὶ τὴν βρίσκει στοὺς θεοὺς. Η κοινὴ ἀντίληψη τότε ἐπιβάλλει αὐτὰ τὰ ἔθιμα στὸ ἄτομο, ἀκόμα καὶ ὅταν διαφέρουν ἀπὸ τίς προσωπικὲς τοῦ ἐπιθυμίες.

Ὁ Ὀμηρικὸς ἄνθρωπος ἀκολουθῆσε ἀρκετὰ αὐτὸ τὸ μονοπάτι. Οἱ κοινωνικοὶ δεσμοὶ ἦταν ἀδύναμοι, ἡ ἱερότητα ὅμως τῶν ἄγραφων νόμων πὺν καθόριζε τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἦταν πιὸ μεγάλη. Τὰ πάθη καὶ ἡ θέληση εἶχαν πολλὴ βιαιότητα πὺν συχνὰ ἔκανε τοὺς ἀνθρώπους νὰ περιφρονοῦν αὐτοὺς τοὺς νόμους, ἡ παραβίαση ὅμως κρινόταν αὐστηρὰ σὰν πράξη ἀναίδειας καὶ ἀλαζονείας (ὕ β ρ ι ς, ἀ τ α σ θ α λ ί η). Ὅταν ζητοῦσαν βοήθεια ἐναντίον τῶν ἰσχυρῶν, οἱ ἄνθρωποι ἀπευθύνονταν ὄχι μόνον στήν κρίση τῶν συνανθρώπων τους, στή ὁποία ὁ δυνάστης ὄφειλε νὰ ὑποταχθῇ, ἀλλὰ καὶ στοὺς θεοὺς πὺν ἐπιβάλλουν τὸν ἄγραφο νόμο. Η παραβίαση τοῦ ἄγραφου νόμου προκαλεῖ τὴ θεία ἀγανάκτηση (ν έ μ ε σ ι ς). Οἱ μνηστήρες δὲν θυμόνταν ὅτι οἱ πράξεις τους θὰ προκαλοῦσαν τὸ μῖσος τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἡ Ἑλένη παραπονιέται ὅτι ὁ Πάρις δὲν εἶχε συναίσθηση αὐτοῦ τοῦ μίσους. Η ὑποταγὴ στὸν κοινὸ ήθικὸ κώδικα ὀνομάζεται α ἰ δ ὼ ς. Σπρώχνει ἀκόμα καὶ τοὺς δειλοὺς στοὺς κινδύνους τῆς μάχης. Η ἱερόσυλη διαγωγὴ καὶ ἡ εὐσέβεια, ἡ ἀναίδεια καὶ ἡ ὑποταγὴ στοὺς νόμους (ὕ β ρ ι σ τ α ἰ – νό ο ς θ ε ο υ δ ῆ ς, ὕ β ρ ι ς – ε ὕ ν ο μ ῖ η) συγκροτοῦνται σὰν ἀντιθέσεις γιὰ τίς ὁποῖες οἱ θεοὶ εἶναι ἐνήμεροι. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅμως ὅτι αὐτὰ συμβαίνουν στήν Ὀδύσσεια. Ὑπάρχει πάντως ἓνα σπουδαῖο χωρίο στήν Ἰ λ ι ἄ δ α, σὲ μιὰ παρομοίωση, καί, γι' αὐτὸ τὸν λόγο, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ νεώτερα μέρη της. Ἐκεῖ διαβάζομε πῶς ὁ Δίας στέλνει τίς βροχὲς τοῦ φθινοπώρου ἐπάνω στή γῆ, γιὰτί θύμωσε μετὰ τὸν ἄνθρωπο πὺν δικάζει ἄσχημα, διαστρεβλώνει τὸ δίκαιο καὶ δὲν σέβεται τοὺς θεοὺς. Εἶναι μιὰ κραυγὴ ἀπὸ τὰ βάθη πὺν ἀναγγέλλει τὸν Ἡσίοδο.

Ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ στὸν ἄγραφο ἀκόμα νόμο. Ἀλλοῦ ἐμφανίζονται ὀρισμένες ὑποχρεώσεις, εἰδικὰ αὐτὲς πὺν κάνουν δυνατὴ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ εἶναι ἡ βάση τῆς τότε κοινωνίας. Οἱ ἄδικες πράξεις ἐναντίον τῶν θεῶν, τῶν γονέων, τῶν μεγαλυτέρων ἀδελφῶν, τῶν φυγάδων (ὄχι φυσικὰ στὸ πεδίο

τῆς μάχης) καταδικάζονται ὅπως καὶ ἡ ψευδορκία καὶ ἡ καταπάτηση μιᾶς συμφωνίας. Λένε πὼς ἀκόμα καὶ ὁ ζητιάνος ἔχει τὶς Ἑρινύες του. Ἡ ἱστορία τῆς μονομαχίας ἀνάμεσα στὸν Πάρι καὶ στὸν Μενέλαο βασίζεται ἀποκλειστικὰ ἐπάνω στὴν ἀντίληψη τῆς ἐνοχῆς τοῦ Πάρι πὺν ἐγκλημάτισε ἐναντίον τῆς φιλοξενίας.

Ἀντίθετη μ' αὐτὴ τὴν ιδέα, πὺν προσπαθεῖ νὰ κάνῃ τοὺς θεοὺς φύλακες τοῦ νόμου καὶ τοῦ ἐθίμου, στέκεται ἡ παλιὰ ἀντίληψη πὺν στηρίζεται στὴ λατρεία. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος στρέφεται πρὸς τοὺς θεοὺς, βασίζει τὴν ἔκκλησή του ὄχι ἐπάνω στὴν ψυχικὴ του κατάσταση ἐκείνης τῆς στιγμῆς καὶ στὴν ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεών του, ἀλλὰ ἐπάνω στὴν θεϊκὴ καταγωγή του καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς θεοὺς, τὴν εὐνοια πὺν τοῦ ἔχουν δείξει μέχρι τότε, τὶς προσφορὲς του, τὰ δῶρα του καὶ τὶς ὑποσχέσεις του. Στὴ λατρεία τὸ ἠθικὸ στοιχεῖο πέφτει σὲ δευτέρῃ μοῖρα, γιατί ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος ἢ ἡ κοινὴ εἶναι μόνοι μὲ τὸν θεό τους. Οἱ ἄλλοι εἶναι ξένοι ἢ ἐχθροί, στοὺς ὁποίους δὲν ἐφαρμόζονται οἱ ἠθικὲς ἀρχές. Εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ στὴν ποιητικὴ ἱστορία, ὅπου ἄνθρωποι ἢ λαοὶ θεωροῦνται ἴσοι. Ὅτι εἶναι σωστὸ γιὰ τὸν ἕνα πρέπει νὰ εἶναι σωστὸ καὶ γιὰ τὸν ἄλλον. Ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων οἱ διχόνοιές τους μπηκάν στὸν κόσμον τῶν θεῶν, ὅπου βρῆκαν κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι.

Ὅποιος πηγαίνει νὰ πολεμήσῃ, πιστεύει πὼς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν θεϊκὴ προστασία, τόσο στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου, ὅσο καὶ πὴν ἐποχὴ μας. Ἡ ἀπλὴ λύση ὅτι οἱ θεοὶ παραστέκονται στοὺς πολεμιστὲς καὶ ἀποφασίζουν γιὰ τὴν ἔκβαση τῆς μάχης σύμφωνα μὲ μιὰν ἀνώτερη σκοπιμότητα, τὴν ἱκανοποίηση τῆς δικῆς τους θελήσεως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέληση τοῦ ἀνθρώπου, ἱκανοποιῶσε τὴν ἀνθρώπινη ἀπαίτηση γιὰ θεϊκὴ προστασία τόσο λίγο τότε, ὅσο καὶ τώρα. Στὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον ἔλεγαν εἰρωνικὰ ὅτι ὁ θεὸς εἶχε χωριστῇ σὲ θεὸ τῶν Ἀγγλῶν καὶ θεὸ τῶν Γάλλων. Οἱ Ἑλληνικοὶ θεοὶ ἦταν παγκόσμιον, καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα γεννήθηκε ἀκριβῶς ἡ ἴδια δυσκολία, παρ' ὅλο πὺν δὲν ἔγινε ἀντικείμενον σάτιρας. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γιὰ τὴν δεσπόζουσα θέση τοῦ Δία εἶναι ὅτι πραγματικὰ παραστέκεται στοὺς τολεμιστὲς καὶ πραγματοποιεῖ τὰ σχέδιά του. Ἡ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ εἶχε πολιοῦχες θεές, πὺν ἦταν οἱ προσωπικὲς προστάτισσες τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ λαοῦ. Γενικεύθηκαν, ἀλλὰ ὄχι ἐντελῶς. Ἡ Ἡρα εἶναι ἡ ἐθνικὴ θεὰ τοῦ Ἀργους, ἡ Ἀθηνᾶ εὐνοεῖ μὲ πάθος τοὺς Ἕλληνες, καὶ μερικοὶ ἥρωες βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τῆς προστασία.

Ἡ θέση πὺν ἔχουν οἱ θεοὶ σὰν προστάτες δὲν θὰ ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ συγκρουσθῇ μὲ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνθρωπομορφικὴ εἰκόνα τῶν συγκρουόμενων παρατάξεων στὸ ἔπος, ὅπου οἱ θεοὶ ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι διηρημένοι σὲ δύο ἐχθρικά στρατόπεδα. Ὅλοι οἱ θεοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δία, αἰσθάνονται ὅτι ἀνήκουν στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη παράταξη. Ὅσοι ἀνήκουν στοὺς Ἕλληνες, βρίσκονται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων μαζί μὲ τὸν Ποσειδῶνα. Ὁ Ἀπόλλωνας καὶ ἡ Ἀφροδίτη, πὺν εἶχαν γίνεαι δεκτοὶ στὸ Ἑλληνικὸ Πάνθεον, ἀλλὰ πὺν δὲν εἶχε ξεχασθῇ ἡ ξενικὴ τους καταγωγή, παίρνουν τὸ μέρος τῶν Τρώων, γιατί κι αὐτοὶ πρέπει νὰ ἔχουν τοὺς προστάτες θεοὺς τους. Οἱ θεοὶ εἶναι ὁπαδοὶ μιᾶς παρατάξεως καὶ ἐπιδιώκουν τὸν

σκοπό τους με κάθε τρόπο, με πονηριά ακόμα και με απάτη. Κι' αφού ανήκουν σε μια παράταξη, είναι φυσικό να παίρνουν μέρος στη συμπλοκή, όχι μόνο ἑμμεσα, ἀλλὰ καὶ με ἄμεση ἐπέμβαση. Ἡ ἐξιστόρηση τῶν ἄθλων τοῦ Διομήδη ὅπου ὁ ἥρωας με τὴν βοήθεια τῆς Ἀθηνᾶς πληγώνει τὴν Ἀφροδίτη καὶ τὸν Ἄρη, ἔχει μία ὀρισμένη λάμψη ποὺ θυμίζει τὴν ἐποχὴ, ὅπου ὁ βασιλιάς ἐβγαίνει στὸν πόλεμο με τὴν θεὰ τῆς πόλεως του καὶ ἐκεῖ μπορούσε νὰ συναντήσῃ τὶς προστάτισσες θεότητες μιᾶς ἄλλης πόλεως. Ἀλλὰ ὅπουδήποτε ἄλλου αὐτὴ ἡ παλιά ἀντίληψη ἔχει χαθῇ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ θεοὶ συγκεντρώνονται σὲ δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, ὅπως στὸ Φ τῆς Ἰ λ ι ἄ δ α ς. Ἡ ἀρχὴ ὀφείλει τὸ μεγαλεῖο τῆς στὴν διαμάχη ἀνάμεσα σὲ τὶς δυνάμεις τῆς Φύσεως, αὐτὸ ὅμως δὲν ἐξακολουθεῖ. Αὐτὸ πάντως ποὺ κατορθώνει ὁ σεβασμὸς γιὰ τοὺς θεοὺς εἶναι ὅτι δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ πολεμήσουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον στὰ σοβαρά. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γι' αὐτὸν τὸν λόγο γελοῖο, ὅπως τὸ παρατηρεῖ κι ὁ Δίας.

Τὸ πνεῦμα τοῦ κομματισμοῦ δυναμώνει, καθὼς οἱ θεοὶ προστατεύουν τοὺς εὐνοούμενους τους καὶ τοὺς γιούς τους. Ἡ Μυκηναϊκὴ ἀντίληψη τῆς θεᾶς προστάτισσας τοῦ βασιλιᾶ ἄνοιξε τὸν δρόμο σὲ μιὰ καθαρὰ προσωπικὴ σχέση ὅπου ὀρισμένοι ἥρωες βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς ἀθήνας. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα τῆς προστασίας ἔχει ἐξελιχθῇ σὲ μιὰ ἀντίληψη ἀνθρώπινης εὐνοιοκρατίας. Αὐτὸ κάνει νὰ ξεχωρίσουν τὰ πιὸ σημαντικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ θεϊκοῦ μηχανισμοῦ. Οἱ γιοὶ τῶν θεῶν προέρχονται ἀπὸ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι καὶ τὴ γενεαλογία, καὶ τονίζουν τὸν ἀνθρωπομορφισμό, γιατί ἦταν φυσικὸ νὰ ὑποτεθῇ πὼς οἱ θεοὶ θὰ ἐμοιάζαν στοὺς ἀνθρώπους με τὴν εὐνοια ποὺ ἔδειχναν γιὰ τὴν ἴδια τους τὴ σάρκα καὶ τὸ αἷμα. Μόνο ὁ Δίας ξεπερνάει αὐτὴ τὴν ἀδυναμία καὶ ἀφήνει τὸν Σαρπηδόνα νὰ συναντήσῃ τὴ μοῖρα του.

Πολλὲς φορὲς εἰπώθηκε ὅτι ὁ θυμὸς καὶ ἡ εὐνοια τῶν Ὀμηρικῶν θεῶν, τὸ μῖσος τῆς Ἥρας γιὰ τοὺς Τρῶες, ὁ θυμὸς τοῦ Ποσειδῶνα γιὰ τὸν Ὀδυσσεά, ὁ κατατρεγμὸς τοῦ Οἰνέα ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη, γιατί ξέχασε νὰ τῆς προσφέρῃ θυσία, ἐξαρθῶνται, ὅπως καὶ στὸν ἀνθρώπο, ἀπὸ προσωπικὰ κίνητρα, ὅπου ἡ πληγωμένη τιμὴ καὶ ματαιοδοξία δὲν παίζουν τὸν λιγώτερο σπουδαῖο ρόλο. Οἱ θεοὶ εἶναι ἄστατοι, ἀκόμα καὶ ἐπίβουλοι. Αὐτὸ ὅμως δὲν ὀφείλεται μόνο στὸν ἀνθρωπομορφισμό: ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι κάθε ἀπροσδόκητο γεγονὸς ἀποδίδεται στοὺς θεοὺς, θὰ ξαναμιλήσωμε ἀργότερα γι' αὐτὸ. Εἶδαμε πὼς ἡ ρίζα αὐτῆς τῆς πίστεως εἶναι πρωτόγονη καὶ βασίζεται σὲ τὶς δυνάμεις τῆς Φύσεως καὶ στὸν ἀνιμισμὸ. Ἀλλὰ οἱ καρποὶ ἀναπτύχθηκαν ὑπερβολικὰ μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ποιητικοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ποὺ κάνει τὴν ζωὴ τῶν θεῶν ἓνα ἀντικαθρέφτισμα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Εἶδαμε ἀκόμα ὅτι ἀναπτύχθηκαν ἠθικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ μάλιστα ἐπιβλήθηκαν στοὺς θεοὺς: γιατί μιὰ ἠθικὴ πίστη ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς φύλακες τοῦ νόμου καὶ τῶν ἐθίμων νὰ ἐφαρμόζουν ὅ,τι διδάσκουν. Ἀλλὰ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ἔδιωξε τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ θείου κόσμου, ποὺ μᾶς κάνει ὁ ποιητής, καὶ τὴν ἔβαλε σὲ σύγκρουση με τὶς θρησκευτικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς θεοὺς σὲ μιὰ πιὸ προχωρημένη ἐποχὴ. Τὸ

πρόβλημα του Ίωβ — ή δικαίωση αυτού που ή θεότητα επιτρέπει να συμβῇ στον άνθρωπο — βρισκόταν πάντα στη σκέψη, παρ' όλο που δεν είχε ακόμα έκφραση. Μπροστά στη δύναμη, που είναι απείρως ανώτερη, ο άνθρωπος σκύβει το κεφάλι με φόβο και ταπεινότητα, χωρίς να ζητή δικαιοσύνη, και επάνω σ' αυτή τη βάση οί θεοί της Φύσεως θα μπορούσαν να κρατήσουν την θέση τους. Ο ανθρωπομορφισμός όμως τους στέρησε από την μυστηριώδη τους δύναμη. Σε μια παλαιότερη μορφή της θρησκείας αυτή ή δύναμη πρέπει να ήταν μια μαγική δύναμη, έτσι που να μη δρᾷ με ανθρώπινα μέσα ή με ανθρώπινο τρόπο. Η μαγεία όμως δεν υπάρχει ουσιαστικά στον Όμηρο: υπάρχουν μόνο αμυδρά ίχνη της. Η απουσία αυτή είναι συνέπεια του ανθρωπομορφισμού που απεχθανόταν ό,τι δεν χωρούσε στα ανθρώπινα πλαίσια, δηλαδή τὰ θαύματα της μαγείας τόσο, όσο και τους θεούς με τις παράξενες μορφές. Οί θεοί έγιναν άνθρωποι πάρα πολύ μάλιστα, και σάν συνέπεια τους μετροῦσαν με ανθρώπινα μέτρα. Οί άνθρωποι απαιτοῦσαν από αυτούς ήθική, δικαιοσύνη και ἔλεος, ἀλλὰ αυτές τις απαιτήσεις δεν μπορούσαν να τις εκπληρώσουν. Η φύση τους ήταν από τ' αρχικά της διαφορετική και ο ανθρωπομορφισμός φωτίζει σκληρά τις αδυναμίες τους.

Ο συνεπής ανθρωπομορφισμός του Όμηρου παρουσιάζει τους θεούς με όλες τις ανθρώπινες ανάγκες και αδυναμίες. Ο Έρμης παραπονιέται για τὸ μακρὸν ταξίδι ὡς τὴν απόμακρη γωνιά, τοῦ κόσμου, ὅπου ζῇ ἡ Καλυψώ. Η Ήρα πλένει τὸ κορμὶ της με ἀμβροσία, πρὶν πάη νὰ συνάντηση τὸν ἔραστή της, τὸν Δία. Ο Δίας τιμωρεῖ τοὺς ἀνυπάκουους καὶ τοὺς φοβερίζει με χτυπήματα. Ο Άρης καὶ ἡ Ἀφροδίτη πληγώνονται. Ο Δίας ξεκουράζεται ἀποκαρωμένος ἀπὸ τὸν ἔρωτα καὶ τὸν ὕπνο, τὴν ὥρα πὺν ὁ γιὸς του ὁ Ἡρακλῆς βρίσκεται στὴν δίνη τῆς θύελλας καὶ οί Τρῶες σὲ μεγάλες δυσκολίες. Ο ὀρθολογισμός ὅμως ἐκφράζει τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπάρχη μία διαφορὰ ἀνάμεσα. στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἐπίσης μία καθαρὰ φυσικὴ διάκριση, ἀφοῦ οί θεοὶ δὲν πεθαίνουν ὅπως οί ἄνθρωποι. Η ἀπάντηση εἶναι χαρακτηριστικὰ ὀρθολογικὴ. Ἄν οί θεοὶ εἶναι ἀθάνατοι, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ τροφή τους εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τροφή τῶν ἀνθρώπων. Δὲν τρέχει αἷμα στὶς φλέβες τους, ἀλλὰ ὁ ἰχώρ. Ἀκόμα καὶ τὰ ἄλογά τους εἶναι ἀθάνατα καὶ τρῶνε ἀμβροσία. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ ἀμβροσία μπορεῖ ἐπίσης νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ νὰ προστατεύση τὰ σώματα τοῦ Πάτροκλου καὶ τοῦ Έκτορα ἀπὸ τὴν σήψη.

Η ἀθανασία τῶν θεῶν χάραξε μιὰ καθαρὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ πὺν ὁ ἄνθρωπος δὲν μποροῦσε νὰ ξεπεράση. Κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ὑπάρχει τέτοια γραμμὴ. Οί θεοὶ εἶναι δυνατότεροι, σοφώτεροι, ἰσχυρότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ὅμως ἀπλῶς θέμα βαθμοῦ. Ὑπάρχει μιὰ σημαδιακὴ λέξη: ρ ε ῖ α (εὐκόλα), πὺν ἐπαναλαμβάνεται σὲ χωρία πὺν ἀναφέρονται στοὺς θεοὺς. Σῶζουν ἢ ἀρπάζουν ἓναν ἄνθρωπο «εὐκόλα, ὅπως μπορεῖ ἓνας θεός». Ζοῦν «εὐκόλα» χωρὶς τὶς στενοχώριες καὶ τὶς σκοτοῦρες πὺν εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου. Η ζωὴ καὶ ἡ διαγωγὴ τους εἶναι τέτοια, ὥστε εἶπαν ὅτι οί περιγραφές τοῦ θεϊκοῦ κόσμου πὺν κάνει ὁ Όμηρος εἶναι μιὰ γελοιογραφία τῆς ζωῆς τῶν

ἀριστοκρατικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς ἢ ἀκόμη ὅτι οἱ σκηνῆς τοῦ Ὀλύμπου εἶναι ἓνα ὑποκατάστατο τῶν σκηνῶν τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς.

Στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν στὸν Ὅμηρο τρεῖς ἀνθρωπομορφικὲς τάξεις. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς δυὸ κατώτερες, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὸν λαό, δὲν εἶναι λιγώτερο σαφὴς ἀπὸ τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἀνώτερες, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τοὺς θεούς. Ἡ κατώτερη διάκριση εἶναι ἀφάνταστα χτυπητή. Οἱ λέξεις «καλὸς» καὶ «κακὸς» (ἐσθλός, κακός), ἀρχίζουν κιόλας νὰ χρησιμοποιοῦνται σὰν ἐνδεικτικὰ τάξεων. Ὑπάρχει μιὰ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ στὴν συμπεριφορὰ τοῦ Ὀδυσσεύα ἀπέναντι στὸ λαὸ καὶ ἀπέναντι στοὺς ἥρωες, ὅταν προσπαθῇ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν στρατὸ νὰ γυρίσῃ πίσω τὴν πατρίδα. Στοὺς ἥρωες ἀπευθύνεται μὲ πειστικὰ καὶ εὐγλωττα λόγια, ἐνῶ στὸ λαὸ μὲ βρισιὲς καὶ κτυπήματα. Ἡ σκηνὴ μὲ τὸν Θερσίτη εἶναι σ' ὅλους πολὺ γνωστή. Στὶς περιγραφὰς τῶν μαχῶν ὁ λαὸς περνάει σὲ δευτέρη μοῖρα. Τὸ θάρρος εἶναι μιὰ ἀριστοκρατικὴ ἀρετὴ πού δὲν ἀνήκει στοὺς κοινούς ἀνθρώπους. Φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ σὰν μιὰ πεποίθησις ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν τάξεων εἶναι κάτι πού ἐπέβαλε ἡ Φύσις.

Ὅπωςδήποτε ὑπῆρχαν τότε, ὅπως καὶ πάντα, ἄτομα πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ ξεπεράσουν τὰ ὅρια τῆς τάξεώς τους. Αὐτὰ πού ἐπιθυμεῖ ἡ ἀριστοκρατία εἶναι ὀλοφάνερα. Συχνὰ οἱ πρίγκηπες καὶ οἱ πριγκίπισσες συγκρίνονται μὲ θεοὺς καὶ θεές. Ὁ Ἰδομενέας στέκεται ἀνάμεσα στοὺς Κρῆτες τοῦ σὰν θεός. Ὁ Σαρπηδὼν καὶ ὁ Γλαῦκος θεωροῦνται θεοὶ στὴν Λυκία. Μερικοὶ βασιλιάδες λέγονται διογενεῖς, ἄλλοι διοτρεφεῖς καὶ τὸ τελευταῖο ἐπίθετο ἀποδίδεται στὴν ἀριστοκρατία τῶν Φαιάκων στὸ σύνολό της.

Τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς τάξεις τηροῦνται ἀπὸ τοὺς ἄγραφους νόμους πού στηρίζουν τὴν τάξη στὴν κοινωνία. Ἡ περιφρόνησή τους θεωρεῖται ἀναίδεια (ὑβρις) καὶ προκαλεῖ τὴν θεῖα ἀγανάκτηση (νέμεσις). Ἡ λέξη νέμεσις χρησιμοποιεῖται πάντα γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τὸ ρῆμα νέμεσάω (θυμώνω) χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ οὓς θεούς. Ἡ Ἥρα θυμώνει μὲ τοὺς κομπασμοὺς τοῦ Ἑκτορά, ὁ Ἀπόλλωνας θυμώνει γιὰ τὴν ἐπίθεσις τῶν Ἀχαιῶν, ὁ Δίας μὲ τὶς κακὲς πράξεις. Τί θὰ ἔλεγε ὁ ἀνθρώπος τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἀντίδρασις πού θὰ συναντοῦσε, ἂν προσπαθοῦσε νὰ περάσῃ ἀπὸ τὴν τάξη τοῦ στὴν ἀνώτερη τάξη; θὰ ἔλεγε πιθανῶς τὶς λέξεις ἄγαμαι καὶ μεγαίρω, πού σημαίνουν στὴν κυριολεξία «θεωρῶ κάτι σὰν πολὺ ὑψηλό», ἀλλὰ πού ἀργότερα πῆραν τὴν ἔννοια τοῦ «ζηλεύω». Ὁ ἀνθρώπος τοῦ λαοῦ βλέπει ἀπὸ κάτω ἐκεῖνο πού ἡ ἀριστοκρατία βλέπει ἀπὸ ἐπάνω. Ἡ ἀριστοκρατία μὲ τὴν σειρὰ της βλέπει ἀπὸ κάτω τὴν ἀνώτερή της τάξη, δηλαδὴ τὴν τάξη τῶν θεῶν. Καὶ ἀκριβῶς οἱ παραπάνω δύο λέξεις χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ δίψα γιὰ φήμη καὶ ἀπεριόριστη αὐτοεκτίμησις σπρώχνουν τὸν ἀριστοκράτη πρὸς τὰ ἐμπρός, κ' ὅταν τὸν καταβάλλῃ ἡ δυστυχία, τὴν θεωρεῖ σὰν φθόνον τῶν θεῶν. Οἱ θεοὶ θεωροῦν τὴν ἐπιτυχία τοῦ σὰν κάτι πού ξεπερνάει ὅ,τι ἐπιτρέπεται στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις. Ἡ ἐξήγησις εἶναι πάντα πρόχειρη: χρησιμοποιεῖται, ὅταν ἡ χορδὴ τοῦ τόξου σπάζῃ στὴν μάχη κ' ἔτσι ὁ

ἐχθρὸς ἀποφεύγει τὸ κτύπημα. Ἡ Καλυψὼ νομίζει ὅτι οἱ θεοὶ φθονοῦν τὴ ζωὴ μιᾶς θεᾶς μ' ἓνα θνητό. Ἡ ἔκφραση τελικὰ γίνεται στερεότυπη. Ἡ Πηνελόπη λέει ὅτι ἡ ζήλεια τῶν θεῶν ἐμπόδισε αὐτὴν καὶ τὸν Ὀδυσσεῦ νὰ ζήσουν μαζί. Ἔτσι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς βρῆκε στὴν κατεστημένη τάξη τῆς κοινωνίας τὸν τελικὸ φραγμὸ ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἀνθρώπους. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ σκέπτονται τὴν ιδέα αὐτὴ καὶ τὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργοῦσε. Ἡ ἀσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς πρέπει νὰ θεωρῆται ἀπὸ κάθε γνήσιο θρησκευτικὸ αἶσθημα σὰν τὸ φοβερώτερο ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ ἀμάρτημα. Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν τὸ θεωροῦσαν ἔτσι, ὀφείλεται στὸν ἀνθρωπομορφισμό τους, ποὺ ἔκανε τοὺς θεοὺς νὰ μοιάζουν μὲ ἀνθρώπους καὶ ποὺ ὕστερα τοὺς ἔκρινε μὲ τὰ ἴδια ἠθικὰ μέτρα ποὺ ἔκρινε καὶ τοὺς ἀνθρώπους.

Στὴν πραγματικότητα, ποτὲ θνητὸς δὲν εἶδε θεό, καὶ ὁ Ὅμηρος κάνει τοὺς θεοὺς νὰ ἔρχονται σὲ προσωπικὴ σχέση μόνο μὲ εὐνοούμενους μυθικοὺς λαούς, ὅπως τοὺς Αἰθίοπες καὶ τοὺς Φαίακες. Ἀλλὰ δὲν εἶναι συνεπής. Σὲ σπάνιες περιπτώσεις ὁ θεὸς φανερώνεται σὲ ὀρισμένους ἥρωες χωρὶς μεταμφίεση. Ὁ ὀρθολογισμὸς ξεπέρασε τὴ δυσκολία ὅτι οἱ θεοὶμποροῦσαν τόσο συχνὰ νὰ ἐπεμβαίνουν στὰ ἀνθρωπινὰ πράγματα καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἔπρεπε νὰ μὴν γίνονται πουθενὰ ἀντιληπτοὶ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἔπαιρναν μορφή ἀνθρώπου. Αὐτὸ τὸ τέχνασμα εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ θεϊκοῦ μηχανισμοῦ τοῦ Ὀμήρου καὶ ἡ λαϊκὴ πίστις τὸ βοήθησε. Νόμιζαν ὅτι ὁ ξένος εἶχε κάτι τὸ μυστηριώδες καὶ πίστευαν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅτι ὁ θεὸς κρυβόταν κάτω ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ ξένου.

Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία εἶχε ἀκόμη λιγώτερο νὰ πῇ γιὰ τὴν δραστηριότητα τῶν θεῶν παρὰ γιὰ τὴν ἐπιφάνειά τους. Πολλοὶ εἶχαν δοκιμάσει τὴν παρεμβάση καὶ τὴν ἐπίδραση ἑνὸς θεοῦ, ἀλλὰ τὸ ἀπλὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα δὲν ρωτᾷ μὲ ποιὸν τρόπο γίνεται αὐτὸ. Βλέπει κάτι ποὺ πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσῃ σὲ θεία δύναμη, ξέρει πὼς ἡ δέησή του θὰ εἰσακουσθῇ. Αὐτὸ τοῦ ἀρκεῖ καὶ δὲν ζητᾷ παραπάνω. Ὁ ὀρθολογισμὸς ἔπρεπε στὸν πειρασμὸ νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἐπίδραση καὶ τὴν παρεμβάση τῶν θεῶν μὲ μία ὁρατὴ μορφή κατανοητὴ στὴν κοινὴ λογική. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς, ποὺ ἔδωσε στοὺς θεοὺς ἀνθρώπινη μορφή, εἶχε δείξει τὸν δρόμο. Αὐτὸ ποὺ συμφωνοῦσε καλλίτερα μὲ τὴν πραγματικότητα ἦταν νὰ κάνουν τὸν θεὸ νὰ παρεμβαίνει παίρνοντας μορφή ἀνθρώπου.

Ἔτσι αὐτὸ ἔγινε ὁ κανονικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο φαντάζονταν τοὺς θεοὺς νὰ παρεμβαίνουν, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὀρισμένες διακρίσεις. Ὁ Δίας διευθύνει, τὴ μάχη ἀπὸ μακρὰ μὲ τὴ θέλησή του καὶ τὰ μηνύματα ποὺ στέλνει. Παρεμβαίνει προσωπικὰ μόνο μιὰ φορὰ, ὅταν στέλνῃ τὴν ἀστραπὴ μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἄλογα τοῦ Διομήδη. Ὁ Ἀπόλλωνας χτυπάει τὸν Πάτροκλο μὲ τὸ δυνατό του χερὶ καὶ ἡ πανοπλία πέφτει ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἥρωα. Πηγαίνει μπρὸς ἀπὸ τὸν Ἑκτορα μὲ τὴν αἰγίδα καὶ ἰσιώνει μὲ τὰ πόδια του τὸ ἀνάχωμα γύρω ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ πλοῖα τόσο εὐκόλα, ὅσο ἓνα παιδί ποὺ παίζοντας γεμίζει μιὰ τρύπα στὴν ἄμμο. Ποτὲ ὅμως δὲν καταδέχεται νὰ κάνῃ δουλειὰ ἑνὸς ἀκόλουθου ἢ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀπάτη, ὅπως κάνει ἡ Ἀθηνᾶ. Ἡ ἐπέμβαση τῶν ἄλλων θεῶν φανερώνει ἀκόμη λιγώτερο τὴν θεϊκὴ δύναμη καὶ εἶναι ἀκόμη περισσότερο

έξανθρωπισμένη. Ἡ Ἀθηνᾶ στήν Ὀδύσσεια γίνεται ἕνα οἰκεῖο πνεῦμα, μόνο πού δέν τήν ἐπικαλοῦνται γιά νά ἐμφανισθῇ, ἀλλά ἔρχεται μόνη της καί μέ τήν θέλησή της.

Μιά ἄλλη ὀρθολογική ἐξήγηση τῆς παρουσίας τῶν θεῶν καί ὀρισμένων πράξεών τους εἶναι τὸ σύννεφο ἢ ἡ μαυρίλα πού εἶναι πάντα πρόχειρη, ὅταν ἕνας θεὸς ἐπιθυμῇ νά φανερωθῇ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἢ νά βοηθήσῃ καί νά σώσῃ ἕναν εὐνοούμενό του. Οἱ θεοὶ κάθονται ἐπάνω στὸ τεῖχος τῆς Τροίας καί κατεβαίνουν στὴ μάχη κρυμμένοι μέσα σ' ἕνα σύννεφο. Τραβοῦνε ἥρωες ἀπὸ τὴ μάχη τυλίγοντάς τους σὲ ὁμίχλη. Ἡ Ἀθηνᾶ καλύπτει ἔτσι τὸν Ὀδυσσεύα, ὅταν περπατᾷ στήν πόλη τῶν Φαίακων καί ὅταν ἐπιστρέφῃ στήν Ἰθάκη. Ὁ Ἀπόλλωνας προστατεύει τὸ κουφάρι τοῦ Ἑκτορα μέ τήν ὁμίχλη. Ὅταν ἕνα σύννεφο στέκεται ἀπλωμένο ἐπάνω ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο καί ὅταν ὁ Δίας στήν Ἰδη εἶναι θρονιασμένος ἐπάνω σ' ἕνα σύννεφο, ἔχομε μιὰν ἀνάμνηση τῆς ὁρατῆς Φύσεως. Σὲ μεταγενέστερο στάδιο τὸ σύννεφο γίνεται τὸ μέσο πού κάνει κάποιον ἀόρατο. Ἐχει τὸν ἴδιο προορισμὸ μέ τήν Ἀἶδος κυνή», τὸ μαγικὸ καπέλλο τῆς σύγχρονης λαϊκῆς πίστεως, καί πιθανῶς εἶναι μία ὀρθολογικὴ προσαρμογὴ αὐτῆς τῆς παλακᾶς λαϊκῆς ἀντιλήψεως. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιθυμίας ἀπεικονίσεως τῶν πραγμάτων πού τὸ σύννεφο τελικὰ γίνεται ἔνδυμα, πού οἱ θεοὶ ρίχνουν στοὺς ὦμους τους. Τὸ καλλίτερο παράδειγμα εἶναι τοῦ Ἄρη, ὅταν ἀποσύρεται ἀπὸ τὴ μάχη καί κάθεται σ' ἕνα σύννεφο, ὅπου ἔχει ἀκουμπήσει τὸ κοντάρι του. Ἡ ἀντιστροφή ἔννοια τοῦ Σύννεφου ἢ τῆς μαυρίλας, πού σκεπάζει τὰ μάτια κάποιου καί τὸν ἐμποδίζει νά δῇ, ἀπαντᾶται σπάνια.

Σὲ κάθε στιγμή τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ὁ Ὅμηρος ἀναγνωρίζει τὴν ἐπίδραση μιᾶς θεϊκῆς δυνάμεως. Οἱ θεοὶ εἶναι οἱ δωρητὲς φυσικῶν καί πνευματικῶν χαρισμάτων, ἐπιδεξιότητος καί πλούτου. Τὸ προφητικὸ μάτι τοῦ Κάλχαντα, ἡ ἐπιδεξιότητα τοῦ Σκαμάνδρου στὸ κυνήγι, ἡ ναυπηγικὴ τέχνη τοῦ Φερέκλου, ἡ ὑφαντικὴ τέχνη τῆς νοικοκυρᾶς, τὸ σκηπτρο τῶν Πελοπιδῶν, ἡ πανοπλία τοῦ Ἀχιλλέα, τὸ τόξο τοῦ Πανδάρου, εἶναι ὅλα δῶρα τῶν θεῶν. Εἶναι οἱ κύριοι τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων. Χαρίζουν τὴν ἄλωση τῆς Τροίας, τὸν γυρισμὸ χωρὶς κινδύνους στήν πατρίδα, γυναῖκα καί παιδιὰ. Ἡ ἔκβαση τῆς πάλης τοῦ Ἑκτορα καί τοῦ Ἀχιλλέα, ἡ βασιλεία τῆς Τροίας, τὸ χέρι τῆς Πηνελόπης, ὅλα ἐξαορτῶνται ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Σηκώνουν στὰ ὕψη ἢ βαρυνθρώνουν τοὺς ἀνθρώπους, στέλνουν εὐημερία ἢ δυστυχία. Ἐπάνω ἀπὸ ὅλα εἶναι κύριοι ζωῆς καί θανάτου. Ἐτσι γεννήθηκε ἡ ἰδέα μιᾶς πανίσχυρης ἐνσυνειδήτης διακυβερνήσεως τοῦ σύμπαντος, πού δέν ἀκολουθεῖ ἕνα ὁμοιόμορφο σχέδιο, ἀλλὰ συμφωνεῖ μέ μιὰ μοναδικὴ βούληση. Πολὺ συζητήθηκε ἡ σχέση τῆς προσωπικῆς βουλήσεως τῶν θεῶν μέ αὐτὴ τὴ γενικὴ ἰδέα. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα δέν μπορεῖ νά λυθῇ μέ τὸν δογματικὸ τρόπο πού συνήθως ἀκολουθεῖται στὴ συζήτηση. Πρέπει νά ἀναφεροῦμε στὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία καί νά θυμώμαστε ὅτι αὐτὴ δέν βρίσκει ἀνυπέρβλητη δυσκολία, ὅταν ἐπιτρέπη ἀντιφατικὲς ἰδέες νά συνυπάρχουν ἢ μία δίπλα στήν ἄλλη, καί αὐτὸ γίνεται τόσο εὐκολώτερα, ὅσο παλαιότερες καί ἀπλούστερες εἶναι οἱ ἰδέες αὐτές.

Ὡς τώρα ἀσχοληθήκαμε κυρίως μὲ τὴν παρουσίαση ποὺ κάνει ὁ ποιητής, ιδιαίτερα μὲ τὸν θεϊκὸ του μηχανισμό. Ἐχομε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε ὅτι αὐτὴ τὴ μορφή τὴν υἱοθέτησε ὁ ποιητής, γιὰ νὰ περιγράψῃ τὶς σχέσεις τῶν θεῶν μεταξὺ τους καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ περιγραφή αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ποιητικοῦ του σχεδίου, δὲν συμπίπτει ὅμως μὲ ὅ,τι πραγματικὰ πιστεύει καὶ προσμένει ἀπὸ τοὺς θεοὺς του ὁ Ὀμηρικὸς ἄνθρωπος. Βρήκαμε ἕναν τρόπο διακρίσεως τῆς ποιητικῆς παρουσιάσεως ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἐμπειρία καὶ πίστη, χάρις στὴν παρατήρηση ὅτι ὁ ποιητής μεταχειρίζεται ἐντελῶς διαφορετικὰ τοὺς θεοὺς, ὅταν τοὺς παρουσιάζῃ ὁ ἴδιος καὶ ὅταν βάζῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ μιᾶνε αὐτοὺς.⁵ Ὁ θεϊκὸς μηχανισμὸς ἀνήκει στὸν ποιητὴ, ὁ λόγος τῶν ἀνθρώπων δὲν τὸν χρησιμοποιεῖ. Ἐκτεῖ ὅπου ὁ ποιητής μπορεῖ νὰ πῇ ἀκριβῶς ποιὸς θεὸς ἐπενέβη, ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἀναφέρεται στὰ ἴδια γεγονότα, θὰ μιλήσῃ ἐντελῶς ἀόριστα γιὰ κάποιον δαίμονα ἢ κάποιον θεὸ ἢ τὸν μεγαλύτερο θεὸ ἀπὸ ὅλους, τὸν Δία. Ὁ Ὀδυσσεύς, ὅταν διηγῆται τὶς περιπέτειές του, δὲν μιλάει γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ. Στὴν διήγηση τοῦ ποιητῆ ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἡ πανταχοῦ παροῦσα προστάτισσα. Ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ ἀνήκουν, ἀρκετὰ χαρακτηριστικά, σὲ εἰδικὲς σφαῖρες δραστηριότητος ὀρισμένων θεῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιὰ λατρεία καὶ πίστη: Ἕνας ξαφνικὸς θάνατος ἀποδίδεται στὰ βέλη τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, ἡ θαλασσοταραχὴ στὸν Ποσειδῶνα, τὸ χάρισμα τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιδεξιότητος στὴν Ἀθηνᾶ, ὁ λιμὸς τὸν θυμὸ τῆς Δήμητρας. Ὁ βασιλεὺς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Δία, ἀλλὰ ἡ προσωπικὴ προστάτισσα θεὰ ἀνήκει τὸν μῦθος, καὶ ἐπομένως στὸν θεϊκὸ μηχανισμό. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, μὲ ὀρισμένες ἐξαιρέσεις ποὺ μποροῦν εὐκόλως νὰ προσδιοριστοῦν, οἱ ἄνθρωποι στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη δὲν θεωροῦν ξεχωριστοὺς θεοὺς σὰν ὑπεύθυνους γιὰ ὅλες τὶς ἐμπειρίες ποὺ ἀποδίδουν στὴν θεϊκὴ παρέμβαση. Κι' αὐτὲς οἱ ἐμπειρίες ἀποτελοῦν ἕνα σπουδαῖο στοιχεῖο στὴ ζωὴ τους.⁶

Ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα, κανεὶς δὲν σκέπτεται τοὺς θεοὺς σὲ καιρὸ εὐημερίας, ὅταν ὅλα πᾶνε καλὰ καὶ κάθε τι ἀκολουθῇ τὸν συνηθισμένο τοῦ δρόμο. Ὅταν ὅμως ὅλα πᾶνε στραβά, οἱ ἄνθρωποι στρέφονται στοὺς θεοὺς, ὅχι, τουλάχιστον στὸν Ὀμηρο, γιὰ νὰ βροῦν καταφύγιο καὶ παρηγοριά, ἀλλὰ γιὰ νὰ τοὺς ρίξουν τὴν εὐθύνη γιὰ ὅ,τι ἔγινε ἀντίθετα μὲ τὶς ἐπιθυμίες τους καὶ τὶς προθέσεις τους. Ἀκόμα καὶ στὸν θεϊκὸ μηχανισμό αὐτὴ ἡ ἰδέα ἐκφράζεται μὲ τὴν κοινὴ φράση: «Αὐτὸ θὰ εἶχε τώρα συμβῇ... ἂν ἕνας θεὸς δέν...». Ὁ Ὀμηρικὸς ἄνθρωπος βρίσκεται ἀπόλυτα κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς συγκινήσεως τῆς στιγμῆς. Ὅταν τὸ πάθος κοπάσῃ καὶ ἀρχίζουν νὰ φαίνωνται οἱ δυσάρεστες συνέπειες, τότε λέει: «Δὲν τὸ ἤθελα αὐτὸ: γι' αὐτὸ δὲν τὸ ἔκανα». Ἡ προσωπικὴ του συμπεριφορὰ τοῦ ἔχει γίνῃ κάτι ξένο, τοῦ φαίνεται σὰν κάτι ποὺ εἰσχώρησε μέσα του ἀπὸ ἔξω. Κατηγορεῖ κάποιον δαίμονα ἢ θεό, τὴν Ἄτη ἢ τὸν Δία, τὴν Μοῖρα ἢ τὶς Ἑρινύες, ὅπως κάνει ὁ Ἀγαμέμνωνας γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὸν Ἀχιλλεὺς. Ἕνα εἶδος διχασμοῦ προσωπικότητος συμβαίνει μέσα του, ὅχι ὅμως μὲ τὴν παθολογικὴ σημασία τῆς διχασμένης προσωπικότητος. Σπάνια ἐμφανίζονται δύο ἀντίθετα ρεύματα στὴν πνευματικὴ

συνείδηση. Ἡ ψυχικὴ κατάσταση ποὺ περιγράφεται τόσο θαυμάσια στοὺς στίχους τοῦ Κίπλιγκ,

«Στάθηκα παράμερα καὶ πρόσεξα τὸν ἑαυτό μου
νὰ φέρεται σὰν τρελλὸς γιὰ δέσιμο»

δὲν συνηθίζεται στὸν Ὅμηρο. Κάτι τέτοιο μπορούμε νὰ βροῦμε στὴν φιλονικία τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Ἰλίου πύλης, κατὰ κανόνα ὅμως βρίσκουμε δύο διαφορετικὲς καταστάσεις συνειδήσεως, ποὺ ἡ μία ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀπότομη ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴ μιὰ κατάσταση στὴν ἄλλη κόβει τὸ μυαλὸ στὰ δύο. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται «ἐκτὸς ἑαυτοῦ» καὶ ὅταν ξανάρχεται «στὸν ἑαυτό του», ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς τρέλλας καὶ τὴν ἀποδίδει σὲ κάποια δύναμη ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Ὁ ἴδιος διαχωρισμὸς συμβαίνει, ὅταν ὁ ἄνθρωπος νικεῖται ἀπὸ κάτι τὸ ἀπροσδόκητο. Μιὰ πράξη μπορεῖ νὰ ἔχῃ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα, παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἔγινε ἐπάνω στὴ φλόγα τοῦ πάθους, ἀλλὰ μὲ ἥρεμο αὐτοέλεγχο. Καὶ ἐδῶ ὁ ἄνθρωπος λέει: «Δὲν σκόπευα νὰ τὸ κάνω. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πράξη δὲν εἶναι δική μου». Τὴν θεωρεῖ σὰν κάτι ἔξω ἀπὸ αὐτόν, ποὺ ἦρθε στὴ ζωὴ τοῦ ἀπ' ἔξω καὶ ἀνέτρεψε τὰ σχέδιά του. Καὶ ἐδῶ κατηγορεῖ πάλι μιὰν ἀνώτερη θεϊκὴ δύναμη.

Ἀπὸ ἐκεῖ πηγάζει ἡ πίστη στὴν συνεχῇ ἐπέμβαση τῶν θεῶν στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὴ ἡ πίστη ἐφαρμόζεται σ' ὅ,τι ἔχει συμβῇ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἄμεσο μέλλον, ὁ ἄνθρωπος ξέρεי πολὺ καλὰ ὅτι ἡ ἔκβαση θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ αὐτόν τὸν ἴδιο, καὶ σκέπτεται καὶ δρᾷ ἀνάλογα. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ σκέψη εἶναι ἐγωκεντρικὴ καὶ προαιρετικὴ. Ἄλλοι ξέρουν πολὺ καλὰ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος φέρει τὴν εὐθύνη τῶν πράξεών του καὶ τῶν συνεπειῶν τους, καὶ μιλοῦν σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ἐκτὸς καὶ θέλουν νὰ δικαιολογήσουν κάτι: ὅπως ὅταν λ.χ. ὁ Πρίαμος λέει στὴν Ἑλένη ὅτι οἱ θεοί, καὶ ὄχι ἐκείνη, εὐθύνονται γιὰ τὶς κακουχίες ποὺ ἔφερε ἐπάνω στὴν Τροία ἡ παραβίαση τῆς ἱερότητας τῆς φιλοξενίας ἀπὸ τὸν Πάρι. Τὸ ἄτομο θέλει συνήθως νὰ δικαιολογήσῃ τὸν ἑαυτό του καὶ γι' αὐτὸ μιλάει γενικὰ γιὰ τοὺς θεοὺς, ἀπορεῖ ὅμως ἐπίσης, ἂν τὸ καλὴ ἢ ἀνάγκη, νὰ κατηγορήσῃ καὶ τὸν ἑαυτό του. Ἄν συνεχιζόταν αὐτὸς ὁ τρόπος σκέψεως, τότε ὁ ἄνθρωπος θὰ ξέφευγε ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῶν πράξεών του καὶ θὰ γινόταν μιὰ κούκλα στὰ χεῖρα τῶν θεῶν. Ὁ Ὀμηρικὸς ἄνθρωπος ὅμως ἔχει πάρα πολὺ δυνατὸ τὸ αἶσθημα τῆς πραγματικότητος γιὰ νὰ βγάλῃ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, παρ' ὅλο ποὺ τὸ πλησιάζει πολὺ, ὅταν ἔχῃ λόγους νὰ ἀπαρνηθῇ τὶς συνέπειες τῶν πράξεών του.

Οἱ θεῖες δυνάμεις, σὲς ὅποιες ἀποδίδονται ὅλα αὐτά, δὲν μποροῦν νὰ εἶναι οἱ κανονικοὶ εἰδικευμένοι καὶ ἀνθρωπόμορφοι θεοί. Γι' αὐτὸ οἱ θεοὶ αὐτοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ λένε οἱ ἄνθρωποι καὶ ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν πραγματικὴ πίστη τοῦ Ὀμηρικοῦ ἀνθρώπου, καθὼς καὶ τὴν θρησκευτικὴ του ἐμπειρία. Ἀντὶ γιὰ θεοὺς μὲ ἰδιαίτερα ὀνόματα, παρουσιάζονται γενικὲς ἔννοιες: «δαίμων», «οἱ θεοί», «κάποιος θεός», «ὁ Ζεὺς». Οἱ λέξεις δ α ἰ μ ω ν καὶ

Θ ε ο ς χρησιμοποιοῦνται συχνὰ ἢ μιὰ γιὰ τὴν ἄλλη. Δ α ί μ ω ν μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅποιοιδήποτε ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπόμορφους θεοὺς, ἀλλὰ ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχει τὸ κέντρο τῆς σὲ κάτι τὸ ἀπροσδιόριστο, τὴν δύναμη, ἐνῶ ἡ λέξη θεὸς τὸ ἔχει σὲ κάτι ἀτομικὸ καὶ προσωπικόν. Ἐνας δαίμων δὲν ἔχει πραγματικὴ ἀτομικότητα. Ἀντίθετα μὲ ἕναν θεόν, τὴν ἀποκτᾷ μόνο κατὰ τὴν τυχαία ἐκδήλωση τῆς θείας δυνάμεως. Γι' αὐτὸ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μπορούμε νὰ βροῦμε ἀντὶ γιὰ τὴ λέξη δαίμων τὸ ἀόριστο θ ε ο ς τ ι ς, ἢ τὴ λέξη θ ε ο ί, ἢ τὴν θεότητα ποὺ ἀγκαλιάζει τὰ πάντα, τὸν Δία, τὸν ἀνώτερο θεὸ ἀπὸ ὅλους. Μιὰ ἐξέταση τῶν χωρίων ὅπου κάτι ἀποδίδεται σὲ ἕνα δαίμονα θὰ δείξῃ ὅτι τὰ πιὸ πολυάριθμα χωρία εἶναι ἐκεῖνα ὅπου ὁ δαίμων προκαλεῖ στὸν ἄνθρωπο κάτι ἀντίθετο ἀπὸ τὴν θέλησή του, τοὺς σκοποὺς καὶ τὶς προσδοκίες του. Σὲ πολλὰ ἄλλα χωρία μιὰ ξαφνικὴ ἔμπνευση ἀποδίδεται στὸν δ α ί μ ο ν α. Τὸ ἐπίθετο δ α ι μ ό ν ι ο ς ἔχει πάντα μιὰν ἀπόχρωση μομφῆς ποὺ συνδέεται λιγώτερο ἢ περισσότερο φανερά μ' αὐτὸ καὶ σημαίνει κάτι τὸ θαυμάσιο, τὸ ἀκατάληπτο, τὸ παράλογο.

Ὁ Usener θεωροῦσε τὸν δ α ί μ ο ν α σὰν ἕνα προσωρινὸ θεόν. «Αὐτὸ ποὺ φανερῶνεται ξαφνικὰ μπροστὰ μας σὰν μιὰ ἄνωθεν δωρεά, αὐτὸ ποὺ μᾶς κάνει εὐτυχισμένους, θλιμμένους ἢ ἀπελπισμένους, παρουσιάζεται στὴν ὥρα τῆς δυνατῆς συγκινήσεως σὰν ἕνα θεϊκὸ ὄν».⁷ Ἡ ἔννοια ὅμως δὲν ἐξαντλεῖται μ' αὐτὲς τὶς λέξεις καὶ μὲ τὸν ὅρο «προσωρινὸς Θεός». Ἐνας δ α ί μ ω ν δὲν ἔχει πραγματικὴ ἀτομικότητα. Ἀποκτᾷ ἀτομικότητα μόνο μὲ τὴν ἐμφανισὴ του, καὶ εἶναι ἀπλῶς ἕνας τρόπος νὰ ἐκφρασθῇ ἡ πίστις ὅτι κάτι τί εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀνωτέρας δυνάμεως. Ἡ διαφοροποίηση τῶν δ α ι μ ό ν ω ν ἐξαρτᾶται ὄχι ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα τῆς Φύσεως καὶ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἐνας θεὸς ἀναπτύσσεται ἀπὸ θρησκευτικὴ ἀνάγκη καὶ διὰ μέσου τῆς λατρείας σὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀτομικότητα, ἕνας δ α ι μ ω ν ἀντιπροσωπεύει ἕνα τμῆμα, ποὺ προσαρμόζεται στὴν τυχαία ἐκδήλωση τῆς στιγμῆς, τῆς ὑπερφυσικῆς δυνάμεως ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίζει σὲ φαινόμενα, γιὰ τὰ ὁποῖα πιστεύει πὼς εἶναι ὁ ἴδιος ἀνίκανος νὰ δώσῃ μιὰ ἐξήγηση ἀπὸ τὴν κοινὴν του πεῖρα. Ἡ δύναμη δὲν διαφοροποιεῖται αὐτὴ καθ' ἑαυτήν. Ἐτσι σὲ κάθε ἀτομικὴ περίπτωσι θεωρεῖται ἀνάλογη μὲ τὴν τυχαία ἐκδήλωση τῆς στιγμῆς. Χωρὶς τὴν γενικὴ, ἂν καὶ ἀσύνειδη, ἔννοια μιᾶς δυνάμεως, ἡ ξεχωριστὴ ἔννοια τῆς ἐκφράσεως μιᾶς δυνάμεως εἶναι ἀδύνατη.

Ἡ ἰδέα τῆς «δυνάμεως» ἦταν ζωντανή» ἂν καὶ χωρὶς ὄνομα, στὸν κόσμον τοῦ Ὁμήρου. Παρέμεινε ἀκόμη ζωντανή γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἀργότερα ἐφτιαξαν ἀφηρημένες ἐκφράσεις, (τὸ θεῖον, τὸ δαιμόνιον) γιὰ νὰ τὴν ὀνομάσουν. Μόνο αὐτὴ ἡ ἔννοια, μπορούσε νὰ ἀνταποκριθῇ στὴν ἰδέα μιᾶς θεϊκῆς αἰτίας σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη καρδιά. Ἡ ἀνθρωπόμορφοι θεοὶ δὲν μπορούσαν νὰ τὸ κάνουν γιατί ἡ μέθοδος τῆς ἐξειδικεύσεως καὶ τῆς ἐξατομικεύσεως εἶχε θέσει στενὰ ὅρια γι' αὐτοὺς. Ἐδῶ ἀγγίζομε ἕνα πρωτόγονο θεμέλιο, τὸ πρῶτο φυτῶριον τῆς θρησκείας. Σὲ πρόσφατες συζητήσεις ἐπάνω τὴν θρησκευσιολογία, αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ἦρθε στὸ προσκήνιο. Εἶναι καλλίτερα γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα mana, ὁ Σουηδικὸς λαὸς ὅμως ξακολουθεῖ νὰ

κρατάη τὴν πίστιν στὴν «δύναμη» (makten) , στὶς δυνάμεις» (makterna), καὶ ἡ γλῶσσα ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῇ αὐτὲς τὶς λέξεις μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια. Στὴν Νορβηγικὴ θρησκεία ἔχομε παραδείγματα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ πίστιν στὴν «δύναμη» ἄλλαξε σὲ πίστιν στὶς «δυνάμεις» καὶ συνδέθηκε μὲ ἓνα ἀνθρωπομορφο κόσμον θεῶν. Ἔδωσαν στοὺς θεοὺς τὰ ἐπίθετα *regin, bond* (αὐτοὶ ποὺ κυβερνοῦν, ποὺ δένουν), ἐνῶ ἡ λέξις *ra* («αὐτοὶ ποὺ κυβερνοῦν», *rada*) εἶναι καὶ σήμερον μία κοινὴ Σκανδιναυικὴ λέξις γιὰ νεράιδες καὶ ἄλλες τέτοιες μορφὲς τῆς λαϊκῆς πίστεως. Τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα, μὲ τὴν συγκέντρωσίν του πάνω στὸ ἀτομικὸ καὶ στὸ συγκεκριμένον, δὲν συγκράτησε ἐνσυνείδητα τὴν ἰδέαν τῆς «δυνάμεως», ἀλλὰ μόνον τὶς ἐκδηλώσεις τῆς, ὅπου ἓνας *δαίμων* φανεωνόταν. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς κατέκτησαν τοὺς θεοὺς δίνοντάς τους ἀτομικότητα καὶ εἰδικότητα. Ἡ ἔννοια τοῦ *δαίμονα* ἐπηρεάστηκε ἀσφαλῶς ἀπὸ αὐτὸ ἔτσι, ὥστε ἡ λέξις *δαίμων* χρησιμοποιήθηκε ἐπίσης γιὰ ἓνα θεὸ καὶ οἱ *δαίμονες* πῆραν μία ψεύτικὴ ἐμφάνιση ἀτομικότητας, ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση φαίνεται καθαρὰ. Λόγω τῶν περιορισμῶν τοὺς οἱ θεοὶ δὲνμποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὑπεύθυνοὶ γιὰ τὸ παράλογον στὴ ζωὴ, γιὰ ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ τμήμα τῆς, ὅπου τὸ ἀνθρώπινον ἔνστικτον ἐνοιώθη δυνατόν τὴν ἐπέμβαση μιᾶς ἀνωτέρας δυνάμεως. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ παλαιὰ πίστιν στὴν «δύναμη» ἐπέζησε σ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα, ἀλλὰ ἀναπτύχθηκε κατὰ ἓνα τρόπο εἰδικὸ στοὺς Ἑλληνας.

Ἡ ἔννοια τοῦ *δαίμονα* δέχεται καμιά φορὰ μία χροιά γενικότητος ποὺ τὴν πλησιάζει στὴν ἰδέαν τῆς Μοῖρας. Ἡ πίστιν στὴ Μοῖρα ὑπάρχει στὸν Ὅμηρον, παρ' ὅλον ποὺ ἔγιναν μάταιες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν ἢ γιὰ νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὴ δυνατὴ καὶ ἐλεύθερη βούληση τῶν θεῶν καὶ τὴν Μοῖρα ποὺ καθορίζει τὰ πάντα. Δὲν εἶναι δουλειά μας νὰμποῦμε σὲ μιὰ θεωρητικὴ συζήτηση αὐτοῦ τοῦ θέματος, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ προσπαθήσωμε νὰ καταλάβωμε πῶς δημιουργήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε αὐτὴ ἡ ἔννοια.

Ὁ ἀνθρώπος ποὺ ἔκανε μιὰ πράξιν κυριευμένος ἀπὸ τὸ πάθος ἢ τὴν ἐρωτικὴν τρέλλα ἔχει γίνῃ ξένος πρὸς τὴν ἴδιαν του τὴν πράξιν. Δὲν μιλάει πάντα γιὰ ἓνα δαίμονα ἢ γιὰ κάποιον θεὸ ἢ γιὰ τὸν Δία σὰν τὴν αἰτία, ὅταν συνειδητοποιῇ τὴν ἐπέμβαση μιᾶς ἀνωτέρας δυνάμεως. Χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ τὶς λέξεις *ἄτη, μοῖρα, μόρος, αἴσα*. Αὐτὲς οἱ λέξεις δὲνμποροῦν νὰ προσδιορίσουν συγκεκριμένους θεοὺς. Γιὰ τὴν Ἀττὴν ἔχομε δύο ἀλληγορίες στὸν Ὅμηρον, τὶς ὁποῖες δὲνμποροῦμε νὰ παρανοήσωμε. Δίπλα στὰ οὐσιαστικὰ «μοῖρα, μόρος», ὑπάρχουν οἱ ῥηματικὲς ἐκφράσεις *εἶμαρτα, ἔμμορε*. Ὅταν ἡ Μοῖρα ἔγινε ἀργότερα μιὰ μορφή μυθολογικὴ καὶ ἀνθρωπόμορφη, οἱ μετοχές «εἵμαρμένη, πεπρωμένη» χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐκφράσουν καθαρὰ τὴν παλαιὰ ἔννοια. Οὔτε ἔγινε καμιά προσπάθεια γιὰ νὰ μεταβληθῇ σὲ θεὸ ἡ λέξις *πότημος* (μοῖρα), ποὺ περιέχει τὴν ἴδιαν ἰδέαν. Ἡ ὀνομαστικὴ ἔννοια τῶν λέξεων εἶναι καὶ ἡ ἀρχαιότερη καὶ ἡ πρωταρχικὴ: «τμήμα», «κομμάτι», «μερίδιο», «αὐτὸ ποὺ πέφτει στὸ μερικὸ τοῦ καθενός». Ὅταν συμβαίνει κάτι ποὺ ὁ ἀνθρώπος δὲν τὸ ἐπιθυμεῖ, κάτι ποὺ δὲν τὸ περιμένει, τότε δὲν ἐπικαλεῖται πάντα τοὺς θεοὺς ἢ τὴν «δύναμη». Μιλάει ἐπίσης γιὰ τὴν μοῖραν του, γι' αὐτὸ ποὺ τοῦ πέφτει κλῆρος σὲ

ὅ,τι συμβαίνει, ἀκριβῶς ὅπως μιλάει γιὰ τὸ μερίδιό του ἀπὸ ἓνα φαγητό, καὶ εἶναι ἐπίσης τὸ «μερτικό» του ὅτι ὅλα δὲν πᾶνε ὅπως θὰ τὸ ἐπιθυμοῦσε. Τὸ μερίδιο εἶναι αὐτὸ πὺν κανονικά τοῦ πέφτει, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἀπὸ ἀτυχίες καὶ συμφορές, ὅσο καὶ ἀπὸ ἐπιτυχίες καὶ εὐτυχία. Κάποτε ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ περισσότερα ἀπὸ τὸ μερίδιό του. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔρχεται ἡ ἔκφραση πὺν μᾶς ξαφνιάζει τόσο μὲ τὴν συνηθισμένη μετάφρασή της: «πάνω ἀπὸ τὴ μοῖρα» (ὕ π έ ρ μ ό ρ ο ν, ὕ π έ ρ α ῖ σ α ν). Μὲ αὐτὴν τὴν ἔκφραση συνδέεται ἡ ὅμοια ἔκφραση ὑπὲρ θεόν, πὺν συνήθως μεταφράζεται «ἀντίθετα ἀπὸ τὴ θέληση τῶν θεῶν». Ἡ ἔκφραση αὐτὴ πήρε αὐτὸ τὸ νόημα, ἐπειδὴ ὁ μῦθος, μιμούμενος τὸ λαϊκὸ παραμῦθι, ἐπιτρέπει στοὺς ἄνθρώπους νὰ πολεμοῦν καὶ νὰ ὑποτάσσουν τοὺς θεοὺς. Πρόκειται γιὰ ἓνα παράδειγμα πὺν ἄρесе στὸν Ὀμηρικὸ ἄνθρωπο, γιὰ τὸ ἔδινε τὴν ἔννοια τῆς προσωπικῆς του δυνάμεως, καὶ πὺν ἀναφέρει ὁ Ἀπόλλων σὲ κάποια περίστασι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἔκφραση αὐτὴ χρησιμεύει γιὰ νὰ ἀπαλλάξῃ τοὺς θεοὺς ἀπὸ τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς ἀνθρώπινες δυστυχίες καὶ νὰ τὴν ἀποδώσῃ στοὺς ἴδιους τοὺς ἄνθρώπους.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντα ἕτοιμος νὰ ψάξῃ νὰ βρῇ μιὰν ἀνώτερη δύναμη, πὺν ἡ ἐπέμβασις της χάλασε τὰ σχέδιά του καὶ τὸν ἔρριξε στὴ δυστυχία. Αὐτὸ πάλι εἶναι τὸ μερίδιο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς του, ἡ μοῖρα του. Οἱ ἴδιες περιστάσεις θεωροῦνται τὴ μιὰ στιγμὴ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμεως, τὴν ἄλλη στιγμὴ σὰν ὁ κλῆρος ἢ τὸ μερτικό τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σκοπιὰ εἶναι διαφορετικὴ μόνο κατὰ τὸ ὅτι ζητοῦμε νὰ βροῦμε ἢ ὄχι μιὰν ἀνώτερη δύναμη πίσω ἀπὸ ὅ,τι συνέβη. Ὁ ἄνθρωπος μιλάει γιὰ τὴν ἄ τ η πὺν τὸν ἔχει τυφλώσει. Ἡ τυφλὴ τρέλλα (ἄτη) , τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τυφλώσεως (ἁ ἁ σ θ α ι), γίνεται μὲ ἀπλὴ μετάθεσις τὸ ὑποκείμενο τῆς προτάσεως, ἡ αἰτία, τὸ μέσον πὺν προκάλεσε τὴν τύφλωσι. Ἄν δοῦμε τὸ θέμα βαθύτερα, βρίσκομε ὅτι ἐκεῖνο πὺν προκάλεσε αὐτὴ τὴ μετάθεσις εἶναι ὁ διχασμὸς προσωπικότητος, ὅπου ἄνθρωπος ἀπορρίπτει τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς πράξεις του. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ λέξεις πὺν σημαίνουν «μερίδιο», «κλῆρο» (μ ο ῖ ρ α, α ῖ σ α) εἶναι οὐσιαστικά. Μποροῦν ἔτσι νὰ παρουσιάζωνται σὰν ὑποκείμενα, καὶ ἀφοῦ οἱ δύο γραμμὲς τῆς σκέψεως συγχέονται καὶ δὲν μποροῦν νὰ ξεχωρίσουν, οἱ λέξεις χρησιμεύουν γιὰ νὰ δηλώσουν τὴ «δύναμη» καὶ παρουσιάζονται σὰν αἰτίες. Στὴ συνέχεια προσωποποιοῦνται. Ἡ ἀρχὴ φαίνεται στὴ φράσις «ἡ δυνατὴ μοῖρα». Ἀπ’ αὐτὴ τὴν προέλευσις προέρχεται ἡ σκοτεινὴ σημασία πὺν συνδέεται μὲ τὴ λέξι. Γιὰ τὴν δυστυχία καὶ ἐπάνω ἀπὸ ὅλα σ’ αὐτὸ τὸ τελευταῖο καὶ ἀναπόφευκτο μερίδιο, τὸν θάνατο, ἡ σύγκρουσις ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη θέλησις καὶ τὸ μερίδιό του στὴ ζωὴ φαίνεται καθαρώτερα.

Ὁ θάνατος εἶναι ἡ βέβαιη μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ κανονικὸ τοῦ μερίδιο στὴ ζωὴ ἐπάνω ἀπὸ κάθε τί. Ὁ μῦθος μιλάει βέβαια γιὰ ἥρωες πὺν νίκησαν τὸν θάνατο καὶ γιὰ ἄνθρώπους πὺν ἔγιναν ἀθάνατοι. Ἡ Καλυψὼ ὑπόσχετα ἀθανασία στὸν Ὀδυσσεά. Ἀλλὰ ἡ σίγουρη προσδοκία τοῦ θανάτου ἀσκεῖ τόσο δυνατὴ ἐπίδρασι, ὥστε λέγεται ὅτι οὔτε οἱ θεοὶ δὲν μποροῦν νὰ τὸν ἀπτρέψουν. Ὁ θάνατος ρίχνει τὴν πυκνὴ μαύρη σκιά τοῦ ἐπάνω στὴν ὁμορφὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ὀμηρικὸς ἄνθρωπος νοιώθει τρόμο, ὅταν βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὴν

ἄδεια ἀνυπαρξία τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν. Γι' αὐτὸ ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου σὰν βέβαιο μερίδιο ὅλων τῶν ζωντανῶν, ποὺ τοῦ καθορίστηκε καὶ τοῦ δόθηκε σύγχρονα μὲ τὴ γέννησή του, τὸν ἀρπάζει βίαια. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκέψη γεννιέται ἡ μοιρολατρεία. Στὴ ρίζα τῆς βρίσκεται τὸ ἀναπόφευκτο τοῦ θανάτου. Ὁ θάνατος εἶναι τὸ μερίδιο τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἔχει ὅμως καὶ ἄλλο ἓνα μερίδιο στὴ ζωὴ. Μόλις τὸ μερίδιο αὐτὸ ἐμφανισθῇ σὰν τὸν κλῆρο ποὺ κανονικὰ τοῦ πρέπει — κί' αὐτὸ σημαίνει ἡ λέξη μοῖρα —, ἡ μοιρολατρεία ἀπλώνεται περισσότερο καὶ παίρνει ὁλόκληρη τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῆς. Ὁ Ὅμηρος ἀκολούθησε κιόλας αὐτὸ τὸ μονοπάτι. Πῆγε τόσο μακριά, ὥστε πολλές φορὲς οἱ ἄνθρωποι ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῶν πράξεών τους.

Ἐδῶ, πάντως, βρίσκουμε πάλι τὴν ἰδέα τῆς παγκόσμιας «δυνάμεως», ἂν καὶ μὲ ἄλλη μορφή, ποὺ ἔχει ἀναπτυχθῇ ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη τάση τῶν ἀνθρώπων νὰ στοχάζονται γιὰ τὴ μοῖρα τους. Γιατί τὰ διαφορετικὰ γεγονότα στὴ ζωὴ δὲν ἔχουν τὸ καθένα μιὰ ξεχωριστὴ «μοῖρα», ὅπως ἔχουν ἓνα ξεχωριστὸ «δαίμονα». Ὅπως ἡ λέξη εἶναι μία, ἔτσι καὶ τὰ γεγονότα εἶναι ἐκδηλώσεις μιᾶς μοίρας. Ἡ λέξη αὐτὴ δὲν ἀπαντᾶται πούθεν ἀπὸ τὸν πληθυντικὸ, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μεταγενέστερο χωρίο (Ἰ λ ι ἄ δ α Ω 49), ὅπου ἡ προσωποποίηση ἔχει κιόλας πραγματοποιηθῇ.

Ἐπὶ πλεον αὐτὸς ὁ κύκλος ἰδεῶν ἦταν ἐκτεθειμένος στὴν ἐπίδραση μυθολογικῶν ἐννοιῶν, ποὺ συνέβαλαν ἐν μέρει στὸν ἀνθρωπομορφισμό τῆς «μοίρας» καὶ ἐν μέρει στὴν ἀνάπτυξη τῆς μοιρολατρείας. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ «μοῖρα» τοῦ θανάτου καθορίζεται τὴν ἡμέρα τῆς γεννήσεως, ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἰδέα πὼς ὅλη ἡ ζωὴ προκαθορίζεται κατὰ τὴ γέννηση. Τὸ βλέπομε στὴ γνωστὴ παράταση τῶν μορφῶν, ποὺ οἱ θεοὶ ἢ οἱ «δυνάμεις» κλῶθουν καὶ ὑφαίνουν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, καθὼς ἡ κλωστὴ τυλίγεται ἐπάνω στὴ ρόκα, τῶν μοιρῶν δηλαδὴ ποὺ οἱ θεοὶ ἐπιτρέπουν νὰ ἔρθουν στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ προκαθορισμὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ μοτίβο τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ ποὺ μιλάει γιὰ τὰ δῶρα τῶν θεῶν στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἡμέρα τῆς γεννήσεώς τους, ἢ τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου τους, δῶρα ποὺ θὰ τοὺς ἐξυπηρετήσουν στὴ ζωὴ. Οἱ μῦθοι τοῦ Μελέαγρου καὶ τοῦ Ἡρακλῆ εἶναι παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ μοτίβου. Ἡ ἰδέα τοῦ μεριδίου, ἡ «μοῖρα», οἰκειοποιήθηκε αὐτὸ τὸ μοτίβο καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ ἐννοια ὅτι ἡ μοῖρα, ὁ δρόμος τῆς ζωῆς προκαθορίζεται κατὰ τὴ γέννηση.

Ἡ «μοῖρα» καὶ οἱ «δαίμονες» ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ οἱ θεοὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀντιπροσωπεύουν δύο φάσεις τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως. Ἡ πρώτη εἶναι προγενέστερη καὶ λιγώτερο συγκεκριμένη, ἀλλὰ ἀναπτύχθηκε κατὰ ἓνα εἰδικὸ τρόπο. Ἡ ἄλλη εἶναι νεώτερη καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀτομικὲς καὶ πολὺ ἐξειδικευμένες ἀνθρωπόμορφες ὑποστάσεις. Ἐτσι αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ ἐμφανισθοῦν σὰν αἷτια ὅλων τῶν συγκινήσεων καὶ τῶν γεγονότων, ποὺ ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ἐπίδραση μιᾶς ἀνωτέρας δυνάμεως. Οἱ Ὀμηρικοὶ θεοὶ ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ τὸν εἰδικὸν τους χαρακτήρα, ν' ἀφήσουν ἓνα πεδίο δραστηριότητος στὴν «δύναμη» ἢ τὴς «δυνάμεις». Ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι ἦταν κατὰ μεγάλο μέρος θεοὶ τῆς Φύσεως, τὸ πεδίο αὐτὸ ἔγινε πρῶτα καὶ κύρια ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον

δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν Φύσιν. Τὰ ὅρια δὲν εἶχε οὔτε καθορισμένα οὔτε καθαρὰ χαραγμένα. Ἡ λέξις «δαίμων» συμπεριλαμβάνει ἐπίσης τὴν ἔννοια «θεός», ὅπως καὶ ἡ λέξις «θεός» μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀόριστα ἢ περιληπτικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς «δυνάμεως». Μόλις ἡ «δύναμη» ἀπόκτησε ἓνα οὐσιαστικό, ὅπως τὴ λέξις «μοῖρα» λ.χ., γίνεται αἰσθητὴ ἡ τάσις γιὰ προσωποποίηση, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ὁ ἀνθρωπομορφισμός. Ἐνας θεός, ὁ Δίας, ἔχει τόσο παγκόσμια καὶ πλατεῖα φύσις, ὥστε ἡ ἐπίδρασί του μπορεῖ νὰ βρεθῇ παντοῦ. Κυβερνᾷ τὰ πεπρωμένα, πῶς καὶ ἡ Μοῖρα, γιατί εἶναι, ὅπως καὶ ἐκείνη, μιὰ ἔκφρασις γιὰ τὴν «δύναμη» πού ἀγκαλιάζει τὰ πάντα.

Τὰ δύο συστήματα, τῶν θεῶν καὶ τῆς «δυνάμεως», στηρίζονται ἐπάνω σὲ διαφορετικὰς βάσεις: οἱ δυνάμεις μένουν πίσω, ἐπάνω στὶς παλιὰς βάσεις πού ἐγκατέλειψαν οἱ θεοί. Ἡ διαφορὰ γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ στὴ Μοῖρα θεωρεῖται ἀπὸ θρησκευολογικὴ ἀποψη μιὰ διαφορὰ λέξεων. Ἡ ἀπλὴ πίστις δὲν δυσκολεύεται νὰ δεχτῇ τέτοιες ἀντιφάσεις. Ὅμως τὰ δύο συστήματα μποροῦν νὰ ἔρθουν σὲ σύγκρουση μεταξύ τους. Ὁ Ὅμηρος ἐγκατέλειψε τὴν ἀφέλεια (naivete), καὶ εἶναι ἓνας ὀρθολογιστής. Ἐτσι ἡ λογικὴ ἐπέβαλε ἓνα πρόβλημα στὴ θρησκεία. Κάποτε, μὲ τὴν ἀπλότητα τῶν παλαιῶν καιρῶν, οἱ θεοὶ καὶ ἡ μοῖρα τοποθετοῦνται ξέγνοιαστα δίπλα - δίπλα: κάποτε ἡ μοῖρα θεωρεῖται ὅτι καθορίζεται ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ τὸν Δία. Ὁ Δίας νοιώθει ὅτι μπορεῖ νὰ διορθώσῃ τὴ μοῖρα, ἀλλὰ συγκρατεῖται νὰ μὴ τὸ κάνῃ, ὅχι γιατί τοῦ λείπει ἡ δύναμη, ἀλλὰ γιατί τὸν παρακαλεῖ ἡ Ἥρα. Ἐδῶ τὸ ἓνα σύστημα ὑποτάσσεται στὸ ἄλλο. Δὲν παίρνουνε τὴν Μοῖρα στὰ σοβαρά. Πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μιὰ ἀπὸ τίς γνωστὰς συγκρούσεις ἀνάμεσα σὲ δύο θεοὺς. Μόλις ὅμως ἡ λανθάνουσα ἔννοια τῆς τάξεως, καὶ συνεπῶς κάποιου πράγματος πού καθορίζεται ἀπὸ τὴ Μοῖρα, πάρθηκε στὰ σοβαρά, ἡ σύγκρουσις ἐγένε κάτι τὸ σημαντικόν. Τὸ πρόβλημα ἦταν σοβαρό, γιατί τελικὰ περιελάμβανε αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς θρησκείας. Ἡ θρησκεία στὴν κυριολεξίαν δὲν ἦταν ἰσχυρὴ στὸν Ὅμηρο, κι' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὀφείλεται κατὰ μέγαλον μέρος στὸν δυνατὸ ἀνταγωνισμὸ τοῦ ἄλλου συστήματος.

Κάποτε ἡ «δύναμη» συνέβη νὰ πάρῃ τὸ ὄνομα πού ταίριαζε στὴν ἰδιαίτερή της ἔκφρασις. Ἡ Ἀτὴ («τυφλὴ μανία») εἶναι τὸ ἓνα ὄνομα, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα: ἡ Ἔρις, ὁ Δεῖμος, ὁ Φόβος, ὁ Κύδοιμος, στὴν πραγματικότητά ἴσως ἀκόμα καὶ ὁ Ἄρης (ὁ «Καταστροφέας») ἀνήκουν στὴν ἴδια συντροφιά. Οἱ δυνάμεις αὐτὲς γράφονται μὲ κεφαλαῖα καὶ ὀνομάζονται θεοί, δὲν ἔχουν ὅμως προσωπικότητα καὶ ἀτομικότητα, γιατί ὁ καθένας δὲν εἶναι παρὰ μιὰ δύναμη ἑνὸς ὀρισμένου εἶδους. Εἶναι προσωποποιήσεις. Ἡ προσωποποίησις δὲν εἶναι μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια, πού ἀνήκει σὲ μιὰ μεταγενέστερη καὶ πολὺ προοδευμένη περίοδο, ὅπως λέγεται συχνά. Εἶναι ἡ νόθη ἔννοια πού κατάγεται ἀπὸ τὴν «δύναμη» καὶ τὸν θεόν. Τὴν ἀκολούθησε ἡ ἀλληγορία, τῆς ὁποίας ὑπάρχουν πλούσια παραδείγματα στὸν Ὅμηρο. Σὲ σχέση μὲ τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα, ἄφησε μιὰ πλούσια καὶ μοιραία κληρονομία στοὺς μεταγενέστερους χρόνους, κατὰ θετικὸ καὶ ἀρνητικὸ τρόπο συγχρόνως.

Λίγα λόγια ακόμα σχετικά με τούς μύθους. Είναι μια κοινή αντίληψη πώς αποτελούν τὸ κύριο περιεχόμενο τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν. Ὡς ἓνα σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστό: ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί περιέχει ἀκριβῶς ὁ ὅρος «μῦθος». Ἔχω κιόλας πεῖ πολλές φορές ὅτι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ἔχει μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ρίζες του στὸ λαϊκὸ παραμῦθι. Στὸ λαϊκὸ παραμῦθι, τὰ ὑπερφυσικὰ ὄντα παίζουν ἓνα σπουδαῖο ρόλο. Βρίσκονται ἐκεῖ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τούς ἀνθρώπους. Ὅσο ἡ διήγηση εἶναι ἀπλῶς ἓνα λαϊκὸ παραμῦθι, πὺν περιορίζεται σὲ ὅ,τι ὀνομάζομε κατώτερες μορφές τῆς λαϊκῆς πίστεως καὶ πὺν διατηρεῖ τὸν πηγαῖο του φανταστικὸ χαρακτήρα, ἢ ἀντίφαση πὺν προκαλεῖται ἀπὸ τὴν τοποθέτηση, στὸ ἴδιο ἐπίπεδό του ὑπερφυσικοῦ με τὸ ἀνθρώπινο περνάει ἀπαρατήρητη. Αὐτὴ ἢ ἀντίφαση ὁμως γίνεται αἰσθητή, ὅταν ὁ πολυθεῖσμος ἀναπτύσσεται, τὰ ὑπερφυσικὰ ὄντα τῆς λαϊκῆς πίστεως ὑψώνωνται σὲ θεούς, καὶ οἱ θεοὶ μπαίνουν ἀντὶ γι' αὐτὰ τὰ λαϊκὰ ὄντα στὸ παραμῦθι, πὺν τώρα ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται σὲ μῦθο. Σύμφωνα με τὸν καθηγητὴ Wundt, οἱ μῦθοι εἶναι μιὰ δημιουργία τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ τρόπου ζωῆς τῆς ἐποχῆς. Στὴν περίπτωσι τῶν Ἑλλήνων προστίθεται ὁ ἔμφυτος ὀρθολογισμὸς, πὺν ἔδιωξε ὅλα τὰ φανταστικά καὶ μαγικά στοιχεῖα πὺν ἐνυπῆρχαν στὸ παραμῦθι. Μ' αὐτὴ τὴν ἐκτόπιση ὁ ἀνθρωπομορφικὸς χαρακτήρας τῶν μῦθων ἐξυψώθηκε καὶ ἔγινε ἀκόμα πιὸ ἐκδηλος. Δὲν ξέρομε ποιὰ ἦταν ἢ προομηρικὴ μορφή τῶν μῦθων, βγάζομε μόνο ἀβέβαια καὶ ὑποκειμενικά συμπεράσματα ἀπὸ μεταγενέστερες μορφές τους, πὺν μᾶς φαίνονται πὺς δὲν μοιάζουν με τὸν Ὀμηρο. Ἐτσι περιορίζομαστε σὲ μιὰ ἐξέταση τοῦ ἴδιου τοῦ Ὀμήρου θέλοντας νὰ κρίνωμε τὴν ἐπίδραση πὺν εἶχε Ὀμηρικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι πάνω στὴν μυθολογία.

Στὴν περίπτωσι τῶν μῦθων ἐπίσης ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ χωρία ὅπου μιλάει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς καὶ σὲ ἐκεῖνα ὅπου μιλοῦν οἱ ἐπικοὶ ἥρωες. Ὅταν μιλάει ὁ ποιητὴς γιὰ λογαριασμὸ του, οἱ μῦθοι δὲν ὑπάρχουν κατὰ κανόνα. Οἱ μυθολογικοὶ ὑπαινιγμοὶ περιορίζονται σὲ μιὰ σύντομη μνεῖα τῶν ὀνομάτων στὰ οἰκογενειακὰ δέντρα, τῶν ἡρώων. Οἱ γενεαλογίες θὰ ἦταν μία ἔτοιμη εὐκαιρία γιὰ μυθολογικὲς παρεκβάσεις. Κί' ὁμως μόνο μία τέτοια παρέκβασι βρίσκεται στὸ στόμα τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ στὴν Ἰ λ ι ᾱ δ α, ὅπου μιλάει γιὰ τὴν καταγωγή τῶν δύο Θεσσαλῶν ἡρώων,, τοῦ Μενεσθέα καὶ τοῦ Εὐδωρου. Στὴν Ὀδύσεια οἱ παρεκβάσεις φαίνονται νὰ εἶναι λιγώτερο σπάνιες, καὶ ἢ πιὸ σπουδαῖα εἶναι ἐκεῖνη πὺν ἀναφέρεται στὸν μάντη Θεοκλύμενο καὶ τὴν οἰκογένειά του. Ὑπάρχουν ἄλλες δύο, εἶναι ὁμως τόσο στενὰ δεμένες με τὸ θέμα, ὥστε μόλις μποροῦμε νὰ τὶς θεωρήσωμε γιὰ παρεκβάσεις: Ἡ μιὰ μιλάει γιὰ τὸ σημάδι πὺν ἔμεινε στὸν Ὀδυσσεά ἀπὸ τὸν τραυματισμὸ του τὴν ὥρα πὺν κυνηγοῦσε τὸν ἀγριόχοιρο, καὶ πὺν κάνει τούς ἄλλους νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν, καὶ ἢ ἄλλη γιὰ τὸ τόξο του, πὺν εἶναι δῶρο τοῦ Ἴφριτου. Ἀλλοιως ὅλες οἱ μυθολογικὲς παρεκβάσεις, ὅπως π.χ. οἱ ἱστορίες γιὰ τὴν τύχη πὺν περίμενε τούς ἥρωες στὸν γυρισμὸ τους στὴν πατρίδα, βρίσκονται στὸ στόμα τῶν προσώπων πὺν εἰσάγει ὁ ποιητὴς. ἀκόμα καὶ ὁ μῦθος τῶν ἐρώτων τοῦ Ἄρη με τὴν Ἀφροδίτη ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἀοιδὸ Δημόδοκο.

Οί μυθολογικές ιστορίες, ακόμα κι' οί μυθολογικοί ύπαινιγμοί, όπου αναφέρεται κάτι περισσότερο από απλά ονόματα, βρίσκονται στο στόμα τῶν προσώπων τοῦ ἔπους. Προβάλλονται τὸ πιὸ συχνὰ σὰν παραδείγματα: προειδοποιοῦν ἢ δικαιολογοῦν, παρηγοροῦν ἢ παροτρύνουν, ἢ ἀκόμα χρησιμεύουν γιὰ νὰ ἐξωραΐσουν τὸ γενεαλογικὸ δέντρο. Στὶς προσευχὲς εἰσάγονται σὰν ἕνας λόγος γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς παρακλήσεως. Ὅταν ὁ Νέστορας διηγῆται τόσο πρόθυμα τὴν ἱστορία τῶν ἄθλων τῆς νιότης του, δὲν πρόκειται μόνο γιὰ κάτι ποὺ χρησιμεύει γιὰ νὰ τὸν χαρακτηρίσει, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἕνα παράδειγμα ποὺ ἀξίζει νὰ ἀκολουθήσουν οἱ νέοι. Αὐτὸ εἶναι πραγματικὰ περίεργο, γιατί δὲν ἔλειπαν εὐκαιρίες γιὰ μυθολογικὲς παρεκβάσεις στὴν ἐπικὴ ποίηση. Ἀντίθετα, ὁ Ὅμηρος ἀγαπάει νὰ μιλήσει μὲ παρομοιώσεις. Μόνο μιὰ φορὰ παίρνει μιὰ λεπτομερειακὴ παρομοίωση ἀπὸ τὴν μυθολογία, ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς συγκρίνῃ τὴ Ναυσικᾶ μὲ τὴν παρθέναν Ἀρτεμη. Οἱ παρομοιώσεις ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα χαρακτηριστικά του ἐπικοῦ ὅφους, εἶναι πραγματικὰ κάτι καινούργιο. Φανερώνουν μιὰν ἄλλη, πολὺ πιὸ προχωρημένη πλευρὰ τῆς ζωῆς ἀπὸ τὶς ἡρωϊκὲς ἀφηγήσεις.⁸ Μπορεῖ νὰ φαίνεται παράδοξο, ὅμως πραγματικὰ οἱ Ὀμηρικοὶ αἰοδοὶ θεωροῦσαν τὴ μυθολογία σχεδὸν ἐπιερασμένη. Ἦταν μιὰ παλιὰ κληρονομιά ποὺ ἀνέλαβαν, τὸ ἐνδιαφέρον τους ὅμως εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀκολουθῇ καινούργιους δρόμους.

Ἄν συγκρίνωμε τὴν παρουσίαση ποὺ κάνει ὁ Ὅμηρος τῶν ἡρώων καὶ τῶν θεῶν μὲ τὴν ὑπόλοιπη μυθολογία, βλέπομε καθαρὰ ὅτι ἔδωσε στοὺς μύθους μιὰν ἀνθρωπομορφικὴ κατεύθυνση. Ἡ ἔρις τῶν θεῶν στὸ Φ καὶ Χ τῆς Ἰ λ ι ἄ δ α ς δὲν καταλήγει πούθεν — ὁ Ἄρης μόνο δέχεται ἕνα κτύπημα ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ — παρ' ὅλη τὴν ἐπίσημη διακήρυξη καὶ τὴν μεγαλόστομη εἰσαγωγή. Ὁ ποιητὴς δὲν τολμάει πιά νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν μῦθο καὶ νὰ ἀφήσῃ τοὺς θεοὺς νὰ μαλώσουν μεταξύ τους. Ἀκόμα καὶ μιὰ φιλονικία ἀνάμεσα σὲ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους εἶναι σπάνια, παρ' ὅλη τὴ δραστήρια ἐπέμβαση τῶν θεῶν στὸ πεδίο τῆς μάχης. Τὸ μοναδικὸ παράδειγμα εἶναι ἀφήγησις τῶν ἄθλων τοῦ Διομήδη. Ὁ διαφορετικὸς τῆς χαρακτῆρας φαίνεται στὸ ὅτι εἶναι πλουσιώτερη σὲ μυθολογικοὺς ὑπαινιγμοὺς ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ραψωδία τοῦ Ὀμήρου. Οἱ θεοί, ὅπως παρατηρήθηκε, συναναστρέφονται προσωπικὰ μόνο μὲ μυθικοὺς λαοὺς, τοὺς Αἰθίοπες καὶ τοὺς Φαίακες. Στὸς ἀρχέγονους μύθους θεοὶ καὶ ἀνθρωποὶ στέκονται ἐπάνω σὲ μιὰ βάση ἰσότητος ἐντελῶς διαφορετικῇ. Ὁ Ὅμηρος διηγεῖται ἕνα μῦθο, ὅπου ὁ Ἰδᾶς χρησιμοποιεῖ τὸ τόξο τοῦ ἐναντίου τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ παίρνει τὴ γυναῖκα του, τὴ Μάρπησσα. Παντοῦ ἄλλοῦ, οἱ ἔριδες μὲ τοὺς θεοὺς παρουσιάζονται συνεχῶς ἀπὸ τὸν Ὅμηρο σὰν παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν. Μέσα στὸν ἀνθρωπομορφισμό του ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ ποιητῆ ζητάει τὸ δίκιο του. Δὲν πορεῖ νὰ φαντασθῇ ὅτι ἕνας θεὸς μπορεῖ νὰ χτυπηθῇ σὰν ἀνθρωπος — εἶναι κάτι ποὺ δὲν συνέβη ποτέ —, οὔτε ὅτι ὁ ἀνθρωπος δὲν θὰ νικηθῇ στὴν πάλη του μὲ τὸν παντοδύναμο θεό.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ δῶρα τῶν θεῶν, ποὺ, ἂν ἐξαιρέσωμε τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα, εἶναι ὅλα κληρονομικά. Μόνο οἱ θρυλικοὶ ἥρωες δέχονται

προσωπικά δῶρα από τους θεούς. Οί μῦθοι εἶναι πιὸ απότομοι ἀπὸ τὸ ἔπος, καὶ αὐτὸ συμβαίνει ὄχι μόνο στοὺς θεϊκοὺς, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἡρωϊκοὺς μύθους. Αὐτὸς ὁ δυναμισμὸς βρῖσκει μιὰν ἡχώ στὰ λόγια τοῦ Νέστορα γιὰ τοὺς ἥρωες τῶν παλαιῶν χρόνων, ποὺ, ὄντας οἱ πιὸ δυνατοί, πάλευαν μὲ τὰ πιὸ δυνατὰ ὄντα, τὰ ἄγρια θηρία τοῦ δάσους. Τὰ γνωστὰ λόγια τοῦ Ὀμήρου: «Εἵμαστε κατώτεροι ἀπὸ τοὺς προγόνους μας», ὀφείλονται ὄχι μόνο στὴν ἀνάμνηση τῶν περασμένων μεγαλείων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ στὶς δυνατὲς μορφὲς τῆς μυθολογίας, ποὺ μιὰ λιγώτερο ἀπλὴ ἐποχὴ δὲν μποροῦσε νὰ μιμηθῇ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὅταν χρησιμοποιοῦνται τὰ παλιὰ «ἀκατέργαστα» μοτίβα, παίρνουν εὐκολὰ κωμικὸ χαρακτήρα.⁹ Ἐχομε παραδείγματα στὴν σκηνὴ τοῦ τέλους τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Ἰλιάδας, ὅπου ὁ Ἡφαιστος παρουσιάζεται σὰν οἰνοχόος, γιὰ νὰ σταματήσῃ τὴν φιλονικία τῶν θεῶν· στὶς ἀπειλὲς τοῦ Δία στὴν ἀρχὴ τοῦ ὀγδοοῦ βιβλίου· στὴν ἐξαπάτηση τοῦ Δία ἀπὸ τὴν Ἥρα, ὅπου ὁ ποιητὴς ἐπεξεργάστηκε κατὰ τρόπο οὐσιαστικὰ βλάσφημο ἓνα παλαιὸ λατρευτικὸ μῦθο· στὴν τιμωρία τῆς Ἀρτεμῆς ἀπὸ τὴν Ἥρα, ποὺ τὴν χτυπάει στὸ κεφάλι μὲ τὸ τόξο της, σὰν νὰ ἦταν καμιά ἀνόητη μαθητριούλα, καὶ στὸ ξεγέλασμα τοῦ Πρωτέα ἀπὸ τὸν Μενέλαο καὶ τοὺς συντρόφους του χάρῃ τὴν βοήθεια τῆς κόρης τοῦ Πρωτέα. Ἐχει πιά χαθῇ ὁ σεβασμὸς γιὰ τοὺς μύθους, ἐξ αἰτίας τῶν παραλογισμῶν τους, καὶ ὑπάρχει μιὰ τάση γελοιοποιήσεώς τους. Τὸ χειρότερο παράδειγμα εἶναι οἱ ἐρωτοδουλεῖες τοῦ Ἄρη καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Εἶναι ἡ ἀντίδραση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἐνάντια στὸ μῦθο ποὺ δὲν μποροῦσαν ἀπόλυτα νὰ τὸν καταβάλουν ἢ νὰ τὸν μεταβάλουν.

Δυστυχῶς οἱ περισσότερες μυθολογικὲς ἱστορίες εἶναι πολὺ σύντομες καὶ προπαντὸς δὲν ξέρομε τὴν προομηρικὴ μορφή τοῦ μύθου, ἔτσι ὥστε δὲν μποροῦμε μὲ ἄμεση σύγκριση νὰ κρίνωμε τὴν ἑκταση καὶ τὴ φύση τῆς ἀλλαγῆς. Νομίζω ὅμως ὅτι ὁ Ὀμηρὸς ὄχι μόνον ἀλλάζει τοὺς μύθους πρὸς μιὰν ἀνθρωπομορφικὴ κατεύθυνση, ἀλλὰ ἐπίσης ὅτι βαθαίνει τὴν ψυχολογία τους. Κί' αὐτὸ ἐπίσης ἀποτελεῖ ἀνθρωπομορφικὴ ἐπεξεργασία μὲ μιὰ ἐσωτερικὴ ἔννοια. Ἡ διαδικασία φαίνεται κιόλας στὸ ὅτι ὁ Ὀμηρὸς διηγεῖται μύθους ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ τοὺς διηγηθῇ, ἐπειδὴ ἐδιαφέρεται γιὰ τὴν μυθολογία, ἀλλὰ γιὰ νὰ δώσῃ παραδείγματα, γιὰ νὰ προειδοποιήσῃ, νὰ παρηγορήσῃ καὶ νὰ ἐνθαρρύνῃ. Ἀκόμα καὶ ὁ Ἡρακλῆς ὑπέκυψε στὴν Μοῖρα καὶ στὸν θυμὸ τῆς Ἥρας. Αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ Ὀμηρικὴ ἀλλοίωση τοῦ μύθου. Αὐτὴ ἡ ψυχολογικὴ ἐμβάθυνση καὶ ἐξανθρώπιση φαίνεται καθαρὰ στὸν μῦθο τοῦ Βελλεροφόντη, ποὺ, μισητὸς στοὺς θεούς, περιπλανιόταν δῶ κι' ἐκεῖ τρώγοντας τὴν καρδιά του καὶ ἀποφεύγοντας τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὸς δὲν εἶναι μυθικὸς ἥρωας, ἀλλὰ ἓνας δυστυχισμένος ἄνθρωπος, μιὰ τραγικὴ, ὄχι μυθολογικὴ μορφή. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὠραιότερες ἀφηγήσεις τοῦ Ὀμήρου, ἐκεῖνες ποὺ θαυμάζομε γιὰ τὴν ἐξαίσια περιγραφή τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ὁ θυμὸς τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ ἀποχαιρετισμὸς τοῦ Ἑκτορα, ἡ προσευχὴ τοῦ Πριάμου, εἶναι ὅπωςδήποτε πνευματικὲς δημιουργίες τοῦ ποιητῆ. Ἡ ἀγάπη τοῦ πιστοῦ ζευγαριοῦ στὴν Ὀδύσσεια δὲν εἶναι μῦθος, ἀλλὰ

μυθιστόρημα, και ή αφοσίωση του χοιροβοσκου Εὐμαιου στον παλιό του αφέντη είναι παρμένη από τη ζωή και όχι από τη μυθολογία.

Ο Όμηρος εξανθρωπίζει τη μυθολογία, εισάγοντας ανθρωπινά αισθήματα και συνθήκες αντί για τα βίαια και φανταστικά στοιχεία των ήρωϊκων μύθων. Η κοσμογονία παίρνει τους παλιούς, σκληρούς μύθους με τελείως διαφορετικό και σοβαρό τρόπο. Από μιαν άποψη ή εξανθρώπιση των μύθων δεν είχε μεγάλη επιτυχία. Αύξηθηκε το ενδιαφέρον για τις ίδιες τις ιστορίες και προχώρησε προς την συλλογή και τροποποίηση των μύθων χωρίς να τους κάνει ψυχολογικά βαθύτερους. Το καινούργιο ενδιαφέρον για τα προβλήματα του κόσμου βρήκε την πρώτη έκφρασή του στην κοσμογονία, της οποίας ο ώμος και φανταστικός χαρακτήρας οδήγησε μάλλον σε φιλοσοφικές θεωρήσεις, παρά στον ανθρωπομορφισμό. Από μιαν άλλη άποψη όμως ή επίδραση ήταν μεγαλύτερη από ό,τι θα μπορούσε να φαντασθή κανείς. Τα λόγια του Αισχύλου, ότι ή τραγωδία είναι καμωμένη από τα ψίχουλα του πλούσιου τραπεζιού του Όμηρου, είναι σωστά, όμως δεν εφαρμόζονται στους μύθους, όπως πιστεύεται γενικά. Οί τραγικοί παίρνουν γενικά το μυθολογικό τους υλικό από άλλες πηγές παρά από τον Όμηρο. Αυτό που χάρισε ο Όμηρος στην τραγωδία είναι ο εξανθρωπισμός των μύθων, ή δημιουργία ανδρών και γυναικών που πραγματικά αισθάνονται και υποφέρουν, αντί για τους ανταστικούς πρίγκηπες και τους υπεράνθρωπους των μύθων.

Οί μῦθοι της Όδύσσειας, οί περιπέτειες του Όδυσσέα, στέκονται επάνω σ' ένα διαφορετικό επίπεδο. Το παραμύθι ξεπερνιέται κι' εδώ, παρ' όλο που πρόκειται για ένα παραμύθι διαφορετικό από το παλιό που είχε κιόλας περάσει στη μυθολογία. Η ζωή στις παράλιες Ιωνικές πόλεις, τα πρώτα γεωγραφικά ταξίδια ανακαλύψεων, όπου θα μπορούσε κανείς να ονομάση εκείνα τα πρώτα τολμηρά θαλάσσια ταξίδια, έδειχναν ένα τρόπο ικανοποίησης της δίψας για παραμύθια. Σε μυθικές μακρινές χώρες υπήρχε χώρος για το στοιχείο του μύθου, που ο ανθρωπομορφισμός δεν μπορούσε να δεχτή.

Η Όμηρική εποχή κληρονόμησε θεούς με τις αδυναμίες των πρωτόγονων θεών και μύθους με τα φανταστικά και τα χωρίς συνοχή χαρακτηριστικά του πρωτόγονου παραμυθιού. Δεν δημιούργησε κανένα θρησκευτικό σύστημα, αλλά ξανάπλασε ό,τι είχε κληρονομήσει σύμφωνα με δύο βασικές γραμμές σκέψης, τον ανθρωπομορφισμό και τον όρθολογισμό. Ο δεύτερος έκανε το παιχνίδι του πρώτου παραμερίζοντας κάθε υπερφυσικό και μαγικό στοιχείο και διαμορφώνοντας τους μύθους που είχε κληρονομήσει σύμφωνα με τα ανθρώπινα μέτρα. Πήγε ακόμα μακρύτερα. Ο όρθολογισμός, συνδυασμένος με την έμπιστοσύνη του Όμηρικού ανθρώπου στην προσωπική του δύναμη, έκανε τα πρώτα βήματα για την ανατροπή της θρησκείας. Αντικατάστησε την άλλη ζωή με τον αιώνιο ύπνο και έσπειρε αμφιβολίες για τους οίωνους των θεών. Ο γέρο - μάντης δεν εξήγησε τα όνειρα γι' αυτούς την ήμέρα που έφυγαν», λέει ειρωνικά ο ποιητής (Ι λ ι ά δ α Ε 149 κ.έ.) για τους γιούς του μάντη Εὐρυδάμαντα, που έπесαν στα χέρια του Διομήδη. «Είς οίωνός άριστος, άμύνεσθαι περί πάτρης», λέει ο

Ἑκτορας (Ιλ ι α δ α Λ 243 κ.έ.). Αὐτὰ τὰ λόγια, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἀρχαιότητος, εἶναι βλαστήμιες γιὰ τοὺς θεοὺς. Πρόκειται ὅμως μόνο γιὰ τυχαῖες ἐπιθέσεις. Ἐνας συνεχῶς ἀναπτυσσόμενος ἀνθρωπομορφισμὸς εἶναι ἡ κληρονομιά πού ἄφησε ὁ Ὅμηρος στοὺς μεταγενέστερους. Ἦταν μιὰ θαυμάσια, ἀν καὶ ἀντιφατική, κληρονομιά, πού ἡ θρησκεία δὲν νίκησε ποτὲ κι' οὔτε μπορούσε ποτὲ νὰ νικήσῃ. Ἡ προσπάθεια νὰ ὑπάρξῃ ἕνας δεσμὸς ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἀνθρώπους ξεστράτισε ἀπὸ τὸν ἀνθρωπομορφισμό στὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν φθόνον τῶν θεῶν, μιὰ ἰδέα πού κούρασε μάταια τὸ μυαλὸ τῶν Ἑλλήνων γιατί τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα δὲν μπορούσε ποτὲ νὰ ἡσυχάσῃ μ' αὐτήν. Ἡ πίστη στὴ «δύναμη» πού εἶχε σὰν σκοπὸ νὰ ἀναπληρώσῃ ὅ,τι ἔλειπε ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ξαναπλάστηκε σὰν πίστη στὴ Μοῖρα πού, συνεχῶς ἀναπτυσσόμενη, θὰ γκρέμιζε τοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς θρόνους τους.

Ὁ ἐξανθρωπισμὸς τῶν θεῶν εἰσχώρησε βαθειὰ μέσα στὸν λαὸ παρὰ τὴν ἀντίσταση τῆς λαϊκῆς πίστεως. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τοῦ Ὀμήρου γέννησε τὴν πρώτη κριτικὴ τῆς θρησκείας καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος εἶχε μιὰ σημασία, τῆς ὁποίας τὴν πλήρη ἔκταση δὲν μπορέσαμε ποτὲ νὰ συλλάβωμε. Γιατὶ αὐτὸς ὁ ἐξανθρωπισμὸς τῶν θεῶν χρησίμευσε στὸ νὰ σβῇ τὴν ἔννοια τῆς θεϊκῆς δυνάμεως σὰν τὴν μαγικὴ, θαυματουργὴ δύναμη πού κυριαρχεῖ σὲ πολλὰς θρησκείας, ὅπως π.χ. τὴν Αἰγυπτιακὴν. Κάτω ἀπ' αὐτὴν τὴν καταναγκαστικὴν μαγικὴν δύναμη τῶν θεῶν ὁ ἄνθρωπος σκύβει τὸ κεφάλι μὲ τρόμον καὶ δέος, ἀλλὰ τοὺς Ἕλληνες τοὺς λύτρωσε ἀπὸ τὰ δεσμά της ὁ Ὀμηρικὸς ἐξανθρωπισμὸς τῶν θεῶν. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἔμπρὸς μπορούσαν μὲ τὰ δικά τους μέσα καὶ τὶς δικές τους προσπάθειες νὰ βροῦν τάξιν καὶ συνοχὴν στὸν κόσμον. Ἀπὸ ἐκεῖ κατ'ἀγεται ἡ Ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ὁ Ἴωνας ραψωδὸς ἔστρωσε τὸ δρόμον γιὰ τὸν Ἴωνα φιλόσοφον τῆς Φύσεως, πού ἔχτισε ἐπάνω σ' αὐτὰ πού γκρέμισε ὁ πρῶτος. Σὲ ἀντίθεση μ' αὐτά, μόνο ὁ Ἀπόλλωνας κατόρθωσε νὰ δημιουργήσῃ κάτι πού μοιάζει μὲ μιὰ ἐκκλησία καὶ μὲ ἕνα σύστημα θρησκευτικῶν νόμων, ἀποτελεῖ ὅμως ἐξαίρεση ἀνάμεσα τοῦ Ὀλύμπιους θεοὺς. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἀκολούθησε τὴν γενικὴν μοῖραν τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὸ βιβλίον τοῦ K. F. Naegelsfach, *H o m e r I s c h e T h e o l o g i e*, 3η ἐκδόσις, 1884, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ μόνο σὰν συλλογὴ ὑλικοῦ, γιατί οἱ βασικὲς ἀπόψεις του προέρχονται ἀπὸ τὴν Προτεσταντικὴν θεολογίαν, ὁ σημαντικώτερον ὑλικὸ εἶναι ἐπίσης κατάλληλον τακτοποιημένον ἀπὸ τὸν G. Finsler, *H o m e r*. 2η ἐκδόσις, σ. 220 καὶ ἐξῆς. Σχετικὰ μὲ τὸ Ὀμηρικὸν πρόβλημα, βλέπε τὸ παραπάνω βιβλίον καὶ ἐπίσης τοῦ P. Caue, *G r u n d r a g e n d e r H o m e r k r i t i k*, 2η ἐκδόσις, σελ. 306 καὶ ἐξῆς. M. P Nilsson, *H o m e r a n d M y c e n a e*.
2. Wilamowitz, *H o m e r I s c h e U n t e r s u c h u n g e n*, σελ. 199 καὶ ἐξῆς.
3. Finsler, ὅπου παραπ., σελ. 277 καὶ ἐξῆς. Βλέπε ὅμως τώρα τὸ βιβλίον μου *M y c e n a e a n O r i g i n o f G r e e k M y t h o l o g y*, σελ. 223 καὶ ἐξῆς.

4. Ἡ ἔννοια τῆς λέξεως «ἵπποσύνη» μπορεῖ νὰ παρεξηγηθῇ. Τὸ Κράτος τῶν θεῶν ἔχει δημιουργηθῇ ἐπάνω στὸ πρότυπο τῆς Μυκηναϊκῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Βλέπε τὸ βιβλίο μου *My c. Origin of Greek Myth.*, σελ. 221.
5. O. Joergensen, *Das Auftreten der Goetter in den Buchern ι-μ der Odyssee.* (*Hermes*, XXXIX, 1904, σελ. 357 καὶ ἐξῆς).
- Ἐκτενέστερα τὸ θέμα ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν E. Heden, *Homeric Goetter Studien*, Uppsala, 1912.
6. Γιὰ τὰ παρακάτω προβλ. τὸ ἄρθρο μου *Goetter und Psychologie bei Homer*, *ARw*, XXII, 1924.
7. Usener, *Goetternamen*, σελ. 291.
8. A. Platt, *Homer's Similes* (*Journal of Philology*, XXIV, 1896, σελ. 28 καὶ ἐξῆς).
9. W. Nestle, *Die Anfänge einer Goetter-burleske bei Homer*, *NJb*, XV, 1905, σελ. 161 καὶ ἐξῆς.

IV ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΦΡΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἡ Ὀμηρική ἀριστοκρατία, πού κυβερνοῦσε ἓνα γεωργικὸ πληθυσμὸ κατὰ μεγάλο μέρος ξενικῆς καταγωγῆς, ἀνέπτυξε ἓνα αἶσθημα αὐτοεκτιμήσεως πού κατευθυνόταν ἐπίσης ἐναντίον των θεῶν. Στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸ αἶτημα τῆς Ἑλληνικῆς ἰδιοσυγκρασίας γιὰ σαφήνεια καὶ γιὰ μιὰ λογικὰ καταληπτὴ παρουσίαση τῶν φαινομένων. Ὅταν τὸ φῶς τῆς ἱστορίας ἀρχίζει νὰ προβάλλῃ πάνω στὴν μητρόπολη, βρίσκομε ἰσχυρὰ θρησκευτικὰ ρεύματα ἐντελῶς διαφορετικοῦ χαρακτήρα, πού εἶχαν σχέση μὲ ιδέες καὶ συνήθειες πού ὁ Ὀμηρικὸς κόσμος εἶχε ξεπεράσει. Στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ δὲν εἶχε διακοπῇ. Ἦταν βαθειὰ ριζωμένη στὶς παλιές παραδόσεις. Ὅμως καὶ ἡ μητρόπολη περνοῦσε ἀπὸ μία περίοδο ἀνησυχίας καὶ ἀλλαγῆς.

Οἱ ἀλλαγές αὐτές ἦταν κυρίως πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς. Ἡ ἀριστοκρατία εἶχε ἀνατρέψει τὴν παλιὰ μοναρχία καὶ εἶχε πάρει τὴν ἐξουσία στὰ χέρια της. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χώρας, καὶ τὸ καλλίτερο, ἀνῆκε στὴν ἀριστοκρατία, κί' ὅταν ἄρχισε τὸ ἐμπόριο καὶ ἀνακάλυψαν τὸ χρῆμα σὰν βάση γιὰ μιὰ ἀρχὴ καπιταλισμοῦ, ἡ ἀριστοκρατία ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπωφεληθῇ κί' ἀπὸ αὐτὸ ἐπίσης. Ὁ φτωχὸς πληθυσμὸς βρέθηκε πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ σὲ μιὰ καταπιεστικὴ κατάσταση ἐξαρτήσεως πού ἐπεδείνωσε ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία. Φαίνεται πῶς ἡ πιὸ πολλὴ γῆ εἶχε χωριστῇ σὲ τόσο μικροὺς κλήρους, ὥστε κανένας ἀπ' αὐτοὺς δὲν μποροῦσε νὰ προσφέρῃ οὔτε μιὰ γλίσχρα ζωὴ γιὰ μιὰ οἰκογένεια. Τὰ χρῆμα μεγάλωναν καὶ σύντριβαν τὸν κοινὸ λαό, ἐνῶ οἱ νόμοι γιὰ τὰ χρῆμα ἦταν ἀνελέητοι. Τὸ μόνο φάρμακο σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἦταν ἡ μαζικὴ μετανάστευση — ἦταν ἡ ἐποχὴ πού ἡ Μεσόγειος ἦταν περικυκλωμένη ἀπὸ Ἑλληνικὲς ἀποικίες — πράγμα πού δὲν ἔφερε γιатρεία, ἀλλὰ μόλις κάποια ἀνακούφιση. Ἡ ἀπαίτηση τοῦ λαοῦ γιὰ λογικώτερους νόμους καὶ γιὰ συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ ἐξουσία ἄρχισε νὰ ἀκούγεται, ὁ λαὸς ὅμως ἦταν ἀκόμα ἐλάχιστα ἀνεπτυγμένος, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ πάρῃ τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του. Ἔτσι οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ γίνονταν τύραννοι, ἡ τυραννία ὅμως μποροῦσε νὰ εἶναι μόνο μιὰ μεταβατικὴ φάση, ὡς ὅτου οἱ πολιτικὲς συνθήκες στὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου σταθεροποιήθηκαν κάτω ἀπὸ δημοκρατικώτερες καὶ ἡπιώτερα ἀριστοκρατικὲς μορφές.

Θὰ πρέπει νὰ δοῦμε σὰν ἀντίθετα πρὸς αὐτὸ τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο τὰ δυνατὰ θρησκευτικὰ ρεύματα αὐτῆς τῆς περιόδου.¹ Ἡ ἀπόγνωση ρίχνει τὸν ἄνθρωπο στὰ χέρια τῆς θρησκείας. Αὐξάνει τὴν εὐαισθησία τῆς συνειδήσεώς του, ὅταν ἄλλοι ἄνθρωποι προσβάλλουν τοὺς θεοὺς καὶ παραβαίνουν τὶς ἐντολές τους. Στὴν ἔξαρση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ψάχνει νὰ βρῇ λησμονιὰ ἀπὸ τὶς δυστυχίες τῆς ζωῆς καὶ τὶς καθημερινὲς στενοχώριες. Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο μεγάλα ρεύματα στὴν παλίοροια τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος πού κυριάρχησε στὴν πρώτη ἱστορικὴ περίοδο. Γιὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἔχομε μιὰ σπουδαιότατη σύγχρονη μαρτυρία στὰ Ἑ ρ γ α κ α ἰ Ἡ μ έ ρ α ι τοῦ Ἡσιόδου.

Όλα όσα διαβάζουμε σήμερα στο ποίημα αυτό, δεν ανήκουν στον Ήσιόδο: όρισμένα κομμάτια προστέθηκαν αργότερα, ιδιαίτερα οί συλλογές τών γνωμικών και τών απαγορεύσεων καθώς και οί κανόνες για τις τυχερές και τις άτυχες ήμέρες που αποτελούν τον επίλογο του έργου. Αυτοί οί κανόνες έχουν τεράστια σημασία για μās. Παρ' όλο που είναι λίγο μεταγενέστεροι, ανήκουν στην ίδια περίοδο — αναφέρονται κιόλας από τον Ήράκλειτο² — και συγχωνεύθηκαν με το έπος του Ήσιόδου έξ αιτίας της συγγένειάς τους με αυτό.

Δύο είναι τὰ πάθη του Ήσιόδου: ή απαίτηση δικαιοσύνης και ή προτροπή για δουλειά. *Facit indignatio versum*. Το ποίημά του είναι ένα κήρυγμα επιπλήξεως προς τον αδελφό του Πέρση, έναν τεμπέλη που με την βοήθεια άδίκων δικαστών τον στέρησε από την κληρονομιά του και την σπατάλησε τεμπελιάζοντας. Σ' αυτό το ποίημα εισάγει κανόνες για την γεωργία και λέει πώς πρέπει να γίνεται ή δουλειά. Η τσιγκουνιά του χωρικού, που οί δύσκολοι καιροί κάνουν υπερβολική, φαίνεται στην πολεμική του έναντίον της γυναίκας που τρώει του άντρα το βίος του και το σπιτικό του, στην συνηγορία του για τον έλεγχο τών γεννήσεων — γιατί τί άλλο είναι ή συμβουλή του να ανατρέφουν μόνο ένα γιό, ώστε να αυξάνη ή ευημερία; — όπως και στην προτροπή του να παίρνη κανείς ένα μεσόκοπο παραγιο που δεν θα γυρεύη συντρόφους όλη την ώρα, και μια υπηρέτρια χωρίς παιδιά. Του αρέσουν τὰ γνωμικά, οί μῦθοι τών ζώων και οί αινιγματικές περιφράσεις που είναι χαρακτηριστικές της χωριάτικης σοφίας. Δίνει τ' όνομα *φ ε ρ ε ί κ ο ς* στο σαλιγκάρι, γιατί μεταφέρει το σπίτι του, και ή *μ ε ρ ο κ ο ί τ η ς* *α ν ή ρ* στον κλέφτη, γιατί κοιμάται την ήμέρα.

Στο αίτημα δικαιοσύνης είναι αντίθετες ή βία και ή αυθαιρεσία της έποχης. Ο δυνατότερος κυβερνā σύμφωνα με τις ιδιοτροπίες του, όπως ακριβώς ό αητός είπε κάποτε στο αηδόνη: Αν θέλω, θα σ' αφήσω ελεύθερο, ή θα σε φάω σαν νόστιμο μεζέ» (Ήσιόδου *Έ ρ γ α*, 209). Οί αριστοκράτες δικαστές δωροδοκούνται. Αυτό φέρνει τον ποιητή (*Έ ρ γ α*, 174) σε έκρήξεις απελπισίας: «Ποτέ ούτε έγω ούτε ό γιός μου να μην είμαστε δίκαιοι, αφού πάντα ό άδικος υπερισχύει». Η περιγραφή του καιρού του, της έποχης του σιδήρου, με τις ανάγκες και τις άδικίες της, αρχίζει με αυτή την κραυγή! (*Έ ρ γ α*, 270): «Είθε να μην είχα γεννηθί σ' αυτή την έποχή, αλλά πρωύτερα ή αργότερα!». Στην άδικία και στην απόγνωση της έποχης του αντιπαραβάλλει την δικαιοσύνη στην όποία πάντα προτρέπει τους συνανθρώπους του, γιατί της έχει μεγάλη έμπιστοσύνη. Κάτω από την προστασία της ανθούν οί πολιτείες. Όποιος καρπώθηκε άδικα περιουσία, την χάνει γρήγορα, γιατί οί θεοί επιβλέπουν την δικαιοσύνη. Ο Δίας βλέπει τὰ πάντα. Έχει 30.000 παρατηρητές, που, σκεπασμένοι με σύννεφα, περιδιαβάζουν πάνω στη γή και παρατηρούν τις κρίσεις και τις κακές πράξεις τών ανθρώπων. Η κόρη του Δίκη κάθεται πλάϊ του και διαμαρτύρεται για τις άδικες καρδιές τών ανθρώπων παρακαλώντας το Δία να τους τιμωρήση. Η δικαιοσύνη είναι εκείνη που διακρίνει τον άνθρωπο από τὰ ζώα. Η έπιτορκία τιμωρείται πάνω στους απογόνους. Ο Δίας τιμωρεϊ αυτόν που κάνει κακό σε φυγάδα, σε

καλεσμένο, σὲ ὄρφανὰ ἢ στοὺς γέροντας γονεῖς του —κί' ἐδῶ βλέπομε τίς παλιές ιδέες νὰ ξανάρχωνται μὲ μεγαλύτερη δύναμη καὶ ἔνταση.

Ἡ ἐργασία καὶ ἡ δικαιοσύνη εἶναι οἱ βασικὲς ἀρχές τοῦ κόσμου. Ὁ Ἡσίοδος ἔδινε μεγάλη σημασία στὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν ἐργασία. Στὸν καιρὸ του ἡ ἐργασία ἦταν πολὺ βαρεῖα καὶ ἔδινε λίγους καρπούς. Δὲν ξέρει τὴν ἐσωτερικὴ ἱκανοποίηση ποὺ δίνει ἡ ἴδια ἡ δουλειά, τὴν θεωρεῖ ὅμως σὰν κάτι τὸ ἀναγκαῖο. Ὁ Ὅμηρος παριστάνει τοὺς θεοὺς νὰ ζοῦνε εὐχάριστα, χωρὶς λύπες καὶ δυσκολίες, καὶ διηγεῖται τὸν μῦθο τοῦ Νησιῶ τῶν Μακάρων, ὅπου τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ζωὴ προσφέρονται χωρὶς μόχθο. Γί' αὐτὸ ἀρχισε ὁ Ἡσίοδος νὰ ἐρευνᾷ πῶς γεννήθηκε ὁ κόπος — αὐτὴ ἡ τραχεῖα κληρονομία τοῦ ἀνθρώπου. Εἶχε τὴν τάση νὰ σκέπτεται μὲ μυθικὲς μορφές, γί' αὐτὸ καὶ ἔψαξε στοὺς παλιούς μύθους. Πολλοὶ πρωτόγονοι λαοὶ διηγοῦνται ἱστορίες γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν στοιχείων τοῦ στοὺς ἀνθρώπους, καὶ οἱ Ἕλληνες ἐπίσης εἶχαν ἀνάλογους παλιούς μύθους. Οἱ ἥρωες ποὺ φέρνουν τὸν πολιτισμὸ ἔρχονται εὐκόλα σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς θεοὺς: Κλέβουν ἀπ' αὐτοὺς τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὰ φέρνουν στοὺς ἀνθρώπους. Ἔτσι ὁ Προμηθεὺς, αὐτὸς ποὺ, στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία, φέρνει τὴ φωτιά στοὺς ἀνθρώπους, ἐγίνε ὁ ἐχθρὸς τοῦ Δία καὶ συμπεριλήφθηκε ἀνάμεσα στοὺς Τιτάνες. Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος ζοῦσε στὴν αὐγὴ τοῦ κόσμου χωρὶς δυσκολίες καὶ στενοχώριες ἄλλαξε τὸν μῦθο. Ὁ Δίας, θυμωμένος ποὺ ὁ Προμηθεὺς τὸν ξεγέλασε, «ἔκρυψε τὰ μέσα ἐπιβιώσεως» τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπίσης τὴ φωτιά. Ὁ Προμηθεὺς τὴν ξανάφερε πίσω. Τότε ὁ Δίας ἔστειλε τὴν γυναικά. Οἱ παλιοὶ μῦθοι παρουσιάζονται σὰν ἐπιθέσεις καὶ ἀντεπιθέσεις μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς διαμάχης τοῦ Δία μὲ τὸν Προμηθεά. Ὁ μῦθος τῆς Πανδώρας εἶναι ὁ μῦθος τῆς δημιουργίας τῆς γυναίκας ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν μισογύνῃ ποιητὴ, ἦταν ἡ τελικὴ ἐκδίκηση τοῦ Δία ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ ἱστορία ἔχει ἓνα ἐπακόλουθο: Τὸ κουτὶ ποὺ ἀνοίγει ἀπὸ περιέργεια ἡ γυναικά, ἀφήνει ἐλεύθερες τίς δυστυχίες καὶ τίς ἀρρώστειες νὰ πέσουν ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀπομένει ἡ ἐλπίδα. Εἶναι ἀλήθεια πῶς αὐτὸ τὸ τελικὸ στοιχεῖο εἶναι μία προσθήκη στὸν μῦθο τῆς Πανδώρας, ὅμως μόνο αὐτὴ ἡ προσθήκη δίνει μιὰ πλήρη ἐξήγηση στὸ γιατί ὁ κόσμος ἐγίνε ὅ,τι ἐγίνε.³

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀπασχολοῦσε τόσο πολὺ τὸν ποιητὴ, ὥστε βρῆκε καὶ ἄλλη ἐξήγηση, τὸν μῦθο τῶν περιόδων τοῦ κόσμου. Ἡ βάση του εἶναι διπλή, πρῶτα ἡ γνώση ὅτι ὑπῆρξε μία ἐποχὴ ὅπου ἔλειπε ὁ σίδηρος καὶ τὰ ὅπλα καὶ τὰ ἐργαλεῖα γίνονταν ἀπὸ χαλκὸ —στὸν Ἡσίοδο πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ τιμὴ ὅτι ἀνεκάλυψε τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ—, ἔπειτα ἡ μυθολογικὴ ἀντίληψη τῆς εὐτυχισμένης καὶ εὐκόλης ζωῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Κρόνου. Οἱ ἐποχὲς τοῦ κόσμου πῆραν ὀνόματα καὶ μία διαβάθμιση ἀνάλογα μὲ τὰ μέταλλα. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἡσιόδου ὀνομάστηκε Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν προηγούμενη, τὴν Χάλκινη Ἐποχὴ, καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Κρόνου ἐγίνε ἡ Χρυσὴ ἐποχὴ. Τὸ σύστημα αὐτὸ χρειάζοταν τὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς Ἐποχῆς τοῦ ἀργύρου, ἂν καὶ ὀλοφάνερα πρόκειται γιὰ μία τεχνητὴ προσθήκη. Ὁ ἡρωϊκὸς μῦθος ἀπαγόρευε νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ Ἐποχὴ τῶν Ἡρώων σὰν ἐποχὴ ἀπλῆς παρακμῆς καὶ ἔτσι

ονομάσθηκε Ἡρώϊκη ἡ τετάρτη περίοδος, ἀνάμεσα στὴν Χάλκινη καὶ στὴν Σι-
δηρᾶ Ἐποχή. Τὴν περιγράφει ὁμως μὲ χρώματα ποὺ ἀνήκουν στὴν Χάλκινη
Ἐποχή, ποὺ ἔτσι χάνει τὴν οὐσία της.⁴ Αὐτὸ ποὺ δημιουργήσε ὁ Ἡσίοδος εἶναι
μία μυθικὴ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἡ πρώτη φιλοσο-
φία τῆς ἱστορίας.

Αὐτὸς ὁ προβληματισμὸς καὶ ἡ στοχαστικὴ στάση ἀπέναντι τὰ αἰνίγματα
τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ τοῦ θεϊκοῦ κόσμου χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχή. Ἡ κο-
σμογονία ποὺ ὑπῆρχε πρὶν σὲ διασκορπισμένους μύθους, πῆρε μιὰν ὁλοκληρω-
μένη μορφή. Ὁ Ἡσίοδος δὲν συμμερίζεται τὴν ἀπέχθεια τοῦ Ὀμήρου γιὰ τοὺς
παλιούς βάρβαρους μύθους ποὺ γεμίζουν τὴν κοσμογονία: ἀντίθετα, ὅπωςδῆ-
ποτε τοῦ ἀρέσουν, ὅπως καὶ τὰ μυθικὰ τέρατα, ποὺ εἰσάγει στὶς γενεαλογίες
του. Ἀντιλαμβάνεται καὶ ὁ ἴδιος τὴν διαφορὰ του μὲ τὸν Ὀμηρο. Στὴν ἐπὶκλήσῃ
του πρὸς τὶς Μοῦσες τὶς βάζει νὰ ἀναγνωρίζουν ὅτι μποροῦν νὰ λένε πολλὰ ψέ-
ματα ποὺ μοιάζουν μὲ ἀλήθειες. Μποροῦν ὁμως, ἂν θέλουν, νὰ ποῦν καὶ τὴν
ἀλήθεια. Ὁ Ἡσίοδος παρουσιάζεται σὰν προφήτης τῶν Μουσῶν ποὺ λένε τὴν
ἀλήθεια.

Ὅπως κάθε πρωτόγονη κοσμογονία, ἡ κοσμογονία τοῦ Ἡσιόδου ἀρχίζει
μὲ τὴν βεβαίωση πὼς κάτι τι ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ὁ κόσμος δὲν γεννήθηκε
ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀλλὰ ἡ δημιουργία ἦταν τὸ πλάσιμο τῆς πρωτόγονης οὐσίας σὲ
ὀρισμένες μορφές. Σύμφωνα μὲ αὐτά, προϋπῆρξε τὸ Χάος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δη-
μιουργήθηκε ἡ Γαῖα, ὁ Τάρταρος καὶ ὁ Ἔρως. Λέγεται συχνὰ ὅτι ὁ Ἡσίοδος, χω-
ρὶς νὰ τὴν ἀκολουθήσῃ ὡς τὸ τέλος, πρόβαλε μιὰ βαθειὰ σκέψη: ὁ Ἔρως εἶναι ἡ
ἀρχὴ τῆς δημιουργίας, ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἀναπτύξεως. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι
ὁ Ἔρως περιγράφεται μὲ τὰ συνηθισμένα Ὀμηρικὰ ἐπίθετα, ἐνῶ ὅ,τι ἐπακολου-
θεῖ εἶναι μόνο μιὰ σειρά ἀπὸ φυσικὲς ἔννοιες. Ἡ περιγραφή τῆς ἀναπτύξεως τοῦ
σύμπαντος μὲ τὴν μέθοδο τῆς γεννήσεως, τῆς μόνης κατανοητῆς μορφῆς ἀνα-
πτύξεως στὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ, δείχνει ἀρκετὰ καθαρὰ τί ἐννοεῖ ὁ Ἡσίοδος μὲ
τὴν θέσῃ ποὺ ἔδωσε στὸν Ἔρωτα. Στὰ ἴχνη μιᾶς κοσμογονίας ποὺ βρῖσκομε στὸν
Ὀμηρο, φαίνεται πὼς τὸ πρῶτο στοιχεῖο ἦταν τὸ νερό, ὁ Ὠκεανός, πρᾶγμα ποὺ
συμφωνεῖ μὲ τὶς ἀντιλήψεις πολλῶν λαῶν. Ὁ Ἡσίοδος πηγαίνει πολὺ πιὸ πίσω,
οἱ πρῶτες τοῦ ἀρχὲς ὁμως εἶναι πολὺ θεωρητικὲς φιλοσοφικὲς ἔννοιες, παρ' ὅλο
ποὺ γράφονται τώρα μὲ κεφαλαῖα, σὰν νὰ ἦταν προσωποποιημένες. Ἀπὸ τὸ
Χάος γεννήθηκαν τὸ Ἐρεβος καὶ ἡ Νύχτα. Ἀπὸ αὐτὰ γεννήθηκαν ὁ Αἰθέρας καὶ
ἡ Ἡμέρα. Ἡ Γαῖα γέννησε αὐτόματα τὸν Οὐρανό, τὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ τὴν θά-
λασσα, καὶ μὲ τὸν Οὐρανὸ γέννησε τὸν Ὠκεανό. Ὁ Ἡσίοδος ἔχει τώρα φθάσει
στὸ σημεῖο ἀπὸ ὅπου ἀρχίζει ὁ Ὀμηρος. Τὰ μυθολογικὰ ὀνόματα εἶναι ἓνα δια-
φανὲς πέπλο τῆς πρώτης φιλοσοφίας τῆς φύσεως. Αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν μυ-
θικὴ κοσμογονία καὶ κρατᾷ γιὰ πολὺ καιρὸ τὰ μυθολογικὰ ὀνόματα γιὰ τὰ
στοιχεῖα της. Αὐτὸ συμβαίνει στὸν Φερεκύδη καὶ ἀκόμα, πολὺ ἀργότερα, στὸν
Ἐμπεδοκλή ποὺ δίνει στὰ τέσσερα στοιχεῖα τὰ ὀνόματα, Ζ ε ὕ ς, Ἥ ρ α, Ἀ ἱ δ ο
ν ε ὕ ς καὶ Ν ἦ σ τ ι ς, καὶ στὶς κινητήριες δυνάμεις τῆς δημιουργίας τὰ ὀνόματα
Ν ε ἱ κ ο ς καὶ Φ ι λ ο τ η ς. Ὁ Ἑλληνικὸς ὀρθολογισμὸς ἔκανε ἐδῶ τὴν δουλειὰ

πού περιμέναμε. Ἡ μυθολογική ἐξήγηση τοῦ σύμπαντος μετατέθηκε στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας καὶ τελικὰ ἀναγκάστηκε νὰ ἀποβάλη ἀκόμα καὶ τὸ μυθολογικὸ της ἔνδυμα. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ μυθολογία ἀναγκαζόταν νὰ ἀποτραβηχτῇ στὴν δική της σφαῖρα. Ὅμως ὁ Ἡσίοδος παραμένει βασικὰ ἓνας μυθολόγος: διηγεῖτο μὲ κάθε λεπτομέρεια τὸν βίαιον, πρωτόγονο κοσμογονικὸ μῦθον τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ καὶ δίνει μακροὺς καταλόγους προσωποποιήσεων: ὁ Μόρως, ἡ Κήρ (Μοῖρα), ὁ Μῶμος (μομφή), ἡ Ὀϊζὺς (δυστυχία) κλπ., πού εἰσάγει στὶς γενεαλογίες του.

Τὰ κομμάτια τοῦ κειμένου Ἔργα καὶ Ἡμέρα, πού εἶναι μεταγενέστερες προσθήκες, δείχνουν πῶς τὸ αἶτημα γιὰ τὴν τήρηση τῆς δικαιοσύνης ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους στὶς σχέσεις τοὺς μὲ τοὺς θεούς. Ἡ εὐσέβεια ἐντυπώνεται στὸ μυαλό. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ θυσιάσουν σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητές τους, πρέπει νὰ προσεύχονται καὶ νὰ κάνουν σπονδὲς στὸ πρωῒνὸ ξύπνημα καὶ στὴ βραδυνὴ κατάκλιση. Ἀκόμα καὶ στοὺς κανόνες πού πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν οἱ γεωργοὶ βρίσκουμε τὴν σύσταση νὰ προσεύχονται στὸν Δία καὶ στὴ Δήμητρα, ὅταν βάζουν τὸ χέρι στὸ ἄροτρο γιὰ νὰ ἀρχίσουν τὴν δουλειὰ τοῦ φθινοπώρου. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ διέπεται ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ εὐλάβεια κατὰ τρόπο, πού δὲν εἶναι ἀλλοιῶς γνωστὸς στὴν Ἑλλάδα.

Αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς σκέψεως μᾶς βοηθᾷ νὰ καταλάβουμε τὶς γεμάτες δεισδαιμονία ἐντολὲς πού περιλαμβάνονται στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἔργου. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι κανόνες ἐξαγνισμοῦ σχετικοὶ μὲ τὴν σεξουαλικὴ ζωὴ καὶ τὸν τρόπο πού πρέπει νὰ γίνονται οἱ φυσικὲς λειτουργίες, πού εἶναι πάντα δεμένες μὲ ὀρισμένα ταμπού. Ἡ ἀπαγόρευση νὰ κάνη κανεὶς σπονδὲς μὲ ἄπλυτα χέρια ὑπάρχει ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου. Ὁ σεβασμὸς γιὰ τὰ ποτάμια πού ἔχουν σπουδαία θέση στὴν Ἑλληνικὴ λατρεία, ἐντυπώνεται στὸ μυαλό μὲ ἄλλες ἐντολές. Ἄλλες ἐνσωματώνουν λαϊκὲς ἀντιλήψεις ταμπού πού παράλληλά τους βρίσκουμε καὶ στοὺς πρωτόγονους λαοὺς καὶ στὴν σύγχρονη λαογραφία.⁵ Δὲν πρέπει νὰ κόβονται τὰ νύχια σὲ μία θυσία, ὅπως τώρα ἀπαγορεύεται νὰ τὰ κόβουν τὴν Κυριακὴ. Ἡ κουτάλα δὲν πρέπει νὰ τοποθετεῖται πάνω στὴν λεκάνη, ὅπως σήμερὰ θεωροῦν γρουσουζιά νὰ σταυρώσῃ κανεὶς τὸ μαχαίρι μὲ τὸ πηροῦνι. Τὰ παιδιά πού εἶναι ιδιαίτερα ἐκτεθειμένα στὰ πονηρὰ πνεύματα, δὲν πρέπει νὰ κάθονται στὶς ταφόπετρες. Ἐνας ἄντρας δὲν πρέπει νὰ λούζεται στὸ μπάνιο μιᾶς γυναίκας κλπ.

Ἡ αὐστηρὴ τήρηση αὐτῶν τῶν τελετουργικῶν ἐντολῶν υἱοθετήθηκε ἀπὸ ἀνθρώπους πού θεωροῦσαν τὸν ἑαυτό τους ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Συνηθίζομε νὰ θεωροῦμε τοὺς Πυθαγορείους σὰν μία φιλοσοφικὴ σχολή, εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου μία θρησκευτικὴ αἵρεση. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἀπαγορευτικὲς ἐντολὲς τοῦ Ἡσιόδου βρίσκονται πάλι ἀνάμεσα στὰ λεγόμενα Πυθαγόρεια Ὑπομνήματα. Ὁ ἀριθμὸς τοὺς αὐξήθηκε μὲ ἄλλες ἀπαγορεύσεις πού προέρχονταν ἐπίσης ἀπὸ λαϊκὲς ιδέες ταμπού,⁶ ὅπως λ.χ. ἡ ἀπαγόρευση νὰ κόβῃς ψωμί, ἢ νὰ μαζεύῃς ψυχουλά πού ἔπесαν κάτω ἀπὸ τὸ τραπέζι, ἢ νὰ περνᾷς ἐπάνω ἀπὸ μία σκούπα ἢ τὴν ἀκτῖνα μιᾶς ζυγαριᾶς. Ἄλλες ἀπαγορεύσεις εἶναι σχετικὲς μὲ τὴν λατρεία.

Πρέπει να μπαίνει κανείς σ' ένα ιερό από τα δεξιά και να βγαίνει από τα αριστερά. Ο πιστός πρέπει να φοράει ένα καθαρό ρούχο που να μην έχει κοιμηθεί κανείς μ' αυτό. Όταν κάνει θυσίες, πρέπει να είναι ξυπόλητος, δεν πρέπει να ανοιγοκλείνει τα μάτια του όταν κάνει, σπονδές, δεν πρέπει να μαδάει τα φύλλα από τα στεφάνια, δεν πρέπει να σκοτώνει ούτε ψείρα, μέσα στους ιερούς χώρους. Πιο ιδιαίτερη στους Πυθαγορείους είναι η αναπιεξη βρισμένων κανόνων σχετικών με την δίαιτα, που καταλήγουν στη γνωστή απαγόρευση ζωικών τροφών.

Πολλές απ' αυτές τις εντολές βασίζονται σε γνωστές λαϊκές αντιλήψεις, στον Ήσιοδο όμως τείνουν να γίνουν νόμοι σχετικοί με την τελετουργική αγνότητα: δίνουν την εντολή να πλένεται αυτός που κάνει θυσία ή όταν περνάει ένα ποτάμι, αναφέρουν όρισμένες περιπτώσεις όπου απαγορεύεται ή σεξουαλική πράξη — με λίγα λόγια η θρησκευτική νομιμοφροσύνη προσπαθεί να βάλει σε καλούπια την ανθρώπινη ζωή. Η μεγάλη μάζα του λαού ήταν απαλλαγμένη από αυτές τις υποχρεώσεις, ενώ οι Πυθαγόρειοι, που τις υιοθέτησαν, ξεχώριζαν έντονα από τον όχλο. Πάντως η αρχή μιας κωδικοποίησης των τελετουργικών νόμων βρίσκεται στον Ήσιοδο. Δεν χρειαζόταν τίποτε άλλο παρά η συστηματική τους ανάπτυξη και η παρουσίασή τους σαν εντολές των θεών υποχρεωτικές για τους ανθρώπους, που τα δεσμά της θρησκευτικής νομιμοφροσύνης θα έδεναν σε όλη τους τη ζωή. Όμως ο Ήσιόδος αποβλέπει στην εκτίμηση των ανθρώπων κι' όχι στους θεούς για την επιβολή των διδαχών του. Οι ανθρωπόμορφοι θεοί των Ελλήνων τους έκαναν την χάρη να μην ανακατεύονται στα δευτερεύοντα ζητήματα της ζωής, φθάνει να τηρούνται οι απλές και εύκολες απαιτήσεις της λατρείας. Όμως ο τελετουργικός νόμος δεν ήταν μακρύς.

Βρίσκουμε περισσότερες μαρτυρίες επάνω σ' αυτά στο τελευταίο μέρος του έργου του Ήσιόδου, τις Ημέρες. Όλοι οι ναοί έχουν παρατηρήσει τις διαφορές φάσεις της σελήνης και τις έχουν χωρίσει σε μήνες, πράγμα που έκαναν και οι Έλληνες. Κατ' αυτή την περίοδο ο Έλληνικός υπολογισμός του χρόνου είχε γίνει με την βοήθεια του μαντείου των Δελφών, επάνω στους σεληνιακούς μήνες.⁷ Η τήρηση όρισμένων ημερών του μηνός απόκτησε μεγαλύτερο βάρος, όταν οι παλαιές γιορτές συνδέθηκαν με όρισμένες σταθερές ημέρες του μηνός. Ειδικά συνδέθηκαν με τις ημέρες με πανσέληνο, που θεωρούνται παντού οι τυχερότερες. Ο λαός δέχθηκε πρόθυμα αυτόν τον διακανονισμό με το ιερό ημερολόγιο. Συμφωνούσε με την λαϊκή πίστη ότι κάθε τι που ήταν προορισμένο να μεγαλώσει, έπρεπε να γίνεται κάτω από το γεμάτο φεγγάρι, ενώ ό,τι γινόταν όταν λιγότευε το φεγγάρι, ήταν καταδικασμένο να ελαττωθεί και να χαθεί. Η δωδέκατη ημέρα του σεληνιακού μήνα είναι η καλλίτερη για όλες τις δουλειές και για τις γιορτές. Από εκεί δημιουργήθηκε ένας μακρύς κατάλογος από τυχερές και άτυχες μέρες για όρισμένες δουλειές. Είναι μάταιο να προσπαθήσωμε να βρούμε τους λόγους, βάσει των οποίων έγινε αυτός ο χωρισμός. Ο δεισιδαίμονας διακανονισμός σύμφωνα με τις ημέρες του μηνός αντικατάστησε τον πρακτικό διακανονισμό της αγροτικής δουλειάς σύμφωνα με τα άστρα. Το ημερολόγιο προήλθε χωρίς αμφιβολία από τους Δελφούς και θα περιμέναμε ο Απόλλωνας

νὰ εἶχε ἀναλάβει ἐπίσης τὴν ἐκλογή τῶν ἡμερῶν ὑπὸ τὴν εὐθύνη του. Ἀλλὰ δὲν τὸ ἔκανε. Ὁ Ἡσίοδος λέει ὅτι οἱ ἡμέρες κατάγονται ἀπὸ τὸν «Συμβουλάτορα Δία» ποὺ εἶναι ὁ ἀνώτατος προστάτης ὅλων τῶν νόμων. Ὁ Απόλλωνας ἦταν θεὸς καὶ σκεπτόταν περισσότερο τοὺς θεοὺς παρὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἐπιθυμία γιὰ τελετουργικοὺς κανόνες ζωῆς, ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὶς λαϊκὲς μάζες, δὲν βρῆκε στήριγμα σὲ μιὰ θεϊκὴ αὐθεντία.

Ἡ καθιέρωση τοῦ ἀστικοῦ νόμου ἀναπτύχθηκε παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱερῶν καὶ τελετουργικῶν νόμων. Στὴν πραγματικότητα ἡ καταγραφή καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν νόμων ἦταν τὸ θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο κυρίως ἐνδιαφέρθηκε αὐτὴ ἡ ἐποχὴ. Εἶναι ἡ περίοδος τῶν μεγάλων νομοθετῶν, τοῦ Χαρώνδα, τοῦ Ζάλευκου, τοῦ Δράκοντα, τοῦ Σόλωνα, ποὺ μᾶλλον κωδικοποίησαν τοὺς ἄγραφους νόμους ποὺ ὑπῆρχαν παρὰ ποὺ δημιούργησαν καινούργιους. Ἔτσι ὁ νόμος εἶχε μεγάλη σημασία τόσο στὴν πολιτική, ὅσο καὶ στὴν θρησκευτικὴ ζωὴ. Ὁ πολιτικὸς (ὅπως καὶ ὁ θρησκευτικὸς) νόμος βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν θεϊκὴ προστασία ἀπὸ ἀμνημόνευτα χρόνια. Ὁ Δίας ἐπιβλέπει τὸν νόμο καὶ τὴν δικαιοσύνη, καὶ ὅταν ἀκόμα ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν συνειδητὰ νὰ δίνουν μορφή καὶ νὰ ἀλλάζουν τοὺς θετικούς νόμους, ὁ Δίας προσέχει ἡ δικαιοσύνη νὰ ἀκολουθῇ τὸ δρόμο της. Γιὰ ὅλους τοὺς πρωτόγονους λαοὺς ὁ νόμος ἔχει τὴν θεϊκὴ εὐλογία καὶ προστασία, κί' αὐτὴ ἡ ἰδέα δὲν εἶχε ξεχαστῇ. Ἦταν λοιπὸν ἐντελῶς φυσικὸ ἡ νομοθετικὴ δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς νὰ προσπαθήσῃ νὰ κατοχυρώσῃ τὸν νόμο μὲ τὴν θεϊκὴ προστασία. Ὁ τρόπος ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἦταν νὰ μαθαίνουν τὴν θέληση τῶν θεῶν ἀπὸ τὰ μαντεῖα τους. Οἱ παλιὲς παραδόσεις, ὅτι ὁ Απόλλωνας ὑποστήριζε καὶ βοηθοῦσε τὴν καθιέρωση τοῦ ἀστικοῦ νόμου, συμφωνοῦν μὲ τὴν ψυχολογία καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς.

Λίγο ἐνδιαφέρει ἂν ἡ μορφή τοῦ Λυκούργου εἶναι καθαρὰ μυθικὴ ἢ ἂν περιέχῃ κάποιο σπέρμα ἱστορικῆς ἀλήθειας. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία εἶναι πῶς γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη οἱ νόμοι τῆς Σπάρτης εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τοῦ κύρους τῶν Δελφῶν. Ὁ Ἡρόδοτος λέει ὅτι σύμφωνα μὲ μερικοὺς τὸ Δελφικὸ μαντεῖο ἀποκάλυψε τοὺς νόμους στὸν Λυκούργο. Στὴ Σπάρτη λεγόταν ὅτι ὁ Λυκούργος τοὺς πῆρε ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ ἐπιστημονικώτερη ἐξήγηση ποὺ βασίζεται στὴν μεγάλη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς συνθῆκες τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Κρήτης. Ὁ Τυρταῖος δὲν ἀναγνωρίζει τὸν Λυκούργο σὰν τὸν ἰδρυτὴ τῆς Σπαρτιατικῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἀλλὰ, καὶ γι' αὐτὸν ἐπίσης, ἡ τάξη αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν θεὸ τῶν Δελφῶν.⁸ Ἄλλος χρησμὸς ἔστειλε τὸν Δημόνακτα τὸν Μαντινέα στὴν Κυρῆνη σὰν νομοθέτη. Σύμφωνα μὲ μιὰν ἄλλη ἱστορία πέρασε ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς, πρὶν ἀρχίσῃ τὴν ἐργασία του.⁹

Ἡ νομοθετικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀθήνα εἶναι ἡ γνωστότερη ἀπ' ὅλες. Ἡ σχέση μὲ τοὺς Δελφοὺς εἶναι ἐδῶ λιγώτερο φανερὴ, ὑπάρχουν ὅμως πραγματικὰ καὶ ἀλάθητα σημάδια γιὰ τὴν ὑπαρξή της. Ὁ Δράκων θέσπισε νόμους γιὰ τὴν δολοφονία καὶ τὴν ἀνθρωποκτονία. Εἶναι φανερὸ πῶς αὐτοὶ οἱ νόμοι δὲν μπόρεσαν νὰ ὑπάρξουν χωρὶς τὴν συνεργασία τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν. Θὰ ξαναμιλήσωμε γι' αὐτὸ πιὸ κάτω. Ὅταν πάλι ὁ Κλεισθένης ἀνέτρεψε τὴν παλιὰ

βάση τῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους μὲ τὴν καθίδρυση τῶν δέκα φυλῶν, ρωτήθηκε τὸ μαντεῖο γιὰ νὰ ὑποδείξῃ ποιοὶ θὰ ἦταν οἱ προγονικοὶ ἥρωες τῶν καινούργιων φυλῶν. Ὅσο γιὰ τὴν σχέση τῶν Σόλωνα μὲ τοὺς Δελφοὺς, δὲν εἶναι παρὰ ἐκδοτική. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως βρισκόμαστε σὲ σταθερὸ ἔδαφος ὡς πρὸς τὴν ἱερὴ νομοθεσία. Οἱ παλιοὶ κατάλογοι χωρίζουν τὴν δουλειὰ του στοὺς ἀστικούς καὶ στοὺς ἱεροὺς νόμους. Ἡ λατρεία ἂν ἢ μία πλευρὰ τῆς δραστηριότητος τοῦ κράτους καὶ ὁ κανονισμὸς τῆς ἦταν ἢ μισὴ δουλειὰ πού ἔκανε ὁ Σόλωνας. Ἐνα μέρος τῆς νομοθεσίας ἀναφερόταν στὸν κανονισμὸ τῶν ἐορτῶν. Οἱ ἐορτὲς τῶν θεῶν ἔπρεπε νὰ γίνωνται στίς ὀρισμένους χρονολογίες. Ἡ σημασία πού ἀπέδιδαν σ' αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ εἰδικῶν ἡμερῶν. Οἱ γιορτὲς ὀρίζονταν γιὰ ἰδιαίτερες ἡμέρες, σύμφωνα μὲ τὸ σεληνιακὸ ἡμερολόγιο, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ δημιουργήθηκε ἕνα συστηματικὸ ἡμερολόγιο πού χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης στὴν καθημερινὴ ἀστική ζωὴ. Ἐδῶ φαίνεται καθαρὰ ἡ σχέση πού ἔχει αὐτὸ μὲ τοὺς Δελφοὺς. Τὸ ἡλιακὸ καὶ σεληνιακὸ ἡμερολόγιο προέρχεται ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη προστασία τοῦ Ἀπόλλωνα. Περισσότερες μαρτυρίες βρίσκουμε στοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνα, πού δείχνουν αὐτὴ τὴν σχέση. Οἱ Νόμοι περιέχουν κανόνες, πού στηρίζονται στὴν παράδοση πού διαμορφώθηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῶν Δελφῶν. Ὁ Πλάτωνας θεωρεῖ σὰν καθῆκον τοῦ ναμοθέτη νὰ κανονίζῃ, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ μαντείου, τὴν διεξαγωγὴ τῶν ἐορτῶν καὶ νὰ καθορίζῃ ποιὲς θυσίαι θὰ γίνουν καὶ σὲ ποιους θεοὺς. Σὲ ἄλλο μέρος ἀπαριθμεῖ ὅσα ἀνήκουν στὴν δικαιοδοσία τοῦ μαντείου, τὴν ἴδρυση ἱερῶν, τὴν θέσπιση θυσιῶν, τὴν λατρεία τῶν θεῶν, τῶν δαιμόνων, τῶν ἡρώων, τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν καὶ τὸν τρόπο νὰ κατευνάζονται οἱ νεκροί, καὶ συμβουλεύει τὸν νομοθέτη νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθεια τοῦ «πατρογονικοῦ ἐξηγητῆ», τοῦ Ἀπόλλωνα. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι πολὺ σπουδαῖο γι' αὐτὴν τὴν ἐπίκληση τῶν πατρογονικῶν συνηθειῶν, πού ἐθεωρεῖτο ὅτι ἀκολουθοῦσαν οἱ Δελφικοὶ θεσμοί.

Γιὰ νὰ ἔχουν ἀγαθὲς σχέσεις μὲ τοὺς θεοὺς, οἱ ἄνθρωποι εἶχαν ἀνάγκη ἑνὸς θεϊκοῦ δικαστηρίου, μιᾶς θεϊκῆς αὐθεντίας πού θὰ τοὺς ἔλεγε τί ἦταν σωστὸ καὶ πρέπον. Ἐδῶ ὑπῆρχε ἕνα ὄριο στὴν ἐξουσία τοῦ λαοῦ. Οὔτε ἡ πλειοψηφία στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, οὔτε ὁ νομοθέτης μπορούσαν ν' ἀποφασίσουν σχετικὰ μὲ ὅ,τι εἶχε σχέση μὲ τοὺς θεοὺς. Ὁ Ἀπόλλωνας ἦταν πρόθυμος νὰ βοηθήσῃ, εἴτε μὲ τὸ μαντεῖο του εἴτε μὲ τοὺς ἐκπροσώπους του, τοὺς ἐξηγητὲς (μάντεις). Ἀναμφίβολα οἱ μάντεις ἦταν ἀρχικὰ ἄνθρωποι μὲ ἰδιαίτερη πεῖρα στὸ ἱερὸ σύστημα καὶ τίς ἱερὲς παραδόσεις. Ἀλλὰ δέχθηκαν νὰ μποῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῶν Δελφῶν καὶ στηρίχθηκαν στὸ κῦρος του, γιατί τὰ καινούργια προβλήματα ἦταν πλατύτερα ἀπὸ ὅ,τι μπορούσε ν' ἀγκαλιάσῃ τὸ πατρογονικὸ ἔθιμο. Στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχαν δύο εἰδῶν ἐξηγητὲς, ἐκεῖνοι πού διάλεγε ὁ λαὸς καὶ ἐκεῖνοι πού ὑποδείκνυε τὸ μαντεῖο. Αὐτοὶ οἱ δεῦτεροι φαίνεται πὼς ἦταν καὶ οἱ σπουδαιότεροι. Ἐκαναν τοὺς ἐξαγνισμούς, τὴν ἐρμηνεία τῶν χρησμῶν, τὸ ἡμερολόγιο κλπ. ὅ,τι ἀνῆκε στὴν ἰδιαίτερη περιοχὴ τοῦ Ἀπόλλωνα. Ὑπῆρχαν ἐξηγητὲς καὶ σὲ ἄλλα κράτη. Ἔτσι ὁ Ἀπόλλωνας ἐξασφάλιζε ἀντιπροσώπους πού

διέδιδαν τις ιδέες του και δούλευαν γι' αυτόν, ήταν όμως πολίτες τῶν κρατῶν τους, ὅπως συνήθως συνέβαινε μὲ τοὺς ἱερεῖς, καὶ ὄχι σκλάβοι τοῦ θεοῦ. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ δομικὴ ἀδυναμία αὐτῆς τῆς θρησκευτικῆς ὀργανώσεως, καὶ ἀντίστροφα αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν σχέση ἀνάμεσα στοῦ κράτος καὶ τῆς θρησκείας, ὅπως τὴν εἶχαν κληρονομήσει ἀπὸ προγενέστερες γενεές.

Πάντα ὁ Ἀπόλλωνας συμβούλευε τοὺς πιστοὺς του νὰ λατρεύουν τοὺς θεοὺς σύμφωνα μὲ «τὸν νόμο τῆς πόλεως» ἢ σύμφωνα μὲ «τὸ πατρογονικὸ ἔθιμο». Τὸ πατρογονικὸ ἔθιμο ἦταν γνωστὸ σὲ ὅλους καὶ στίς συνήθειες περιπτώσεις δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία γιὰ τὸ τί ἔπρεπε νὰ γίνη. Προυσιάζονταν ὅμως διχόνοιες, πού οἱ ἐξηγητὲς δὲν μπορούσαν νὰ κατευνάσουν, καὶ τότε ἔπρεπε νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα μία ἐγκυρὴ συμβουλή. Ὑπῆρχαν καὶ σημαντικὲς περιπτώσεις, ὅπου ἡ συμβουλή καὶ ἡ βοήθεια τῶν θεῶν χρειάζοταν περισσότερο ἀπὸ ἄλλη φορὰ. Ἔτσι οἱ Ἀθηναῖοι ρώτησαν τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν καὶ πληροφορήθηκαν ὅτι ἔπρεπε νὰ θυσιάσουν στοὺς ἑπτὰ τοπικοὺς ἥρωες τῆς περιοχῆς. Στοὺς μύθους ἡ στερεότυπη αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ἀπευθύνονται στοῦ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, εἶναι κάποια ἐθνικὴ καταστροφή, λιμός, πανούκλα, ὅπου φανερῶνεται ἡ ὀργὴ τῶν θεῶν, καὶ τέτοιες συμφορὲς συνέβαιναν ἐπίσης στὴν πραγματικὴ ζωὴ. Τὸ πατρογονικὸ ἔθιμο ἦταν σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἀνεπαρκές. Ἰδιαίτερα ἦταν ἀκατάλληλο, ὅταν ἔπρεπε νὰ ἀναδιοργανωθῇ μία λατρεία ἢ ιδρύονταν καινούργιες λατρεῖες καὶ νέοι θεοὶ ἐμφανίζονταν ἀπαιτώντας τὴν λατρεία τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπηρεάζουν τὸ πνεῦμα τους.

Ἔτσι ὁ Κλεισθένης ὁ Σικυώνιος ζήτησε τὴν συμβουλή τοῦ Δελφικοῦ μαντείου, ὅταν θέλησε ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν λατρεία τοῦ Ἀδραστου. Ὁ θεὸς ἐπέμεινε προβάλλοντας τὸ πατρογονικὸ ἔθιμο καὶ ἐπετίμησε τὸν τύραννο, αὐτὸς ὅμως, ὅπως ὅλοι οἱ τύραννοι, ὀλοκλήρωσε τὸν σκοπὸ του μὲ ἓνα τέχνασμα. Ὅταν ὁ εὐσεβὴς Ξενοφῶν ἰδρύσει ἓνα ἱερὸ στὴν Ἐφεσία Ἀρτεμη, στὴν Ἡλεία, ἀγόρασε γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἓνα κομμάτι γῆς ἐκεῖ ὅπου τὸν συμβούλεψε ὁ θεός.

Ἦταν ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῶν μεταναστεύσεων, κατὰ τὴν ὁποίαν ιδρύονταν Ἑλληνικὲς ἀποικίες σὲ ὅλα τὰ παράλια τῆς Μεσογείου. Ἐπρεπε οἱ πολυάριθμες ομάδες μεταναστῶν νὰ ζητήσουν τὴν προστασία τῶν θεῶν. Ἔτσι ἀκριβῶς καὶ ὁ Ξενοφῶν, ὅταν ἐτοιμαζόταν νὰ λάβῃ μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου, ρώτησε τὸν Ἀπόλλωνα σὲ ποιὸν θεὸν νὰ θυσιάσῃ γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ σῶος. Οἱ λατρεῖες τῶν νέων πόλεων ἔπρεπε νὰ ὀρισθοῦν. Οἱ μετανάστες ἔπαιρναν μαζί τους μερικὸς θεοὺς ἀπὸ τὴν μητρόπολη, καὶ ἄλλους ἔβρισκαν στὴν καινούργια τους πατρίδα. Νομίζω πῶς ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀφετηρία τῆς ἀναμφίβολα τεράστιας καὶ πολυσυζητημένης ἐπιρροῆς τῶν Δελφῶν ἐπάνω στὸν Ἑλληνικὸ ἀποικισμό.¹⁰ Ὅταν οἱ Φωκαεῖς, π.χ., ξεκίνησαν γιὰ νὰ ιδρύσουν τὴν Μασσαλία, ὁ θεὸς τοὺς συμβούλευσε νὰ πάρουν γιὰ ὁδηγὸ τους τὴν Ἐφεσία Ἀρτεμη. Ἔτσι ἡ λατρεία τῆς ἐγίνε ἡ σπουδαιότερη λατρεία τῆς νέας πόλεως. Οἱ ἄνθρωποι εἶχαν συνηθίσει νὰ ρωτοῦν τοὺς θεοὺς, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ καθαρὰ προσωπικὰ τοὺς θέματα. Ἦταν φυσικὸ λοιπόν, ὅτι ὅσοι ἔλπιζαν νὰ βροῦν καινούργιους τόπους διαμονῆς σὲ ξένες

χωρες, θα ἔκαναν τὸ ἴδιο. Ὁ Απόλλωνας μπορούσε νὰ δίνη καλὲς συμβουλές. Γιατί στοὺς Δελφοὺς ξεχύνονταν ἄνθρωποι ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπως καὶ ἀπὸ ξένες χώρες ὅπου εἶχε φθάσει ἡ Ἑλληνικὴ ἐπίδραση — τὴν Λυδία, τὴν Ἑτρουρία, ἢ παράδοση ἀναφέρει ἀκόμη καὶ τὴν Ρώμη. Ἐδῶ ἦταν συσσωρευμένη μία γνώση τοῦ κόσμου, ὅπως πούθεν ἀλλοῦ δὲν μπορούσε νὰ βρεθῇ. Δὲν εἶναι περίεργο λοιπὸν πῶς τὸ μαντεῖο θεωρεῖται σὰν ὁδηγὸς τοῦ ἀποικισμοῦ.

Κανένα ἄλλο θρησκευτικὸ κίνημα δὲν εἶχε τόσο τεράστια ἐπιρροὴ στὰ ἀνθρώπινα πνεύματα, ὅσο ἡ Διονυσιακὴ ἔκσταση. Ἦταν κάτι νέο, πού ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὸ πατρογονικὸ ἔθιμο. Τὸ ὅτι ὁ Απόλλωνας κατόρθωσε νὰ θέσῃ ὑπὸ ἔλεγχον τὴν ἔκσταση αὐτὴ χρησιμοποιώντας τὴ θρησκευτικὴ νομιμοφροσύνη, νὰ τὴν προσαρμόσῃ στὸ πατρογονικὸ ἔθιμο καὶ νὰ πάρῃ ὁ ἴδιος καινούργια δύναμη ἀπ’ αὐτὴν, εἶναι ἡ ἰσχυρότερη ἀπόδειξη τῆς δυνάμεώς του. Γι’ αὐτὸ τὸ θέμα θ’ ἀσχοληθοῦμε πάρα κάτω λεπτομερέστερα.

Ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἀπέναντι στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐπεκτάθηκε καὶ στὸν κόσμον τῶν νεκρῶν. Ὀφείλεται κατὰ ἓνα μέρος σ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατρεία τῶν ἡρώων ἀνθίσε σ’ αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες κρύβονταν τοπικὲς θεότητες, καὶ καινούργιες καὶ λιγώτερο σπουδαῖες λατρεῖες πῆραν πρόθυμα τὴν μορφή τῆς ἡρωϊκῆς λατρείας, γιατί οἱ ἥρωες δὲν ἦσαν, ὅπως οἱ θεοί, μία ἑταιρεία μὲ περιορισμένο ἀπὸ τὴν πατρογονικὴ παράδοση ἀριθμὸ μελῶν. Πάντα ὑπῆρχε ἡ θύμησις ὅτι ἓνας θνητὸς μετὰ θάνατον μπορούσε νὰ μπῇ στὴν χορεία τῶν ἡρώων. Ἡ θεϊκὴ αὐθεντία ὅμως ἔπρεπε ν’ ἀποφασίσῃ, ἂν ἔδημιουργεῖτο μία λατρεία αὐτοῦ τοῦ εἶδους, πότε ἔπρεπε ν’ ἀναγνωρισθῇ καὶ πότε ἓνας νεκρὸς μπορούσε νὰ ζητήσῃ λατρεία ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς συμπολίτες του. Στὸν Απόλλωνα ἀπευθύνονταν οἱ ἄνθρωποι γι’ αὐτὴ τὴν ἀπόφαση. Ἐκεῖνος ἔχριζε τοὺς ἥρωες. Ὁ Απόλλωνας κατηγορήθηκε ὅτι ἔκανε ἥρωες ἀνθρώπους πού εἶχαν τρελλαθῇ ἢ ἐγκληματίσει. Ξεχνούσαν ὅμως ὅτι στηριζόταν στὸ πατρογονικὸ ἔθιμο. Ὁ Κλεομήδης¹¹ ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια εἶχε ἀσφαλῶς κάνει τέτοια ἐγκλήματα, ὅμως ὁ θάνατός του, ἢ ἐξαφάνισις τοῦ πτώματός του, φανέρωσαν ὅτι ὑπῆρχε κάτι τὸ ὑπερφυσικὸ σχετικὰ μ’ αὐτόν. Ἡ λατρεία τῶν ἡρώων εἶναι ἀποτροπαϊκὴ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη λατρεία. Ὑπάρχει γιὰ νὰ κατευνάξῃ τοὺς παντοδύναμους νεκροὺς πού δὲν ἀργοῦν νὰ θυμώσουν. Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ξεχνιέται ὅταν γίνεται ἀντικείμενο κριτικῆς ἢ παρέμβασις τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν λατρεία τῶν ἡρώων. Εἶναι ἓνας κανόνας, ἀκόμη σὲ ἱστορικὰ παραδείγματα, ὅτι ἡ ὀργὴ ἑνὸς ἥρωα στέλνει καταστροφές, πανούκλα, λιμό, καὶ ὅτι κατευνάζεται ὅταν οἱ ἄνθρωποι ὑπακούσουν στὶς ὁδηγίες τῶν Δελφῶν. Ὅταν λιμὸς καὶ χολέρα χτύπησαν τὴν πόλιν τοῦ Κιτίου στὴν Κύπρο, τὸ μαντεῖο διέταξε τοὺς κατοίκους του νὰ μὴν ξεχάσουν τὸν Κίμωνα, τὸν νικητὴ τῆς Σαλαμίνας στὴν Κύπρο. Ἀπὸ τότε ὁ τάφος του ἦταν ἀντικείμενο λατρείας μὲ τιμὲς ἀντάξιες ἑνὸς ἥρωα.¹² Ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἱστορία πού διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος¹³ γιὰ τοὺς ναυαγούς Φωκαεῖς πού εἶχαν βγῇ στὴν Ἀγύλλα τῆς Ἑτρουρίας καὶ εἶχαν

λιθοβοληθῇ ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Ὅσοι ἄνθρωποι ἢ ζῶα ἔβαζαν τὸ πόδι τους στὸν τόπο τοῦ ἐγκλήματος ἔπεφταν νεκροὶ ἢ σακατεύονταν. Τὸ μαντεῖο διέταξε νὰ προσφέρουν μεγαλόπρεπα δῶρα καὶ νὰ ὀργανώσουν ἀγῶνες γιὰ νὰ κατευνάσουν τὴν ὀργὴ τῶν νεκρῶν. Αὐτὲς εἶναι τιμὲς ποὺ ἀπέδιδαν σὲ ἥρωες, παρ' ὅλο ποὺ τὸ πρᾶγμα δὲν διατυπώνεται καθαρά.

Ἐδῶ βλέπουμε φανερὰ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὴν λατρεία τῶν ἡρώων καὶ τὴν ἐξιλέωση γιὰ φόνο, ποὺ εἶναι μία ἀπὸ τὶς γνωστότερες λειτουργίες τοῦ Ἀπόλλωνα. Μὲ τὴν ἐνοχὴ γιὰ φόνο ἔχει σχέση ἡ πρωτόγονη συνήθεια τῆς ἐκδικήσεως τοῦ αἵματος. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἑξαπατᾷ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ λείπουν στὸν Ὅμηρο: ἐπιζοῦσαν στὴν μητρόπολη. Τὸ βασικὸ σημεῖο εἶναι ὅτι ὁ Ἀπόλλωνας, ποὺ ἦταν ὁ θεὸς τῶν ἐξαγνισμῶν καὶ τῶν καθάρσεων — ὅλες οἱ παλιὲς τελετὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶχαν γίνεи γιορτὲς τοῦ Ἀπόλλωνα —, ἐπιφορτίσθηκε εἰδικὰ μὲ τὸν ἐξαγνισμό ἀπὸ φόνο. Ἡ δύναμη μὲ τὴν ὁποία τὸ πρόβλημα τῆς ἐκδικήσεως ἀπασχολοῦσε τοὺς ἀνθρώπους φαίνεται στὸν μῦθο τοῦ Ὁρέστη, ποὺ σύμφωνα μὲ μία γενικὰ παραδεκτὴ ὑπόθεση ἀναπτύχθηκε μέσα σὲ ἓνα Δελφικὸ ἔπος. Ποιὸς εἶναι ὁ ἐκδικητής, ὅταν , γυναίκα ἔχη σκοτώσει τὸν ἄντρα της; Ὁ γιὸς, ὁ δικός της τοῦ σκοτωμένου, εἶναι ἡ λογικὴ ἀπάντηση. Ὁ Ἀπόλλωνας τὸν ὁδηγεῖ νὰ κάνῃ τὸ καθῆκον του καὶ νὰ πάρῃ πίσω τὸ αἷμα, ἄλλα ἐπίσης τὸν ἐξαγνίζει. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἀρκετό. Γιατί ὁ γιὸς ἔκανε μόνο τὸ καθῆκον του σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολὲς τῶν προγονικῶν νόμων. Ὁ θεὸς παραδεχόταν αὐτὴ τὴ λογικὴ, ὅχι ὅμως καὶ οἱ ἄνθρωποι, ὅπως φαίνεται στὴν ἐκδοχὴ τοῦ μύθου ποὺ δίνουν ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Εὐριπίδης.

Παράλληλα μὲ τὸν ἱερὸ διακανονισμό τοῦ ἐξαγνισμοῦ ἀπὸ φόνο διαμορφώθηκε καὶ ὁ ἀστικός διακανονισμὸς τῆς ἐκδικήσεως ἐνὸς φόνου. Ὁ Ἀπόλλωνας πρέπει νὰ κατάλαβε πόσο τὸν συνέφερε ν' ἀναλάβῃ τὸ κράτος τὴν ἐκδίκηση καὶ νὰ κάνῃ πρακτικὰ ἀδύνατο γιὰ ἓνα γιὸ νὰ βρεθῇ στὴν ἴδια σύγκρουση καθηκόντων ὅπως ὁ Ὁρέστης. Τὸ κράτος κατάργησε τὸ παλιὸ δικαίωμα καὶ καθῆκον ποὺ εἶχαν οἱ συγγενεῖς τοῦ δολοφονημένου νὰ πάρουν τὸ αἷμα πίσω, ἀδιάφορο ἂν αὐτὸ εἶχε χυθῇ ἀπὸ δολοφονία ἢ ἀτύχημα. Ἀνέλαβε τὴν τιμωρία στὰ χέρια του καὶ τὴν καθόρισε σύμφωνα μὲ τὶς προθέσεις τοῦ ἐνόχου. Αὐτὸς ποὺ ἄθελά του προκαλοῦσε τὸν θάνατο ἐνὸς ἄλλου, ἀφηνόταν ἐλεύθερος, ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐξαγνισθῇ, καὶ ὥσπου νὰ γίνῃ αὐτὸ, ἦταν ξεκομμένος ἀπὸ κάθε σχέση μὲ τοὺς θεοὺς ἢ τοὺς συμπολίτες του. Ὅλα τὰ σπίτια ἦταν κλειστὰ γι' αὐτὸν, κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ τὸν πλησιάσῃ, ἀκόμη καὶ νὰ ἄγγιζε κανεὶς τὰ ροῦχα του ἢ νὰ τὸν κοιτάζῃ, μολυνόταν. Ἦταν ἓνα σκληρό, ἀλλὰ γερὸ μάθημα ποὺ ἐπέβαλε ὁ Ἀπόλλωνας. Ἡ καταστροφὴ μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς δὲν μπορούσε πιά νὰ θεωρηθῇ σὰν κάτι ἀσήμαντο, ὅπως κατὰ τοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους. Ἐπιμένοντας ὅμως ἀπόλυτα καὶ χωρὶς ἐξαίρεση σ' αὐτὸ τὸ αἶτημα, ποὺ ἑναρμονιζόταν μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ἐποχῆς ποὺ εὐνοοῦσε τὴν τελετουργικὴ ἀγνότητα, ὁ Ἀπόλλωνας ἔδινε ἔμφαση καὶ σοβαρότητα στὴν ἀπαίτηση νὰ εἶναι σεβαστὴ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ. Ἐδῶσε ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος τὸ καλὸ παράδειγμα. Κι' ἀκόμα ὅταν σκότωσε τὸν δράκοντα Πύθωνα, ὑποβλήθηκε σὲ πλήρη ἐξαγνισμό. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα

ἐπέβαλλε ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα σεβασμὸ γιὰ τὴν ἱερότητα τῶν θεῶν. Στὴν πόλη Σύβαρι ὁ λαὸς εἶχε σκοτώσει ἕναν μουσικὸ πού ἔπαιζε λύρα στὸν βωμὸ τῆς Ἥρας. Ὄταν ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν Σύβαρι ἦλθαν στὸ μαντεῖο, τοὺς ἔδιωξαν. Ὁ νικητὴς τῶν Πλαταιῶν, ὁ Πανσανίας, ἀποκαλύφθηκε πὼς συνωμοτοῦσε ἐναντίον τῆς πόλεως του καὶ κατέφυγε στὸν ναὸ τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς. Οἱ Σπαρτιάτες ἔφραξαν τὶς πόρτες καὶ τὸν ἄφησαν νὰ πεθάνῃ ἀπὸ τὴν πείνα. Τὸ μαντεῖο τοὺς ὑποχρέωσε νὰ δώσουν ἀποζημίωση. Ὄταν τὸ φονικὸ δὲν ἐξαγνιστῇ, πέφτει ἐπάνω σ' ὁλόκληρη τὴν πόλη καὶ τοὺς κατοίκους της. Λέγεται ὅτι ὅταν ἕνας μητράρχης, ζητιάνος ἱερέας, πού προσπαθοῦσε νὰ διαδώσῃ τὴν λατρεία τῆς Μεγάλης Μητέρας ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία, ἔφθασε στὴν Ἀθήνα γύρω στὰ 430, οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ἔρριξαν στὸ βάραθρο ὅπου καὶ πέθανε.¹² Τότε ἀκριβῶς ὁ μεγάλος λοιμὸς πλάκωσε στὴν Ἀθήνα. Τὸ μαντεῖο διέταξε νὰ γίνουν καθαρμοὶ γιὰ τὸν φόνο αὐτὸν καὶ νὰ κτισθῇ ἕνας ναὸς στὴν Μεγάλῃ Μητέρα.

Αὐτὸς ὁ ἐξαγνισμὸς ἦταν ἀπόλυτα τελετουργικὸς, μία ἐξωτερικὴ τελετουργία, πού ὅμως δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμήσωμε τὴν σπουδαιότητά της. Ἐδῶσε μία ὀρισμένη μορφή στὸν φόβο γιὰ τὴν ἐκδίκηση τοῦ νεκροῦ. Ὑψωσε τὸν σεβασμὸ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ βοήθησε τὸ κράτος στὴν προσπάθειά του νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸ ἔθιμο τῆς βεντέττας καὶ νὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ μὲ τὴν δική του κρίση. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις πάλι ὁ Ἀπόλλωνας ἐνίσχυσε τὴν ἀγνότητα τῆς λατρείας. Εἶναι ἀρκετὸ νὰ ἀναφέρωμε τὸν ἐξαγνισμὸ τῆς ἰδίας τῆς φωτιάς, γιατί ἀκόμα κ' αὐτὴ μπορούσε νὰ μολυνθῇ. Μετὰ τὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν ἔφεραν ἀγνὴ φωτιά ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς γιὰ νὰ τὴν χρησιμοποιήσουν στὴν θυσία γιὰ τὴν νίκη. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔφεραν ἀγνὴ φωτιά ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς μὲ μία λαμπρὴ πομπή.¹³ «Πυρφόροι» εἶναι τὸ ὄνομα ὀρισμένων λειτουργῶν τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνα πού ἀναφέρονται συχνά.

Ἡ ἄποψη τοῦ Ἀπόλλωνα ἦταν τελετουργικὴ, ἡ θεωρία του ὅμως μπορούσε νὰ πάρῃ λεπτότερο χαρακτῆρα καὶ ὁπωσδήποτε ὁδήγησε σὲ μιὰ ὑψηλότερη ἠθική. Πολλοὶ ἔχουν τὴν τάση νὰ ὑπερβάλλουν αὐτὴν τὴν ἐπίδραση. Εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ συγκρίνῃ κανεὶς τὸ Ἀπολλώνειο κίνημα μὲ τὸ σύγχρονο προφητικὸ κίνημα στὸ Ἰσραήλ. Ὁ Ἡσίοδος θὰ μπορούσε καλλίτερα νὰ ὑποστῇ τὴν σύγκριση. Ὁ Ἀπόλλωνας δὲν κατάλαβε τὴν βαθύτητα τοῦ αἰτήματος τοῦ Ἡσιόδου γιὰ δικαιοσύνη: δική του ἦταν ἡ ἐξωτερικὴ τελετουργία. Ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση τοῦ πνεύματος τὸν ἐνδιαφέρει ἐπίσης, ὅμως ἡ σωστὴ πνευματικὴ κατάσταση ἔγκειται στὸ νὰ μὴν ἐξυψώνῃ κανεὶς τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ νὰ ἀκολουθῇ τὶς προσταγὰς τῶν θεῶν καὶ τὰ προγονικὰ ἔθιμα.

Νεώτερες πηγὲς ἀναφέρουν ὀρισμένους παρατηρήσεις τοῦ θεοῦ ὡς πρὸς τὶς θυσίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔβγαλαν τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Ἀπόλλωνας θεωροῦσε τὸν ὀβολὸ τῆς χήρας σὰν τὸ πιὸ εὐπρόσδεκτο δῶρο στοὺς θεοὺς. Ἀλλὰ τὸ θέμα δὲν εἶναι ὅτι ἕνα μικρὸ δῶρο πού δίνεται μὲ εὐλάβεια εἶναι καὶ τὸ καλλίτερο. Ὁ πλούσιος ἀπὸ τὴν Μαγνησία εἶναι καὶ αὐτὸς εὐλαβής, ἐνῶ ὁ φτωχὸς ἀπὸ τὴν Ἐρμιόνη, πού πρόσφερε μία ἢ δύο χούφτες ἀλεύρι, γίνεται μισητός, ὅταν χύνη ἔξω ὅλο τὸ σακκούλι. Τὸ θέμα εἶναι μᾶλλον πὼς πρέπει νὰ καταδικάζεται ἡ

ὑπερηφάνεια γιὰ τὰ μεγάλα καὶ ἀκριβὰ δῶρα στοὺς θεοὺς.¹⁴ Ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἐξυψώνη τὸν ἑαυτό του, οὔτε κί ὅταν δείχνη τὴν εὐλάβειά του. Ὁ Κλέαρχος ἀπὸ τὸ Μεθύδιον εἶναι ὁ τύπος τῆς Ἀπολλώνειας εὐλάβειας: Ἐκτελοῦσε ὅλες τὶς τελετουργίας τοῦ μήνα καὶ τοῦ χρόνου, ὅσο καλὰ μπορούσε. Ὁ νόμος τῶν τελετουργιῶν ἔπρεπε νὰ βρίσκεται μέσα στὸ αἷμα ἑνὸς ἀνθρώπου ἔτσι, ὥστε νὰ ἐκτελῇ σχεδὸν ἐνστικτωδῶς, ὅπως τὸ ἔκανε στὴν ἀρχὴ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη, ὅλα ὅσα τὸ προγονικὸ ἔθιμο ὀρίζει σχετικὰ μὲ τοὺς θεοὺς. Ἡ θρησκεία εἰσδύει στὴν καθημερινὴ ζωὴ κατὰ τὸν τρόπο πὺ γίνεται στὸν Ἡσιόδου· ἐδῶ βρίσκεται τὸ βασικὸ σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ Ἡσιόδου μὲ τὸν Ἀπόλλωνα. Ὁ Ἀπόλλωνας εἶναι ἀντίθετος μὲ ἐκείνους πὺ ἐξυψώνουν τὸν ἑαυτό τους στὴ θρησκεία καὶ στὴν λατρεία καὶ διδάσκει τὴν ὑπακοὴ ὑποταγὴ στὶς προσταγὰς τῶν θεῶν.

Μία ὅμοια ιδέα κρύβεται χωρὶς ἀμφιβολία πίσω ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τοῦ Ἀπόλλωνα πρὸς τοὺς τυράννους, λ.χ. τοὺς Πεισιστρατίδες στὴν Ἀθήνα καὶ τοὺς Ὀρθαγορίδες στὴν Σικυῶνα. Ἡ στάση αὐτὴ δὲν υἱοθετήθηκε ἀπλῶς γιατί ὁ θεὸς συμφωνοῦσε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ γιατί τὸ ζήτημα τὸν ἐνδιέφερε προσωπικά. Παρὰ τὴν ἀπέχθειά τους πρὸς τοὺς τυράννους, οἱ Ἕλληνες τοὺς θαύμαζαν σὰν «ἴσους πρὸς τοὺς θεοὺς» πὺ, σὰν τοὺς θεοὺς, μπορούσαν νὰ κάνουν ὅ,τι τοὺς ἄρεσε. Ὁ Ἀπόλλωνας διδάσκει τὸ μηδὲν ἄγαν, «μὴν ἐξυψώνεις τὸν ἑαυτό σου». Ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ ξέρη πῶς εἶναι ὑποταγμένος στοὺς θεοὺς. Ἐπρεπε νὰ συμμορφώνεται μὲ τὶς διαταγὰς τοῦ μαντείου. Διάφοροι θρύλοι ξαναπλάσθηκαν μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Δελφῶν. Γνωμικὰ τέτοια, ὅπως: «Γιὰ τὸν δίκαιο μία σταγόνα φθάνει τὸν κακὸ ὅμως οὔτε ὁ ὠκεανὸς μὲ τὰ κύματά του δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ξεπλύνῃ» ἢ «ἡ ἀγνότης βρίσκεται σ' ἓνα εὐλαβικὸ μυαλὸ» δὲν τὰ βρίσκομε, παρὰ πολὺ ἀργότερα.¹⁵ Σὰν παράδειγμα αἰτήματος τοῦ Ἀπόλλωνα γιὰ μία ἀνώτερη ἀγνότης προθέσεων ἀναφέρεται συχνὰ ἡ ἱστορία τοῦ Γλαύκου πὺ διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (VI 86). Ὁ Γλαῦκος ρώτησε τοὺς Δελφοὺς ἂν ἔπρεπε μὲ ἐπιορκία νὰ οἰκειοποιηθῇ τὴν περιουσία πὺ τοῦ εἶχαν ἐμπιστευθῇ. Ὁ θεὸς ἀπάντησε: «Ὀρκίσου, γιατί ἀκόμα κί ὁ τίμιος πρὲνὰ πεθάνῃ, ὁ ὅρκος ὅμως ἔχει ἓνα γιὸ πὺ θὰ ξεριζώσῃ τὴν γενιὰ τοῦ ἐπιορκου, ἐνῶ τὰ παιδιὰ τοῦ τίμιου θὰ ἀνταμειφθοῦν μὲ εὐλογία». Εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἐπιορκία εἶναι ἔγκλημα πὺ ἡ τιμωρία του ἀπὸ τοὺς πανάρχαιους χρόνους θεωρήθηκε πῶς ἀνῆκε ὁλότελα στοὺς θεοὺς, ἐδῶ ὅμως ἔχομε κάτι πραγματικὰ καινούργιο. Ἀκόμα καὶ ἡ ἐγκληματικὴ πρόθεση τιμωρεῖται ἢ μᾶλλον ἡ προσπάθεια πὺ κάνει κάποιος νὰ παρακινήσῃ τὸν θεὸ νὰ τὴν ἐγκρίνῃ. Τὸ μαντεῖο ἀπάντησε στὸν μετανοιωμένο Γλαῦκο: «Τὸ νὰ δελεάζῃς τοὺς θεοὺς καὶ νὰ κάνῃς τὸ κακὸ εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα». Ὁ Ἀπόλλωνας δὲν ἔφθασε ποτὲ ὑψηλότερα, παρ' ὅλο πὺ δὲν μπορούμε νὰ συγκρίνωμε αὐτὴν τὴν στάση μὲ τὴν ἠθικὴ τῶν προφητῶν.

Ζητοῦσαν συμβουλὰς ἀπὸ τὸ μαντεῖο γιὰ τὰ ἀπλᾶ ζητήματα καθημερινῆς ζωῆς, ὅπως καὶ γιὰ προβλήματα πολὺ σοβαρά. Τὶ ἔκανε τὸ μαντεῖο γιὰ νὰ ἐλαφρώσῃ τὶς ἔνοχες συνειδήσεις στὰ μικρὰ προβλήματα τῆς καθημερινότητος, δὲν

τὸ ξέρομε. Συμβούλευε τοὺς πολιτικούς ἄνδρες καὶ τοὺς ἄποικους, ὅλα αὐτὰ ὅμως ἐξηγοῦν τὴν κυρίαρχη θέση τοῦ Απόλλωνα στὴν πνευματικὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐξήγηση μπορεῖ νὰ δοθῇ μὲ μιὰ λέξη: ἡ δουλειά του ἦταν νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν εἰρήνη μὲ τοὺς θεοὺς. Ἦταν μιὰ ἐποχὴ πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνησυχίας καὶ δοκιμασιῶν, πού προκαλέσε θρησκευτικὴ ἀναταραχὴ καὶ ἀνάγκη τοῦ θείου. Οἱ ἄνθρωποι ἔνοιωθαν καταπιεσμένοι ἀπὸ ἐνσυνείδητες ἢ ἀσυνείδητες παραβάσεις τῶν διαταγῶν τῶν θεῶν καὶ οἱ ψυχὲς διψοῦσαν γιὰ κάποιο καινούργιο θρησκευτικὸ αἶσθημα. Ἀνάμεσα σ' ὅλα αὐτὰ ζητοῦσαν νὰ βροῦν ἓνα σταθερὸ κέντρο καὶ ἓνα βέβαιο δρόμο. Νόμοι σχεδιάζονταν καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἶχε κανονιστῇ. Στὸ θρησκευτικὸ πεδίο οἱ ἄνθρωποι διψοῦσαν γιὰ τὰ ἴδια πράγματα. Ἐνῶ ζητοῦσαν δικαιοσύνη, πού θὰ εἶχε σχέση ἐξ ἴσου μὲ αὐτοὺς, ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀποδώσουν ἐπίσης στοὺς θεοὺς αὐτὸ πού τοὺς ἀνήκε. Ἡ ὁργὴ τῶν θεῶν φανερωνόταν στὶς θεομηνίες τῆς ἐποχῆς: Ἐδῶ δὲν ἀρκοῦσε τὸ ἀνθρώπινο κῦρος. Οἱ νόμοι τῶν ἀνθρώπων ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὸ θεϊκὸ κῦρος καὶ ἀκόμα περισσότερο χρειαζόταν αὐτὸ τὸ κῦρος σὲ ὑπόθεσεις πού ἀφοροῦσαν τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς θεοὺς. Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Απόλλωνα στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Απόλλωνας ἦταν ἐκεῖνος πού εἶχε τὸ κῦρος νὰ ἀποκαταστήσῃ καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν εἰρήνη μὲ τοὺς θεοὺς. Δουλειά του δὲν ἦταν νὰ ξεσηκώνῃ τὶς συνειδήσεις, ὅπως ἔκαναν οἱ προφῆτες, ἀλλὰ νὰ τὶς καθυπατάξῃ. Δὲν ἦταν θρησκευτικὸς ἐπαναστάτης ἀλλὰ μόνις καὶ μετὰ βίας μεταρρυθμιστής. Ἐχτίσε ἐπάνω σὲ παλιὰς βάσεις ἢ μᾶλλον φύτεψε καινούργιους καὶ ἄγριους βλαστοὺς στὸ παλιὸ ἔδαφος. Κανόνισε τὶς γιορτὲς καὶ τὴ λατρεία. Υἱοθέτησε τὸ παλιὸ αἶτημα γιὰ τελετουργικὴ ἀγνότητα, ἰδιαίτερα στὴν ἐξιλέωση τῆς ἀνθρωποκτονίας, πού τόσο βαθειὰ εἶχε εἰσχωρήσει στὴ ζωὴ τῆς Κοινότητος. Κανόνισε τὴν λατρεία τῶν ἡρώων. Δάμασε τὴν Διονυσιακὴ ἔκσταση καὶ ὁδήγησε τὴν λατρεία τοῦ θεοῦ στὰ γνωστὰ μονοπάτια τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας.

Ὅμως ἔχει περιορισμούς, πού ὀφείλονται στὸ ὅτι ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Στεκόταν ἐπάνω στὴν ἴδια βάση μὲ τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ καινούργιες θρησκευτικὲς ἀξίες. Οἱ συμβουλές του εἶναι πάντα «σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς πόλεως» ἢ «σύμφωνα μὲ τὸ πατρογονικὸ ἔθιμο». Ὑπῆρχαν πράγματα πού ἦταν κατώτερα ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του, οἱ διαταγὲς ταμποῦ τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν Πυθαγορείων, πού συστηματικὰ ἀνεπτυγμένες καὶ σφραγισμένες μὲ τὴν σφραγίδα τῆς θεϊκῆς αὐθεντίας, θὰ μποροῦσαν νὰ βάλουν ὄχι μόνο τοὺς ὁπαδοὺς μιᾶς αἰρέσεως, ἀλλὰ γενικὰ τὶς μᾶζες κάτω ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ τελετουργικοῦ νόμου. Ὅπως ἦταν τὰ πράγματα, οἱ ιδέες αὐτὲς ἐπέζησαν σὰν δεισιδαιμονίες ἀνάμεσα στὸν λαὸ ἢ στοὺς ὁπαδοὺς ἑνὸς δόγματος καὶ πέθαναν. Οὔτε πάλι ὁ Απόλλωνας εἶχε τὸν τρόπο νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ σὲ κανόνες. Γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ θὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ὑπῆρχε μιὰ ἱερὴ βίβλος, τὴν ὥρα πού ὁ Απόλλωνας ἦταν ἱκανοποιημένος μὲ τὴν προσαρμογὴ τῶν παλιῶν θρύλων στὸ πνεῦμα τῶν Δελφῶν. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμα νὰ χρησιμοποιήσῃ ἓνα ἱερατεῖο πού θὰ ἦταν ἀποκλειστικὰ στὴν

ύπηρεσία του. Οί αντιπρόσωποί του όμως, οί ἐξηγητές του, ἦταν πολῖτες τοῦ κράτους, ὅπως οί ἄλλοι ἄνθρωποι. Ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τοὺς Δελφούς ἦταν ἐθελούσια ὑποταγή. Ἡ Απόλλωνεια παράδοση ζοῦσε καὶ μιλοῦσε μὲ τὸ στόμα τῆς Πυθίας καὶ τῶν ἐξηγητῶν, ὅταν χρειαζόταν ἡ συμβουλή τοῦ θεοῦ.

Ὁ Απόλλωνας ἔρριξε μόνο φευγαλέες ματιές σὲ ὑψηλότερες ἠθικὲς ἀρχές. Τὸ μεγάλο ἠθικὸ αἶτημα τῆς ἐποχῆς, ἡ κραυγὴ γιὰ δικαιοσύνη ποὺ μᾶς ἔρχεται μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ Ἡσιόδου, δὲν ἀγγίζει τὸν Απόλλωνα. Ὁ Ἡσιόδος ἐπικαλεῖται τὸν Δία, τὸν προστάτη τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Απόλλωνας παρουσιαζόταν σὰν φερέφωνο τοῦ Δία, καὶ μ' αὐτὴ τὴν ιδιότητα δροῦσε σὰν πιστὸ μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Ὀλυμπίων θεῶν.

Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ἦταν ὅτι ἡ θέση τοῦ Δία σὰν προστάτη τῆς τάξεως στὴν κοινωνία καὶ σὰν ὑποστηρικτὴ τῆς δικαιοσύνης σταμάτησε νὰ ἀναπτύσσεται.

Τὸ κῦρος του, ποὺ ἐπισκίαζε τὰ πάντα, μειώθηκε. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ γιου τοῦ τὸν ἔρριξε στὸ παρασκήνιο, παρ' ὅλη τὴν ἐκφραση τῆς υἱικῆς ἀφοσιώσεως.

Ἔτσι καὶ ὁ Διόνυσος, μὲ ἄλλα μέσα, ἀλλὰ μὲ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα, ἐφάρμοσε τὶς ἀνταγωνιστικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ πάνω στοὺς ἀνθρώπους. Δὲν βρίσκομε πιά αὐτὴ τὴν αὐστηρὴ ὑποταγὴ τῶν θεῶν τοῦ πολυθεϊσμοῦ σ' ἓναν ἀνώτατο θεό, ἀνώτερο ἀπὸ ὅλους ὃχι μόνο σὲ ἰσχὺ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἠθικὴ δύναμη, ποὺ βρίσκομε ἀκόμα φανερὰ ἔχνη της στὸν Ὀμηρο. Πολυκέφαλος πολυθεϊσμός, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν τοπικισμὸ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων, κυριαρχοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Τὸ βάθος καὶ ἡ φύση τοῦ θρησκευτικοῦ κινήματος, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ὁ Απόλλωνας στήριξε τὴ δύναμή του, γίνονται ὁλότελα καταληπτὰ, μόνο ὅταν παρατηρήσωμε ἄλλα ὁμοειδῆ κινήματα. Εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε κατὰ πόσον αὐτὰ πῆγαν μακρύτερα ἀπὸ τὸν Απόλλωνα καὶ ἀπὸ ὅσα αὐτὸς ἀπέρριπτε, καὶ νὰ σημειώσωμε πῶς καὶ ποῦ τὰ συνδετικὰ νήματα ὁδήγησαν στοὺς Δελφούς.

Ὁ Πυθαγόρας κατέχει μιὰ θέση στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Κατέχει ὅμως μιὰ ἐξίσου σπουδαία θέση στὴν ἱστορία τῆς θρησκείας. Εἶχε τόσο ἰσχυρὰ ἀνεπτυγμένο τὸ αἶσθημα τοῦ τυπικοῦ νόμου, ὥστε ὅταν ἀνακάλυψε τὴν κανονικότητα τῶν μαθηματικῶν νόμων τῶν ἀριθμῶν, τοὺς ἔθεσε σὰν βάση τῆς ὑπάρξεως. Ὡς πρὸς τὴ θρησκεία, ἡ σχολὴ του ἦταν μιὰ αἵρεση ποὺ δίδασκε μιὰ νέα θεωρία τῆς πιὸ μεγάλης σπουδαιότητος, τὴν μετεμψύχωση.

Αὐτὴ ἡ θεωρία ἐπηρέασε τὶς λαϊκὲς δοξασίες τοῦ ταμποῦ, ποὺ εἶχαν υἱοθετηθῇ σὲ βαθμό, ὥστε τελικὰ νὰ συμπεριλάβουν τὴν ἀπαγόρευση τῆς ζωϊκῆς τροφῆς. Τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς θρησκευτικῆς αἱρέσεως, ποὺ συναντοῦμε ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά, εἶναι σημεδιακά. Οἱ Πυθαγόρειοι ἤξεραν ὅτι ἦσαν κάτι παραπάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ γι' αὐτὸ ξεχώρισαν τὸν ἑαυτό τους ἀπὸ τὸν γύρο κόσμο. Ἔχουν πολλὰ κοινὰ μὲ τοὺς Ὀρφικοὺς, οἱ σχέσεις τους ὅμως μὲ τοὺς Δελφούς ἦταν ἐντελῶς ὁμαλὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. «Πυθαγόρας» σημαίνει

«φερέφωνο τῶν Δελφῶν». Μοιάζει σὰν ἓνα *nom de guerre*. Στὸν Κρότωνα ὁ Πυθαγόρας ταυτιζόταν μὲ τὸν Ὑπερβόρειο Απόλλωνα, καὶ ἡ παράδοση ἔλεγε ὅτι εἶχε πάρει τὰ περισσότερα ἠθικά του γνωμικά ἀπὸ τοὺς Δελφούς. Αὐτὸ δείχνει τί θὰ εἶχαν πάρει εὐχαρίστως οἱ ἄνθρωποι, τουλάχιστον ὁρισμένων κύκλων, ἀπὸ τοὺς Δελφούς, ἂν ὁ Απόλλωνας τοὺς τὰ εἶχε προσφέρει.

Ὑπάρχουν περίεργες μορφές στὴν συντροφιά τοῦ Απόλλωνα. Ἐλεγαν πῶς ὁ Πυθαγόρας μπορούσε νὰ κάνη θαύματα. Ὁ Ἑρμότιμος ἀπὸ τὶς Κλαζομενές, πού ἀργότερα θεωρήθηκε μιὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐνσαρκώσεις τοῦ φιλοσόφου, εἶχε τὴν δύναμη νὰ κάνη τὴν ψυχὴ του νὰ ἐγκαταλείπη τὸ σῶμα γιὰ πολὺν καιρὸ. Αὐτὸ τὸ διάστημα περιπλανιόταν σὲ μακρινές χῶρες καὶ πειραματιζόταν σὲ ἀπόκρυφα πράγματα, ἐνῶ τὸ σῶμα κείτονταν σὰν νεκρὸ. Σὲ μιὰ τέτοια περίσταση οἱ ἐχθροὶ του ἄρπαξαν τὴν εὐκαιρία καὶ ἔκαψαν τὸ σῶμα του. Ὁ Ἀριστεάς ἀπὸ τὴν Προκόννησο εἶχε τὴν ἴδια δύναμη. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται ὅτι κάποτε, καθὼς ὁ Ἀριστεάς ἔμπαινε σ' ἓνα μαγαζὶ τῆς γενέτειράς του, ἔπεσε κάτω νεκρός, τὴν ἴδια ὁμῶς ὥρα ἓνας ταξιδιώτης τὸν συνάντησε πολὺ μακρύτερα καὶ τοῦ μίλησε. Τὸ νεκρὸ του σῶμα ἐξαφανίσθηκε καὶ δὲν ξαναφανερώθηκε ὁ ἴδιος γιὰ ἔξι χρόνια. Στὸ Μεταπόντιον διέταξε νὰ χτισθῇ ἓνας βωμὸς καὶ νὰ στηθῇ ἓνα ἄγαλμα στὸν Απόλλωνα. Ὁ θεὸς εἶχε παρουσιασθῇ συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστεά πού εἶχε πάρει τὴν μορφή ἑνὸς κόρακα. Λέγεται πῶς ἔγραψε ἓνα ἔπος γιὰ ἓνα μυθικὸ λαὸ μακρυνὰ στὸ βορρᾶ, τοὺς Ἀριμασπούς. Ὁ Πίνδαρος ἀναφέρει τὸν Ἀριστεά καὶ τὸν Ἀβαρι. Ὁ Ἀβαρις ἐπίσης εἶχε δεσμοὺς μὲ τὸν Απόλλωνα καὶ μὲ τὶς μυθικὲς βόρειες φυλές πού ἔπαιζαν τόσο σημαντικὸ ρόλο στὸν θρύλο τοῦ Απόλλωνα. Λέγεται ὅτι ἀνῆκε στοὺς Ὑπερβόρειους καὶ ὅτι περιέφερε τὸ τόξο τοῦ θεοῦ σὲ διάφορες χῶρες, χωρὶς νὰ παίρνη καμιὰ τροφή. Ὁ Πλάτωνας τὸν ἀναφέρει ὅπως καὶ κάποιον Ζάλμοξι (ἓνα Γετικὸ θεὸ πού εἶχε συμπεριληφθῇ σ' αὐτὴ τὴν συντροφιά καὶ εἶχε γίνει μαθητὴς τοῦ Πυθαγόρα) σὰν ἀνθρώπους πού ἔφτιαχναν φίλτρα ἐνάντια στὶς ἀρρώστειες. Λέγεται λίγο ἀργότερα ὅτι εἶχε μάθει χρησμούς ἀπὸ τὸν Απόλλωνα καὶ ὅτι σὲ ἓνα μεγάλο λοιμὸ εἶχε ἔρθει στὴν Ἀθήνα καὶ εἶχε σώσει τὸν κόσμον μὲ ὁρισμένες θυσίες.

Στὶς μορφές αὐτὲς ὑπάρχουν δύο περίεργα χαρακτηριστικά τῆς Δελφικῆς θρησκείας τοῦ Απόλλωνα: Ἡ ἔκστασις, ὅπου ἡ ψυχὴ ἐγκαταλείπει τὸ σῶμα καὶ περιπλανιέται ἀνεξάρτητη, καὶ ἡ ἱεραποστολή, σὰν ἐκτελεστής τῆς ὁποίας ὁ Ἀβαρις ταξιδεύει σ' ὅλο τὸν κόσμον. Ἡ Ἀπολλώνεια θρησκεία διαφέρει ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες Ἑλληνικὲς θρησκείες, γιατί ἔχει ἀποστολικὸ χαρακτήρα. Οἱ Ἑλληνικὲς λατρεῖες εἶναι συνήθως δεμένες μὲ μιὰ ἰδιαίτερη ποθεσία, εἰδικὰ οἱ λατρεῖες στὶς ὁποῖες ὁ θεὸς παίρνει τὸ τοπικὸ ὄνομα. Ὁ Πύθιος καὶ ὁ Δήλιος Απόλλωνας ὁμῶς βρίσκονται παντοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ὅπου βρίσκονται αὐτὰ τὰ ἐπίθετα, δηλώνουν τὴν ἀποστολικὴ δραστηριότητα τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Δήλου. Ὁ ἴδιος ὁ Απόλλωνας ἦταν ἓνας μετανάστης θεός. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦρθε ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία, φέρνοντας μαζὺ τοῦ τελετουργίας ἐξαγνισμοῦ καὶ τὰ σπέρματα ἑνὸς κανονισμοῦ τοῦ ἡμερολογίου. Ἡ θεοφάνεια παίζει ἓναν ἀσυνήθιστα σημαντικὸ ρόλο στὴν λατρεία του. Ἐρχεται στοὺς Δελφούς ἀπὸ τοὺς ἀφοσιωμένους του

Ὑπερβόρειους, ἀρχικά τὴν ἴδια τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του, τὴν ἑβδομὴ μέρα τοῦ Βύσιου μηνῆ,* τὴν μόνη ἡμέρα ποὺ ἔδιναν χρησμούς κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἡ θεοφάνεια ἔγινε ἓνα μέσον νὰ ἐνωθοῦν ὅλοι οἱ διαφορετικοὶ τόποι τῆς λατρείας του.

Ὁ πιὸ φημισμένος ἀπ’ ὅλους αὐτοὺς τοὺς θαυματοποιούς, τοὺς μάντεις καὶ τοὺς ἐξαγνιστὲς ἱερεῖς εἶναι ὁ Ἐπιμενίδης ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εἶναι ἀσφαλῶς μὲν ἱστορικὴ μορφή, ὁ θρύλος ὅμως ἔπλεξε γύρω του τὰ νήματά του καὶ δημιούργησε ἄλυτες δυσκολίες. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι τὸν ἔφεραν στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐξαγνίσῃ τὸ ἄγος γιὰ τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε κατὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἀποπειρας τοῦ Κύλωνα νὰ γίνῃ τύραννος. Ὁ Πλάτωνας λέει ὅτι ἦρθε στὴν Ἀθήνα δέκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, καὶ στὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀποδίδονται σ’ αὐτὸν μερικοὶ ἔχουν βρεῖ ὑπαινιγμούς γιὰ τὴν Ἀθήνα, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Κλεισθένης ἄλλαξε τὴν νομοθεσίαν.

Ὁ θρύλος εἶναι πολὺ σημαντικὸς σὰν εἰκόνα τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας τῆς ἐποχῆς. Διηγεῖται ὅτι ὁ Ἐπιμενίδης κοιμήθηκε σὲ μιὰ σπηλιά καὶ ξύπνησε ὕστερα ἀπὸ πενήντα ἑπτὰ χρόνια. Ζοῦσε τρώγοντας ἄγρια χόρτα, καὶ ἡ ψυχὴ του μποροῦσε νὰ ἐγκαταλείπῃ τὸ σῶμα του γιὰ μακρὲς περιόδους. Τοῦ ἀποδιδόνταν καὶ ὁρισμένα ποιήματα.

Ὅλες αὐτὲς οἱ μορφὲς ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μὲ τοὺς μάγους τῶν πρωτογόνων λαῶν. Νηστεύουν καὶ πέφτουν σὲ ὑπνωτικὲς ἐκστάσεις, ἐνῶ οἱ ψυχὲς τοὺς περιδιαβάζουν σὲ μακρυνὲς χώρες. Οἱ τέχνες τοῦ ἐξαγνισμοῦ καὶ τῆς μαντείας εἶναι σ’ αὐτοὺς συνυφασμένες μὲ τὴν ἔκσταση, ὅπως συμβαίνει στοὺς πρωτόγονους μάγους. Εἶναι συνάμα μάντεις καὶ ἐξαγνιστὲς ἱερεῖς. Ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ὅχι, ὅπως συνήθως λέγεται, ἀπὸ τὸν Διόνυσον, ἔμαθε ὁ Ἀπόλλωνας τὴν τέχνη τῆς ἐκστατικῆς προφητείας ποὺ ἡ ἱερεία του ἐφάρμοζε στοὺς Δελφοὺς. Ἀνῆκαν ὅμως σὲ ἓνα προχωρημένο πολιτισμὸ καὶ παρουσίαζαν τὶς ιδέες τοὺς μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση. Σ’ αὐτοὺς ἀποδίδεται μιὰ πλούσια φιλολογία ἀπὸ ποιήματα γιὰ τὴν προέλευση τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου, γιὰ μακρυνούς, εὐλαβικοὺς καὶ μυθικοὺς λαούς, γιὰ ἐξαγνισμούς, φιλολογία ποὺ ἔδινε κατὰ μεγάλο μέρος μιὰ καινούργια μορφή σὲ παλαιότερα ἐπικά ποιήματα γιὰ λόγους προπαγάνδας. Μποροῦμε νὰ συμπεριλάβωμε στὴν ἴδια κατηγορίαν ποιητικῶν ἔργων τὶς πολυάριθμες συλλογὲς χρησμῶν ποὺ κυκλοφοροῦσαν. Στους ἄνδρες προφῆτες ἔδιναν τὸ ὄνομα Βάκις καὶ στὶς γυναῖκες τὸ ὄνομα Σίβυλλα. Ὁ Ἡράκλειτος μιλάει κιόλας γιὰ τὴν σίβυλλα ποὺ, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν θεό, προφέρει μὲ ἀφρισμένο στόμα λόγια, σταράτα καὶ ποὺ ἡ φωνὴ τῆς μᾶς φθάνει μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες. Πόσα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ συνδέθηκαν ἀργότερα μὲ τὴν σίβυλλα ἀνήκουν σ’ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε. Τὸ ὄνομά της καὶ μόνο ἔχει ἀξία σὰν μαρτυρία τῆς τάσεως τῆς ἐποχῆς γιὰ ἔκσταση καὶ προφητεία.

* Δελφικὸς μῆνας, ἀντίστοιχος τοῦ Ἐλαφηβολιώνος τοῦ Ἀττικοῦ ἡμερολογίου (μέσα Μαρτίου - Ἀπριλίου).

Ἡ ἀντίθετη ὄψη αὐτῆς της διανοητικῆς διαθέσεως εἶναι ὁ φόβος κόσμου τῶν πνευμάτων, στήν πραγματικότητα ἢ πίστη στὰ φαντάσματα. Ἡ θεὰ τῶν φαντασμάτων καὶ τῶν ἐξαγνισμῶν, ἡ Ἑκάτη στήν ὁποία πρόσφεραν ἀποτροπαϊκὰ δῶρα μὲ ἀπεστραμμένο τὸ πρόσωπο στὰ σταυροδρόμια, τὶς σκοτεινὲς νύχτες χωρὶς φεγγάρι ἔρχεται ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά της Μικρᾶς Ἀσίας. Πρέπει νὰ ἔφτασε στήν Ἑλλάδα κατὰ τὴν πρώτη ἀρχαϊκὴ περίοδο. Ἡ παλαιότερη μαρτυρία βρέθηκε στήν Μίλητο καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 6ον αἰῶνα π.Χ.¹⁶ Βρίσκομε προσπάθειες γιὰ προσηλυτισμὸ στήν λατρεία τῆς Ἑκάτης στήν φιλολογία τῆς ἐποχῆς. Ἐνα μέρος τῆς θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου τὴν ὕμνῃ σχεδὸν σὰν τὸν ἀρχηγὸ ὅλων τῶν θεῶν. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μιὰ παρεμβολή, πολὺ ἀρχαία ὅμως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ὕμνο στήν Δήμητρα, ἡ Ἑκάτη παίζει σημαντικὸ ρόλο. Τὸ ὅτι τὴν ταύτιζαν μὲ τὴν Ἀρτεμη, ὀφείλεται ὅχι μόνον στήν ἐξωτερικὴ ὁμοιότητα, ἀλλὰ καὶ σὲ κάποια συγγένεια μὲ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἡ δραστηριότητα ἐξαγνιστρίας μοιάζει σὰν καρικατούρα τῆς ἀνάλογης δράσεως τοῦ Ἀπόλλωνα. Τοποθετοῦσαν σὰν ἀποτρόπαιη τὴν εἰκόνα της μπροστὰ ἀπὸ κάθε σπίτι, ὅπως ἔβαζαν τὴν πέτρινη κολώνα τοῦ Ἀπόλλωνα.

Αὐτὰ τὰ παραδείγματα δείχνουν πόσο τὰ μυστικιστικὰ καὶ ἐκστατικὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας ἔβρισκαν τὴν ἔκφρασή τους σὲ σχέση μὲ τὴν προφητικὴ καὶ τὸν ἐξαγνισμό. Στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἐπιδημία ψυχοπαθητικῆς θρησκοληψίας ποὺ εἶχε πιάσει τοὺς ἀνθρώπους, ἀνάλογη μ' αὐτὴ ποὺ συναντοῦμε στοὺς σύγχρονους «ἀγίους» καὶ «ἀγίες», ὅπως καὶ στοὺς μάγους τῶν πρωτόγονων λαῶν. Ἡ ἐκσταση εἶναι κολλητικὴ, ἐπιδημικὴ, συνέβαινε τότε. Μπορεῖ νὰ βοηθή ὅχι μόνον τὴν προφητικὴ καὶ τὸν ἐξαγνισμό, ἀλλὰ νὰ ξυπνάη αὐτὴ τὴ νοσταλγία ποὺ κοιμᾶται μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο, ὅσο ταπεινὸς κί' ἂν εἶναι, νὰ ἔρθῃ σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ θεῖο καὶ νὰ νοιώσῃ τὸν ἑαυτό του ν' ἀνυψώνεται ἀπὸ τὸ γήϊνο στὸ πνευματικόν. Αὐτὴ ἡ μορφή ἐκστάσεως βρῆκε γιὰ κήρυκά της τὸν θεὸ ποὺ, μαζὺ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ἄφησε ἓνα πάρα πολὺ δυνατὸ ἀποτύπωμα ἐπάνω στὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τὸν Διόνυσο.

Ὁ κάθε ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι θαυμαστοποιὸς ἢ μάντις, οἱ πιὸ πολλοὶ ὅμως ἔχουν εὐαισθησία στήν ἐκσταση, ἰδιαίτερα σὰν μέλη ἑνὸς μεγάλου πλήθους ποὺ παρασύρει τὸ ἄτομο γεννώντας του τὸ συναίσθημα ὅτι εἶναι γεμάτο μὲ μιὰ ἀνώτερη, θεϊκὴ δύναμη. Αὐτὴ εἶναι ἡ κατὰ γράμμα ἔννοια τῆς Ἑλληνικῆς λέξεως «ἐνθουσιασμός», ἡ κατάσταση στήν ὁποία ὁ θεὸς εἶναι μέσα στὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἀνυψουμένη παλίνρροια τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος προσπαθεῖ νὰ ξεπεράσῃ τὸ φράγμα ποὺ χωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν θεόν, πολεμáει νὰ μπῇ μέσα στὸν θεϊκὸ κόσμον καὶ βρίσκει τὴν ὑπέρτατη ἱκανοποίησιν μόνον σ' αὐτὸ τὸ σβήσιμο τῆς συνειδήσεως μέσα στὸν ἐνθουσιασμό, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ὁ σκοπὸς κάθε μυστικισμοῦ. Τὴν ἐπιθυμία αὐτὴν αἰσθάνονται οἱ πολιτισμένοι λαοὶ ὅχι λιγώτερο ἀπὸ τοὺς πρωτόγονους. Ἡ προέλευση τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου εἶναι πρωτόγονη, οἱ πολὺ γνωστὲς μέθοδοι μὲ τὶς ὁποῖες οἱ πιστοὶ του ὀδηγοῦνταν στήν ἐκσταση.

Οἱ περιπλανήσεις τους στήν ἔρημο καί ὁ ἱλιγγιώδης χορὸς στοῦ φῶς τῶν δαυλῶν ἔφερναν τὶς μαινάδες σὲ σημεῖο νὰ ἔχουν δράματα, νὰ βλέπουν γάλα καὶ μέλι νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴν γῆ, καὶ ν' ἀκοῦνε τὸ μουγκάνισμα τῶν ταύρων. Ὁ θεὸς φανερωνόταν μὲ μορφὴ ζώου «μαινόμενος μὲ πόδια ταύρου», ὅπως λέει ἕνας παλιὸς λατρευτικὸς ὕμνος. Οἱ μαινάδες τὸν ἀναγνώριζαν μέσα σὲ ζῶα ποὺ ἄρπαζαν καὶ ἔσχιζαν καὶ ποὺ ἔτρωγαν ὠμὸ τὸ κρέας τους. Αὐτὸ τὸ ἱερὸ δεῖπνο εἶναι τὸ ὑπέρτατο μυστήριον, μὲ τὸ ὁποῖο οἱ πιστοὶ ἔπαιρναν τὸν θεὸ καὶ τὴν δύναμή του μέσα τους. Ὅπως ὅλες οἱ πρωτόγονες λατρεῖες, εἶχε καὶ αὕτὴ ἀρχικὰ ἕνα πρακτικὸ σκοπὸ, ποὺ θετικὲς ἐνδείξεις δείχνουν πῶς ἦταν ἡ αὐξηση τῆς γονιμότητος τῆς Φύσεως. Οἱ φαλλικὲς τελετουργίες εἶναι γι' αὐτὸ τὸ λόγο τόσο ἀναπόσπαστο μέρος τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου, ὥστε οἱ μαινάδες νὰ κραδαίνουν τὸ σύμβολο τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ νὰ τὸ περιφέρουν σ' ὅλες τὶς πομπὲς τῶν ἑορτῶν τοῦ Διονύσου, ἀρ' ὅλα αὐτά, δὲν ἦταν αὐτὸς ὁ ἐξωτερικὸς σκοπὸς ποὺ προετοίμασε τὸν δρόμον γιὰ τὴν νικηφόρα πορεία τῆς Διονυσιακῆς θρησκείας (ὑπῆρχαν προγενέστερα λατρεῖες τῆς γονιμότητος ἐκστατικοῦ καὶ φαλλικοῦ χαρακτῆρα, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔδωσαν ἕνα συνδετικὸ κρίκο γιὰ τὴν νέα λατρεία), ἀλλὰ μᾶλλον αὕτὴ ἡ ἴδια ἡ στάση καὶ ὁ μυστικισμὸς σὰν θρησκευτικὸ κίνημα.

Ὁ Ὅμηρος (Ἰ λ ι ἄ δ α Ζ 136 κ.έ.) ξέρει τὸν μῦθον γιὰ τὸν Λυκοῦργο, ποὺ γι' ἀτυχία του κατεδίωξε τὸν Διόνυσον καὶ τὶς τροφούς» του, καὶ ἡ μαινάδα ἦταν τόσο πολὺ γνωστή, ὥστε ἡ ἀπελπισμένη ἀνδρομάχη παρομοιάζεται μ' αὐτήν. Ἡ νικηφόρα πορεία τοῦ Διονύσου ἔχει κιόλας ἀρχίσει, παρ' ὅλο ποὺ ὁ Ὅμηρος - ποιητὴς ἀπὸ τὴν Ἰωνία — καὶ ὁ ὀρθολογιστικὸς καὶ αὐλικὸς κύκλος του ἔδιναν μικρὴ σημασία στοῦ τί γινόταν ἀνάμεσα στὶς μεγάλες μάζες τοῦ λαοῦ καὶ στήν μητρόπολιν. Τὸ κίνημα ἀπλώθηκε σὰν δυνατὴ ψυχικὴ ἐπιδημία, σχεδὸν ὅπως ὁ χορὸς τοῦ Ἁγίου Βίτου,* εἰδικώτερα στὶς γυναῖκες ποὺ εἶναι περισσότερον ἐπιρρεπεῖς σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἐπιδημία. Δὲν εἶναι περιέργον ὅτι ἔφερε ἀηδία σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν εἶχαν κολλήσει τὴν ἀρρώστεια καὶ ὅτι ἔγιναν προσπάθειες γιὰ νὰ τὴν ἐξαφανίσουν, τελικὰ μάλιστα μὲ τὴ βία. Μία ἐπιδημία ὅμως αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσει μὲ τὴν βία. Τὰ ἴχνη τῆς σκληρῆς πάλης, μὲ τὴν ὁποία ὁ Διόνυσος ἐτοίμασε τὸν δρόμον γιὰ τὴν ἐκστατικὴ λατρεία, μεταφέρθηκαν σὲ μύθους.

Ὁ Εὐριπίδης στοῦ πιὸ ἀξιοσημεῖωτο δράμα του, τὶς Β ἁ κ χ ε ς,¹⁷ ὅπου ὁ προβληματιζόμενος ποιητὴς παρὰ τὴν ἐκπληξὴ μερικῶν ἀναγνωστῶν του, δείχνει ὅτι καταλαβαίνει ἀκόμα καὶ τὴν ψυχολογία τῆς θρησκευτικῆς ἐκστάσεως, ἔκανε διάσημον τὸν μῦθον τοῦ Πενθέα. Ὁ Πενθέας ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν Διονυσιακὴ μανία, καὶ κάποτε ποὺ σκαρφάλωσε σὲ ἕνα δέντρο γιὰ νὰ δῇ κρυφὰ τί ἔκαναν οἱ μαινάδες, ἔπεσε στὰ χέρια τους καὶ ἔγινε κομμάτια πρὸ τῆς ἴδιας τῆς μητέρας του, τὴν Ἀγαυῆς. Ὁ ποιητὴς ἔκανε μία θαυμάσια περιγραφὴ τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ νὰ τρελλαίνει τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ ἴδιος ὁ Πενθέας πέφτει θύμα τῶν

* Ἅγιος τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, ποὺ θεωρεῖται προστάτης τῶν χορευτῶν.

δραμάτων του. Ἡ Βοιωτία ἦταν κέντρο τῆς Διονυσιακῆς λατρείας. Ἡ ἴδια σκηνὴ ἐπαναλαμβάνεται στὸν μῦθο τῶν θυγατέρων τοῦ Μινύα, ποὺ ἔμειναν στὸ σπίτι τους νὰ δουλέψουν τὸν ἀργαλειό τους, καὶ δὲν καταδέχτηκαν νὰ συνοδεύσουν τίς ἄλλες γυναῖκες στὰ ὄργια. Ξαφνικὰ κισσός, κλήματα ἄρχισαν νὰ πλέκονται στὸν ἀργαλειό τους, ἐνῶ μέλι καὶ γάλα ἔσταζε ἀπὸ τὸ ταβάνι. Αὐτὲς ἄρπαξαν ἀμέσως ἓνα ἀπὸ τ' ἀγοράκια τους καὶ τὸ ἔκαναν κομμάτια, ἔτρεξαν στὰ βουνὰ κί' ἀνακατεύθηκαν μὲ τίς μαινάδες. Ὁ μῦθος ἔχει σκοπὸ νὰ δείξῃ πῶς ἡ ἐκστατική σκέψη μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ ὑποσυνειδήτα, ὥσπου νὰ ξεσπάσῃ μὲ τόσο μεγαλύτερη σφοδρότητα, ὅσο μεγαλύτερο ἦταν τὸ διάστημα ποὺ καταπιεζόταν, καὶ νὰ παρασύρῃ κάθε ἀντίσταση τῆς βουλήσεως.

Ἀνάλογους μύθους βρίσκουμε σὲ ἄλλες περιοχές. Στὴν Ἀττικὴ ἔλεγαν τὴν ἱστορία τῶν θυγατέρων τοῦ Ἐλευθῆρος, ποὺ περιγέλασαν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Διονύσου. Τρελλάθηκαν, καὶ γιὰ νὰ κατευνασθῇ ὁ θεός, θεσπίσθηκε ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου Μελαναίγιδος. Οἱ λατρευτικοὶ θρυλοὶ δίνουν μίαν ἀνάλογη ἐξήγηση γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς φαλλικῆς λατρείας στὴν ὑπηρεσία τοῦ Διονύσου. Στὸν μῦθο τῶν θυγατέρων τοῦ Προΐτου ἐμφανίζεται ὁ μάντις Μελάμπους ποὺ γιατρεύει τίς γυναῖκες ἀπὸ τὴν τρέλλα τους μὲ ὀρισμένες ἐξαγνιστικὲς τελετουργίες. Λέγεται ὅτι ὁ Μελάμπους ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀγαπητὸς στὸν Ἀπόλλωνα. Πολὺ ἀργότερα, ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφή τῆς Μαγνησίας ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου, μαθαίνομε πῶς συμβουλευόνται τὸ μαντεῖο μετὰ ἀπὸ μία ἐπιφάνεια τοῦ Διονύσου, θεσπίζουν μία λατρεία καὶ φέρνουν μαινάδες ἀπὸ τὴν Θήβα γιὰ νὰ τὴν ὀργανώσουν.

Ὁ Ἀπόλλωνας εἶναι ἐκεῖνος ποὺ κατόρθωσε νὰ καταστείλῃ τὴν ἐπιδημία χωρὶς νὰ τὴν καταπολέμῃ ἢ νὰ τὴν καταπνίξῃ, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ καὶ νὰ τὴν βάλῃ σὲ κανόνες. Μία ἔκσταση ποὺ ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες ἔχει χάσει τὸ ἐπικίνδυνο σπέρμα ποὺ περιεῖχε. Αὐτὸ κατόρθωσε νὰ ἐπιβάλῃ ἡ Ἀπολλώνεια θεσμοθέτηση καὶ τὸ γεγονὸς εἶναι ἀρκετὴ μαρτυρία τοῦ βαθμοῦ ποὺ ἡ ἐκστατικὴ μανία εἶχε διαποτίσει τὸν λαό. Μία, παράσταση ἐνὸς ἐρυθρόμορφου ἀγγείου τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα δείχνει τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Διόνυσο νὰ ἀπλώνουν τὰ χέρια ὁ ἓνας στὸν ἄλλο μπροστὰ στὸν ὀμφαλὸ τῶν Δελφῶν, ἐνῶ τοὺς περιτριγυρίζουν οἱ σύντροφοι τοῦ Διονύσου, οἱ σάτυροι καὶ οἱ μαινάδες. Τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τίς ἄκρες τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφοὺς διηγοῦνται τὴν ἴδια ἱστορία. Στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα στεκόταν ὁ Ἀπόλλωνας περιτριγυρισμένος ἀπὸ τίς Μοῦσες, στὸ δυτικὸ ὁ Διόνυσος ἀνάμεσα στὶς Θυιάδες. Τὰ συμπλέγματα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνουν τὴν πληροφορία ποὺ δίνει ὁ Πλούταρχος γιὰ τὴν σχέση ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὶς λατρεῖες τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ Διονύσου στοὺς Δελφοὺς. Τοὺς τρεῖς μῆνες τοῦ χειμῶνα σιγοῦσε ὁ παῖδας τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ἀκούγονταν ὁ διθύραμβος τοῦ Διονύσου. Ὁ Ἀπόλλωνας ξαναγύριζε μὲ τὴν ἀνοιξή. Ἡ παλιὰ ἡμέρα τῆς ἐπιφάνειάς του, ἡ ἔβδομη ἡμέρα τοῦ Βύσιου μήνα, συμπίπτει μὲ τὸν πρῶτο μήνα τῆς ἀνοιξῆς (τὸν Ἀνθεστηριῶνα στὴν Ἀθήνα). Ἄν γυρίσωμε τρεῖς μῆνες πίσω, βρίσκουμε τὸν πρῶτο πραγματικὸ μήνα τοῦ χειμῶνα, ποὺ στὴν Ἀθήνα πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τίς χειμωνιάτικες

θύελλες (Μαιμακτηριών). Στους Δελφούς ονομάσθηκε Δ α δ ο φ ό ρ ι ο ς από τις δάδες που κρατούσαν κατά τὰ ὄργια τοῦ Διονύσου. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀρκετὴ μαρτυρία γιὰ τὴν παλαιότητα τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου στους Δελφούς. Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν τὰ κανόνιζαν χωρὶς ἀμφιβολία σύμφωνα μὲ τὸ ἡμερολόγιο, τὸν 7ον αἰῶνα π.Χ.

Ἀκόμα σπουδαιότερες, γιὰ νὰ καταλάβωμε τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Διονυσιακὴ λατρεία, εἶναι οἱ περιγραφές τοῦ εἶδους τῶν ὀργίων που γιόρταζαν στους Δελφούς, ἢ μᾶλλον στὶς κορφές τοῦ Παρνασοῦ. Μέσα στὸν χειμῶνα οἱ Θυιάδες περιφέρονταν στὰ βουνὰ καὶ στὰ χιόνια κουνώντας κυκλικά τους θύρσους καὶ τὶς δάδες τους μέσα σ' ἓνα ὄργιο τρέλλας. Οἱ Θυιάδες ὅμως αὐτὲς δὲν ἦταν μία ομάδα γυναικῶν σὲ ἔκσταση, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ πλησιάσῃ ὅποιος βρισκόταν σὲ κατάσταση θεοληψίας. Ἀποτελοῦσαν ἓνα σῶμα ποὺ ἦταν εἰδικὰ διαλεγμένο γι' αὐτὴ τὴ λατρεία. Μὲ τὴν Δελφικὴ ὀρδὴ τῶν Θυιάδων συνδεόταν καὶ μία ἄλλη ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τουλάχιστον στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου. Αὐτὸ τὸ σῶμα δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἓνας καινούργιος θεσμός, χαρακτηρίζει ὅμως τὴν μέθοδο μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόλλωνας κατόρθωσε νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἔκσταση. Ὅταν τὰ ὄργια τοῦ Διονύσου ἔγιναν δεκτὰ στὴν Μαγνησίᾳ ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου, οἱ Μαινάδες τῶν Θηβῶν εἰσήγαγαν τρεῖς κοινότητες μαινάδων. Στὴν Σπάρτη μαθαίνομε πῶς ὑπῆρχαν ἑνδεκα Διονυσιάδες καὶ στὴν Ἡλείᾳ «οἱ δεκαέξι ἱερὲς γυναῖκες τοῦ Διονύσου», ποὺ τραγουδοῦσαν ἓναν ἐνδιαφέροντα ἀρχαιοπρεπῆ λατρευτικὸ ὕμνο στὸν Διόνυσο καὶ ποὺ εἶχαν σύγχρονα κι ἄλλα καθήκοντα σχετικὰ μὲ τὴν λατρεία.¹⁸

Μποροῦμε νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ περιορισμὸς τῶν ὀργίων σὲ ἐπίσημες κοινότητες μαινάδων ἦταν τὸ μέσον μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Ἀπόλλωνας ἐδάμασε τὴν ἔκσταση κί' εὐθυγράμμισε τὴν λατρεία τοῦ Διονύσου μὲ τὸ προγονικὸ ἔθιμο. Εἶναι δυσκολώτερο νὰ ἀποφασίσωμε ἂν αὐτὴ ἡ λατρεία περιεῖχε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὰ δράματα καὶ τὶς ἐκστάσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες πίστευαν οἱ ἄνθρωποι ὅτι στὶς σχετικὲς τελετουργίες δέχονταν τὸ θεὸ μέσα τους: Ἡ καλλίτερη πηγὴ μας γιὰ τὴν Δελφικὴ λατρεία τοῦ Διονύσου εἶναι ὁ Πλούταρχος.¹⁹ Ἦταν πολὺ συνδεδεμένος μὲ τὴν ἀρχηγὸ τῆς κοινότητος τῶν Θυιάδων, τὴν Κλέα. Ἡ Κλέα ὅμως εἶχε μνηθῇ ἐπίσης στὰ μυστήρια τοῦ Ὅσιρι. Ἔχομε λόγους νὰ φοβόμαστε ὅτι οἱ μεταγενέστεροι καιροὶ πρόσθεσαν καινούργιες τελετουργίες καὶ ιδέες. Πάνω ἀπ' ὅλα θὰ θέλαμε νὰ ξέρωμε ἂν οἱ ιδέες γιὰ τὴν ζωὴ, τὸν θάνατο, τὴν γονιμοποίηση καὶ τὴν φθορὰ ἀνῆκαν στὸν Διόνυσο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κί' ἔδιναν βαθύτερη ἔννοια στὴν λατρεία του. Ὁ Πλούταρχος μιλάει γιὰ μιὰ μυστηριώδη θυσία στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, ὅταν οἱ μαινάδες ξυπνοῦν τὸν Διόνυσο - βρέφος στὸ λίκνο, μὲ τὸ ὁποῖο λίκνιζαν τὸ στάρι. Εἶναι λοιπὸν παλιές, αὐτὴ ἡ τελετουργία κί' αὐτὴ ἡ ιδέα γιὰ τὸ νεογέννητο θεϊκὸ παιδί; Νομίζω ὅτι ἡ παλαιότητά τους ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερό μας μάρτυρα, τὸν Ὅμηρο. Γιατί γιὰ ποῖο λόγο θὰ ὀνόμαζε τὶς Μαινάδες τροφούς τοῦ Διονύσου, ἂν δὲν εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἀνατροφὴ τοῦ νεογέννητου θεϊκοῦ παιδιοῦ; Καὶ ὁ Διόνυσος πέθανε καὶ θάφτηκε στους Δελφούς. Ὁ Φιλόχορος λέει ὅτι ὁ τάφος του βρίσκεται στὸν ναὸ τοῦ

Απόλλωνα, παρ' όλο πού είναι σχετικά μεταγενέστερος μάρτυρας. Ό Όρφισμός παρέχει μίαν ισχυρότερη απόδειξη. Είχε μεγάλη σχέση με τον Διονυσιακό μυστικισμό, και ό θάνατος και ή μετενσάρκωση του Διονύσου αποτελούσαν από την αρχή μία από τις βασικές θεωρίες του.

Οί ιδέες της γεννήσεως, του θανάτου, της γονιμοποιήσεως και της φθοράς, πού προέρχονται από τις εναλλαγές της φύσεως, αποτελούν την βάση της λατρείας του Διονύσου. Έπάνω σ' αυτή τη βάση στηρίχθηκε ό μυστικισμός, αλλά σάν κάθε μυστικισμός στα παρασκήνια της επίσημης λατρείας, ενώ στην Όρφικη αίρεση δεν είχε κανένα περιορισμό και έγινε μία κεντρική ιδέα. Με αυτά τα γεγονότα συνδέεται ή άποψη ότι ή πίστη στην άθανασία στην πραγματική της έννοια εισήχθηκε στην Ελλάδα από τον Διόνυσο. Αυτό θα μπορούσε να φανή άμφίβολο. Η άναζωπύρωση της λατρείας των ήρώων και των τάφων όφειλόταν περισσότερο στην αυξανόμενη δύναμη της πίστεως. Στον Όρφισμό συνοδοιπορεί με την μυστηριακή Διονυσιακή λατρεία, αλλά δεν αποδεικνύει πώς εισήχθηκε επίσης από τον Διόνυσο. Στη γενική λατρεία του Διονύσου δεν μπορούμε με βεβαιότητα να δούμε τίποτα περισσότερο από το ότι ό θεός έγκαθίδρυσε ένα σύνδεσμο με αρχαίες γιορτές των ψυχών. Η ήμέρα των ψυχών στην Αθήνα, τα Άνθεστήρια, έγινε γιορτή του Διονύσου, και τα Αγριάνια, γιορτή του Διονύσου στο Άργος, ήταν επίσης γιορτή ψυχών.

Αυτό πού αποκαλούμε έλπίδα της άθανασίας, είναι μάλλον ή επιθυμία για μία καλλίτερη ζωή ύστερα από αυτήν, και ή ιδέα κατείχε μία σημαντική θέση στη θρησκευτική ζωή της έποχής. Μπορούμε να αναλύσουμε πώς ξεπετάχτηκε και πώς άνθησε σε μία λατρεία πού είναι ή πιό διάσημη απ' όλες στην Έλληνική θρησκεία, τα Έλευσίνια μυστήρια. Έχομε εδώ μια παλιά πηγή πληροφοριών, τον Όμηρικό ύμνο στην Δήμητρα, πού γράφτηκε στην Αττική πριν από τον Σόλωνα, πριν να χάση την ανεξαρτησία της ή Έλευσίνα και να προσχωρήσει στην Αθήνα.

Τα Έλευσίνια μυστήρια γεννήθηκαν από γηγενείς προελληνικές άγροτικές γιορτές πού άνηκαν σε όρισμένες οικογένειες της Έλευσίνας. Η δύναμη των μυστηρίων όφειλόταν στο ότι δεν είχαν κανένα δόγμα, γιατί το δόγμα είναι το μέρος της θρησκείας πού χάνεται εύκολότερα απ' όλα στις θρησκευτικές αλλαγές. Αντί γι' αυτό οί γιορτές είχαν όρισμένες ιερές πράξεις, πού άνύψωναν το ψεύτικο συναίσθημα και στις όποιες κάθε έποχή μπορούσε να βάλη τον συμβολισμό πού επιθυμούσε. Είχαν ένα μύθο πού άγγιζε τις βαθύτερες χορδές της ανθρώπινης φύσεως και πού ήταν ελεύθερος από το συνηθισμένο έρμα πού βάραινε τον Έλληνικό μύθο. Οί τελετουργίες δείχνουν ότι τα μυστήρια ήταν άρχικά μία γιορτή γονιμότητας και έξαγνισμού σχετική με την σπορά του φθινοπώρου πού ήταν άμέσως μετά. Ό ύμνος στην Δήμητρα είναι κατά μεγάλο μέρος ένα έπεξηγηματικό παραμύθι πού εξηγεί την προέλευση των ιεροπραξιών της λατρείας από τον μύθο. Έτσι ή Δήμητρα, με την λύπη και την άναζήτησή της, γίνεται το πρότυπό του «μύστη».

Μία επιγραφή, σχετική με τὸν φόρο τῆς δεκάτης γιὰ τὶς θεές στὴν Ἐλευσίνα, διατάζει νὰ χτιστοῦν τρεῖς ὑπόγειες ἀποθήκες στὴν Ἐλευσίνα γιὰ τὴν σοδεῖα τοῦ σιταριοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ προγονικὸ ἔθιμο. Ἐδῶ βρίσκεται τὸ κλειδί τῆς ἐξηγήσεως. Τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια ἦταν ὡς ἓνα σημεῖο παράλληλα μὲ τὰ Θεσμοφόρια. Καὶ τὰ δύο ἦσαν μυστικὲς γιορτές: ἡ μιὰ γιορτὴ γιὰ γυναῖκες, ἡ ἄλλη γιορτὴ γιὰ ἓνα κλειστὸ κύκλο. Καὶ οἱ δύο ἦσαν σχετικὲς μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς εὐφορίας, πὺ ἐπρόκειτο νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸν σπόρο πὺ σὲ λίγο θὰ ἦταν μέσα στὴν γῆ. Ἀνοίγαν τὶς ὑπόγειες ἀποθήκες καὶ ἀνέβαζαν τὴν κόρη τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τὴν ὑπόγεια κατοικία τῆς μέσα στὸ παλάτι τοῦ Πλούτωνα, τοῦ θεοῦ τοῦ πλούτου, γιὰ νὰ ἐνωθῇ καὶ πάλι μὲ τὴν μητέρα τῆς.

Σ' αὐτὸ τὸ σύνολο τῶν ιδεῶν, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω (σελ. 135), ἦρθε νὰ προστεθῇ, ἀσφαλῶς σὲ πολὺ παλιούς χρόνους, μιὰ ἄλλη πὺ ἦταν σχετική μὲ αὐτές, ἡ ιδέα τῶν θεῶν τοῦ κάτω Κόσμου μὲ τὴν συνηθισμένη ἔννοια. Θεωροῦσαν τὴν κατάβαση τῆς Κόρης μέσα στὴν γῆ σὰν μιὰ κατάβαση μέσα στὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν. Τὴν ἴδια τὴν ταύτιζαν μὲ μιὰ πρὸ ἑλληνικὴ κυρὰ τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν, τὴν Περσεφόνῃ (τὸ ὄνομα εἶναι ἀνεξήγητο, καὶ ὁ ἀττικὸς τύπος Φερσέφασσα εἶναι ἀκόμη σκοτεινότερος), καὶ τὸν Πλούτωνα μὲ τὸν Ἄδη. Σ' αὐτοὺς μετατέθηκε μιὰ ιδέα πὺ εἶναι κοινὴ στοὺς ἀρχαίους καὶ στοὺς σύγχρονους καιροὺς, ἡ ιδέα τοῦ θανάτου, πὺ πάει νὰ φέρῃ τὴν γυναῖκα του. Ὁ Ἄδης μετέφερε τὴν Κόρη στὸν κάτω Κόσμο: ἐκεῖ γίνεται ἡ Περσεφόνῃ. Ἡ γεωργικὴ λατρεία σχετίσθηκε ἔτσι μὲ τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν καὶ ὁ μῦθος ἀπόκτησε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο βαθύτερο νόημα. Στὸν ὕμνο τὰ παλιὰ μὲ τὰ καινούργια βρίσκονται δίπλα - δίπλα. Οἱ τελευταῖοι στίχοι ὕμνου τὸν εὐτυχισμένο ἄνθρωπο πὺ ἀγαποῦν οἱ θεές, γιὰτὶ στὸ σπῖτι καὶ στὴν ἐστία του θὰ στείλουν τὸν Πλοῦτο πὺ δίνει στοὺς ἀνθρώπους πλούτη. Λίγο παραπάνω διαβάζομε: «Εὐλογημένος ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους πάνω στὴ γῆ εἶναι αὐτὸς πὺ εἶδε αὐτὰ τὰ πράγματα. Αὐτὸς ὅμως πὺ δὲν μνήθηκε στὶς τελετουργίες καὶ δὲν πῆρε μέρος σ' αὐτές, δὲν ἔχει ποτὲ ἴδιο μερίδιο στὸν παγερὸ τόπο τοῦ σκοταδιοῦ».

Ἡ Ὀμηρικὴ ἀντίληψη τῆς ἄδειας ἀνυπαρξίας τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ ξεριζώσῃ τὶς παλιότερες καὶ δυνατώτερες ιδέες τῆς μητροπόλεως σχετικὰ μὲ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴ. Μιὰ ἐποχὴ τόσο μεγάλου θρησκευτικοῦ πάθους, ὅπου ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων ἀνθοῦσε, δὲν μποροῦσε νὰ ἀποφύγῃ τὸ πρόβλημα τοῦ ἄλλου κόσμου. Ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ ἀναπτυχθῇ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ νὰ καταλάβῃ ἴσως τὴν σπουδαιότερη θέση ἀπ' ὅλα. Στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια οἱ ιδέες τοῦ κάτω Κόσμου ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο. Ἐγιναν πὺ συγκεκριμένες, γιὰτὶ οἱ πιστοὶ κατὰ τὶς τελετουργίες ὑπέφεραν καὶ χαίρονταν μὲ τὴν μητέρα πὺ ἔψαχνε γιὰ τὴν κόρη τῆς, πὺ τὴν εἶχε ἀρπάξῃ ὁ ἄρχοντας τοῦ κάτω Κόσμου. Στὸς Β α τ ρ ά χ ο υ ς τοῦ Ἀριστοφάνη βλέπομε τί πίστευαν οἱ μνημένοι τοῦ καιροῦ του γιὰ τὴν τύχη τους στὸν ἄλλο κόσμο. Μόνον γιὰ ὅσους εἶχαν μνηθῇ καὶ εἶχαν ζήσει εὐλαβικὴ ζωὴ λάμπει ὁ ἥλιος στὸν κάτω Κόσμο. Στὰ λειβάδια τῆς Περσεφόνῃς χορεύουν τὸν ἱερὸ χορὸ τῆς μύστηριακῆς γιορτῆς. Ἐδῶ ἔχει προστεθῇ τὸ ἠθικὸ αἶτημα γιὰ μιὰ εὐλαβικὴ

ζωή, δὲν ἀρκεῖ ὅμως ἀπὸ μόνο του. Ἡ μύηση στὰ μυστήρια εἶναι ἐξ ἴσου σημαντική. Ὁ Διογένης μὲ τὸν αἰώνιο κυνισμό του εἶπε ὅτι ἦταν παράλογο νὰ ἔχη καλλίτερη τύχη μετὰ θάνατον ἓνας κλέφτης Παταικίων ἀπὸ τὸν Ἐπαμεινώνδα, μόνο καὶ μόνο γιατί εἶχε μνηθῇ στὰ μυστήρια. Βρῆκε τὴν κατάλληλη ἔκφραση, γιατί αὐτὴ ἦταν πραγματικὰ ἡ περίπτωσις, καὶ ἡ πίστις δείχνει πόσο παλιὰ ἦταν αὐτὴ ἡ ιδέα μιᾶς καλλίτερης μοίρας στὸν κάτω Κόσμος. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσωμε ὅτι προερχόταν ἀπὸ τὸν 5ον αἰώνα, ἀσφαλῶς ὄχι. Ἡ ζωὴ μετὰ θάνατον εἶναι γιὰ ὅλους τοὺς πρωτόγονους μία ἐπανάληψις τῆς παρούσας ζωῆς. Εἶναι ἡ ἴδια γιὰ τὸν Μίνωα καὶ τὸν Ὠρίωνα, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς μνημένους. Θὰ συνεχίσουν τὴν παλιὰ τους ζωὴ ἐκεῖ καὶ θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ γιορτάζουν τὰ μυστήρια στὸν κάτω Κόσμος· σ' αὐτὰ ἔγκειται ἡ μακαριότητά τους. Μποροῦμε νὰ καταλάβωμε καλλίτερα πόσο βαθειὰ ἐντύπωση δημιουργοῦσε ἡ γιορτὴ τῶν μυστηρίων ἀπὸ τὴν δύναμις αὐτῆς τῆς ιδέας, πού μὲ τὴ σειρὰ τῆς ἔδινε στὰ μυστήρια καινούργιο βάθος καὶ καινούργια δύναμις πάνω στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα.

Ἐλεχθῇ πὼς ἡ ιδέα τῆς ἀθανασίας στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια προέρχεται ἀπὸ τὸν Ὀρφισμό. Ἀπὸ τίς ἔρευνες πού ἔχω κάνει δὲν μπορῶ παρὰ νὰ πιστέψω ὅτι ἡ ἴδια ιδέα ἀναπτύχθηκε ἀνεξάρτητα σὲ δύο διαφορετικοὺς τομεῖς. Ὁ Ὀρφισμός εἶναι ἓνα σύνθετο θρησκευτικὸ κίνημα, στὸ ὁποῖο ὅλα τὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα, πού ἔχομε ἰδεῖ ὡς τώρα σκορπισμένα σὲ διάφορους τομεῖς, συγκεντρώνονται σ' ἓνα δυνατὸ ρεῦμα.²⁰ Δυστυχῶς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ σχηματίσωμε μία ιδέα τοῦ Ὀρφισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ πού γεννήθηκε. Οἱ πλουσιώτερες πηγές χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους κλασσικοὺς χρόνους. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἂν μία ἀπὸ τίς σπουδαιότερες δημιουργίες τοῦ Ὀρφισμοῦ, ἡ ὀνομαζόμενη Ραψωδικὴ θεογονία,²¹ ἔχει τίς πηγές τῆς στὸν 6ο αἰώνα π.Χ. ἡ ἀνήκει ἐντελῶς σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους δὲν ἔχει ἀκόμα λυθῇ, παρ' ὅλο πού ἡ πρώτη θεωρία φαίνεται νὰ κερδίζει ὅλο καὶ περισσότερο ἔδαφος.²²

Ὁ ὀ ν ο μ ἄ κ λ υ τ ο ς Ὀ ρ φ ε ύ ς ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ποιητὴ Ἰβυκο λίγο πρὶν ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους. Ἡ παλαιότερη μαρτυρία εἶναι ἡ ζωφόρος τοῦ θησαυροῦ τῶν Σικυωνίων στοὺς Δελφούς, πού χρονολογεῖται λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ἔκτου αἰώνα. Ὁ Ὀρφέας ἀπεικονίζεται μὲ τοὺς Διόσκουρους ἐπάνω στὴν Ἀργὴ κρατώντας τὴν λύρα. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνομε ὅτι ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε κιόλας συνδεθῇ μὲ τὸ ταξίδι τῶν Ἀργοναυτῶν. Ἴσως πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ Ὀρφικὰ ἀργοναυτικὰ ταξίδια, πού ἀναφέρονται ἀργότερα τόσο πολλὰς φορές. Ὑπάρχει πλούσια Ὀρφικὴ φιλολογία πού ἀποδίδεται στὸν 6ον αἰώνα, ἀλλὰ ἐλάχιστη ἀπὸ αὐτὴν μας ἔχει διασωθῇ. Ἀπὸ τοὺς διάφορους ποιητὲς μερικοὶ παίρνουν τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρφέα. Οἱ περισσότεροι εἶναι ἀπὸ τὴν Σικελία καὶ τὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδι. Αὐτὲς οἱ χῶρες ἦταν ἐπίσης γιὰ πολὺ καιρὸ ἓνα κέντρο τοῦ Ὀρφισμοῦ, καὶ ἐκεῖ φαίνεται ἡ σχέση τοῦ Ὀρφισμοῦ μὲ τίς θεωρίες τοῦ Πυθαγόρα. Ὁ Κέρκυψ, ἓνας ἄλλος Πυθαγόρειος, ἀναφέρεται ἀνάμεσα στοὺς συγγραφεῖς Ὀρφικῶν ποιητῶν. Τὸ ἄλλο Ὀρφικὸ κέντρο ἦταν ἡ Ἀττικὴ. Ἐκεῖ φαίνεται ὅτι οἱ Πεισιστρατίδες προστάτεψαν τὸν Ὀρφισμό. Ἐνας περίφημος Ὀρφικὸς ποιητής, ὁ Ὀνομάκριτος, εἶχε προσληφθῇ στὴν αὐλή τους,

ὥσπου τὸν ἔπιασαν νὰ κάνη πλαστοὺς χρησμοὺς τοῦ Μουσαίου καὶ ὁ Ἴππαρχος τὸν ἐδίωξε. Ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Πολύγνωτος, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἄδης τοὺς Δελφοὺς ἔχει μεγάλη ἱστορική σημασία, ἀνήκουν σὲ μία περίοδο πού ἐπεκτείνει πέρα κι' ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους. Στὴν καθαρὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ 5ου αἰώνα, ὁ Ὀρφισμὸς ἔπεσε στὸ ἐπίπεδο μιᾶς περιφρονημένης, λαϊκῆς αἰρετικῆς δεισιδαιμονίας, καὶ ἔτσι μᾶς παρουσιάζεται στὸν Ἀριστοφάνη· ἀλλὰ οἱ βαθεῖες σκέψεις, πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὶς χοντροκομμένες καρικατοῦρες του, εἶχαν τὴν δύαμη νὰ ἀπασχολήσουν τὰ μεγαλύτερα πνεύματα, ὅπως τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Πλάτωνα. Συμβαίνει μὲ τὸν Ὀρφισμὸ ὅ,τι καὶ μὲ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια: Ὁ μυστικισμὸς, πού βρίσκομε κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, δὲν δημιουργήθηκε ἴσως σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς κρίσεως. Ὅσο γίνεται ὅμως, πρέπει νὰ ἐπαληθεύσωμε τὰ συμπεράσματά μας μὲ τὰ λίγα δεδομένα πού ἀνάγονται στὴν ἴδια τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο.

Ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας, συναντοῦμε ἕναν ἰδρυτὴ μιᾶς θρησκείας πού εἶναι ἐπίσης ἄνθρωπος, κι ἂν ἀκόμα εἶναι ἕνας μυθικὸς ἥρωας, κάποιος πού πεθαίνει σὰν μάρτυρας τῆς πίστεώς του, κομματιασμένος ἀπὸ τὶς γυναῖκες τῆς Θράκης. Σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο ὁ Ὀρφέας ἦταν ἕνας τραγουδιστής. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸν θεωροῦσαν σὰν πηγὴ τῶν ἱερῶν ποιημάτων, μέσα στὰ ὁποῖα ὁ Ὀρφισμὸς ἐξέφραζε τὶς θεωρίες του. Ἐγίναν προσπάθειες νὰ δώσουν στὰ ποιήματα αὐτὰ τὸ κύρος τῆς ἀρχαιότητος — ἔλεγαν πῶς ὁ Ὀρφέας ἦταν προγενέστερος τοῦ Ὀμήρου — καὶ οἱ Ὀρφικοὶ οἰκειοποιήθηκαν τὰ προγενέστερα ἔπη καὶ τὰ ἀνακαίνισαν, ὥστε νὰ προσαρμόζονται στοὺς σκοποὺς τους, μία μέθοδος πού συναντοῦμε πάλι στὴν θρησκευτικὴ ἀναταραχὴ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Ὀρφισμὸς εἶναι μία βιβλιακὴ θρησκεία, τὸ πρῶτο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὴν ἱστορία, τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Ὁ ἴδιος ὁ Ὀρφέας σὰν μυθολογικὸ πρόσωπο εἶναι πιθανῶς μία σχετικὰ μεταγενέστερη προβολὴ τῆς αἰρέσεώς του.

Στὴν κορυφὴ τῆς κοσμογονίας στέκεται μία νέα, περισσότερη ἀφηρημένη ἀρχή: «ὁ Χρόνος²³ πού ποτὲ δὲν γερνᾷ». Ὑστερὰ ἀπὸ αὐτὸν ἔρχεται τὸ Χάος καὶ ὁ Αἰθέρας. Ἡ ἰδέα τοῦ Χρόνου σὰν ἀρχῆς τῶν πάντων βρίσκεται καὶ στὸν Φερεκύδη, πού συνήθως συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς φιλοσόφους, παρ' ὅλο πού ἡ φιλοσοφία του εἶναι σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ μυθικὴ καὶ μυστικιστικὴ. Στὴν ἀρχὴ τοποθετεῖ τὸν Δία (χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἕναν ἀσυνήθιστο τύπο, ὁ Ζάς, μὲ τὴ σημασία «αὐτὸς πού ζῇ»), τὸν Χρόνο καὶ τὴν Χθονίην. Ὑστερ' ἀπ' αὐτὰ ὁ Χρόνος, σύμφωνα μὲ τὴν Ὀρφικὴ κοσμογονία, ἔφτιαξε ἕνα ἀσημένιο αὐγὸ μέσα στὸν θεῖο Αἰθέρα. Στοὺς Ἑλληνικοὺς μύθους βλέπομε μόνο ὅτι ὀρισμένα μυθολογικὰ πρόσωπα γεννιῶνται ἀπὸ ἕνα αὐγὸ. Ἀλλὰ ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ ἕνα αὐγὸ βρίσκεται στὶς κοσμογονίες τόσο πολλῶν λαῶν, ὥστε δὲν χρειάζεται ν' ἀμφιβάλλωμε καθόλου γιὰ τὴν πολὺ παλιά τῆς προέλευση. Ἀπὸ τὸ αὐγὸ βγήκε ὁ πρῶτος θεός, ὁ Φάνης, ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸν ἀποκαλεῖ Ἐρωτα, ἀλλοῦ τοῦ δίνουν τὸ περιέργο ὄνομα Ἡρικαπαῖος. Οἱ Ὀρφικοὶ

ὕμνουσαν τὸν Δία σὰν τὴν ἀρχή, τὴν μέση καὶ τὸ τέλος, ὁ Δίας ὁμως ἔγινε τόσο μεγάλος, γιατί κατάπιε τὸν Ἡρικαπαῖο, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὴν Μῆτιν. Αἰματοῦσε νὰ τὸν θεωροῦν ἀρχηγό, ἀνῆκε ὁμως σὲ μεταγενέστερη γενεὰ θεοτήτων. Ἔτσι χρησιμοποιήθηκε τὸ παλιὸ μοτίβο τοῦ παραμυθιοῦ καὶ ὁ Δίας ἐνσάρκωσε τὸν δημιουργό του κόσμου. Ὅλα αὐτὰ εἶναι μία μεταγενέστερη ἀνάπτυξη παλιῶν καὶ γνωστῶν κοσμογονικῶν μοτίβων· τὸ μόνο πρωτότυπο χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς ὁ Χρόνος ἔγινε ἡ πρώτη ἀρχή. Ἄν αὐτὴ ἡ ἰδέα προέρχεται ἀπὸ τους Πέρσες, ὅπως ὑποστήριξαν μερικοί,²⁴ δὲν μπορῶ νὰ τὸ κρίνω.

Στοὺς μύθους καὶ στὸν Ἡσίοδο ὑπάρχουν μόνο ἀδύνατες προσπάθειες νὰ ἐφευρεθῇ μία ἀνθρωπογονία ἐπὶ πλέον τῆς θεογονίας. Ἐδῶ οἱ Ὀρφικοὶ ἔκαναν τὴν πιὸ πρωτότυπη προσφορά τους στὴν μυστικιστικὴ θρησκευτικὴ θεώρηση. Μὲ τὴν Περσεφόνη, τὴν βασίλισσα τοῦ κάτω Κόσμου, ὁ Δίας εἶχε ἓνα γιό, τὸν Διόνυσο - Ζ α γ ρ έ α. Ὁ Δίας ἤθελε τὸ παιδί νὰ κυβέρνησῃ τὸν κόσμον, οἱ Τιτάνες ὁμως τὸ δελέασαν μὲ παιχνίδια, ἔπесαν ἐπάνω του, τὸ κομμάτιασαν καὶ ἔφαγαν τὰ μέλη του. Ἡ Ἀθηνᾶ ὁμως ἔσωσε τὴν καρδιά του καὶ τὴν ἔφερε στὸν Δία ποὺ τὴν ἔφαγε, καὶ ἀπ' αὐτὸ γειννήθηκε ἓνας νέος Διόνυσος, ὁ γιὸς τῆς Σεμέλης. Γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τοὺς Τιτάνες ὁ Δίας τοὺς ἔρριξε τὸν κεραυνό του καὶ τοὺς ἔκανε στάχτη. Ἀπὸ τίς στάχτες τοὺς πλάστηκε ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει ἔτσι μέσα του κάτι τὸ θεϊκό, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸν Διόνυσο, καὶ κάτι τὸ ἀντίθετο, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς του, τοὺς Τιτάνες. Στὰ γενικὰ χαρακτηριστικά του αὐτὸς ὁ μῦθος ἀνάγεται στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα. Ἐνα παλαιὸ ἔπος, ἡ Ἀ λ κ μ α ι ω ν ί ς, ἀποκαλεῖ κιόλας τὸν Ζαγρέα τὸν ὑψιστό ἀπ' ὅλους τοὺς θεοὺς. Ὁ Αἰσχύλος τὸν ἀποκαλεῖ γιὸ τοῦ Ἄδη. Ὁ Ὀνομάκριτος εἶχε κιόλας ἀναφέρει τοὺς Τιτάνες σὰν τοὺς δολοφόνους τοῦ Διονύσου. Ὁ Πλάτωνας μιλάει γιὰ τὴν «Τιτανικὴ φύση», ὅπως ἐμεῖς μιλάμε γιὰ τὸν Ἀδάμ, κατὰ τρόπο ποὺ δείχνει καθαρὰ τὴν ἐπιρροή τῆς Ὀρφικῆς διδασκαλίας. Ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Ἡράκλειτου: «ὁ Χρόνος εἶναι ἓνα παιδί ποὺ παίζει καὶ ἀνακατεῦει τὰ κομμάτια, ἡ ἀρχηγία ἀνήκει στὸ παιδί» γίνεται καταληπτὸς μόνο στὸ φῶς αὐτῆς τῆς διδασκαλίας.

Ὁ μῦθος τοῦ φόνου τοῦ Ζαγρέα ἀπὸ τοὺς Τιτάνες πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὰν αἰτιολογικὸς μῦθος ποὺ εἶχε σκοπὸ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν κεντρικὴ τελετουργία στὰ Διονυσιακὰ ὄργια, τὸ κομμάτιασμα καὶ τὸ φάγωμα τοῦ θεοῦ ποὺ προσωποποιεῖται μέσα στὸ ζῶο. Μὲ αὐτὴν ὁμως τὴν τελετουργία ὁ Ὀρφισμὸς συνδέει στενὰ τὸν μῦθο τῆς προελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τίς στάχτες τῶν Τιτάνων, ποὺ ἔχουν μέσα τους καὶ κομμάτια ἀπὸ τὸν θεϊκὸ Ζαγρέα. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μία διπλὴ φύση, καλὴ καὶ κακὴ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπαραίτητη βάση γιὰ τὸ δόγμα ποὺ στηρίζεται ἐπάνω της. Γι' αὐτὸ, πῶς καὶ γιὰ κάθε τι τὸ ἀρχικό, εἶναι δύσκολο νὰ βρεθῇ μία γενετικὴ ἐπεξήγηση. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ ὑποθέσωμε ὅτι τὸ αἶσθημα τῆς δικαιοσύνης γέννησε τὸ αἶσθημα τῆς ἐνοχῆς, ὅταν οἱ ἀπαίτησεις τῆς δικαιοσύνης ἐφαρμόσθηκαν στὸ ἴδιο τὸ ἄτομο. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἔκσταση, ἡ αἶσθησις ὅτι ζοῦσε ὁ θεὸς μαζὺ μὲ τὸν ἄνθρωπο, διαίρεσε τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου σὲ δύο μέρη, τὸ θεῖο καὶ τὸ ἀνθρώπινο, ἢ τέλος μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε τὴν θεωρία τῆς μετεμψυχώσεως καὶ τὴν τάση πρὸς τὸν

ἀσκητισμὸν ποὺ ἔφερε μαζί της. Αὐτὰ ὅλα δίνουν μία ἰδέα τοῦ περιβάλλοντος ὅπου πρέπει νὰ γεννηθῇκε αὐτὴ ἡ ἰδέα, δὲν ἐξηγοῦν ὅμως τὴν γέννησίν της. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς θρησκευτικοῦ πνεύματος, γεννηθῇκε ὅμως ἀνάμεσα σ' ἓνα λαό, ποὺ ἡ ψυχολογία του τὸν ἄφηνε νὰ ἀντιδράσῃ πολὺ λίγο στὴν ἔννοια τῆς ἐνοχῆς, καὶ καλύφθηκε μέσα σὲ μία μυθολογία, ποὺ δὲν ταίριαζε καθόλου μὲ τὶς ὀρθολογιστικὲς μεθόδους τῆς σκέψεως αὐτοῦ του λαοῦ.

Ὅπως ὁ «μύστης» στὴν Ἐλευσίνα, ὁ Ὀρφικὸς περιμένε μία καλλίτερη μοῖρα στὸν ἄλλο κόσμος. Οἱ σκέψεις τοῦ «μύστη» ἔπαιρναν τὴν γραμμὴ τους ἀπὸ τὶς γιορτὲς τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων. Οἱ σκέψεις τοῦ Ὀρφικοῦ ἀκολουθοῦσαν μίαν ἄλλη κατεύθυνση. Ὁ θεὸς του, ὁ Διόνυσος, εἶχε γίνεи κιόλας ὁ θεὸς τοῦ κρασιοῦ, καὶ τὸ κρασί ἔπαιζε κάποιον ρόλο — ἂν καὶ ἐντελῶς ἀσήμαντο — στὴν διέγερση τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ πιστοῦ. Ἔτσι ὁ Ὀρφικὸς φανταζόταν τὴ ζωὴ τῶν μακαρίων ἀνθρώπων στὸν ἄλλο κόσμος σὰν ἓνα συμπόσιο τῶν ἀγίων ἢ, κατὰ μετάφραση αὐτολεξεί, σὰν ἓνα γλέντι. Εἶναι εὐκόλο νὰ κοροϊδεύωμε αὐτὴ τὴν ἄποψη — ὁ Πλάτωνας τὸ παραφράζει σὰν «αἰώνια δηλητηρίαση», παρ' ὅλα αὐτὰ ἔχει τέτοια ἀπήχηση στὸν ἀπλὸ ἄνθρωπο, ὥστε τὸ συναντοῦμε ἀκόμα στίς κατακόμβες πάνω στοὺς τοίχους.

Ἀποδείχθηκε καταστρεπτικὸ ποὺ οἱ Ὀρφικοὶ ἀποτελοῦσαν μίαν αἵρεση ἀπὸ τὴν ὅποια ἀποκλείονταν οἱ ὑπόλοιποι ἄνθρωποι, καὶ ποὺ πίστευαν ὅτι οἱ ἴδιοι ἦταν καλλίτεροι καὶ εὐσεβέστεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Γιατί ἔτσι ἀναγκάσθηκαν ἐπίσης νὰ δοκιμάσουν τὴν εἰρωνεία καὶ τὸ μῖσος τοῦ κόσμου, καὶ γιὰ ὅτι ὑπέφεραν σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, ἔπαιρναν ἐκδίκηση στὴν ἄλλη ζωὴ. Δὲν ἀμφιβάλλω πῶς ἡ σπουδαία θέση ποὺ κατέχει ἡ περιγραφή τῆς μοίρας τῶν ἀθλίων στὴν Ὀρφικὴ διδασκαλία ὀφείλεται τελικὰ στὸ αἶσθημά τους τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τῆς κακῆς θελήσεως ἀπέναντι στοὺς ἀμυήτους γείτονές τους. Ἐδῶ πάλι ἡ ἀφετηρία εἶναι ἡ ἴδια παλιὰ πίστη στὴν ἄλλη ζωὴ σὰν ἐπανάληψη αὐτῆς ἐδῶ. Οἱ ἐξαγνισμοὶ εἶχαν μεγάλη σημασία στὸν Ὀρφισμό. Αὐτοὶ ποὺ γίνονταν δεκτοὶ στὴν αἵρεση, ἐξαγνίζονταν μὲ τὸν κανονικὸ τρόπο, ποὺ περιελάμβανε τὸ τρίψιμο μὲ χονδράλευρο καὶ λάσπη. Ὅσοι δὲν εἶχαν ἐξαγνισθῇ καὶ μυηθῇ, ζοῦσαν μέσα στὴν ρυπαρότητά τους καὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν ἔτσι καὶ στὸν ἄλλο κόσμος. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔρχεται ἡ ἔκφραση ποὺ λεγόταν γιὰ τοὺς ἀμυήτους «ἐν βορβόρῳ κεῖται». Ὁ Ἀριστοφάνης λέει στοὺς «Β α τ ρ ά χ ο υ ς» (στ. 15 κ.έ.): «εἶτα βόρβορον πολὺν καὶ σκῶρ ἀείνων». Οἱ λαϊκὲς τιλήψεις γιὰ τὸν κάτω Κόσμο συμπεριλαμβάνονταν στὴν δοξασία αὐτή, δηλαδὴ ἄβυσσοι καὶ πλημμύρες, φίδια, τέρατα καὶ φαντάσματα. Ὅλα αὐτὰ βρίσκονταν σὲ ἀρκετὰ στενὴ σχέση μὲ τὸ εἶδος τοῦ κάτω Κόσμου ποὺ προέβλεπαν οἱ Ὀρφικοὶ γιὰ τοὺς ἀντιπάλους τους (καὶ οἱ ἀντίπαλοί τους ἦσαν ὅλοι οἱ ἀμύητοι), ὥστε νὰ μὴ τὰ υἰοθετήσουν.

Ἡ σπουδαιότερη μαρτυρία τῶν Ὀρφικῶν ιδεῶν γιὰ τὸν κάτω κόσμος εἶναι ὁ περίφημος πίνακας τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Ὀδυσσεῆα στὸν κάτω Κόσμο, ποὺ ζωγράφισε ὁ Πολύγνωτος στὴ Λέσχη τῶν Κνιδίων στοὺς Δελφούς καὶ ποὺ περιγράφει μὲ λεπτομέρειες ὁ Πανσανίας. Περιέχει περισσότερα ἀπὸ τὴν «Νέκυια» τῆς Ὀδύσσειας καὶ εἶναι ἐπίσης ἐντελῶς διαφοροετικὸς στὰ χαρακτηριστικά.

Αναγνωρίζεται εύκολα ή Όρφικη επίδραση. Ξέρουμε τουλάχιστον τους τίτλους Όρφικῶν περιγραφῶν ταξιδιῶν στὸν Ἄδη καὶ ἀπὸ μία τέτοια περιγραφή ἔχει πάρει ὁ Πολύγνωτος τὶς εἰκόνες του. Ἐδῶ βρίσκουμε λαϊκὲς μορφές· τὸν γέρο Χάροντα ποὺ περνάει τὶς ψυχές στὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν· τὸν Ὁκνο ποὺ συνεχῶς πλέκει ἓνα σχοινί, μάταια ὅμως, γιατί πίσω στέκεται ἓνας γαῖδαρος ποὺ τοῦ τρώει τὸ σχοινί ὅσο γρήγορα μπορεῖ νὰ τὸ πλέξη· τὸν Εὐρύνομο πάλι, μισὸ μαῦρο, μισὸ μπλέ, ποὺ κάθεται πάνω σ' ἓνα δέρμα γύπα καὶ δείχνει τὰ δόντια του μ' ἓνα μορφασμό, καθὼς βγάζει τὸ κρέας ἀπὸ τὰ μέλη τῶν νεκρῶν, ἀφήνοντας μόνο τὰ κόκκαλα. Αὐτὸς ὁ δαίμονας ποὺ τρώει τὰ πτώματα δίνει μιὰ συγκεκριμένη μορφή φρίκης στὸν θάνατο ὅσο τίποτε ἄλλο. Κάποτε ὁ Κέρβερος ἔκανε ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο. Ὁ καλλιτέχνης ἦταν βαθειὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ μυστικισμοῦ. Ἀνάμεσα στὶς μορφές του συμπεριλαμβάνει ἰδρυτὲς μυστηρίων: τὸν Ὁρφεα, τὸν Θάμυρι, τὴν Κλεόβοια, ποὺ εἰσήγαγε τὰ ποτήρια τῆς Δήμητρας στὴν Θάσο. Μᾶς περιγράφει τὴν μοῖρα τῶν ἀμύητων σὲ δύο ομάδες: κουβαλοῦν νερὸ μὲ σπασμένα κανάτια. Ὁ Πλάτωνας ἀναφέρει σὰν Ὁρφικὴ ἀντίληψη τὸ ὅτι οἱ ἄδικοι ἔπρεπε νὰ κουβαλοῦν νερὸ μὲ ἓνα κόσκινο. Εἶναι εύκολο νὰ καταλάβουμε τὴν προέλευση αὐτῆς τῆς ιδέας. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν ἐξαγνίσθηκε σ' αὐτὸν τὸν κόσμο, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαγνισθῇ στὸν ἄλλο. Κουβαλάει γιὰ πάντα νερὸ στὸ λουτρὸ τοῦ ἐξαγνισμοῦ καὶ ἐκεῖνο τρέχει ἀπὸ τὸ σπασμένο κανάτι ἢ τὸ κόσκινο. Ἡ ἐπανάληψη παίρνει τὴν μορφή τιμωρίας.

Στὸν Πλάτωνα δὲν εἶναι ὁ ἀμύητος, ἀλλὰ ὁ ἄδικος ποὺ ἔπρεπε νὰ κουβαλᾷ νερὸ μάταια. Στὰ κείμενά του ὁ Μίνως παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ὁ βασιλιάς ποὺ κρίνει τὸν λαό του, ἀλλὰ σὰν ὁ κριτὴς τοῦ κάτω Κόσμου ποὺ ἀποφασίζει γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων ἐκεῖ. Ὅταν σκέφτηκαν πῶς ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου στὸν κάτω Κόσμο διέφερε ἀνάλογα μὲ τὴν ζωὴ του πάνω στὴ γῆ, χρειαζόταν ἓνας δικαστὴς γιὰ νὰ κἀνὴ τὸν ἰσολογισμό. Ἡ μυθολογία πρόσφερε τὴ μορφή τοῦ Μίνωα καὶ ἔτσι ἡ ἀλλαγὴ ἦρθε ἀπὸ μόνη της. Ἀμφιβάλλω ἂν ἡ μορφή τοῦ Μίνωα ἦταν Ὁρφικὴ ἀπὸ παλιά. Στὸν Ὁρφισμό ἡ κρίση γινόταν στὴν πραγματικότητα ἐπάνω στὴ γῆ. Ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ἐνοχῆς εἶναι τὸ ἀρχικὸ χαρακτηριστικὸ στὸν Ὁρφικὸ μῦθο τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐνοχῆς πρέπει νὰ ὀδηγῇ τὸν ἄνθρωπο σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ αὐτήν. Οἱ Ὁρφικοὶ εἶχαν μιὰ τάση στὸν ἀσκητισμὸ καί, ὅπως οἱ Πυθαγόρειοι, δὲν σκότωναν ζῶα. Ἔτσι ἡ ἠθικὴ προστίθεται στὴν τελετουργία. Στὴ ζωὴ τους οἱ Ὁρφικοὶ ἐνοιῶταν πῶς ἦταν ὄχι μόνο εὐλαβέστεροι, ἀλλὰ καὶ πιὸ δίκαιοι ἀπὸ τους ἄλλους. Σ' αὐτοὺς τὸ αἶτημα τῆς τελετουργικῆς ἀγνότητος ἀνυψωνόταν στὴν πραγματικότητα σὲ αἶτημα μιᾶς ἠθικῆς ἀγνότητος, εἴτε ἐκπληρωνόταν ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἴτε ὄχι. Γι' αὐτὸ θεωροῦσαν ὅτι πῆγαιναν στὸν κάτω Κόσμο ὄχι μόνο οἱ τελετουργικὰ ἀκάθαρτοι, οἱ ἀμύητοι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἠθικὰ ἀκάθαρτοι, οἱ ἐγκληματίες. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κατόρθωσαν νὰ ἀφομοιώσουν παλιὲς δοξασίες καὶ εἶδαμε πόσο τεράστια ἐπίδραση εἶχε ἡ ιδέα αὐτὴ τὸν πέμπτο αἰῶνα. Ὁ Πολύγνωτος ζωγράφισε ὄχι μόνο τοὺς μυθολογικοὺς ἐγκληματίες, ποὺ ἦταν ἤδη γνωστοὶ ἀπὸ τὴν Ὀδύσσεια (σ' αὐτοὺς πρόσθεσε καὶ τὸν Θησέα καὶ τὸν

Πειρίθοο, πού προσπάθησαν νὰ κλέψουν τὴν βασίλισσα τοῦ κάτω Κόσμου), ἀλλὰ ἐπίσης ἓναν ἄνθρωπο, πού ἔκανε κακὸ στὸν πατέρα του καὶ πού αὐτὸς τὸν στραγγαλίζει στὸν κάτω Κόσμο, καὶ κάποιον ἄλλο, πού ἔκανε μίαν ἱεροσυλία καὶ πού γιὰ τιμωρία μιὰ γυναίκα τοῦ δίνει νὰ πιῇ φαρμάκι. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπλὸ *is talionis* σύμφωνα μὲ τὶς λαϊκὲς ἀντίληψεις, τὸ σημαντικὸ ὅμως εἶναι ὅτι ὅλα αὐτὰ γίνονται στὸν κάτω Κόσμο. Ἀπὸ ἐκεῖ γεννήθηκε ἡ μοιραία ἀντίληψη ὅτι ὁ κάτω Κόσμος εἶναι τόπος μωρίας, ἢ κόλαση.²⁵

Τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀνταμοιβῆς ἦταν διάχυτο σὲ ὅλες τὶς συνειδήσεις. Οἱ Ὀρφικοὶ ζητοῦσαν καὶ αὐτοὶ δικαιοσύνη. Ἐνοιωθὰν νὰ εἶναι καλλίτεροι καὶ δικαιότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ μᾶζες τοὺς ἀπωθοῦσαν καὶ τοὺς περιφρονοῦσαν. Στὴν κοινὴ ἀντίληψη ἡ ἀνταμοιβὴ ἦταν ἓνα πρόβλημα πού ἀφοροῦσε ὄχι μόνο τὸ ἄτομο, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκογένεια. Ὁ κληρονόμος ἔπαιρνε ὄχι μόνο τὴν ὑλικὴ καὶ φυσικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθικὴ κληρονομιά τῶν προγόνων του. Τὸ γένος τοῦ ἄδικου καὶ τοῦ ἐπίορκου πέφτει σὲ δυστυχία καὶ ξερριζώνεται, ἐνῶ τὸ γένος τοῦ δίκαιου ἐπιζῇ καὶ ἀνθεῖ. Τὸ χέρι τῆς δικαιοσύνης, πού ἐκδικεῖται καὶ ἐξισώνει, δὲν φτάνει πάντα τὸν ἴδιο τὸν ἔνοχο, ἀλλὰ τὸ γένος του δὲν μπορεῖ νὰ διαφύγῃ. Αὐτὴ ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ ἐνοχὴ καὶ τὴν τιμωρία μποροῦσε νὰ ἱκανοποιῇ μιὰ ἐποχὴ, γιὰ τὴν ὁποία τὸ ἄτομο ὑπῆρχε ἀπλῶς σὰν ἓνας κρῖκος στὴν ἀλυσίδα τῆς οἰκογένειας. Κάθε μυστικισμὸς ὅμως εἶναι ἀτομικός. Μόνο τὸ ἄτομο αἰσθάνεται τὴν εὐτυχία τῆς ἐνώσεως μὲ τὸ θεῖο: ἓνας ἄνθρωπος μυεῖται καὶ ἐξαγνίζεται μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ὄχι γιὰ τοὺς προγόνους καὶ ἀπογόνους του. Ὁ μυστικισμὸς ἔπρεπε νὰ σπάσῃ κάθε δεσμὸ μὲ τὴν παλιὰ ἀντίληψη τῆς εὐθύνης τῶν ἀπογόνων γιὰ τὰ ἁμαρτήματα τῶν προγόνων τους. Ἐπρεπε νὰ βάλῃ τὴν τιμωρία ἐκεῖ ὅπου ἀτομικισμὸς τὸ ζητοῦσε, δηλαδὴ στὸν ἴδιο τὸν ἐγκληματία. Ἄν δὲν πρόφταινε νὰ πάρῃ τὴν ἀνταμοιβὴν τοῦ σ' αὐτὴν τὴν ζωὴ, θὰ τὴν ἔπαιρνε στὴν ἄλλη. Κί' ὅταν ἔβλεπαν πόσο συχνὰ καλοπερνοῦσε ὁ ἄδικος σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ, τὸ αἶτημα γιὰ δικαιοσύνη βοηθοῦσε στὸ νὰ παρουσιάσῃ τὸν κάτω Κόσμο σὰν τόπο τιμωρίας. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν λαό, ἀπ' ὅτι μποροῦμε νὰ δοῦμε στὸν Ἀριστοφάνη.

Αὐτὸς ὁ νόμος τῆς ἀνταμοιβῆς μπορεῖ νὰ ἀρκοῦσε γιὰ τὸν λαὸ καὶ γιὰ τὶς ἀπλοϊκώτερες ψυχὲς ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς Ὀρφικούς. Ὁ Ὀρφισμὸς ὅμως δίδασκε κάτι περισσότερο, τὴν μετεμψύχωση, τὸ πιὸ συγγενικὸ του σημεῖο μὲ τὶς θεωρίες τῶν Πυθαγορείων. Τὸ βρῖσκομε στὰ Ὀρφικὰ κείμενα πάνω στὰ φύλλα χρυσοῦ²⁶ πού ἔβαζαν τὸν 3ον αἰῶνα π.Χ. στοὺς τάφους τῶν νεκρῶν στὴν Κάτω Ἰταλία σὰν διαβατήριο γιὰ τὸ ταξίδι τους στὸν ἄλλο κόσμο.²⁷ Μία πολὺ παλιότερη (μαρτυρία εἶναι μίαν θαυμάσια ὠδὴ τοῦ Πινδάρου στὸν Θήρωνα, τὸν τύραννο τοῦ Ἀκράγαντα, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 472:

«Μὰ δίπλα σ' ὅσους οἱ θεοὶ πού ἀναγαλλάζαν
στὶς εὐορκίες των τίμησαν, τὸν χρόνον
τὸν ἄσωστον ἀδάκρυτο περνοῦνε, —

κι οἱ ἄλλοι μέσ' στής συμφορᾶς τους
τῆς ἀπροσόρατης βαριά τὰ βάσανα μοχτοῦνε.
Μὰ ἐκεῖνοι πού βαστάξανε καὶ τρεῖς
φορὲς στοὺς δύο τους κόσμους μεῖναν δίχως ἢ ψυχὴ τους κάτι
κακὸ νὰ γγίξει, ἐπήρανε τοῦ Δία τὸ δρόμο κι ἦρθαν
στοῦ Κρόνου τὸ παλάτι·
τὶς νήσους ἐκεῖ πέρα τῶν Μακάρων
χαϊδεύουνε γλυκὲς
οἱ ὠκεάνειες αὖρες...»

(Πινδάρου Β' Ὀλυμπιονίκος στ. 66 κέ.
μετάφραση Π.Λεκατσά.)

Ὁ κύκλος τῶν γεννήσεων δὲν εἶναι αἰώνιος. Ὑπάρχει ἓνα τέλος, ὅταν οἱ δίκαιοι ἔχουν ἀρκετὰ δοκιμασθῇ καὶ περάσει στὴν αἰώνια μακαριότητα. Στὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἡ ἀντίληψη εἶναι ἀναμφίβολα ἓνας συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στὴν θεωρία τῆς μετεμψυχώσεως καὶ τὴν ιδέα τοῦ βασιλείου τῶν μακάρων. Τὸ περιεχόμενο ὅμως καὶ τὸ βάθος τῆς ἔννοιας δὲν ἐλαττώνονται ἀπὸ αὐτό. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα τοῦ Ὀρφισμοῦ: τὴν τελικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν Τιτανικὴ του κληρονομία χάρις στὴν τήρηση τῆς ἀπόλυτης ἀγνότητος. Ἐκεῖ ἔγκειται τὸ βαθύτερο νόημα τῶν ἐξαγνισμῶν καὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ στὰ ὁποῖα ὑποβάλλονταν οἱ Ὀρφικοί. Ὅπως οἱ Πυθαγόρειοι, ἐπέκτειναν τὸν ἀσκητισμὸ τους μέχρι τὴν ἀποχή ἀπὸ τὴν ζωϊκὴ τροφή. Καθένας ὅμως δὲν μπορούσε νὰ ἀκολουθήσῃ αὐτὸν τὸν τρόπο ζωῆς. Ὁ Ὀρφισμὸς ἔπρεπε νὰ μείνῃ μιὰ αἵρεση καὶ ἐπὶ πλέον οἱ πιὸ ἀθάνατες θρησκευτικὲς του ιδέες μπορούσαν νὰ γίνουν κτῆμα μόνο τῶν πιὸ ὑψηλῶν πνευμάτων. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς φαίνεται περίεργο πῶς ἓνας Πίνδαρος ἢ ἓνας Πλάτωνας ἐνοιῶσαν ἔλξη γι' αὐτές.

Ὁ Ὀρφισμὸς εἶναι ὁ συνδυασμὸς καὶ ἡ κορωνίδα ὅλων τῶν ἀνήσυχων καὶ ποικίλων θρησκευτικῶν ρευμάτων τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοσμογονίας πρὸς μία θεωρητικὴ κατεύθυνση, μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς ἀνθρωπογονίας ποὺ ἔδινε τὸ κύριο βάρος στὴν ἐξήγηση τῆς προομιξέως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ στὴν ἀνθρώπινη φύση· ἡ νομιμοφροσύνη στὴν τελετουργία καὶ τὴ ζωὴ· ὁ μυστικισμὸς τῆς λατρείας καὶ τῆς διδασκαλίας· ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἄλλης ζωῆς μέσα στὰ ὅρια μιᾶς συγκεκριμένης ὁρατότητας καὶ ἡ μεταμόρφωση τοῦ κάτω Κόσμου σὲ τόπο τιμωρίας, μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ αἰτήματος γιὰ ἀνταμοιβὴ στὴν παλιὰ ἀντίληψη ὅτι ἄλλος κόσμος εἶναι μία ἐπανάληψη τοῦ ἐδῶ κόσμου· ἡ πίστη τὴν εὐτυχέστερη μοῖρα τῶν ἐξαγνισμένων καὶ μυημένων. Γιὰ ὅλα αὐτὰ μπορούμε νὰ βροῦμε ἀναλογίες ἢ ἔστω ὑπομνήσεις σὲ ἄλλες περιοχές. Τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ὀρφισμοῦ ἔγκειται στὸν συνδυασμὸ ὅλων αὐτῶν σ' ἓνα σύστημα καὶ στὴν ἀναμφισβήτητη πρωτοτυπία νὰ κἀνῃ κέντρο τῆς διδασκαλίας του τὸ ἄτομο στὴ σχέση του μὲ τὴν ἐνοχὴ καὶ τὴν ἀνταμοιβή. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅμως ὁ Ὀρφισμὸς παρουσιαζόταν σὰν ἡ θρησκεία τῶν ἐκλεκτῶν. Οἱ ἄλλοι ἀπωθοῦνταν

ἀπὸ τὴν φανταστικὴ καὶ χοντροκομμένη μυθολογικὴ μεταμφίεση μὲ τὴν ὁποία ἔντυνε τίς σκέψεις του. Ἡ ἐποχὴ ὅμως πῆρε ἄλλη κατεύθυνση. Τὸ αἶτημα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος γιὰ διαύγεια καὶ πλαστικὴ ὁμορφιά ὑπερίσχυσε. Στὴν καθαρὴ καὶ ἀραιομένη ἀτμόσφαιρα τῆς περιόδου τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ποὺ ἀκολούθησε τὴν νίκη κατὰ τῶν Περσῶν, κάθε ὀμιχλώδης καὶ νεφελώδης μορφή διαλύθηκε. Ὁ Ὀρφισμὸς κατέπεσε στὸ ἐπίπεδό του ὄχλου, ἐπέζησε ὅμως ἐκεῖ, ὥσπου ὁ χρόνος ἔφερε πάλι καινούργια ἀλλαγὴ καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος συντρίφτηκε περισσότερο ἀπὸ μισὴ χιλιετηρίδα ἀργότερα. Τότε ὁ Ὀρφισμὸς ξανασήκωσε πάλι τὸ κεφάλι του καὶ ἔγινε ἕνας σημαντικὸς παράγοντας στὴν καινούργια θρησκευτικὴ κρίση, τὴν τελευταία του ἀρχαίου κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὸ κύριο ἔργο γι' αὐτὴν τὴν περίοδο εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Rohde, *Psyche*, ἀσχολεῖται ὅμως μόνο μὲ τὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ θέματος, δηλαδὴ τὴν ἔκσταση, τὸν μυστικισμό καὶ τὸν ἐξαγνισμό, ὄχι μὲ νομολατρεῖα ποὺ συμπληρώνει τὴν εἰκόνα τῆς περιόδου. Τὸ βιβλίο τοῦ A. le Marehant, *Greek Religion to the Time of Hesiod*, δὲν ἔφθασε ἀκόμα στὰ χέρια μου. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μυστήρια καὶ τὸν Ὀρφισμό, τὸ ἔδαφος ξεκαθαρίσθηκε ἀπὸ τὸν C. A. Lobeck, *Aglaophamus*, 2 τόμοι, 1829. Ἕνα φανερό κενὸ εἶναι ἡ ἔλλειψη ὅποιασδήποτε ὁλοκληρωμένης μελέτης τῆς θρησκευτικῆς Ἱστορίας τῶν Δελφῶν. Τὸ βιβλίο τοῦ T. Dempsey, *The Delphic Oracle*, εἶναι μιὰ καλὴ ἀλλὰ περιληπτικὴ μελέτη. Μιὰ χρήσιμη προσεργασία, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα γίνῃ, θὰ ἦταν ἡ συλλογὴ τῶν πολλῶν χρησμῶν κ' ἂν ἀκόμα μόνο ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ αὐτοὺς ἔχει ἀξία. Μιὰ θαυμάσια πηγὴ γιὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς θρησκείας, ὅπως καὶ γιὰ ἄλλα ζητήματα, εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Δὲς ἐπίσης H.W. Parke, *A History of the Delphic Oracle*.
2. Στὸν Πλούταρχο, Κάμιλλος, κέφ. 19.
3. Ἡ πιὸ πρόσφατη μελέτη τοῦ E. Schwartz, *Prometheus bei Hesiod* (*Sitzungsberichte der Akademie zu Berlin*, 1915, σελ. 133 καὶ ἐξῆς), ἀσχολεῖται πάρα πολὺ ὀρθολογιστικὰ μὲ τὸν μῦθο.
4. Πρβλ. Ed. Meyer, *Hesiods Erga und das gedieht von den fünf Menschen geslechter* (*Genethliakon fur Robert*, 1910, σελ. 157 καὶ ἐξῆς, ἀνατύπωση μὲ μερικὲς προσθήκες. *Kleine Schriften*, II, σελ. 15 καὶ ἐξῆς).
5. E.E. Sikes, *Folk-lore in the «Works and Days» of Hesiod*. (*Class. Review*, VII, 1893, σελ. 389 καὶ ἐξῆς).
6. F. Boehm, *Desymbolis Pythagoreis*, Διατριβή, Berlin, 1905.
7. Βλέπε τὴ μελέτη μου *Die Entstehung und Sakrale Bedeutung des griechischen Kalenders*. (*Lunds Universitets Arsskrift*, XIV, 1918, no. 21) σελ. 43 καὶ ἐξῆς.
8. Δὲν ἀσχολούμαστε μὲ τίς ἀντιμαχόμενες ἀπόψεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Λυκούργου καὶ τὴν χρονολογία ποὺ ζοῦσε ὁ Τυρταῖος.
9. Γιὰ τὸν Δημόνακτα βλέπε Ἡρόδοτο, IV, 161, Διόδωρο VIII, 40, καὶ τὴν ἐπίτομη ποὺ ἔκανε ὁ Ἡρακλείδης ὁ Λέμβος ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Εὐρίπιδου γιὰ τοὺς νομοθέτες, *Oxyrrynchus Papyri*, XI, no 1367.
10. Ἡ τελευταία μελέτη τοῦ θέματος εἶναι τοῦ A. S. Pease, *Notes on the Delphic Oracle and the Greek Colonization*. (*Class. Philology*, XII, 1917 σελ. 1 καὶ ἐξῆς).
11. Πausanias I, 9.6.
- 11α. Πλούταρχος, Κίμων, 19.

- 11 β. Ἡρόδοτος, I, 167.
12. Ὁ φόνος τοῦ μητραγύρτη δὲν ἔγινε περὶ τὸ 430 π.Χ., ἀλλὰ στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα, γιατί ὁ ναὸς τῆς Μεγάλης Μητρὸς κτίσθηκε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Καὶ ἄλλοι λοιμοὶ ἔπесαν στὴν Ἀθῆνα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν περιβόητο τοῦ 429 π.Χ.
13. A. Boethius, *The Pythais*, Uppsala, 1918.
14. Th. Pluss, *Phidyle*, NJb, III, 1899, σελ. 498 καὶ ἐξῆς.
15. Ἀλλὰ πρβλ. Ἡσιόδου Ἑργα, στ. 740, κακότητ' ἰδὲ χεῖρας ἄνιπτος.
16. Βλέπε τὸ βιβλίό μου *Griech. Feste*, σελ. 397 καὶ ἐξῆς. Dittenberger, *Syll. Inscr. graec.*, 3 ἀριθ. 57, στ. 25.
17. Βλέπε τὴν εἰσαγωγὴν στὴν ἔκδοση τῶν Βακχῶν ἀπὸ τὸν E. R. Dodds.
18. L. Weniger, *Ueber das Collegium der Thyiaen von Delphi*. Program, Eisenach, 1876, καὶ *das Collegium der Sechzehn Frauen und der Dionysos dienst in Elis*, Program, Weier, 1883.
19. Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος, 364 E. καὶ ἐξῆς.
20. ἀπὸ τὰ πολυάριθμα τελευταῖα ἔργα γιὰ τὸν Ὀρφισμό, ἀναφέρω ἰς Jane Harrison, *Prolegomena to the study of Greek Religion*, κέφ. 9 - 12, καὶ τοῦ O. Kern, *Orpheus καὶ Orphicorum Fragmenta*.
21. Ἡ «Ραψωδικὴ θεογονία» ἔχει, σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες ἐπικρατέστερες ἀντιλήψεις, συνταχθῆ σὲ μεταγενέστερη χρονολογία ἀλλὰ μπορεῖ νὰ μπεριέλαβε παλαιότερα στοιχεῖα.
22. O. Kern, *De Orphei, Epimenidis, Pherecydis theogoniis*, Διατριβή, Berlin, 1888. O. Gruppe, *Die rhapsodische Theogonie*, NJb, 1890, Suppl. σελ. 689 καὶ ἐξῆς.
23. Εἶναι ἀβέβαιο πότε ἔβαλαν τὸν Χρόνο ἐπικεφαλῆς τῆς Ὀρφικῆς κοσμογονίας καὶ ἐπίσης ἂν προέρχεται ἀπὸ Ζεργβανιστικὲς θεωρίες.
24. R. Eisler, *Weltenmantel und Himmelszelt*, λ. 392 καὶ ἐξῆς.
25. A. Dieterich *Nekyia*.
26. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν αὐτὰ τὰ κείμενα τῶν χρυσῶν φύλλων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν Ὀρφικὰ μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια.
27. Τὰ συνέλεξε ἡ Jane Harrison, ὅπου παραπάνω, Appendix, καὶ ὁ Olivieri, *Lamellae aureae Orphicae* (Στοῦ Lietzmann, *Kleine Texte*, no 133).

VII Η ΑΣΤΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ο μυστικισμός ζήτησε να υψώσει το ανθρώπινο γένος στο επίπεδο του θείου και να ξεπεράσει το φράγμα που οι συνηθισμένες Έλληνικές ιδέες έβαζαν ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους. Η θρησκευτική νομιμοφροσύνη αισθανόταν πάντα να περιορίζεται και να απειλείται από την επίβλεψη και τον θυμό των θεών. Οί Έλληνες ονόμαζαν αυτό το συναίσθημα *δεισιδαίμονία*. Και οι δύο τάσεις έχουν λαϊκές ρίζες, κι' οι δύο έρχονται σ' αντίθεση με την Όμηρική ανθρωπομορφική αντίληψη για τους θεούς, που κι' αυτή είχε επηρεάσει την λαϊκή συνείδηση. Αυτοί οι θεοί ύψωναν το άξεπέραστο φράγμα που ο άνθρωπος δεν έπρεπε να προσπαθήσει να παραβιάσει, αλλά δεν ήταν πανταχού παρόντες και ήταν ικανοποιημένοι με τη ρουτίνα της λατρείας που γινόταν σύμφωνα με τα προγονικά έθιμα. Πάν μετρον ἄριστον, λέει ένα Έλληνικό ρητό, που εκφράζει μια ιδιαίτερη απόχρωση του Έλληνικού χαρακτήρα. Το γνήσιο Έλληνικό αίτημα για μετριοπάθεια περιορίστηκε την εποχή της πάλης για νέες θρησκευτικές αξίες, αλλά δεν ξεχάστηκε ποτέ. Είχε σ' αυτή την περίοδο την συνηγορία σοφών ανθρώπων, που κυβερνούσαν τις υποθέσεις των πόλεων και που όλες τους οι προσπάθειες έτειναν στο να βρουν ένα μέσο δρόμο και να εμποδίσουν τα άκρα να διαμελίσουν την κοινωνία. Συχνά φαίνονταν να μιλούν σε κουφούς (το έργο του Σόλωνα αναποδογυρίστηκε σχεδόν αμέσως), αλλά οι ιδέες αυτές δεν ήταν χωρίς υποστήριξη από το καλύτερο μέρος του λαού, που σκεπτόταν περισσότερο. Στο τέλος άλλωστε οι προσπάθειές του πέτυχαν· υπερίσχυσαν ήρεμότερες πολιτικές και καλλίτερες κοινωνικές συνθήκες. Σπουδαίος παράγοντας επιτυχίας για να έρθουν σ' αυτό το αποτέλεσμα ήταν ή βελτιωμένη οικονομική κατάσταση στις πιο προοδευμένες πόλεις, που σωστά συνδέεται κυρίως με την διακυβέρνηση των τυράννων. Η αποφασιστική αλλαγή ήρθε με την έξαρση του έθνικού ένθουςιασμού και την διεύρυνση της πολιτικής καταστάσεως που ήταν αποτέλεσμα της νίκης κατά των Περσών.

Στο θρησκευτικό πεδίο¹ δεν ξέρομε τίποτε άλλο γι' αυτούς τους σοφούς ανθρώπους, παρὰ ότι θέσπισαν κρατικούς κανόνες για την λατρεία· ο Σόλωνας ασφαλῶς δεν ήταν ο μόνος που θεμελίωσε μια ίερη νομοθεσία. Για μια κατοπινή εποχή αντιπροσώπευαν ολόκληρη περίοδο «την περίοδο των επτά σοφών»· στην πραγματικότητα, δεν αποτελούν ειδική περίοδο, αλλά μάλλον εκφράζουν μιαν ὄψη της περιόδου και των τάσεών της. Ανάμεσα στους επτά Σοφούς υπήρχαν πολιτικοί άνδρες καθώς και ο Θαλῆς, ο πρώτος φιλόσοφος. Λέγεται ότι έβαζαν τις σοφές τους σκέψεις σε αφορισμούς σαν κι' αυτόν που αναφέραμε, «πάν μέτρον ἄριστον». Αυτοί οι αφορισμοί ζούσαν στα χείλη του λαού και ο θεός των Δελφών τους υίοθέτησε. Στο ναό του ήταν γραμμένα μερικά από τα πιο γνωστά και πιο εκφραστικά αποφθέγματα: «Μη δὲν ἄγαν», «Γ γ ν ὦ θ ι σ ε α υ τ ὀ ν». Το «μηδὲν ἄγαν» ήταν το αξίωμα που ὁδηγοῦσε αυτούς τους ανθρώπους στους διαφόρους αγῶνες της κοινότητας, και ήταν ακόμα και το θρησκευτικό

τους πρόγραμμα. Ακόμα πιο καθαρά ή ίδια αρχή εκφράζεται στο περίφημο «γνώθι σεαυτόν», όπου μαζί με τὸν Σωκράτη βάζουμε μιὰ προτροπή για τὴν αὐτογνωσία. Τὰ λόγια στὴν πραγματικότητα σημαίνουν «Μάθε ὅτι εἶσαι (μονάχα) ἄνθρωπος». Ἦταν μιὰ ἔκφραση τῆς ιδέας ὅτι ὑπῆρχε φράγμα ἀνυπέβλητο ἀνάμεσα σὲ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους, καὶ ἡ παραδοχή της ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες προσπάθειες τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἀλλὰ αὐτοὶ ποὺ ἔφτιαξαν αὐτὸ τὸ ἀπόφθεγμα, ἔχτιζαν ἐπάνω σὲ ἔδαφος λιγώτερο παιδιάστικο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ μπορούσε νὰ προσφέρει ἡ ἀνθρωπομορφικὴ θεωρία τοῦ Ὀμήρου. Εἶχαν ὑψωθῇ ἐπάνω ἀπὸ τὴν λαϊκὴ δεισιδαιμονία καὶ εἶχαν δώσει βάρος στὸν τρόπο ποὺ ἐξελισσόταν ὁ κόσμος καὶ στὴ διάφορη μοῖρα τῶν ἀνθρώπων. Ἦταν γι' αὐτοὺς ὁλοφάνερο ὅτι βρισκόντουσαν κάτω ἀπὸ θεϊκὴ καθοδήγηση. Ἀλλὰ κοιτάζοντας τὶς ἀτιξοότητες τῆς μοίρας, ἔβρισκαν περισσότερὴ δυστυχία παρὰ εὐτυχία στὴ ζωὴ. Ἀκόμη καὶ ὁ ἰσχυρότερος δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὸ κακό. Ἀπεναντίας ὅσο μεγαλύτερη ἦταν ἡ εὐτυχία του, τόσο μεγαλύτερη ἦταν καὶ ἡ δυστυχία του.²

Τυπικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ παρηγορητικὴ ὠδή, ποὺ ἔστειλε ὁ Πίνδαρος στὸν βασιλιὰ Ἰέρωνα τῶν Συρακουσῶν ποὺ ἦταν ἄρρωστος:

«Ἐν ἀγαθὶν καὶ δύο κακὰ δίδουν εἰς τοὺς θνητοὺς
οἱ θεοὶ οἱ ἀθάνατοι.

Καὶ οἱ μὲν ἀνόητοι δὲν δύνανται νὰ ὑποφέρουν αὐτὰ
μὲ εὐκοσμίαν καὶ ὑπομονήν,
δύνανται ὅμως οἱ φρόνιμοι,
οἱ ὅποιοι τὰ καλὰ μόνον ἀφήνουν νὰ φαίνωνται
εἰς τοὺς ἄλλους.

.....

.....

Ἐὰν τις ἐκ τῶν θνητῶν κατανοῇ τῶν πραγμάτων
τὴν ἀλήθειαν,
ὀφείλει, ὅταν τυγχάνῃ εὐεργεσίας παρὰ τῶν θεῶν,
νὰ ἀπολαύῃ ταύτης.

Ναί, ἄλλοτε ἄλλαι εἶναι αἱ πνοαὶ
τῶν ὑψιπετῶν ἀνέμων.

Ἡ εὐτυχία τῶν ἀθρώπων δὲν διαρκεῖ ἐπὶ μακρόν,
ὅταν ἔρχεται πολλὴ καὶ μεγάλη.

Στενώτερον θὰ ζῶ, ἐὰν ἔχω ὀλίγα,
πλουσιώτερον, ἐὰν ἔχω πολλά.

Πάντοτε δὲ τὴν τύχην, ἥτις μὲ παρακολουθεῖ,
θὰ θεραπεύω προθύμως

καὶ κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεών μου».

(Πυθιον. III, 82 ν.Μ., 103 κ.έ. Μετάφρ. Θεοφ. Βορέα)

Τὰ λόγια αὐτὰ εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Ὅτι καὶ νὰ φέρη ἡ ζωὴ, πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ τὸ ὑπομένῃ. Προέρχεται ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ποὺ δὲν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ δίνουν λόγο στοὺς ἀνθρώπους. Ὅσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, πρέπει νὰ ἀναγνωρίζῃ τὴν ἀδυναμία του καὶ νὰ ὑποτάσσεται στὶς ἀποφάσεις τῶν θεῶν. Ἡ ἴδια ιδέα βρίσκεται καὶ στοὺς δύο ἀρχαιότερους ἀπὸ τοὺς μεγάλους τραγικούς. Ὁ Αἰσχύλος δίνει σ' αὐτὴ τὴν ιδέα μιὰ προσωπικὴ χροιά τονίζοντας ἰδιαίτερα τὴν παντοδυναμία τοῦ Δία. Ὁ Σοφοκλῆς πάλι ἔχει δώσει τὴν καθαρώτερη ἔκφραση αὐτῆς ιδέας. Ὁ Οἰδίππους του, ποὺ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς εὐτυχίας γκρεμίζεται σὲ ἀπερίγραπτη συμφορὰ, χωρὶς νὰ φταίῃ ὁ ἴδιος, εἶναι τὸ πιὸ χτυπητὸ καὶ τὸ πιὸ ὑψηλὸ παράδειγμα ἀνθρώπινης ἀδυναμίας μπροστὰ στὴ μοῖρα ποὺ βρίζουν οἱ θεοί. Ὁ ποιητὴς ἐπεκτείνει αὐτὴν τὴν γνώμη καὶ στὴν πολιτεία, ποὺ ἔχει τόσο λίγη ὑποχρέωση, ὅσο κι οἱ θεοί, νὰ δίνῃ λόγο στὸ ἄτομο. Ἡ ἀντιγόνη βάζει τοὺς νόμους τῆς θρησκείας πάνω ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, μολαταῦτα πρέπει καὶ αὐτὴ νὰ ὑποστῇ τὴν ποινὴ ποὺ τῆς ἐπιβάλλει τὸ κράτος. Αὐτὴ ἦταν ἡ θεωρία τοῦ Σωκράτη καὶ τὴν ἔθεσε σὲ πράξη μὲ τὸν θάνατό του.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἦταν κατάλληλη γιὰ ἀνθρώπους σοφούς, ποὺ μποροῦσαν νὰ σκέπτονται. Μιὰ τέτοια ὑποταγὴ μπορούσε δύσκολα νὰ εἶναι ἀρεστὴ σ' ὅλον τὸν λαό, ἐκτὸς τὸ πολὺ σὰν μισοαθέλητη ὑπακοὴ στὴν θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνάγκη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, στὰ πλαίσια τέτοιων σκέψεων, δὲν ἀκοῦμε τόσο πολὺ γιὰ ἕναν ὀρισμένο θεό, ἀλλὰ γιὰ τοὺς θεοὺς, τὸν θεόν, τὸ θεῖον, τὸν δαίμονα, ἢ γιὰ τὸν Δία, ποὺ ὁ Αἰσχύλος ἰδιαίτερα συνηθίζει νὰ φέρνῃ στὸ προσκήνιο. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ἔκλεψε ἀπὸ τοὺς θεοὺς αὐτὴν τὴν ἀπόλυτὴ δύναμη ποὺ μπροστὰ τῆς ὁ ἄνθρωπος σκύβει ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς ἀδυναμίας του. Ἡ ιδέα τῆς θείας δυνάμεως ἐπίζουσε στὴν ἀντίληψη τῆς ἀναπόφευκτης μοίρας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκφραζόταν μὲ τὶς λέξεις ἡ θεότης, τὸ θεῖον, ὁ δαίμων. Μποροῦσε νὰ ὑψωθῇ στὸ ἀπρόσιτο ὕψος, ποὺ συνεπάγεται αὐτὴ ἡ ἀποψη, τὴν ἀφηρημένη ἔννοια τῶν θεῶν. Οἱ θεοὶ ἔχουν ἀπόλυτὴ εὐτυχία, ἀπόλυτὴ δύναμη. Τὸ νὰ ὑπερβῇ ὁ ἄνθρωπος αὐτὴ τὴν ὀριακὴ γραμμὴ, ὀνομάζεται πάντα ὑβρις. Ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ τόσο ἀλαζονεία, ὥστε νὰ προσπαθῇ νὰ ὑψώσῃ τὸν ἑαυτό του πάνω ἀπὸ τὴν θνητὴ του μοῖρα. «Καλύτερα νὰ ζητᾷ κανεὶς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ πράγματα ποὺ ταιριάζουν στὸ πνεῦμα τῶν θνητῶν», λέει ὁ Πίνδαρος, «ξέροντας τί βρίσκεται μπροστὰ στὰ πόδια μας καὶ γιὰ ποιά μοῖρα ἔχουμε γεννηθῇ. Ὡ ψυχὴ μου, μὴ λαχταρᾷς τὴ ζωὴ τῶν ἀθανάτων, μόνον χρησιμοποίησε ὁλόκληρη τὴ δύναμη ποὺ μοιρεῖς νάχῃς» (Πυθιον. III, 58 κ.έ.). Γνωθὶ σεαυτόν. Νὰ θυμᾶσαι ὅτι εἶσαι ἄνθρωπος, καὶ ἰδίως σὲ καιροὺς εὐτυχίας, γιατί τότε ὁ ἄνθρωπος εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ ξεχάσῃ τὴ μοῖρα τῆς ζωῆς τῶν θνητῶν. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ εὐτυχία, τόσο πιὸ κοντὰ βρίσκεται ἡ καταστροφὴ. Τὶς ψηλότερες κορφὰς κτυπάει πιὸ συχνὰ ὁ κεραυνός. Ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἀνεβαίνει

πάρα πολύ ψηλά, πάρα πολύ κοντά στους θεούς, όπως έκαναν οί τύραννοι. Είτε αυτοί είτε ή γενιά τους κατέληξαν στην καταστροφή.

Δέν μπορεί νά γίνη λόγος ἐδῶ, ὅπως ἄλλωστε καί σέ προηγούμενους καιρούς, γιά καμιά ήθική βάση τῆς χαρᾶς ἢ τοῦ πόνου. Αὐτά ἔρχονται ἀπό τοὺς θεούς, καί οἱ θεοὶ δέν χρωστοῦν στὸν ἄνθρωπο οὔτε ἐξήγηση οὔτε λογαριασμό. Ἀλλὰ τὸ αἶσθημα τῆς δικαιοσύνης τουλάχιστον τῆς τυπικῆς δικαιοσύνης πού ἀπονέμει ὁ νόμος τῆς ἀντισταθμίσεως κάνει αἰσθητὴ τὴν ἐπίδρασή του. Εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ιδέας τῆς Ν ε μ έ σ ε ω ς. Ἐκείνους πού ὑψώνονται πιὸ ψηλά ἀπὸ ὅλους, τοὺς φθάνει πολὺ γρήγορα καί πολὺ σκληρὰ ἡ καταστροφή. Σὲ κάθε μέτρο χαρᾶς ἀντιστοιχεῖ τὸ ἴδιο μέτρο λύπης. Αὐτὸ τὸ μάθημα διδάσκει ὁ ροῦς τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ βρίσκεται στὸν Κροῖσο, στὸν Πολυκράτη, στὸν Ξέρξη, πού ὅλοι ἦταν μεγάλοι καί τρανοὶ βασιλιάδες καί πού ὅλοι χτυπήθηκαν ἀπὸ τὰ βαρύτερα χτυπήματα τῆς μοίρας, παραδείγματα γιά τὸ προσφιλές της θέμα. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἐπίσης μιὰ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ στάση, πού παίρνει τὸν κόσμος ὅπως εἶναι καί τὶς ἀλλαγές τῆς Μοίρας ὅπως ἔρχονται.

Οἱ νομοθέτες τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου προσπάθησαν νὰ κανονίσουν τὰ κοινωνικὰ καθήκοντα καί τὶς κοινωνικὲς ὑποχρέωσεις σύμφωνα μὲ τὴν δικαιοσύνη. Οἱ προσπάθειές τους ἔτειναν πρὸς τὴν δικαιοσύνη. Δέν θὰ μπορούσε νὰ ἀρνηθῇ κανεὶς ὅτι πολὺ συχνὰ ὁ καλὸς ἄνθρωπος ὑπέφερε, μολονότι ἦταν ἀθῶος, ἐνῶ ὁ κακὸς πέθαινε εἰρηνικὰ κατέχοντας ὅλα τὰ καλὰ πού εἶχε ἀποκτήσει παράνομα. Γιά μιὰ ἐποχὴ πού δέν εἶχε χειραφετήσῃ τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴν ἀλυσίδα τῆς οἰκογένειας, ἡ ἀπάντηση ἦταν ἀπλή: Οἱ ἀπόγονοι ἔπρεπε νὰ ἀναλάβουν ὄχι μόνο τὴν ὑλικὴ καί φυσικὴ, ἀλλὰ καί τὴν ἠθικὴ κληρονομιά τῶν πατέρων τους. Ἐπρεπε νὰ ὑποφέρουν γιά τὶς ἁμαρτίες τους. Αὐτὸ ἐκφράζεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν Σόλωνα: Ὁ ἕνας πρέπει νὰ πληρώσῃ τὸ τίμημα ἀμέσως, ὁ ἄλλος ἀργότερα· ἄλλοιῶς τὰ ἀθῶα τοῦ παιδιὰ ἢ οἱ συγγενεῖς του πρέπει νὰ πληρώσουν τὸ τίμημα κατόπιν». Ἀλλὰ μιὰ λέξη ἔχει γλιστρήσει, σχεδὸν ἀπαρατήρητη, μέσα στὸ κείμενο, πού προδίδει ὅτι μεγάλωνε τὸ αἶσθημα πῶς αὐτὴ ἡ θεωρία ἦταν ἄδικη: «Τὰ ἀθῶα τοῦ παιδιὰ». Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Θεόγνι εἶναι νὰ ὀρίσῃ ἔτσι τὰ πράγματα ὁ Δίας, ὥστε ἡ τιμωρία νὰ προφτάσῃ τὸν ἔνοχο καί τὰ κρίματα τῶν γονιῶν νὰ μὴν πέφτουν πάνω στὰ παιδιὰ τους. Ὁ Αἰσχύλος δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ δικαιοσύνη. «Τὸ λέν ἀπὸ παλιὰ πῶς ὅποιος κάνει κρῖμα, τὸν βρίσκει ἡ συμφορὰ». Ἡ δικαιοσύνη γι' αὐτὸν εἶναι δικαιοσύνη ἐκδικητικὴ. Ὁ Δίας εἶναι ἡ πηγὴ καί ὁ φύλακάς της. Ἀλλὰ ἡ ιδέα τῆς δικαιοσύνης στὸν Αἰσχύλο εἶναι δεμένη μολαταῦτα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση· ὅπως καί παλιὰ, ἀποβλέπει κυρίως στὴν τιμωρία τῆς ὕ β ρ ε ω ς καί τῶν ἐγκλημάτων ἐναντίον τῶν θεῶν. Ὡστόσο, σ' ἕνα πολὺ γνωστὸ κομμάτι ἀπὸ τὸν Ἀ γ α μ έ μ ν ο ν α, ὁ Αἰσχύλος διαμαρτύρεται γι' αὐτὴν τὴν γνώμη, πού γενικὰ ὅλοι παραδέχονται. Ἡ συμφορὰ δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς εὐτυχίας, ἀφήνει νὰ νοηθῇ, ἀλλὰ τὸ κρῖμα φέρνει τὸ κρῖμα· ὁ οἶκος πού σ' αὐτὸν τιμοῦν τὴν δικαιοσύνη, ἀκμάζει πάντα. Ἀρχίζει τότε μιὰ περὶ ἑρρηγῆ ἀλυσιδωτὴ ἐξάρτηση. Ἡ τιμωρία γιά ἕνα ἐγκλημα εἶναι ἕνα καινούργιο

ἔγκλημα, πὺν μὲ τὴν σειρά τοῦ προκαλεῖ ἓνα ἄλλο. Αὐτὴ εἶναι ἡ οἰκογενειακὴ ἐνοχὴ, ὅπως τὴν ἔχει συλλάβει ὁ Αἰσχύλος.³

Δὲν εἶναι περίεργο, ὅτι μιὰ φιλοσοφία, ὅπως τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν, καλλιερ-
γοῦσε τὸν ἡσυχασμό. Ἄν ὁ κεραυνὸς χτυπάη πιὸ τυχνὰ τὶς πιὸ ψηλὲς κορυφές,
τὸ καλλίτερο εἶναι νὰ κατοικῇ κανεῖς στὶς κοιλάδες. Ὁ Ἰππῶναξ ἀναφέρει ὅτι ὁ
Ἀπόλλωνας εἶχε χαρακτηρίσει τὸν Μύσωνα σὰν τὸν σωφρονέστατο ἀνάμεσα σ’
ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἀργότερα τὸν τοποθέτησαν ἀνάμεσα στοὺς Ἑπτὰ Σο-
φοὺς. Τὸ ἀνέκδοτο ἀναφέρει ὅτι ὁ Σόλωνας ἔψαχνε νὰ βρῇ τὸν Μύσωνα καὶ συ-
νάντησε ἓνα φτωχὸ χωρικό, πὺν διόρθωνε τὸ σπασμένο τοῦ ἄροτρο. Ὁ Μύσωνας
μᾶς θυμίζει ἓναν ἄλλον εὐνοούμενο τοῦ Ἀπόλλωνα, τὸν Κλέαρχο ἀπὸ τὸ Μεθύ-
δριο. Καὶ οἱ δύο ἦταν ἡ ζωντανὴ ἔκφραση τῆς ὑποταγῆς πὺν ζητοῦσε ὁ Ἀπόλλω-
νας. Ὁ περίφημος διάλογος ἀνάμεσα στὸν Σόλωνα καὶ στὸν Κροῖσο, πὺν διη-
γεῖται ὁ Ἡρόδοτος, ἐκφράζει τὴν ἴδια θεωρία. Στὴν ἱστορία τοῦ Ἀθηναίου Τέλ-
λου, πὺν εἶδε ὁλόκληρη στρατιὰ ἀπὸ παιδιὰ καὶ ἐγγόνια καὶ πὺν σὲ μεγάλη ἡλι-
κία ἔπεσε σὲ μιὰ νικηφόρα μάχη γιὰ τὴν πατρίδα τοῦ, μπορούμε νὰ δοῦμε τὸ
Ἑλληνικὸ ἰδεῶδες τοῦ πολίτου. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε, πὺν οἱ ἄνθρωποι
ἔβγαλαν τὸ λογικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν φιλοσοφία, πὺν λέει πῶς μιὰ χαρὰ ἰσο-
φαρίζεται ἀπὸ δύο στενοχώριες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ καλλίτερο εἶναι νὰ μὴ
γεννιέται ὁ ἄνθρωπος καί, ἂν δὲν γίνη αὐτό, νὰ πεθαίνει μὲ ἡρεμο θάνατο, ὅσο
εἶναι νέος. Ὁ Θεόγνις τὸ δηλώνει καθαρά. Ὁ Ἡρόδοτος βάζει τὸν Σόλωνα νὰ
δίνη ἓνα παράδειγμα μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Κλέοβι καὶ τοῦ Βίτωνα. Ἡ μητέρα τοὺς
παρεκάλεσε τοὺς θεοὺς νὰ τοὺς ἀνταμείψουν γιὰ τὴν ἀφοσίωση πὺν τῆς εἶχαν
χαρίζοντάς τοὺς ὅ,τι καλλίτερο μπορεῖ νὰ συμβῇ σὲ ἄνθρωπο. Ἐπείσαν ἡσυχά
νὰ κοιμηθοῦν μέσα στὸν ναὸ καὶ δὲν ξύπνησαν ποτὲ πιά. Τὰ ἀγάλματά τοὺς
βρέθηκαν στοὺς Δελφοὺς καὶ ἐπάνω τοὺς ὑπάρχει μιὰ ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή, πὺν
ἀναφέρει τὸν θρύλο τοὺς. Αὐτὴ εἶναι ἡ βαθειὰ ἀπαισιοδοξία τῶν Ἑλλήνων, πὺν
ἔρριξε τὴ σκιά τῆς πάνω στὴν ὑγιέστερη περίοδο τῆς ἐθνικῆς τοὺς ζωῆς. Δὲν
εἶναι περίεργο πὺν ἡ ἀπαισιοδοξία αὐτὴ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πὺν
εἶχαν σχηματίσει γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ γιὰ τὴν μοῖρα τῆς ζωῆς. Περιέχει ὅμως τὴν
Ὀμηρικὴ ἀντίληψη τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν, καὶ ὄχι τὶς πιὸ ρωμαλέες λαϊκὲς
δοξασίες, τὶς σχετικὲς μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ τὴ συνεχιζόμενη ὑπαρξὴ τοὺς.

Μιὰ τέτοια φιλοσοφία περιέχει ἐλάχιστη σοφία. Μποροῦσε νὰ ὑπάρχει
μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν ζοῦσε σύμφωνα μὲ τὴν διδασχὴ τῆς. Αὐτὸ
ὅμως δὲν ἐμπόδισε τοὺς Ἑλλήνες νὰ χαίρωνται τὴν ὁμορφιά τῆς ζωῆς σ’ ὅλη τῆς
τὴν ἔκταση. Ὁ Σοφοκλῆς τὸ ἐφήρμοζε, καὶ ἔδωσε τὴν καθαρῶτερη ἔκφραση ἀπὸ
κάθε ἄλλον σ’ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη. Ἦταν ποιητής, ἐνῶ οἱ Ἑπτὰ Σοφοὶ εἶχαν
ἐμπλακὴ στὶς πρακτικὲς ἀσχολίες τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν. Ὅπως συμβαίνει
στὴν ἀφήγηση τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν ἄστατη μοῖρα τῶν ἡρώων, ἔτσι καὶ στὶς ὥρες
τῆς ἀνίας τοῦ δημοσίου ἀνδρός, ὅταν ἔπρεπε νὰ κάνη τὸν ἀπολογισμό τῆς ζωῆς
τοῦ καὶ αἰθανόταν γεμάτος ἀηδία γιὰ τὶς ὀλέθριες ἀντινομίες τῆς, ἐκδηλωνόταν
ἓνα αἶσθημα ἐγκαταλείψεως καὶ ἄνευ ὄρων ὑποταγῆς στὶς ἰδιοτροπίες τῆς μοί-
ρας. Πόσο λίγο ἀκόμη καὶ πολὺ μορφωμένοι ἄνθρωποι κατόρθωναν νὰ

κρατήσουν μία βιοθεωρία με συνοχή, φαίνεται μέσα στο περιεκτικό έργο του Ἡροδότου. Πιστεύει στους οἰωνούς και στους χρησμούς τόσο σταθερά, όσο οποιοσδήποτε ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ. Πιστεύει ὅτι οἱ θεοὶ τιμωροῦν τὸ ἔγκλημα, τουλάχιστον σὲ μία ἐπόμενη γενεά, ἂν ὄχι νωρίτερα. Πιστεύει στὸ εἰδικὰ Ἑλληνικὸ ἀμάρτημα τῆς ὕβρεως, πὺν αὐτὸς ὅμως τὸ ἀποδίδει στὸν φθόνον τῶν Θεῶν. Οἱ Θεοὶ εἶναι φθονεροὶ καὶ ὀργίλοι. (Ο Drachman εἶχε δίκαιο, πὺν τὸ ὀνόμασε ἀνθρωπομορφισμό τῆς ιδέας τῆς ζήλειας). Καταλήγει στὸ νὰ πιστεύῃ κάτι τὸ ἀπάνθρωπο, ὅτι οἱ θεοὶ παρασύρουν τοὺς ἀνθρώπους στὴν ὕβρι, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τοὺς τιμωρήσουν γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἠθικῆς τάξεως τοῦ κόσμου. Πάνω ἀπ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἔχει ἐξάρσεις Ἰωνικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἐπικρίνει τοὺς μύθους, ἀπορρίπτει τὴν ἐπέμβαση τῶν θεῶν καὶ δέχεται τὴν ιδέα τῆς αἰτιολογικῆς σχέσεως. Ὁ Ἡρόδοτος ἦταν μία δεκτικὴ φύση, ὅπου καθρεφτίζονται ὅλες οἱ ἀντιφατικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖ ἄλλωστε βρίσκεται ἡ χάρη καὶ ἡ ἀξία του.

Ἀλλὰ καὶ ἡ σοφία τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν ἦταν μία πολὺ ἰσχνὴ σοφία. Ὁ ἄνθρωπος δὲν θέλει νὰ φοβᾶται μόνο τὸ θεό, ἀλλὰ νὰ ζητᾷ ἐπίσης τὴν θεία χάρη καὶ βοήθεια. «Τὸ θεῖον» ἦταν ἀπρόσιτο στίς προσευχὲς καὶ στίς θυσίες. Ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ ζητήσῃ χάρη καὶ βοήθεια ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπόμορφους θεοὺς, ἀπὸ ποτάμια, δέντρα καὶ βράχους. Ὡς πρὸς τὴν πρακτικὴ θρησκεία, αὐτὴ ἡ σοφία ἔχει μικρὴ σημασία. Ἦταν μᾶλλον μία παραίνεση στὸν ἄνθρωπο, γιὰ νὰ ξέρῃ τὴν θέση του σὲ σχέση μὲ τοὺς θεοὺς καὶ μὲ τὸ κράτος, μία ἐναποτύπωση τῆς παραδοσιακῆς ὑποταγῆς στὴν θεία καὶ στὴν ἀνθρώπινη τάξη. Ἦταν εὐκόλο στὸ κριτικὸ πνεῦμα τῶν σοφιστῶν νὰ γκρεμίσῃ αὐτὴ τὴν ἀδύναμη θρησκευτικότητα. Οἱ βάσεις τῆς ἦταν κιόλας κλονισμένες, ὅπως μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε ἀπὸ τὸν ζῆλο, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Σοφοκλῆς τὴν ὑποστηρίζει.

Ἡ κίνηση πὺν περιγράφομε ἐδῶ ἦταν συνδεδεμένη μὲ τοὺς πιὸ καλλιεργημένους κύκλους, μὲ ἐκείνους πὺν παραδέχονταν τὸν κόσμον ὅπως ἦταν. Ἀλλὰ ἐπίσης πὺν φιλοσοφοῦσαν ἐπάνω στὴ ζωὴ, πὺν παραδέχονταν τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία, ἰδιαίτερα ὅπως τὴν παρουσίαζαν τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη πὺν ἀποτελοῦσαν ἤδη τὴν βάση τῆς παιδείας, ἀλλὰ πὺν δὲν ἀνέχονταν τὰ πολὺ φανερά ἀνθρωπομορφικά τῆς ἐλαττώματα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, καθὼς οἱ ἄνθρωποι ἔψαχναν νὰ βροῦν τὴν δύναμη πὺν κυβερνάει τὸν κόσμον, οἱ ἀνθρωπόμορφοι θεοὶ παραχώρησαν τὴ θέση τους στὸ ἀφηρημένο θεῖον, ἢ πάλι, ὅπως στὸν Αἰσχύλο, βρίσκομε τὴν σπουδαιότητα τοῦ Δία νὰ ἐξαίρεται ἀκόμα περισσότερο. Συζητήθηκε μάλιστα μιὰ θρησκεία εἰδικὰ τοῦ Δία. Στὴν πράξη οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶχαν νὰ κάνουν μὲ τοὺς συνηθισμένους θεοὺς, καὶ ἡ πρακτικὴ τους εὐλάβεια ἀφοροῦσε τὴν τήρηση τῆς λατρείας. Ἦταν ὁ μόνος τρόπος νὰ μαρτυρήσουν τὸν σεβασμὸ τους γιὰ τὴν δύναμη πὺν κυβερνοῦσε τὸν κόσμον. Ἐδῶ, ὅπως κι ἄλλου, στηρίζονταν ἐπάνω στὰ θεμέλια τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Ἡ κίνηση αὐτὴ ἐναρμονιζόταν θαυμάσια μὲ τὶς προσπάθειες τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν νὰ ἐγκαθιδρύσουν μιὰ σταθερὴ κοινωνικὴ τάξη. Αὐτὸ πὺν χρειαζόταν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν, ἦταν ἀκριβῶς ὅ,τι δίδασκε ἡ φιλοσοφία τους, ἡ ὑποταγὴ στοὺς θεοὺς καὶ στὸ κράτος.

Τὸ κλειδί τῆς συμπεριφορᾶς στὴ ζωὴ ἔγινε ἡ ὑποταγὴ καὶ ἡ συνισταμένη τῆς ἡ τήρηση τῆς παραδοσιακῆς λατρείας καὶ ἡ ὑπακοὴ στὶς διαταγές τοῦ κράτους. Μιὰ τέτοια πολιτικὴ θεωρία εἶναι μιὰ ἔκφραση τῆς ἀλληλεγγύης κράτους καὶ θρησκείας. Οἱ ἀτομικὲς μορφές τῆς θρησκείας, ποὺ εἶχαν φανερωθῇ στὰ ρεύματα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, δὲν γνώριζαν πολιτικούς φραγμούς. Ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ θρησκεία τῆς κοινότητος. Καθὼς ἡ Ἑλλάδα χωρίστηκε σὲ μικρὰ κρατίδια, σκόρπισε καὶ ἡ θρησκεία σὲ τοπικὲς λατρεῖες. Τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη εἶχαν δώσει στοὺς Ἕλληνες μιὰ γενικὴ ἀντίληψη τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου, καὶ ἡ τεράστια δημοτικότητα τῶν ἐπῶν φύτεψε αὐτὴ τὴν ἀντίληψη στὸ ἐθνικὸ πνεῦμα. Δίπλα σ' αὐτὲς τὶς γενικώτερες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, οἱ τοπικὲς λατρεῖες καὶ οἱ τοπικοὶ θεοὶ μπορούσαν πράγματι νὰ ὑπάρξουν. Ἀκόμα καὶ ἡ θρησκευτικὴ νομιμοφροσύνη μπορούσε ἐν ἀνάγκη νὰ συμφιλωθῇ μαζύ τους. Γενικὰ ὅμως τὰ δυνατὰ θρησκευτικὰ ρεύματα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, καὶ εἰδικὰ ὁ μυστικισμὸς ποὺ ἐξαίρει τὸ ἄτομο, ἦταν μιὰ διαμαρτυρία ἐναντίον τοῦ τοπικισμοῦ τῆς θρησκείας. Στὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων δινόταν μιὰ μάχη, τουλάχιστον ἀσυνείδητα, ἀνάμεσα στὶς παγκόσμιες καὶ ἀτομικὲς ἀπὸ τὴν μία μεριά, καὶ στὶς πολιτικὲς καὶ τοπικὲς θρησκείες, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸ δυνάμωμα τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας, μὲ τὴν ἐμφάνιση ἡρεμώτερων κοινωνικῶν συνθηκῶν, καὶ ἡ αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὕστερα ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, δὲν ἦταν ὁ λιγώτερο σπουδαῖος παράγοντας ποὺ συνέβαλε στὴν ἐξαφάνιση τῶν ἀτομικῶν θρησκευτικῶν ρευμάτων τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου καὶ στὸν θρίαμβο τῆς ἐπίσημης θρησκείας, μὲ τὸν τοπικισμὸ σὰν βάση τῆς καὶ μὲ τὸν Ὀμηρικὸ της μανδύα.

Ἡ ἀρχαϊκὴ περίοδος ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ σχηματίσθηκαν τὰ συντάγματα, ποὺ οἱ πόλεις - κράτη δυνάμωσαν καὶ ὀρίσθηκαν τὰ σύνορά τους καὶ ποὺ οἱ συνεχεῖς πόλεμοι ἀνάμεσα στὶς γειτονικὲς πόλεις ἐπέφεραν τὸν διαμελισμὸ σὲ μικρότερα κράτη. Στὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στὶς πόλεις, οἱ ἄνθρωποι χρειάζονταν τὴν θεῖα βοήθεια καὶ ὑποστήριξη. Ἡ Ἀθηνᾶ τῶν Ἀθηνῶν δὲν μπορούσε νὰ πολεμήσῃ τὴν Ἀθηνᾶ τῶν Θηβῶν, ἀντίθετα μὲ τὸ θεὸ τοῦ Μωάβ, τὸν Χεμός, ποὺ πολεμοῦσε τὸν Ἰεχωβᾶ, τὸν θεὸ τοῦ Ἰσραήλ, γιατί γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἡ Ἀθηνᾶ ἀντιπροσώπευε τὴν ἴδια θεὰ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις. Τὰ κράτη χρειάζονταν θεῖους πρωταγωνιστές, καὶ οἱ ἥρωες φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκαν, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀπαιτήσεις κάθε τόπου γιὰ πρωταγωνιστὲς αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἡ πόλη ἀντιπροσώπευε θεωρητικὰ μιὰ συγγένεια ἐξ αἵματος, καὶ οἱ ἥρωες ἦταν οἱ πρόγονοι τῶν πολιτῶν, ποὺ τοὺς βοηθοῦσαν, καὶ μόνον αὐτοί, ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἕνας συγγενὴς βοηθάει τὸν ἄλλο. Ἦταν δεμένοι μὲ τὰ θνητὰ λείψανά τους καὶ μὲ τὸ χῶμα ὅπου ἀναπαύονταν: σηκώνονταν ἀπὸ τὸν τάφο καὶ βοηθοῦσαν τὸν λαό τους, τοὺς ἀπογόνους τους. Ἡ ἀνθήση τῆς λατρείας τους εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τῆς ἔννοιας τοῦ κράτους.

Οἱ ἥρωες βγαίνουν νὰ πολεμήσουν γιὰ τὸν λαό τους καὶ μπαίνουν οἱ ἴδιοι στὴ μάχη. Οἱ Τυνδαρίδες* συνόδευσαν τοὺς βασιλιάδες τῆς Σπάρτης στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ὅταν ἓνας βασιλιάς ἔμενε πίσω στὴν πατρίδα, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς Τυνδαρίδες ἔμενε κι' ἐκεῖνος ἐκεῖ. Οἱ Περσικοὶ πόλεμοι εἶναι γεμάτοι ἀπὸ θρύλους ἡρώων. Στὴν μάχη τοῦ Μαραθῶνα πολέμησαν στὶς τάξεις τῶν Ἀθηναίων ὁ ἥρωας Θησεύς, ἀφοῦ σηκώθηκε ἀπὸ τὸν τάφο του, ὁ τοπικὸς ἥρωας Μαραθῶν καὶ ὁ Βούτης, ὁ πρόγονος τῆς ἀρχαίας οἰκογένειας τῶν Βουταδῶν. Στὴν μάχη φανερώθηκε ἓνας ἄνθρωπος ντυμένος σὰν χωρικός, ποὺ σκότωσε πολλοὺς Πέρσες μὲ τὸ ἄροτρό του. Ὅταν τελείωσε ἡ μάχη ἐξαφανίστηκε. Ὑστερα ἀπὸ τὴν μάχη, τὸ μαντεῖο διέταξε τοὺς Ἀθηναίους νὰ τιμήσουν τὸν ἥρωα Ἐχετλο. Ἔστειλαν ἓνα πλοῖο στὴν Αἴγινα, γιὰ νὰ φέρουν τοὺς Αἰακίδες, τὸν Τελαμῶνα, τὸν Αἴαντα, καὶ ἄλλους στὴν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας. Πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν οἱ Ἀθηναῖοι, ἀκολουθώντας τὶς ἐντολὲς τοῦ μαντείου, θυσιάσαν στοὺς ἑπτὰ τοπικοὺς ἥρωες τῆς περιφερείας. Στους Δελφοὺς οἱ ἥρωες Φύλακος καὶ Αὐτόνοος βγήκαν νὰ πολεμήσουν τὸν ἐχθρό, ὅπως ἀκριβῶς διακόσια χρόνια ἀργότερα ὁ Ὑπέρροχος, ὁ Λαόδικος καὶ ὁ Πύρρος βάδισαν ἐναντίον τῶν Κελτῶν. Ὅσοι ἔπесαν στὸν Μαραθῶνα καὶ στὶς Πλαταιές, ἔγιναν οἱ ἴδιοι ἥρωες – προστάτες καὶ λατρεύονταν. Δὲν εἶναι περίεργο ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες εἶπαν γιὰ τὴ νίκη τους: «Δὲν εἴμαστε ἐμεῖς ἀλλὰ οἱ θεοὶ ποὺ κέρδισαν τὴ νίκη». Ἡ φανερὴ παρέμβαση ἀποδίδεται μόνο στοὺς ἥρωες. Πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τῶν Λεύκτρων χάθηκε ἡ πανοπλία ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλῆ. Τὴν φοροῦσε ὁ ἴδιος γιὰ νὰ πολεμήσῃ τοὺς Σπαρτιαῖτες. Σ' ἓνα πλούσιο σύνολο μορφῶν, ποὺ ἀνέγειραν οἱ Ταραντῖνοι στοὺς Δελφοὺς σὰν δεῖγμα εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴν νίκη τους ἐναντίον τῶν γηγενῶν φυλῶν, παρίσταναν τοὺς ἥρωες Τάραντα καὶ Φάλανθο δίπλα στοὺς πολεμιστές. Ὅσο τεχνητοὶ κι' ἂν ἦταν οἱ ἥρωες τῶν φυλῶν ποὺ δημιουργήσε ὁ Κλεισθένης, ἦταν εὐκόλο ἓνας ρήτορας νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ καὶ νὰ παρουσιάσῃ καθέναν ἀπὸ αὐτοὺς νὰ προτρέπῃ τὴν φυλὴ του νὰ δείξῃ τὴν γενναιότητά της. Ἐνα ἀνάγλυφο, ποὺ παριστάνει μίαν σκηνὴ ἀπὸ τὴν λατρεία ἑνὸς ἥρωα, φέρει τὴν ἐπιγραφή «ἡ γ ε μ ὠ ν ἀ ρ χ η γ ε τ η ς». Στὴν Τρωνίδα τῆς Φωκίδας λάτρευαν ἓναν ἥρωα σὰν ἀρχηγό (ἡ ρ ω ς ἀ ρ χ α γ ε τ α ς), ποὺ τοὺς βοηθοῦσε πολὺ σὲ καιρὸ πολέμου. Ἄλλοι ἔλεγαν πῶς ἦταν ὁ Ξάνθιππος, ἄλλοι τὸν ὀνόμαζαν Φῶκο. Αὐτὸ ἔχει μεγάλη σημασία. Οἱ ἄνθρωποι στρέφονταν πρὸς τοὺς προγόνους τους, πρὸς τοὺς νεκρούς. Συχνὰ κανεὶς δὲν ἤξερε πῶς τοὺς ἔλεγαν, τοὺς ἔδιναν ὅμως ὅποιο ὄνομα ἦταν χρήσιμο. Υἱοθετοῦσαν ἓνα ὁποιοδήποτε ἐπώνυμο, ὅπως λ.χ. Φῶκος, ἢ διάλεγαν ἓνα ἀπὸ τὴν μακρὰ χορεία τῶν ὀνομάτων τῶν ἡρώων, ποὺ ἔβρισκαν στὸν Ὀμηρὸ καὶ στοὺς μύθους.

Μερικὲς φορὲς προσπαθοῦσαν νὰ κερδίσουν τὴν εὐνοία τῶν ἡρώων τῆς χώρας ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ κατακτήσουν. Ἔτσι οἱ Ἀθηναῖοι, σύμφωνα μὲ τὴν συμβουλὴ τοῦ μαντείου, ἀφιέρωσαν ἓνα ἱερὸ στὸν Αἰακό, πρὶν ν' ἀρχίσουν ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Αἰγινήτων. Μία πόλη μποροῦσε νὰ στείλῃ τοὺς ἥρωές

* Οἱ δύο γιοὶ τοῦ Τυνδάρεω, Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης.

της νὰ βοηθήσουν τοὺς συμμάχους της. Στὴν πάλι ἀνάμεσα στὶς πόλεις τοῦ Κρότωνα καὶ τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν, οἱ Λοκροὶ χρησιμοποιώντας τὴν συγγένειά τους μὲ τοὺς Ὀποντίους Λοκρούς, κάλεσαν τὸν Λοκρὸ Αἴαντα νὰ τοὺς βοηθήσῃ. Οἱ Σπαρτιάτες τοὺς ἔστειλαν τοὺς Τυνδαρίδες. Ὅταν οἱ Θηβαῖοι ἦρθαν σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς Ἀθηναίους, λίγο πρὶν ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, ζήτησαν τὴν βοήθεια τῶν Αἰγινητῶν. Οἱ Αἰγινῆτες ἔστειλαν τοὺς Αἰακίδες, ὅταν ὁ πόλεμος στράφηκε ἐναντίον τῶν Θηβαίων, αὐτοὶ ἔστειλαν πίσω τους Αἰακίδες καὶ ζήτησαν ἄνδρες ἀντὶ γιὰ τοὺς ἥρωες.

Οἱ ἥρωες εἶναι δεμένοι μὲ τοὺς τάφους καὶ τὰ ἀνθρώπινα λείψανά τους. Ὅπωςδήποτε, χάρις στὸν Ὅμηρο, ὃχι μόνον οἱ θεϊκοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ ἡρώϊκοι μῦθοι ἔγιναν κτῆμα ὅλων, οἱ θεοὶ ὅμως ἀνῆκαν σὲ ὅλους μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τοὺς ἥρωες. Ἐνας ἥρωας εἶναι δεμένος μὲ τὴν λατρεία σ' ἓνα μόνον τόπο, τὸν τάφο του. Ἄν τοῦ ἀποδίδουν πολλοὺς τάφους, ἀρχίζει τότε διαμάχη γιὰ τὸ ποιὸς ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ πραγματικός. Ὡς πρὸς τοὺς τόπους τῆς λατρείας τῶν θεῶν, ὁποιαδήποτε τέτοια ἀμφιβολία θὰ ἦταν παράλογη. Ἄν ὁ ἥρωας δὲν εἶναι τοπικός, γίνεται τοπικός. Ποιὸς ξέρει πόσοι ἥρωες, ποὺ ἦταν ἀρχικὰ μυθικὲς μορφὲς χωρὶς κανένα τοπικὸ δεσμό, ἀπόκτησαν τάφους σ' αὐτὴν τὴν περίοδο; Στὸν Οἰδίποδα ἀπέδιδαν τέσσερεις τάφους.

Πόσο ζωντανὴ ἦταν αὐτὴ ἡ πίστη, φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐξῆς ἀνέκδοτο: Ἡ στάχτη τοῦ Σόλωνα σκορπίστηκε πάνω ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, ὥστε τὰ λείψανά του νὰ μὴ χωριστοῦν ἀπὸ τὸ χῶμα τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ νὰ μένουν πάντοτε ἐκεῖ καὶ νὰ φυλάνε γιὰ λογαριασμὸ τῶν Ἀθηναίων τὴν χώρα ποὺ εἶχε κατακτήσει. Ἄν οἱ ἥρωες ἀναπαύονταν σὲ ξένη γῆ, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι παρόντες, γιὰ νὰ συμβουλέψουν καὶ νὰ βοηθήσουν ὅταν τοὺς καλοῦσαν. Ἔτσι, ἂν τὰ ὅστα τους βρίσκονταν μακριά, ἔπρεπε νὰ τὰ ξαναφέρουν πίσω στὴν πατρίδα. Ἐψαχναν νὰ τὰ βροῦν καὶ τὰ μετέφεραν σὰν λείψανα ἁγίων. Οἱ Σπαρτιάτες πῆραν χρησμὸ ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀνακαλύψουν τὰ ὅστα του Ὁρέστη καὶ νὰ τὰ πάρουν ἀπὸ τὴν Τεγέα, πρὶν μπορέσουν νὰ κατακτήσουν τὴν Ἀρκαδίαν. Οἱ Ἀθηναῖοι μετέφεραν στὴν Ἀθήνα τὰ ὅστα του Θησέα ἀπὸ τὴν Σκύρο καὶ ἰδρυσαν μιὰ λαμπρὴ λατρεία στὸν ἐθνικὸ τους ἥρωα.⁴

Οἱ θεοὶ συμπεριφέρονται τελείως διαφορετικά. Ἐλεγαν γι' αὐτοὺς ὅτι ἐγκατέλειπαν μιὰ κατακτημένη πόλη καὶ ἄφηναν τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς βωμοὺς τους. Ἀντίθετα, οἱ ἥρωες ἦταν ἄρρηκτα δεμένοι μὲ τὸ χῶμα ὅπου κείτονταν. Μόνο πολὺ ἀργότερα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ παλιὰ θρησκεία εἶχε κιόλας ἀρχίσει νὰ διασπᾶται, ξαναζωντάνεψε ἡ Ὀμηρικὴ ἰδέα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ θεοὶ πῆγαιναν νὰ πολεμήσουν ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ, ὅπως ἔκανε ὁ Ποσειδῶνας στὴν μάχη, τῆς Μαντινείας τὸ 249 π.Χ., καὶ ὁ Ἀσκληπιός, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰσὺλλο, ἐναντίον τοῦ Φιλίππου τῆς Μακεδονίας, ὅταν αὐτὸς ἐπιτέθηκε στὴ Σπάρτη τὸ 338 π.Χ.

Μποροῦμε νὰ καταλάβωμε πόσο ἐπιτακτικὰ τὰ Ἑλληνικὰ κράτη χρειάζονταν τὴν συμπαράσταση τῶν ἡρώων καὶ γιὰ ποῖο λόγο ἡ ἀνθήση τῆς λατρείας τῶν ἡρώων ἀνήκει στὴν ἐποχὴ ποὺ σχηματίζονταν τὰ κράτη αὐτὰ. Μποροῦμε

νὰ δοῦμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀνακήρυξη νέων ἡρώων καὶ ὁ διακανονισμὸς τῆς ἡρωϊκῆς λατρείας ἦταν φυσικὸ νὰ προσφέρῃ εὐρὺ πεδίο δράσεως στὸν Ἀπόλλωνα, τὸν ἐκπρόσωπο τῆς θεϊκῆς αὐθεντίας. Ἀκόμα καὶ οἱ μετανάστες, ποὺ πήγαιναν νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ ξένες χῶρες, ὅπου δὲν μπορούσαν νὰ μεταφέρουν τοὺς προγονικοὺς τάφους, ἔνοιωθαν τὴν ἀνάγκη νὰ προμηθευθοῦν ἥρωες. Ἰκανοποιήσαν ἐν μέρει τὴν ἀνάγκη αὐτὴ προστρέχοντας στὶς γνωστὲς μορφές τῆς μυθολογίας, καὶ σ' αὐτὸ ὀφείλουν τὴν δημοτικότητά τους οἱ μῦθοι, ποὺ ἔλεγαν πῶς οἱ ἥρωες τοῦ Τρωικοῦ πολέμου περιπλανήθηκαν στὶς ἀκτὲς τῆς Μεσογείου. Οἱ ἥρωες ὅμως αὐτοὶ δὲν ἀρκοῦσαν, γι' αὐτὸ τελικὰ καθιερώθηκε ἡ συνήθεια νὰ θάβεται ὁ ἀρχηγὸς μιᾶς ἀποικιακῆς ἐκστρατείας στὴν ἀγορὰ τῆς ἀποικίας καὶ νὰ ἔχῃ τιμὲς προστάτη ἥρωα μετὰ θάνατον.

Κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τῶν συγκρούσεων, μὲ τί ὁποῖες καθιερώθηκε, εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβωμε γιατί ἄνθησε τόσο δυνατὰ ἡ λατρεία τῶν ἡρώων. Ὁ τοπικισμὸς χρειαζόταν κι αὐτὸς θρησκευτικὴ ἔκφραση, καὶ τὸ αἶσθημα αὐτὸ ἦταν τόσο δυνατό, τόσο βαθειὰ δεμένο μὲ τὸ ἰδανικὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὥστε ἀψήφησε τὸν Ὅμηρο, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ὀρφέα.

Θεωροῦσαν τοὺς ἥρωες σὰν προγόνους. Στους θρύλους οἱ ἥρωες παρουσιάζονται σὰν βασιλιάδες, ὅπως ὁ Αἴας στὴ Λοκρίδα οἱ Αἰακίδες στὴν Σαλαμίνα. Οἱ πράξεις τους ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτη ἱστορία τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ ἦταν ὀλοφάνερο καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν τὸ ἀμφισβήτησαν ποτέ. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ διεκδικήσεις τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν χώρα του καὶ τὸ ἔδαφός της ἐξαρτιόνταν τελικὰ ἀπὸ τοὺς ἥρωες, ἐκτὸς κι' ὁ λαὸς ἦταν ἱκανοποιημένος μὲ τὸ νὰ ἔχῃ πραγματικὴ κατοχή, χωρὶς νὰ ζητᾷ νὰ ἀποκτήσῃ νομικοὺς τίτλους. Τέτοιου εἴδους τίτλοι χρειαζόνταν στὶς συνοριακὲς διαφορές. Οἱ πόλεμοι ἀνάμεσα στὶς πόλεις ἔβρισκαν τὴν ἀντανάκλασή τους στοὺς μύθους καὶ μεταφέρονταν πίσω στὴν μυθικὴ περίοδο. Ἔτσι ἡ πάλῃ ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἐλευσίνα καθρεφτίζεται στὴν μυθικὴ πάλῃ ἀνάμεσα στὸν Εὐμοπλο καὶ τὸν Ἐρεχθέα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ θυγατέρες τοῦ Ἐρεχθέα θυσιάστηκαν μόνες τους γιὰ τὴν πατρίδα τους, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἓνα πολὺ γνωστὸ μυθολογικὸ μοτίβο.

Υπάρχει ἐπομένως μιὰ πολιτικὴ μυθολογία. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἔπαιζε στὶς ἐδαφικὲς διεκδικήσεις τῶν πόλεων περίπου ἴδιο ρόλο ποὺ παίζουν οἱ ἐθνικὲς διεκδικήσεις στὴν σημερινὴ ἐποχὴ. Ἡ ἐπίδραση τῆς πολιτικῆς στὴν μυθολογία δὲν ἦταν μικρὴ. Οἱ μεγάλοι μυθολογικοὶ κύκλοι ἦταν ἤδη καθιερωμένοι, μπορούσαν ὅμως ν' ἀλλάξουν στὶς λεπτομέρειες. Αὐτὴ ἡ ἀνάπλαση καὶ ἀλλοίωση γιὰ πολιτικοὺς σκοποὺς φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὸ μυθολογικὸ παραγέμισμα, τὶς γενεαλογίες. Ἡ Ἀθήνα καὶ τὰ Μέγαρα διεκδικοῦσαν καὶ οἱ δύο τὴν Σαλαμίνα⁵ καὶ κάλεσαν τὴ Σπάρτη νὰ λύσῃ τὴ διαφορὰ τους. Ἡ Σπάρτη ἔδωσε τὸ νησί στὴν Ἀθήνα, γιατί στὸν Ν η ὦ ν Κ α τ ᾱ λ ο γ ο ν τ ῆ ς Ἰ λ ι ᾱ δ α ς ὁ Αἴας ἀράζει τὸ πλοῖο του δίπλα στὰ πλοῖα τῶν Ἀθηναίων. Λέγεται ὅτι ὁ Σόλων ὑπενθύμισε στοὺς δικαστὲς ὅτι οἱ γιοὶ τοῦ Αἴαντα, ὁ Φίλαιος καὶ ὁ Εὐρυσάκης, εἶχαν ἀποκτήσῃ δικαιώματα Ἀθηναίου πολίτη καὶ ζοῦσαν στὴν Βραυρῶνα καὶ στὴν Μελίτη. Αὐτὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία δὲν ἀμφισβητήθηκε, εἶναι

ὅμως σημαντικό ὅτι οἱ Μεγαρεῖς, γιὰ νὰ ἀντικρούσουν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Ἀθηναίων, δήλωσαν ἀργότερα ὅτι ὁ Σόλωνας ἢ ὁ Πεισίστρατος εἶχαν παρεμβά-
λει αὐτοὺς τοὺς στίχους στὴν Ἰ λ ι á δ α. Ἡ Ἀθήνα προσπάθησε νὰ περιλάβῃ
καὶ τὰ Μέγαρα στὸ ἔδαφός της. Τὸ κατόρθωσε γιὰ λίγο, γύρω στὰ 460, μιὰ ἀνά-
λογη ὅμως προσπάθεια εἶχε γίνεῖ πολὺ νωρίτερα. Ὁ Πεισίστρατος εἶχε κατακτή-
σει τὴν Νίσαια, τὸ ἐπίνειο τῶν Μεγάρων. Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τῶν πραγμά-
των ἀντιστοιχεῖ ὁ μῦθος, ὅτι ὁ Πανδίων, ὁ βασιλιάς τῆς Ἀθήνας, ὅταν μοίρασε
τὸ βασίλειό του στοὺς τέσσερις γιούς του, ἔδωσε τὰ Μέγαρα στὸν ἕναν ἀπ'
αὐτοὺς, τὸν Νίσο ποὺ εἶναι ὁ ἐπώνυμος ἥρωας τῆς Νισαίας. Ἡ ἀρπαγὴ τῶν κο-
ριτσιῶν τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τοὺς Πελασγούς, ποὺ διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος, ἀποτελεῖ
τὴν δικαιολογία τοῦ Μιλτιάδη γιὰ νὰ κατακτήσῃ τὴν Λῆμνο, ὅπου ζοῦσαν Πε-
λασγοί. Τὸ κύριο θέμα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἡρόδοτου, ἡ πάλι ἀνάμεσα στὴν
Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀνατολή, βασιζέται στὴν πραγματικότητα πάνω στὶς μυθικὲς
συγκρούσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὴ Μήδεια καὶ τὴν Ἑλένη.

Ὁ Ἡρακλῆς ἐγίνε ἐιδικὰ Δωρικὸς ἥρωας, πολὺ περισσότερο σὰν βάση γιὰ
τὴν πολιτικὴ τοποθέτηση καὶ τὶς διεκδικήσεις τῶν Δωριέων, παρὰ σὰν ἀντιπρο-
σωπευτικὸς τύπος τοῦ Δωρικοῦ ἀνδρικοῦ ιδεώδους. Ὁ Ὅμηρος διηγεῖται ὅτι ὁ
Δίας εἶχε ὑποσχεθῇ γιὰ τὸν Ἡρακλῆ τὴν κυριαρχία ἐπάνω σ' ὅλους τοὺς γειτο-
νικοὺς λαούς, ἀλλὰ ὅτι ἡ Ἥρα μὲ πονηριὰ μεταβίβασε τὴν ὑπόσχεση στὸν Εὐρυ-
σθέα. Ἡ κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τοὺς ἀπογόνους
του καθρεφτίζει τὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς καὶ συγ-
χρόνως ἐφοδιάζει τοὺς κατακτητὲς μὲ ἕναν τίτλο γιὰ τὴν κατάκτησή τους. Στὴν
ἀρχὴ οἱ μῦθοι συνδέονταν μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ἡρακλῆ. Μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ μύθων
ξεφεύγει ἀπὸ τὸν συνηθισμένο τύπο τῶν μύθων τοῦ Ἡρακλέους, στοὺς ὁποίους
ὁ ἥρωας κάνει τοὺς ἄθλους του μὲ τὴν δική του μονάχα δύναμη. Σ' αὐτὴν τὴν
σειρὰ τὸν βλέπομε ἐπικεφαλῆς στρατιῶν νὰ κατακτᾷ χῶρες καὶ νὰ ἐγκαθιστᾷ
βασιλιάδες. Ὁ μῦθος γιὰ τὴν μάχη, ποὺ δίνει στὶς πύλες τοῦ Ἄδου, μεταβάλλεται,
λόγω τῆς ὁμοιότητος τῶν λέξεων, σὲ ἀγῶνα γιὰ τὴν πόλη τῆς Πύλου. Ὁ Ἡρα-
κλῆς σκότωσε ὅλους τοὺς γιούς τοῦ Νηλέα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Νέστορα. Αὐτὸ ση-
μαίνει καθαρὰ τὴν μεταγενέστερη Πύλο στὴν Μεσσηνία, ποὺ ἀνῆκε στὴν
Σπάρτη. Ὑστερα ἀπ' αὐτὸ ὁ ἥρωας πολέμησε ἐναντίον τῆς Σπάρτης, σκότωσε
τὸν Ἰπποκόωντα, ποὺ εἶχε ἐκθρονίσει τὸν ἑτεροθαλὴ ἀδελφὸ του Τυνδάρεω, καὶ
ξανάδωσε τὸν θρόνο σ' αὐτόν. Ὑστερα στράφηκε ἐναντίον τῶν Ἡλείων, ποὺ
εἶχαν ὑποστηρίξει τὴν Σπάρτη, καὶ ἔδωσε ἐκεῖ τὸν θρόνο στὸν Φυλέα. Ὅταν
ὅμως ἦρθε ἡ στιγμὴ νὰ τακτοποιηθῇ ἡ μυθολογικὴ χρονολογία ὁ Ἡρακλῆς δὲν
μποροῦσε ὁ ἴδιος νὰ ἀναμιχθῇ, γιατί ἀνῆκε στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Τρωϊκὸ
πόλεμο. Ὁ χρόνος τῆς πτώσεως τῆς Τροίας εἶναι τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο χρονο-
λογοῦνται τὰ γεγονότα στὴν μυθολογικὴ χρονολογία. Ἀλλὰ ἡ Δωρικὴ εἰσβολὴ
ἐγίνε μετὰ τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο, καὶ συνεπῶς τὴν ἀπέδιδαν στὴν τρίτη γενεὰ τῶν
ἀπογόνων τοῦ Ἡρακλῆ. Ἡ ἡγετικὴ θέση τοῦ Ἀργεὺς στὴν παλιότερη περίοδο
καθρεφτίζεται στὸν μῦθο ὅτι ὁ πρωτότοκος ἀπὸ τοὺς Ἡρακλείδες, ὁ Τήμενος,
ἐγίνε βασιλιάς τοῦ Ἀργεὺς. Ἀλλοιῶς ὁ μῦθος τῶν Ἡρακλειδῶν σφυρηλατήθηκε

βασικά στην Σπάρτη. Ο μῦθος πού ἀναφέρει ὅτι ὁ δεύτερος ἀπὸ τοὺς Ἡρακλείδεις, ὁ Κρεσφόντης, τὴν ὥρα τῆς διανομῆς τῆς κατακτημένης χώρας ἀποκτήσε μὲ κατεργαριὰ τὸ καλλίτερο κομμάτι, τὴν Μεσσηνία, ἐνῶ ὁ Ἀριστόδαμος ἀναγκάστηκε νὰ ἀρκεσθῇ στὴν Λακωνία, εἶναι μιὰ προσπάθεια νὰ δημιουργηθῇ μιὰ δικαιολογία τῆς κατακτήσεως τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες.

Ἐνα ἀνάλογο μυθικὸ κατασκευάσμα συμπίπτει μὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο καὶ ἐκφράζει τὴν πρόσφατα ἀφυπνισμένη ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Ἀρκάδων, ὅταν, χάρις στὸν Ἐπαμεινώνδα, ἐλευθερώθηκαν ἀπὸ τὸν Σπαρτιατικὸ ζυγὸ μετὰ τὴν μάχη τῶν Λεύκτρων. Ἀφιέρωσαν στοὺς Δελφοὺς ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀγάλματα, ὅπου παριστάνονται ἡ Καλλιστώ, ἡ γεννήτρια τῶν Ἀρκάδων, ὁ γιὸς τῆς, ἐπώνυμος ἥρως Ἀρκάς, καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Ἑλάτος, Ἀφείδας καὶ Ἀζάν, ἐπώνυμοι τῶν τριῶν μεγάλων Ἀρκαδικῶν φυλῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ὅμως, παρουσιάζεται καὶ ἓνας ἄλλος γιὸς τοῦ Ἀρκάδος ἀπὸ δεύτερη σύζυγο, τὴν Λαοδάμεια, κόρη τοῦ Ἀμύκλα. Τὸ ὄνομά του εἶναι Τρίφυλος καὶ εἶναι ἀπλῶς ἓνας ἐπώνυμος ἥρως γιὰ τὴν παράλια περιοχὴ πρὸς τὰ δυτικὰ, τὴν Τριφυλία, πού οἱ κάτοικοί τῆς συγγένευαν μὲ τοὺς Ἀρκάδες καὶ ἠθελαν νὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος τους, παρ' ὅλο πού γιὰ πολὺν καιρὸ ἦταν ὑπήκοοι τῶν Ἡλείων. Μετὰ τὴν μάχη τῶν Λεύκτρων ἔγιναν ἀνεξάρτητοι καὶ συμμάχησαν μὲ τοὺς Ἀρκάδες ἐναντίον τῶν Ἡλείων. Ὁ Τρίφυλος ἀναφέρεται ἀλλοῦ μόνο ἀπὸ τὸν Ἀρκάδα Πολύβιο τὸν Μεγαλοπολίτη. Οἱ Ἀρκάδες τὸν εἶχαν συμπεριλάβει στὴν γενεαλογία τῶν ἡρώων τους, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὶς ἴδιες τοὺς διεκδικήσεις στὴν περιοχὴ καὶ νὰ παραμερίσουν τὶς διεκδικήσεις τῶν Ἡλείων.⁶ Τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς κατοχῆς, ὅταν οἱ διαφορὲς ἔπρεπε νὰ λύνωνται μὲ τὰ λόγια ἀντὶ μὲ τὰ ὄπλα, ξαναπαρουσιάζονται τὰ παλαιὰ ἐπιχειρήματα. Ὅταν οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Μεσσήνιοι συζητοῦσαν τὶς διαφορὲς τοὺς μπροστὰ στὴν Ρωμαϊκὴ σύγκλητο, τὸν καιρὸ τοῦ Τιβέριου, γιὰ μιὰ περιοχὴ τοῦ Ταῦγκετου, οἱ Μεσσήνιοι ὑποστήριξαν τὶς διεκδικήσεις τοὺς ἀναφερόμενοι στὴν παλαιὰ ἐδαφικὴ διανομὴ ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλῆ.

Σὲ μεταγενέστερες ἐποχές, κυρίως μόνο οἱ γενεαλογίαις μπορούσαν νὰ ἀναπλασθοῦν. Αὐτὸ γινόταν πρὸς τὸ συμφέρον ὅχι μόνο τῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων γενῶν. Ὅταν ὁ Ἡλεῖος μάντης Τισαμενός, ἀπὸ τὴν περίφημη προφητικὴ οἰκογένεια τῶν Ἰαμιδῶν, ἔγινε πολίτης τῆς Σπάρτης καὶ κατοίκησε στὴν Πιτάνη, κοντὰ στὴν Σπάρτη, ἡ ἡρώϊδα Πιτάνη ἔγινε ἡ πρώτη πρόγονος τῶν Ἰαμιδῶν.⁷ Οἱ βασιλιάδες τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς χρησιμοποιοῦσαν αὐτὴν τὴν πρακτικὴ μέθοδο, γιὰ νὰ ὁμορφαίνουν τὴν γενεαλογία τους. Ὅταν ὁ βασιλιάς Πύρρος παντρεύτηκε τὴν Λάνασσα, κόρη τοῦ Ἀγαθοκλῆ, τυράννου τῶν Συρακουσῶν, ὁ βασιλικὸς ἱστοριογράφος του, ὁ Πρόξενος, ἀπέδωσε στὸν Ἡρακλῆ μιὰ καινούργια κόρη μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ. Δημιουργήθηκε, γιὰ νὰ εἶναι ἡ σύζυγος τοῦ προγόνου τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, τοῦ Νεοπτολέμου - Πύρρου, καὶ παραμέρισε τὴν παλαιὰ σύζυγο, τὴν Ἀνδρομάχη.⁸ Τὸ καλλίτερο παράδειγμα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς μυθολογίας στὴν ὑπηρεσία πολιτικῶν συμφερόντων εἶναι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Ρωμαῖοι χρησιμοποίησαν τὸν μῦθο τῆς Τρωϊκῆς τοὺς καταγωγῆς σὰν συνδετικὸ κρίκο τῆς πολιτικῆς τοὺς πρῶτα στὴν Σικελία καὶ ὕστερα στὴν

Ἑλλάδα. Ὄταν ἡ σύγκλητος ἐπενέβη τὸ 250 π.Χ., ὑπὲρ τῶν Ἀκαρνάνων, οἱ Ρωμαῖοι θυμῆθησαν ὅτι μόνο οἱ Ἀκαρνᾶνες ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες δὲν εἶχαν πάρει μέρος στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς μητροπόλεως, τῆς Ρώμης. Κατὰ τὴν σύναψη εἰρήνης μὲ τὴν Μακεδονία, τὸ 204 π.Χ., οἱ Ρωμαῖοι ἐπέτρεψαν στὴν ἀσήμενη πόλιν τοῦ Ἰλίου νὰ πάρη μέρος μαζὺ τοὺς στὴν συνθήκη.

Ὑπῆρχαν ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅπου ὁ τοπικισμὸς δὲν κέρδισε μιὰν ἀπόλυτη καὶ ὀλοκληρωτικὴ νίκη. Συνέβαινε μικρὲς πόλεις νὰ ἀποτελοῦν ἐνωμένες ἓνα μεγαλύτερο κράτος. Ἔτσι τὸ μεγαλύτερο κράτος τῆς Ἑλλάδος ἡ Ἀθήνα, δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ πολλῶν μικροτέρων πόλεων τῆς Ἀττικῆς, πού κάποτε ἦταν ἀνεξάρτητες. Στὴν ἀττικὴ μπορούμε ἀκόμα νὰ δοῦμε πῶς ἡ θρησκεία καὶ οἱ λατρεῖες συνδυάζονταν, γιὰ νὰ βοηθήσουν τὴν συγκόλλησιν τοῦ ἐνοποιημένου μεγαλυτέρου κράτους.⁹ Ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα φαίνεται νὰ περιορίστηκε βασικὰ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ. Τὸ ἱερὸ πλοῖο, πού ἔστελναν στὴν Δῆλο, ξεκινοῦσε ἀπὸ τὶς Πρασιές, στὴν ἀνατολικὴ παραλία τῆς Ἀττικῆς, ἀκόμα ὅταν ἡ Ἀθήνα εἶχε ἀναλάβει τὴν ἱερὴ ἀποστολή. Αὐτὴ ἦταν παλαιὰ ἀφετηρία. Στὴν Βραυρῶνα ὑπῆρχε μιὰ περίφημη λατρεία τῆς Ἀρτεμης. Ὑπῆρχε ὅμως ἓνας κλάδος αὐτῆς τῆς λατρείας στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, καὶ κάθε τέσσερα χρόνια μιὰ τελετουργικὴ πομπὴ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν Βραυρῶνα. Τὰ Ἀθηναϊκὰ θεσμοφορία ἐπεκτάθηκαν στὸν Ἄλιμο μὲ μιὰ γιορτὴ πού ἔθεωρεῖτο ἡ πρώτη μέρα τῶν Θεσμοφορίων. Ὄταν ἡ Ἐλευσίνα ἐνσωματώθηκε μὲ τὴν Ἀθήνα, τὸ Ἀθηναϊκὸ κράτος ἀνέλαβε τὰ μυστήρια καὶ τὰ ἔθεσε κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του. Τὰ ἐλάσσονα μυστήρια τῆς Ἄγρας, προαστείου τῆς Ἀθήνας, συνδυάστηκαν μὲ τὰ Ἐλευσίνια, καὶ ἓνα παρακλάδι τῆς λατρείας τῆς βρῆκε τὴ θέσιν του στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα, στὸ Ἐλευσίνιον, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν. Τὰ ἱερὰ σκεύη μεταφέρονταν στὴν Ἀθήνα καὶ ὕστερα πίσω στὴν Ἐλευσίνα, κατὰ τὴν μεγάλη πομπὴ τοῦ Ἰάκχου. Ὁ θεὸς τῆς τραγωδίας, ὁ Διόνυσος Ἐλευθερέυς, μεταφέρθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὶς Ἐλευθερές, ὅταν ἡ γειτονικὴ αὐτὴ πόλιν τῆς Βοιωτίας ἐνσωματώθηκε μὲ τὴν μητρόπολιν. Ὁ κατάλογος τῶν λατρειῶν πού μεταφέρθηκαν οἱ ἴδιες ἢ παρακλάδια τοὺς ἀπὸ μικρότερους τόπους στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ βάλουν τὴ σφραγίδα τῆς θρησκείας στὸ ἔργον τῆς ἐνοποιήσεως, δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὰ αὐτὰ παραδείγματα. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγαλείου τοὺς, οἱ Ἀθηναῖοι προσπάθησαν νὰ ἐξυψώσουν τὴν θέσιν τοὺς κἄνοντας τὴν Ἐλευσίνια λατρεία κοινὴ λατρεία τῆς Ἑλλάδος. Παρότρυναν ὅλους τοὺς Ἕλληνες νὰ προσφέρουν τὸν φόρον τῆς δεκάτης στὶς θεὰς τῆς Ἐλευσίνας, ὅπως ἔκαναν οἱ ἴδιοι καὶ οἱ σύμμαχοί τοὺς. Ὁ μῦθος, ὅτι ἡ Δήμητρα εἶχε στείλει τὸν Τριπτόλεμον νὰ διαδώσῃ σὲ ὅλον τὸν κόσμον τὴν γεωργίαν καὶ τὰ ἀγαθὰ μιᾶς πολιτισμένης ζωῆς, ἐξέφραζε πάντα γιὰ τοὺς Ἀθηναίους τὴν ιδέα αὐτῆς τῆς ἡγετικῆς θέσεως στὸν πολιτισμό, γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν δικαιολογημένες ἀπαιτήσεις.

Τὸ ἴδιο πρᾶγμα συνέβαινε κι' ἄλλου. Ἡ πόλιν τῶν Πατρῶν δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τριῶν πόλεων, τῆς Ἀρόης, τῆς Ἀνθείας καὶ τῆς Μεσάτεως. Στὶς γιορτὲς τοῦ Διαλύσου οἱ εἰκόνες τοῦ Διονύσου Ἀροέως, Ἀνθέως καὶ

Μεσάτεως μεταφέρονταν στὸν ναὸ τοῦ Διονύσου Αἰσυμνήτη, στὴν πόλη. Ἡ Ἀρτεμη Τρικλαρία, δηλαδή ἡ Ἀρτεμη τῶν τριῶν περιφερειῶν τῆς χώρας, παίρνει τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν ἔνωσή τους. Λέγεται ὅτι ὁ λαὸς τῆς Κυζίκου, ὅταν μὲ τὴν δύναμη τῶν ὅπλων ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους τῆς Προκοννήσου νὰ ἐνωθοῦν μαζί του, πῆρε μαζί του ἓνα ἄγαλμα τῆς Μητρὸς Δινδυμήνης. Αὐτὴ ἡ μέθοδος ἐπαναλήφθηκε τὸ 370, ὅταν ὁρισμένες μικρὲς πόλεις τῆς Ἀρκαδίας ἐνώθηκαν καὶ ἀποτέλεσαν τὴν Μεγαλόπολη. Ἰδρυσαν ἐκεῖ ἓνα ἱερὸ στὸν Λύκαιο Δία, ποῦ, ὅπως καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ Λυκαίου ὄρους, δὲν ἔπρεπε νὰ πατηθῇ ἀπὸ ἀνθρώπινο πόδι. Ἐνα χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνα μεταφέρθηκε στὴν πόλη ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸ ναὸ του στὶς Βάσσεις, κοντὰ στὴν Φιγάλεια. Ἐκεῖ κοντὰ λατρεύονταν ὁ Σινόεις Πᾶν. Μεταφέρθηκε κί' αὐτὸς στὴν Μεγαλόπολη. Ὁ Σκωλείτας Πᾶν μεταφέρθηκε ἀπὸ ἓνα λόφο μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἀπ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα φαίνεται ὁλοκάθαρα πὼς προσπάθησαν νὰ συγκεντρώσουν τοὺς κατοίκους καὶ νὰ ἐμπεδώσουν τὸν σχηματισμὸ τοῦ κράτους μὲ τὴν συγκέντρωση κάθε λατρείας. Τὴν ἐποχὴ ποῦ ιδρύθηκε ἡ Μεγαλόπολις, τὸ τέχνασμα εἶχε κιόλας χάσει ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν παλιά του δύναμη, ἀλλὰ ἀνταποκρίθηκε ἀπόλυτα στὴν περίπτωσι τῆς παγιώσεως τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους. Δὲν μποροῦμε νὰ μὴ θαυμάσωμε τοὺς ἄγνωστους πολιτικούς ἀνδρες, ποῦ μὲ τὴ βοήθεια τῆς λατρείας συγκέντρωσαν γιὰ τὴν Ἀθῆνα ἓνα μεγαλύτερο κομμάτι ἐδάφους ἀπ' ὅ,τι ἀπόκτησε ἀργότερα ὁποιοδήποτε ἄλλο Ἑλληνικὸ κράτος, καὶ ἔτσι ἔβαλαν τὶς βάσεις τοῦ μελλοντικοῦ της μεγαλείου.

Τὴν ἐνότητα ποῦ βρίσκομε στὴν Ἑλλάδα ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ στὴ θρησκεία, δὲν τὴν βρίσκομε πουθενὰ ἄλλου. Ἡ ἀτομιστικὴ θρησκευτικὴ τάσις, ποῦ δὲν ἀναγνωρίζει τὴν ἐποπτεία τοῦ κράτους καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἐδαφικὰ σύνορα, προσπάθησε νὰ διασπᾷ αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ἀλλὰ ἀπέτυχε. Κί' αὐτὸ γιατί ἦταν πολὺ βαθειὰ ριζωμένη. Κράτος καὶ θρησκεία ἦταν ἓνα πρᾶγμα, κί' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν προέλευσή τους. Ἡ ἐνότητά τους ἦταν μιὰ ἀρχαία, κληρονομιά, κί' αὐτὸ ἦταν ὁλοφάνερο, ἐπειδὴ τὰ Ἑλληνικὰ κράτη ἦταν μικρά. Τὸ κράτος στηριζόταν ἐπάνω στὴν ἐννοια τῆς συγγένειας καὶ τῆς οἰκογένειας. Κάθε κράτος εἶχε τὸν μυθικὸ του πρόγονο, καὶ οἱ πολῖτες θεωροῦνταν ἀπόγονοί του. Ἀπὸ ἐκεῖ πηγάζει ὁ ἀριθμὸς τῶν δευτερευόντων ἐπώνυμων ἡρώων, εἰδικὰ στὶς μυθολογικὲς γενεαλογίες. Ὅταν διαιερέθηκε πάλι ὁ λαὸς σὲ καινούργιες ομάδες πᾶνω σὲ μιὰ διαφορετικὴ βάση, δημιουργήθηκε γι' αὐτοὺς μιὰ φανταστικὴ συγγένεια. Ὁ Κλεισθένης π.χ. ἔδωσε στὶς καινούργιες καὶ ἀπόλυτα τεχνητὲς φυλὲς τοῦ Ἀττικοῦς ἥρωες σὰν ἐπώνυμους ἥρωες καὶ ἰδανικοὺς προγόνους. Ἡ λατρεία, στὴν ὁποία ἐκφράζεται πιὸ καθαρὰ ἡ ἰδέα τοῦ κράτους, δηλαδή ἡ λατρεία τῆς ἐστίας τῆς πόλεως στὸ Πρυτανεῖο, ὁ τόπος συνελέψεως τῶν κρατικῶν ἀρχῶν, περιέχει μιὰ ἄμεση ἀπομίμηση τοῦ κεντρικοῦ σημείου τῆς οἰκογενειακῆς λατρείας, τῆς ἐστίας τοῦ σπιτιοῦ.

Ἡ παλαιότερη τάξις τῆς κοινωνίας ἦταν ἡ πατριαρχικὴ μοναρχία. Κάτω ἀπὸ πρωτόγονες συνθήκες ὁ βασιλιάς ἦταν ἐπίσης ὁ ἀρχιερεὺς, ὁ ὑπέρτατος φύλακας τῆς θρησκείας τοῦ κράτους του, ὅπως ἦταν ὁ πατέρας γιὰ τὴν οἰκογένεια.

Τὸ παλάτι εἶχε κι' ἐκεῖνο τὶς οἰκογενειακὲς λατρεῖες του, ὑπῆρχαν ὅμως κι' ἄλλες λατρεῖες, ποὺ μεταβιβάζονταν στὸν βασιλιά ὑπὸ τὴν ιδιότητά του σὰν ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους. Ὅταν καταργήθηκε ἡ μοναρχία καὶ τὴν θέση της πῆραν οἱ δημοκρατικοὶ ἄρχοντες, ποὺ ἐβγαίνουν εἴτε μὲ ἐκλογὲς εἴτε μὲ κλῆρο, αὐτοὶ ἀνέλαβαν καὶ τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ καθήκοντα τοῦ βασιλιά. Ἡ θρησκεία εἶναι πάντα συντηρητική, γι' αὐτὸ ἔδιναν τὸν τίτλο τοῦ βασιλιά ἀκόμα καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους στὸν ἀνώτατο θρησκευτικὸ λειτουργό τοῦ κράτους, ὃχι μόνο στὴν Ἀθήνα ὅπου ὁ δεῦτερος ἄρχων εἶχε τὸν τίτλο τοῦ βασιλιά, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες πόλεις. Ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ ὀνόμαζαν βασιλιάς ἦταν ἕνας ἀπλὸς λειτουργὸς τῆς δημοκρατίας. Ἐτσι ἡ λατρεία, ποὺ γινόταν ὑπὸ τὴν εὐθύνη τοῦ βασιλιά, πέρασε στὰ χέρια τοῦ δημοκρατικοῦ κράτους, καὶ τὸ σύνθημα ὄργανο τοῦ κράτους, ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἀσκοῦσε τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχου πάνω σ' αὐτήν. Δύο παραδείγματα δείχνουν ὅτι μία εἰδικὴ διαδικασία εἶχε θεσπισθῇ γιὰ τὰ ἱερὰ θέματα. Στὴν Ἀθήνα αὐτὰ τὰ ζητήματα κανονίζονταν ἀπὸ τὶς δύο τελευταῖες ἐκκλησίες τοῦ δήμου κάθε μῆνα. Στὸ Ἄργος ἐπίσης ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου διηύθυνε τὰ ἱερὰ θέματα.

Ὅχι μόνο οἱ θρησκευτικὲς λειτουργίες ποὺ ἀνῆκαν στὸ βασιλιά σὰν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ οἱ οἰκογενειακὲς λατρεῖες πέρασαν στὸ ὄργανο τοῦ δημοκρατικοῦ κράτους. Τὸ κράτος κληρονομοῦσε τὶς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκογένειας ἐπάνω στὸ ἄτομο καὶ ἀπὸ πολιτικῆς καὶ ἀπὸ θρησκευτικῆς πλευρᾶς. Ἡ ἐνίσχυση τῆς δυνάμεως τοῦ κράτους στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο κατορθώθηκε χάρις στὴν κατάργηση τοῦ αὐθαίρετου νόμου τῆς ἀριστοκρατίας, δηλαδὴ τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν. Ἐπρεπε —ὅταν λ.χ. οἱ μικρότερες πόλεις τῆς Ἀττικῆς ἐνώθηκαν σ' ἓνα μόνο κράτος— νὰ ὑποταχθοῦν σὲ περιορισμοὺς τῆς δικαιοδοσίας τους ἐπάνω στὶς λατρεῖες, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ζητήματα. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ γνώση τῶν τότε ἄγραφων νομικῶν παραδόσεων ποὺ κυβερνοῦσαν τὴν ἀστικὴ ζωὴ, ἦταν κάποτε κτῆμα ἀποκλειστικὰ τῆς ἀριστοκρατίας, ἔτσι ἀρχικὰ καὶ ἡ γνώση τῆς λατρείας, τῆς θρησκείας καὶ τῶν ἱερῶν νόμων στηριζόταν στὴν ἀριστοκρατία καὶ μόνο. Ἐδῶ ὅμως τὸ προνόμιο τῆς ἀριστοκρατίας, ἐπέζησε ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἀναταραχὴ. Οἱ ἐξηγητὲς τῶν ἱερῶν νόμων στὴν Ἀθήνα ἦταν πάντα μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, εἴτε τοὺς εἶχε ἐκλέξει ὁ λαὸς εἴτε τοὺς εἶχαν ὑποδείξει οἱ Δελφοί.¹⁰

Παράλληλα μὲ τοὺς ἀρχαίους οἶκους, ὅπου διατηροῦνταν ζωντανὲς ἡ παλιὰ ἐννοια τῆς οἰκογένειας, οἱ παραδόσεις καὶ οἱ ἰδέες της, ἀναπτύχθηκαν νέα στοιχεῖα τοῦ λαοῦ, ποὺ δὲν εἶχαν αὐτὲς τὶς παλιὲς οἰκογενειακὲς παραδόσεις. Κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο μοιράστηκαν τὴν κυβέρνησι καὶ ἀργότερα σὲ βρισκόμενες περιπτώσεις κυβέρνησαν τὸ κράτος. Τὰ σύννεφα μαζεῦονταν καὶ ἡ θύελλα ξέσπασε μὲ τὴν πρώτη πολιτικὴ διαμάχη σχετικὰ μὲ τὰ θρησκευτικὰ προνόμια.

Ἡ λαϊκὴ μᾶζα δὲν εἶχε γενεαλογία, οὔτε κληρονομικὲς λατρεῖες. Κατὰ τὴν γνώμη τῆς ἀριστοκρατίας, δὲν εἶχε καὶ θεοὺς, ἐφ' ὅσον δὲν εἶχε οἰκογενειακὲς λατρεῖες. Στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ὁ κοινὸς λαὸς ἐξαριτόταν ἀπὸ τὶς

ἀριστοκρατικές οικογένειες· ὅπως οἱ δοῦλοι, εἶχε τὴν ἄδεια νὰ παίρῃ μέρος στὶς
 οικογενειακὲς λατρεῖες τῶν κυρίων του, ἢ ἄδεια ὅμως αὐτὴ μπορούσε νὰ δοθῇ ἢ
 ὄχι, ἀνάλογα μὲ τὴν κρίση τῆς ἀριστοκρατίας. Αὐτὴ μπορούσε ὅμοια νὰ ἀπο-
 κλείσῃ ὅλους τοὺς παρείσακτους, ἂν τὸ ἐπιθυμοῦσε. Ἐτσι συνέβαινε π.χ. μὲ τὴν
 ιδιωτικὴ λατρεία τῶν Εὐμολπιδῶν, τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια. Ἐδῶ ὅμως ἔχομε μία
 μυστικὴ λατρεία, ποὺ ἀναπτύχθηκε ἐξαιρετικὰ ἀπὸ οικογενειακὲς τελετουρ-
 γίες, ποὺ κάποτε ἦταν περιορισμένες σ' ἓναν ὀρισμένο κύκλο κατὰ τὴν κρίση
 τῆς οικογένειας. Ἡ προνομιακὴ θέση τῶν ἀριστοκρατικῶν οικογενειῶν στὰ ζη-
 τήματα λατρείας καὶ θρησκείας καταργήθηκε χάρις στὶς δημοκρατικὲς μεταρ-
 ρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη. Ἡ βάση τῆς παλαιᾶς οικογενειακῆς καταστάσεως ἦταν
 ἡ φ ρ α τ ρ ί α. Οἱ φρατρίες ἐνώνονταν σὲ τέσσερεις φ υ λ έ ς, μὲ ἀρχηγούς τοὺς
 τοὺς φ υ λ ο β α σ ι λ ε ῖ ς, ποὺ τοὺς ἐξέλεγαν ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς. Ἀργό-
 τερα, διάφορες φρατρίες εἶχαν διαφορετικὴ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση καὶ διαφορε-
 τικὲς λατρεῖες. Μία φρατρία ὕστερα χωριζόταν σὲ λατρευτικούς ὀμίλους, τοὺς θ
 ι ἰ ἄ σ ο υ ς. Κατὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Κλεισθένη ἀποτελοῦνταν ἐν μέρει
 ἀπὸ μία ἀριστοκρατικὴ οικογένεια, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν πυρήνα της, καὶ ἐν μέ-
 ρει ἀπὸ τοὺς ὀ ρ γ ε ῶ ν ε ς, δηλαδή μιὰ μερίδα τοῦ λαοῦ, ποὺ συνδεόταν μὲ
 αὐτὴν τὴν οικογένεια, ἐπειδὴ ἔπαιρνε μέρος στὶς λατρεῖες της. Τὸ πρῶτο βῆμα
 ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνῃ τώρα ἦταν ἡ ὑποχρέωση γιὰ τὴν φρατρία νὰ δέχεται στοὺς
 κόλπους της καὶ τὰ μέλη τοῦ ἀριστοκρατικοῦ γένους καὶ τοὺς ὀργεῶνες, δηλ.
 τοὺς πολῖτες τοὺς θρησκευτικὰ ἐξαρτημένους ἀπὸ τὸ γένος αὐτό.¹¹ Ἐτσι ἡ λαϊκὴ
 μᾶζα εἶχε ἐξασφαλίσῃ τὴν συμμετοχὴ της στὴν θρησκεία καὶ τὴν λατρεία καὶ
 δὲν ἦταν ἄλλο πιά δυνατόν νὰ ἀποκλείεται ἀπὸ αὐτὲς ἀνάλογα μὲ τὶς ιδιοτρο-
 πίες τῶν ἀριστοκρατικῶν οικογενειῶν. Ὁ Κλεισθένης πῆγε μακρότερα. Ἐμφά-
 νισε τὴν ἴδια τὴν βάση τῆς παλαιᾶς τάξεως πραγμάτων σπάζοντας τὴν κυρί-
 αρχὴ δύναμὴ τῆς ἀριστοκρατίας στὴν στοιχειώδη ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Ἐπέ-
 τρεψε τὴν λειτουργία τῶν φ ρ α τ ρ ι ῶ ν, ἀλλὰ μόνον σὰν ἓνα εἶδος ἐκκλησια-
 στικῆς κοινότητος, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐπιτελῇ ὀρισμένες λατρεῖες καὶ νὰ κρατᾷ
 τοὺς καταλόγους τῶν πολιτῶν. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὅρους βέβαια αὐτοῦ τοῦ συμβι-
 βασμοῦ ἦταν ὅτι κανένας πολίτης δὲν θὰ ἀποκλειόταν ἀπὸ τὶς φ ρ α τ ρ ί ε ς. Ἡ
 ἀστικὴ κοινότητα ἦταν χτισμένη ἐπάνω σὲ μία καινούργια βάση, τὸν δῆμο.
 Ἐνας δῆμος ἦταν σχηματισμένος ὅπως ἓνας σημερινὸς δῆμος. Γιὰ νὰ εἶναι μέ-
 λος τοῦ κανεῖς, ἔπρεπε νὰ εἶναι κάτοικος τῆς περιοχῆς, καὶ ἔτσι ἡ διαφορὰ προ-
 νομιῶν ἀνάμεσα στὴν ἀριστοκρατία καὶ τὸν λαὸ ἐξαλείφτηκε. Οἱ δ ῆ μ ο ι ἐνώ-
 θηκαν σὲ καινούργιες φ υ λ έ ς, δέκα τὸν ἀριθμό, ποὺ πῆραν τὸ ὄνομα δέκα
 ἡρώων τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλὰ ἡ ἰδέα τῆς κοινότητος σὰν μιᾶς συγγένειας ἐξ αἵματος
 κυριαρχοῦσε στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ γεωγραφικὴ σχέση ἐφαρμόσθηκε μόνο κατὰ
 τὸν πρῶτο σχηματισμὸ τῶν δήμων. Ἀργότερα τὸ δικαίωμα νὰ γίνεταί κανεῖς μέ-
 λος ἐνὸς δήμου ἐξαρτιόταν ὄχι ἀπὸ τὸν τόπο διαμονῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς γεννήτο-
 ρές του. Ἐτσι οἱ ἀπόγονοι κάποιου, ποὺ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλεισθένη εἶχε ζή-
 σει π.χ. στὴν Ἐλευσίνα, θὰ ἄνηκαν στὸν δῆμο τῆς Ἐλευσίνας γιὰ αἰῶνες, ὅπου-
 δήποτε κι' ἂν ζοῦσαν.

Ἡ δημοκρατία δὲν μπορούσε νὰ ἐπιτρέψῃ σὲ κανένα νὰ μείνῃ ἔξω ἀπὸ τὴν κρατικὴ ὀργάνωση τῆς λατρείας. Ἀνέλαβε ἡ διέλυσε τὶς παλιῆς οἰκογενειακὲς λατρεῖες καὶ μεταμόρφωσε μὲ δημοκρατικὸ πνεῦμα τὴν παλιὰ ὀργάνωση τῆς λατρείας, πὺ βᾶσιζόταν στὴν οἰκογένεια. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἦταν τόσο κοινὸ, ὥστε ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει στὰ Π ο λ ι τ ι κ ᾶ του (VI, 4, 1319β), σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες μεταρρυθμίσεις, πὺ ἔτειναν νὰ προωθήσουν τὴν δημοκρατία, τὴν δημιουργία διαφορῶν φ υ λ ῶ ν καὶ φ ρ α τ ρ ι ῶ ν καὶ τὴν συγχώνευση τῶν ιδιωτικῶν λατρειῶν, δηλαδὴ τῶν οἰκογενειακῶν λατρειῶν, ὥστε νὰ εἶναι λιγώτερες σὲ ἀριθμὸ καὶ προσιτὲς σὲ ὅλους. Σὰν παραδείγματα ἀναφέρει ὅχι μόνον τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στὴν Κυρήνη. Ὁ τύραννός της Σικυῶνος Κλεισθένης, πὺ φαίνεται νὰ ἀνῆκε στὸν γηγενῆ καὶ καταπιεσμένο λαό, ὀνόμασε κοροϊδευτικὰ τὶς τρεῖς δωρικὲς φυλὲς μὲ ὀνόματα ζῶων : Ὑ ᾱ τ α ι, Ὀ ν ε ᾱ τ α ι, Χ ο ι ρ ε ᾱ τ α ι (=γουρῶνες, γαῖδαροι, χοῖροι). Στὴν δική του φυλὴ ἔδωσε τὸ ὄνομα Ἀ ρ χ ῆ λ α ο ι (=ἀρχηγοὶ τοῦ λαοῦ). Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ Ἄργος μᾶς μαθαίνουν ἓναν ἀριθμὸ ὀνομάτων φρατριῶν, πὺ προφανῶς ἀνήκουν σὲ μιὰ δημοκρατικὴ μεταβολή.¹² Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ φαίνονται νὰ εἶναι τοπικὰ ὀνόματα. Κί' ἐδῶ ἡ διαίρεση τῶν πολιτῶν ἐπάνω σὲ μιὰ γεωγραφικὴ βάση χρησιμοποιοῦντο σὰν ἓνα δημοκρατικὸ τέχνασμα γιὰ τὴν κατάργηση τῆς κυριαρχίας τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν. Εἶναι περιέργο πῶς, στὸ παλαιὸ βασίλειο τοῦ Ἀγαμέμνονα, τρεῖς φρατρίες παίρνουν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεᾶ καὶ τὸ γένος του, πὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ Ἄργος.

Ἡ πάλι ἀνάμεσα στὶς οἰκογένειες καὶ τὸ κράτος σχετικὰ μὲ τὶς λατρεῖες κατέληγε συχνὰ σὲ ἓνα συμβιβασμό: Ἡ λατρεία γινόταν κρατικὴ ιδιοκτησία καὶ ἦταν προσιτὴ σὲ ὅλους, ἡ φροντίδα ὅμως γι' αὐτὴν παρέμενε στὴν οἰκογένεια. Ὁ ἱέρεας ἢ ἡ ἱέρεια κλεγόταν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, στὴν ὁποία ἀνῆκε ἀρχικὰ ἡ λατρεία. Στὴν Ἀθῆνα συνέβαινε συχνὰ οἱ κάτοχοι τοῦ κρατικοῦ ἀξιώματος γιὰ μιὰν ὀρισμένη λατρεία νὰ περιορίζονται: στὰ μέλη μιᾶς ὀρισμένης οἰκογένειας. Ἐτσι π.χ. ἡ ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος καὶ ὁ ἱέρεας τοῦ Ποσειδῶνα Ἐ ρ ε χ θ ῆ α προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀρχαία οἰκογένεια τῶν Βουταδῶν. Εἶναι πολὺ δελεαστικὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ οἰκογένεια, στὴν ὁποία ἀνήκει κληρονομικὰ τὸ ἱερατεῖο τῆς παλαιᾶς πολιούχου θεᾶς τῆς Ἀθῆνας καὶ τοῦ μυθολογικοῦ ἀντιπροσώπου τῶν Μυκηναίων βασιλιάδων, ἦταν κάποτε ἡ παλιὰ βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Ἀθηνῶν, παρ' ὅλο πὺ ὁ μῦθος ἀναφέρει μιὰν ἄλλη βασιλικὴ οἰκογένεια. Σὲ ἄλλες λατρεῖες πάλι, πὺ ιδρύθηκαν ἀργότερα ἢ ἀναπλάστηκαν, βλέπομε τὸν λαὸν νὰ ἐκλέγῃ τὸν ἱερέα. Ἐτσι π.χ. ἡ μαρτυρία, πὺ περιγράφει τὸν κανονισμὸ τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα, διατάζει νὰ ἐκλέγεται ἡ ἱέρεια ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀνάμεσα ἀπὸ ὅλες τὶς γυναῖκες, πὺ ἦσαν πολῖτες τῶν Ἀθηνῶν. Σὲ θέματα πὺ ἀφοροῦσαν τὴν λατρεία, περισσότερο κί' ἀπὸ ἄλλα θέματα, οἱ Ἀθηναῖοι ἔδειξαν τὴν μετριοπάθεια, γιὰ τὴν ὁποία ἦταν διάσημοι. Δὲν κατέλυσαν ὅλους τοὺς δεσμοὺς τῆς παραδόσεως, πὺ

τούς ἔδεναν μὲ τις παλαιότερες ἐποχές, κι' αὐτὸ ἦταν μία πηγὴ δυνάμεως στὴν σφαῖρα, τῆς θρησκείας.

Σὲ ἄλλους τόπους ὑπῆρχε ριζικώτερη τάση ἀλλαγῆς. Στὶς πόλεις τῆς Ἰωνίας εἶχαν τὴν συνήθεια νὰ δίνουν τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα στὸν μεγαλύτερο πλειοδότη. Ἔχομε π.χ. ἀπὸ τὶς Ἑρυθρὲς ἓνα κατάλογο σαράντα περίπου ἱερέων, ποὺ ὀρίστηκαν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ὁ ἱερέας ἔπρεπε νὰ ἔχη σημαντικὰ ἐπιμίσθια, ἀνάλογα μὲ τὴν δημοτικότητα τῆς λατρείας. Ὅρισμένες ἀμοιβὲς γιὰ κάθε θυσία καὶ βρασμένα μέρη τῶν σφαγίων, ὅπως τὸ δέρμα, τοῦ ἀνήκαν. Μὲ τὴν ἐνοικίαση αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος, τὸ κράτος ἐξασφάλιζε ἓνα σημαντικό μερίδιο αὐτῶν τῶν ἀποδοχῶν γιὰ τὸ θησαυροφυλάκιό του. Θεωροῦσε ἴσως ὅτι ἦταν ἔξυπνο καὶ δίκαιο τὸ μέτρο αὐτό, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἔδειχνε ὅτι εἶχε χάσει κάθε σεβασμὸ γιὰ τὴν θρησκεία, ὅταν χρησιμοποιοῦσε τὸν ἑλεγχό του ἐπάνω στὴ λατρεία, σὰν μέσο γιὰ νὰ καρπωθῇ χρήματα γιὰ τὸ ταμεῖο του. Αὐτὴ ἦταν ἡ τελικὴ φάση τῆς Ἑλληνικῆς κρατικῆς θρησκείας: ἔγινε κοσμικὴ καὶ βεβηλώθηκε γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ κράτους. Μιὰ τέτοια θρησκεία δὲν εἶχε τίποτα νὰ προσφέρει στὴν ἀνθρώπινη καρδιά καὶ τὶς ἀναζητήσεις της.

Οἱ προσπάθειες δημοκρατικοποιήσεως τῆς λατρείας κατευθύνθηκαν νωρὶς μὲ ἀποφασιστικὴ δύναμη ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῆς λατρείας, ὅπου οἱ ἀριστοκρατικὲς καὶ πλούσιες οἰκογένειες θεωροῦσαν ζήτημα τιμῆς νὰ ἐπιδεικνύουν τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ πολυτέλεια, δηλαδὴ ἐναντίον τῶν νεκρικῶν ἔθιμων καὶ τῆς λατρείας τοῦ τάφου. Τὰ λεγόμενα ἀγγεῖα τοῦ Διπύλου τῶν Ἀθηνῶν, ταφικὰ ἀγγεῖα τοῦ ὀγδόου αἰῶνα, παρουσιάζουν τὶς μεγαλόπρεπες νεκρικὲς πομπὲς τῆς ἐποχῆς. Ὁ νεκρὸς κεῖται ἐπάνω σ' ἓνα ἀμάξι στρωμένο μὲ χαλιά, ποὺ τὸ ἀκολουθοῦν σειρὲς ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ποὺ πενθοῦν. Οἱ ἀγῶνες ἦταν ἓνα μέρος τῶν νεκρικῶν τελετῶν: σειρὲς ἀπὸ ἀγωνιστικὰ ἄρματα μαρτυροῦν τὶς ἀκριβὲς διασκεδάσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Τὰ εὐρήματα στοὺς τάφους τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν ἔχουν μεγάλη σπουδαιότητα. Αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς φυσικὸ, ἀφοῦ τὰ νεκρικὰ δῶρα καίγονταν μὲ τὸ πτῶμα. Ἀκριβὰ ὑφάσματα χρησιμοποιοῦνταν γιὰ σάβανα καὶ παραδίδονταν μὲ τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ στὶς φλόγες. Ἡ ἐννοια τῆς τιμῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως, ποὺ ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους νὰ κάνουν τὶς μεγαλύτερες θυσίες, προκαλοῦσε πολυδάπανες ἐπιδείξεις, τέτοιες, ποὺ μόνον οἱ πλούσιες καὶ μεγάλες οἰκογένειες μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν. Δὲν εἶναι περιέργο πῶς ὁ λαὸς τὶς θεωροῦσε σὰν ἀπόδειξη τῆς ἱταμῆς τους ὑπερηφάνειας καὶ σύγκρινε αὐτὴ τὴν σπατάλη μὲ τὴν δική του φτώχεια. Οἱ διακριτικοὶ νομοθέτες ἀναγκάστηκαν νὰ συμφωνήσουν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰν ἄχρηστη καὶ βλαβερὴ σπατάλη, ὅπου ξοδεύονταν μεγάλα ποσά, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ξοδευτοῦν γιὰ ἓνα καλλίτερο σκοπὸ.

Ὁ περιορισμὸς αὐτῆς τῆς σπατάλης στὰ νεκρικὰ ἔθιμα ἄρχισε ἀπὸ νωρὶς. Νομοθεσίες πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀποδίδονται τοὺς περισσότερους νομοθέτες: τὸν Λυκούργο, τὸν Χαρώνδα, τὸν Πιπτακό, τὸν Διοκλῆ ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες. Γιὰ τὸν Σόλωνα ἔχομε λεπτομερέστερες πληροφορίες. ἀπαγόρευσε τὸ παλιὸ ἔθιμο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ μοιρολογίστρες ξέσχιζαν τὰ κορμιά τους.

Σύμφωνα μὲ τὸ ἔθιμο, τραγουδιστὲς τραγουδοῦσαν τὰ μοιρολόγια, ὅπου παίνευαν τὸν νεκρό. Ἔτσι ἀναπτύχθηκε μιὰ τεχνικὴ μορφή γιὰ τὸ μοιρολόγι. ἔχομε κιόλας ἓνα παράδειγμα στὸν Ὅμηρο, ὅταν καλοῦν μοιρολογίστρες στὸ φέρετρο τοῦ Ἑκτορα. Ὁ Σόλωνας ἀπαγόρευσε καὶ αὐτό. Δὲν χρειαζόταν πιά νὰ θυσιάζουν νὰ βώδι, σὰν νεκρικὴ προσφορά, καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ τυλίγουν τὸν νεκρὸ σὲ περισσότερα ἀπὸ τρία σάβανα. Οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνα δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε πρὶν τὸ ἔθιμο οἱ μοιρολογίστρες νὰ τραγουδοῦν μοιρολόγια κατὰ τὴν κηδεία καὶ στοὺς τάφους τῶν ὑπόλοιπων μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ὁ Σόλωνας ἀπαγόρευσε καὶ αὐτὴ τὴν συνήθεια. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος νόμος ἦταν ἓνα κτύπημα ἐναντίον τῆς πατροπαράδοτης ταφικῆς λατρείας, στὴν ὁποία ἐκφραζόταν τὸ οἰκογενειακὸ αἶσθημα τῆς ἀριστοκρατίας. ἀνάλογοι νόμοι βρίσκονται σὲ μιὰ ἐπιγραφή τῶν Δελφῶν γύρω στὰ 400 π.Χ. Ἐκεῖ βλέπομε ἐπίσης πῶς ἀπαγορεύεται νὰ ἐπαναλαμβάνονται τὰ μοιρολόγια τὴν ἐπομένη καὶ τὴ δεκάτη ἡμέρα μετὰ τὴν ταφή, καθὼς καὶ στὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου. Μόνο οἱ στενωτέροι συγγενεῖς πρέπει νὰ λαβαίνουν μέρος στὰ μοιρολόγια ἐπάνω στὸν τάφο, καὶ ἡ νεκρικὴ πομπὴ πρέπει νὰ περνᾷ σιωπηλῇ.¹³ Σῶζονται σὲ ἐπιγραφὲς διάφοροι μεταγενέστεροι νόμοι, ποὺ μὲ ἀκόμα αὐστηρότερες διατάξεις ἐπέβαλαν ἀπλότητα στὶς νεκρικὲς τελετουργίες. Οἱ φιλόσοφοι ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα στὴν ἰδανικὴ νομοθεσίαν τους, καὶ ὅταν ἓνας ἀπ' αὐτοῦς, ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς, κυβέρνησε τὴν Ἀθήνα λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἔθεσε σ' ἐφαρμογὴ αὐτὲς τὶς ἀρχές. Μὲ αὐτὰ τὰ μέτρα ὅμως ἔδωσε τὴν χαριστικὴ βολὴ σ' αὐτὴν τὴν δαπανηρὴ κομψότητα, ποὺ ἄρρεσε στοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐπιδεικνύουν στὰ νεκρικὰ τους μνημεῖα, τὰ ἔργα τέχνης ποὺ μπορούμε ἀκόμη νὰ θαυμάσωμε στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Διπύλου. Ὁ Δημήτριος ἀπαγόρευσε νὰ ξοδεύεται περισσότερη ἐργασία γιὰ ἓναν τάφο ἀπὸ ὅση μπορούσαν νὰ κάνουν δέκα ἄνθρωποι σὲ τρεῖς μέρες. Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπάκουσαν στὸν νόμο αὐτόν, ἀλλὰ βοήθησε σ' αὐτὸ καὶ ἡ ἀνέχεια ποὺ ξαπλωνόταν στὴν πόλη. Ὅλα τὰ μεταγενέστερα νεκρικὰ μνημεῖα εἶναι ἀπλᾶ.¹⁴

Ἡ παλιὰ λατεία τῶν νεκρῶν ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει στὴ λατεία τῶν ἡρώων. Τοὺς πρόσφεραν θυσιές ζώων, ποὺ τὸ αἷμα τοὺς ἔπεφτε σὲ μιὰ τρύπα στὴ γῆ, γιὰ νὰ δροσίση τὴ στάχτη τοῦ νεκροῦ. Ὁργάνωναν ἀγῶνες γιὰ τοὺς ἡρώες, ὅπως πρὶν κατὰ τὴν ταφή ἑνὸς ἀριστοκράτη. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις τὰ μοιρολόγια ἐπαναλαμβάνονταν γι' αὐτοὺς μιὰ ὀρισμένη ἡμέρα κάθε χρόνο. Ἡ λατεία τῶν ἡρώων ἦταν ἡ δημόσια λατεία τοῦ κράτους. Σ' αὐτὴν διατηροῦνταν οἱ παλιές μορφές, ἀλλὰ οἱ ἰδιῶτες ἔπρεπε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ αὐτὲς καὶ νὰ περιορίζονται σὲ μιὰ δημοκρατικὴ ἀπλότητα, ποὺ στὴν Ἀθήνα, πάντως, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δόξας τῆς, πλαισιώθηκε μὲ ἔργα τέχνης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ μιὰν ἄλλη περίπτωση τὸ κράτος ἐπενέβη καὶ ἔδωσε στὴν ταφὴ πανηγυρικὸ χαρακτήρα. Ἦταν ἡ περίπτωσις ἐκείνων ποὺ εἶχαν πέσει στὴν μάχη γιὰ τὴν πατρίδα τους. Οἱ πεσόντες κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους θεωροῦνταν ἡρώες καὶ λατρεύονταν σὰν τέτοιοι. Αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲν γινόταν σὲ μεταγενέστερους χρόνους στὴν Ἀθήνα. Τὸ κράτος δὲν ἀπέδιδε στοὺς πεσόντες ἄλλες τιμὲς ἀπὸ τὶς συνηθισμένες, τοὺς τιμοῦσε ὅμως καὶ ἐνεθάρρυνε τὸν

πατριωτισμό με τὸ νὰ τοὺς κάνη δημόσια κηδεῖα. Τὰ λείψανά τους τὰ πήγαιναν στὴν Ἀθήνα καὶ τὰ φύλαγαν μέχρι τὴν ἡμέρα τῆς μεγαλόπρεπης κοινῆς ταφῆς. Ὁ τάφος ἦταν ἓνας πελώριος λόφος (τ ὕ μ β ο ς), σκεπασμένος με ἄσπρο ἀσβέστη, ποὺ γύρω στὰ πόδια του τριγυριζόταν ἀπὸ πολλὰ μνημεῖα τῶν πεσόντων.¹⁵ Ἡ μεγαλύτερη ἔνδειξη τιμῆς ἦταν ὁ ἐπιτάφιος λόγος, ποὺ ἓνας ἀπὸ τους σπουδαιότερους πολῖτες ἔπρεπε νὰ πῇ. Τὸ πιὸ περίφημο παράδειγμα, εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ Θουκυδίδης βάζει στὸ στόμα τοῦ Περικλῆ με τὴν εὐκαιρία τῆς ἐνάρξεως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Εἶναι μία, ὑψηλὴ καὶ ἀνυπέρβλητη ἔκφραση τοῦ ἰδανικοῦ προγράμματος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν πολιτῶν τῆς καὶ τῆς ὑπερηφάνειάς τους, μέσα στὴν πόλη τους.

Τὸ καινούργιο κράτος εἶχε διαλύσει τὸ παλιὸ οἰκογενειακὸ κράτος, εἶχε ὅμως σύγχρονα κληρονομήσει τὶς ἀπαιτήσεις του. Στὴν οἰκογενειακὴ ὀργάνωση τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο δὲν ἦταν ὑπολογίσιμο. Ὑπολογιζόταν μόνο σὰν κρῖκος στὴν ἀλυσίδα τοῦ γένους του. Ἡ οἰκογένεια τοῦ ἔδινε τὴν θρησκεία του, τὰ προνόμιά του καὶ τὶς εὐθύνες του. Τὸ κράτος προερχόταν ἀπὸ μιὰν ἰδέα συγγενείας ἐξ αἵματος, καὶ ἂν αὐτὴ ἡ συγγένεια εἶχε στὴν πραγματικότητα καταρρηθῇ, γιὰ νὰ βρεθῇ χῶρος γιὰ τὴν λαϊκὴ μάζα, «ποὺ ἐν εἶχε προγόνους», ὅμως ἡ ἰδέα τοῦ κράτους σὰν συγγενείας ἐξ αἵματος συνέχιζε νὰ εἶναι μιὰ ἰσχυρὴ ἀντίληψη σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ κράτος κληρονόμησε καὶ τὶς πολιτικὲς καὶ τὶς θρησκευτικὲς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκογενειακῆς ὀργανώσεως. Τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο ὑπολογιζόταν τώρα μόνο σὰν μέλος τοῦ κράτους: ἂν ἔκανε λάθη, οἱ συνέπειες ἔπεφταν ἐπάνω στὸ κράτος στὸ ὁποῖο ἀνῆκε. Οἱ θεοὶ ἔστελναν καταστροφὲς ἐπάνω στὴ χώρα, ὅταν θύμωναν γιὰ τὶς ἁμαρτίες τοῦ ἀτόμου. Ἀκόμα καὶ στὴν διπλωματικὴ μονομαχία ποὺ ἐγκαινιάσθηκε κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, οἱ ἀντίπαλοι χρησιμοποίησαν ὅμοια ὅπλα. Οἱ Σπαρτιάτες κάλεσαν τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐξιλεωθοῦν γιὰ τὸ ἄγος ποὺ οἱ Ἀλκμεωνίδες εἶχαν προκαλέσει, ὅταν ἐξουδετέρωσαν τὴν ἀπόπειρα τοῦ Κύλωνα νὰ γίνῃ τύραννος. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπάντησαν ζητώντας ἀπὸ τους Σπαρτιάτες νὰ ἐξιλεωθοῦν γιὰ τὸ ἔγκλημά τους πρὸς τοὺς θεοὺς, ὅταν ἄφησαν τὸν νικητὴ τῶν Πλαταιῶν νὰ πεθάνῃ ἀπὸ τὴν πείνα στὸν ναὸ τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς. Τόσο ἰσχυρὸ ἦταν ἀκόμα τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνῃς τοῦ κράτους γιὰ τὰ ἐγκλήματα τοῦ ἀτόμου. Ἀπὸ τὴν μεριά του, τὸ ἄτομο ἦταν ὑπεύθυνο γιὰ τὶς πράξεις τοῦ πέναντι στὸ κράτος.

Ἀπὸ ἐκεῖ πηγάζει ἡ ἀπαίτηση τοῦ κράτους νὰ διατηροῦνται οἱ λατρεῖες του. Αὐτὸ ἦταν τὸ πολιτικὸ καὶ τοπικιστικὸ στοιχεῖο τῆς θρησκείας. Τὸ γενικὸ στοιχεῖο ὡς πρὸς τὸ μεγαλύτερο καὶ σημαντικώτερο μέρος το τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ ἰδέες καὶ οἱ μῦθοι γιὰ τοὺς θεοὺς, ἐκεῖνοι ἰδίως ποὺ ὁ Ὅμηρος τοὺς εἶχε κάνει κοινὸ κτῆμα. Αὐτὰ δὲν ἐνδιέφεραν τὸ τοπικιστικὸ κράτος, ποὺ ἀπλῶς ἀκολουθοῦσε τοὺς σκοποὺς του. Πολλὲς φορὲς εἰπώθηκε πῶς ὁ Ἕλληνας μποροῦσε νὰ λέῃ καὶ νὰ πιστεύῃ ὅτι ἤθελε γιὰ τοὺς θεοὺς, ὅσο σεβόταν τὶς λατρεῖες. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν διαφορετικὴ στάση τοῦ τοπικιστικοῦ κράτους ἀπέναντι στὶς κρατικὲς λατρεῖες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ στὶς ἰδέες καὶ τοὺς μύθους γιὰ τοὺς θεοὺς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη βγαίνει ἀναγκαστικὰ ὅτι ὁ πολίτης

ἔπρεπε νὰ ψάξῃ νὰ βρῇ στήν λατρεία ὅχι πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ προσωπικό του συμφέρον, ἀλλὰ τὸ συμφέρον τοῦ κράτους, δηλαδή τὸ γενικὸ καλὸ. Γιὰ ὅ,τι τὸν ἀφοροῦσε ἰδιωτικά, μπορούσε φυσικὰ νὰ στραφῇ πρὸς τοὺς θεοὺς ἢ νὰ μὴν τὸ κάνῃ, ἂν δὲν ἤθελε, ἐπάνω ἀπ' ὅλα ὅμως δὲν ἔπρεπε μὲ τις πράξεις του νὰ θέσῃ σὲ κίνδυνο τις σχέσεις ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τοὺς θεοὺς. Δὲν ἔπρεπε νὰ παραμελῇ, νὰ περιφρονῇ ἢ νὰ ἀντιτίθεται στήν κρατικὴ λατρεία. Ὅφειλε πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ παίρνῃ μέρος στὶς λατρεῖες ποὺ τελοῦσαν οἱ συμπολίτες του, τις λατρεῖες τοῦ κράτους. Ἡ εὐσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς ἐμπόδιζε τὸ κράτος νὰ ἀπαγορεύσῃ τις παλιὲς ἰδιωτικὲς οἰκογενειακὲς λατρεῖες. Πολλὲς περιῆλθαν κάτω ἀπὸ κρατικὸ ἔλεγχον, πολλὲς ὅμως μπόρεσαν νὰ ἐπιζήσουν σὰν ἰδιωτικὲς λατρεῖες, ἐκτὸς ἀπὸ τις πολλὲς τοπικὲς λατρεῖες δέντρων, πηγῶν, ποταμῶν κ.λ.π. Αὐτές, ὡς πρὸς τὴν σημασία, ἔπесαν σὲ ὑποδεέστερη μοῖρα ἀπὸ τὴν κυρίαρχη θέσῃ τῆς κρατικῆς λατρείας, ἐξακολουθοῦσαν ὅμως ἐπίμονα νὰ ὑπάρχουν καὶ ἀποδείχτηκαν ἄξερριζωτες. Ἡ πάλῃ ἐναντίον τῶν ἰδιωτικῶν λατρειῶν φαίνεται ὁλοκάθαρα στήν περίπτωσιν τῆς νεκρικῆς λατρείας. Ἡ λατρεία τῶν προγόνων ἦταν ἓνας δεσμὸς γιὰ τὴν οἰκογένεια περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο. Ἐδῶ οἱ ἀπαιτήσεις τῆς οἰκογένειας γιὰ μιὰν ἀνεξάρτητη θέσιν παράλληλα μὲ τὸ κράτος φάνηκαν καθαρῶτερα. Σύμφωνα μὲ τις νέες ἀποφάσεις, οἱ νεκροὶ τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν εἶχαν πέσει στὸ ἐπίπεδο τῶν κοινῶν ἀσήμαντων νεκρῶν, ἐξ αἰτίας τῶν περιορισμῶν σχετικὰ μὲ τὴν νεκρικὴ λατρεία καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς. Μόνον γιὰ τοὺς νεκροὺς ποὺ ἡ λατρεία τους ἦταν δημόσια καὶ ἀνῆκε στὸ κράτος, δηλαδή τοὺς ἥρωες τῆς πόλης, ἐπιτρεπόταν νὰ τηρῇται ἡ λατρεία τοῦ τάφου μὲ τὴν παλιά της μορφή. Ἡ οἰκογένεια δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχῃ χωριστὰ συμφέροντα ποὺ νὰ τὴν ἀνεβάζουν ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους πολῖτες καὶ νὰ τὴν χωρίζουν ἀπὸ τὸ κράτος. Τὸ σχέδιον αὐτὸ εἶχε ἐπιτυχία. Τὸ ὁμηρικὸ βασίλειον τῶν νεκρῶν, μὲ τις μάταιες σκιές του, εἶχε τυπωθῇ στὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ. Ἡ συνήθεια νὰ ἡρωοποιοῦνται ὁρισμένα ἄτομα δὲν ἐμφανίζεται παρὰ στήν τελευταία περίοδο τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ὅταν ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ ζητοῦσε ἐντονώτερα χρώματα καὶ τὸ κράτος εἶχε πάρει τέτοιες διαστάσεις, ὥστε ἡ ἔννοιός του εἶχε χάσει τὴν καταναγκαστικὴν του δύναμιν.

Εἶπαμε πῶς στήν Ἀθήνα τοῦ 5ου αἰῶνα ὅλη ἡ λαμπρότητα καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια προορίζονταν μόνον γιὰ τὸ κράτος, ἀφοῦ μόνον σὲ σχέση μὲ τοὺς θεοὺς μπορούσαν νὰ ἐπιδειχθοῦν. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ χτίστηκε ὁ Παρθενώνας, τὸ λεγόμενον Θησεῖον, ὁ ναὸς τοῦ Σουνίου, ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς - Νίκης καὶ τελικὰ τὸ Ἐρέχθειον. Τὰ ἄτομα φαίνεται ὅτι ζοῦσαν ἥρεμα καὶ ἀπλᾶ, καὶ μόνον ὕστερα ἀπὸ τις ἀλλαγὰς τῆς ἐποχῆς τῶν σοφιστῶν ἀναπτύχθηκε σημαντικὴ χλιδὴ στὶς συνήθειες τῶν πολιτῶν. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὅμως δὲν εἶναι ἀπόλυτον. Οἱ πλούσιοι Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς προτιμοῦσαν νὰ ζοῦν στήν ἐξοχή, παρὰ στήν πολυάνθρωπὴ πόλιν. Τί εἰδους ζωὴ ζοῦσαν ἐκεῖ, δὲν τὸ ξέρομε καλά, ὁ Κίμων ὅμως ζοῦσε σὰν μέγας ἀρχοντας. Πάντως αὐτὸς ὁ τρόπος ἰδιωτικῆς ζωῆς προσεγγίζει κάπως τὴν δημοκρατικὴν ἀπλότητα, ἐνῶ ἦταν τελείως διαφορετικὰ τὸν καιρὸ τῆς ἀριστοκρατίας. Ἡ ἀποψη αὕτη εἶναι ἀληθινή, ὅσο ἔχει σχέση μὲ τὴν λατρεία,

γιατί οί κρατικές γιορτές ήταν πολύ μεγαλοπρεπείς. Κί' ἐδῶ ὁ νόμος τοῦ Πεισίστρατου ἔβαλε τὸν θεμέλιο λίθο τῶν νέων ἐξελίξεων. Χρησιμοποίησε συνειδητὰ τις γιορτές σὰν μέσον στὴν ἰσοπεδωτικὴ δημοκρατικὴ του πολιτικὴ. Σὲ ἐκεῖνον ἀποδίδεται, γενικά, μ' ὅλο πὸν πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε πὼς δὲν διαθέτομε ἀναμφισβήτητες ἀποδείξεις, ἢ ἐγκαθίδρυση τῶν δύο μεγαλοπρεπεστέρων ἑορτῶν στὴν Ἀθήνα, τῶν Διονυσίων καὶ τῶν Παναθηναίων. Θὰ ἦταν φρονιμώτερο νὰ ποῦμε τὰ Μ ε γ ἄ λ α Π α ν α θ ῆ ν α ι α, πὸν μὲ τοὺς ἀγῶνες τους, γίνονταν κάθε τέσσερα χρόνια. Ἡ δημοκρατία συμπλήρωσε τὸ ἔργο του.

Σὲ κάθε γιορτὴ ἀντιστοιχοῦσε μιὰ γιορταστικὴ πομπή, πὸν ἔδινε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιδειχθῇ ὅλη ἡ δυνατὴ λαμπρότητα καὶ μεγαλοπρέπεια. Οἱ προετοιμασίες γίνονταν σὲ μεγάλη κλίμακα. Μιὰ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἀναφέρει ὅτι οἱ δρόμοι, ἀπ' ὅπου θὰ περνοῦσε ἡ πομπή, ἔπρεπε νὰ ἐπισκευασθοῦν. Στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχε ἓνα εἰδικὸ κτίριο στὸ Δίπυλον, ὅπου ἐτοιμάζονταν οἱ λιτανεῖες καὶ ἀπ' ὅπου ξεκινούσαν. Στὴν ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα βλέπομε τὴν πομπὴ τῶν μεγάλων Παναθηναίων μὲ τις σεμνὲς παρθένες, τοὺς ἄντρες καὶ τὰ παιδιά μὲ τὰ ζῶα τῆς θυσίας, τὰ θυμιατήρια καὶ τὰ σκεύη τῆς θυσίας· τὰ ἄρματα πὸν θὰ ἔπαιρναν μέρος στοὺς ἀγῶνες τῶν Παναθηναίων καὶ τὸ ἄνθος τῆς Ἀθηναϊκῆς νεολαίας, τοὺς ἔφηβους καβάλλα στὰ ἄλογα. Αὐτὸ εἶναι ἓνα τυπικὸ παράδειγμα γιὰ ὅλες τις γιορτές, ἀκόμα καὶ τις λιγώτερο μεγαλοπρεπείς, ἀλλὰ οἱ πομπὲς ἦσαν πάντα ὅσο γινόταν λαμπρότερες. Στις γιορτές ὅπου γίνονταν ἀγῶνες, ἢ λαμπρότητα μεγάλωνε μὲ τὴν συμμετοχὴ στὴν πομπὴ ὅλων αὐτῶν, πὸν ἔπαιρναν μέρος στοὺς ἀγῶνες. Σὲ μεταγενέστερους χρόνους τὰ ἀγῶρια καὶ τὰ κορίτσια τῆς σχολικῆς ἡλικίας εἶχαν τὴν δική τους θέσιν στὴν πομπή. Μαθαίνομε ὅτι στὰ μεγάλα Διονύσια ἔπαιρναν μέρος ἄνθρωποι μὲ καλὰ θια, πὸν περιείχαν ὅ,τι χρειαζόταν γιὰ τὴν θυσία: ψωμί, ἄσκια μὲ κρασί, σκεύη γιὰ τὸ θυσιαστήριον γεῦμα καὶ νερό. Ὅ,τιδήποτε χρειαζόταν γιὰ τὸ μεγάλο δεῖπνο τῆς θυσίας, συμπεριλαμβανόταν στὴν πομπή, ὅπως καὶ τὰ ζῶα τῆς θυσίας, καὶ ὄχι μόνον τὰ σκεύη, ἀλλὰ καὶ ψωμί, νερό, καὶ κρασί.¹⁶ Ὅρισμένες γιορτές ἔπαιρναν μεγάλη ἑκταση, τὸ κράτος πρόσφερε τὸ γεῦμα στοὺς πολῖτες καὶ ξοδεύονταν μεγάλα ποσά. Ἀργότερα τὸ κράτος πουλοῦσε τὰ δέρματα τῶν ζώων, γιὰ νὰ πάρῃ πίσω λίγα λεπτὰ, καὶ ἔτσι ἔχομε καταλόγους τῶν ἐσόδων πὸν ἐξασφάλιζε ἀπὸ αὐτὴ τὴν πώληση. Τὸ ἔτος 334/333 τὰ ἔσοδα ἔφθασαν τις 5.549 δραχμές. Ἐνα βῶδι κόστιζε τὴν ἐποχὴ ἑκτείνη 200 περίπου δραχμές. Πόσο κόστιζε τὸ δέσμα, δὲν τὸ ξέρομε, ὅμως τὰ ποσὰ φαίνονται σημαντικά. Ἡ διανομὴ τοῦ κρέατος τῶν ζώων ἦταν προσεκτικὰ κανονισμένη, καὶ τὰ καλλίτερα κομμάτια ἀνήκαν στοὺς ἐπίσημους καὶ σὲ ὅσους ἔπαιρναν μέρος στὴν πομπή.

Οἱ μεγάλες γιορτές, ὅπως τὸ Πάσχα στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα, ἦταν οἱ μοναδικὲς εὐκαιρίες πὸν εἶχε ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ φάῃ ψητὸ κρέας. Ἡ δημοκρατία ἔδινε τὰ ποσὰ ἐν ὀνόματι τῶν θεῶν. Στὰ Μ ε γ ἄ λ α Δ ι ο ν ὑ σ ι α ζητοῦσαν εἰσιτήριο, γιὰ νὰ καλύψουν μέρος τῶν ἐξόδων. Οἱ δραματικὲς παραστάσεις ἦταν ἐπίσης μέρος τῆς λατρείας, ἀπὸ ὅπου κανεὶς δὲν ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἔξω λόγω φτώχειας. Γι' αὐτὸ τὸ κράτος μοίραζε χρήματα στοὺς φτωχοὺς

πολίτες, ὥστε νὰ μπορῇ ὁ καθένας νὰ ἀγοράσῃ ἓνα εἰσιτήριο γιὰ τὸ θέατρο. Ὅταν ξέπεσε ἡ δημοκρατία, ἔγινε κατάχρηση αὐτῆς τῆς συνήθειας, ποὺ κατάντησε ἀπλὴ διανομὴ ἐλεημοσύνης, πράγμα ποὺ κατέτρωγε τὰ οἰκονομικά του κράτους σὰν καρκίνωμα. Σὲ ἄλλες γιορτὲς ἐπίσης, ὅπως οἱ Χόες, ἡ διασκεδαστικὴ γιορτὴ τῶν κανατιῶν, ὅταν ἀφιέρωναν τὴν νέα σοδεῖα τοῦ κρασιοῦ, μοίραζαν σὲ μεταγενέστερους χρόνους χρήματα στὸν λαό. Δὲν εἶναι περίεργο ποὺ οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἀφοσιωμένοι στοὺς θεοὺς τους, ποὺ τοὺς ἔδιναν τροφὴ καὶ χρήματα. Ὅταν ὅμως αὐτοαυμάζονταν πῶς ἦταν οἱ πιὸ θεοφοβούμενοι ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, γιατί ἔδιναν τὶς περισσότερες καὶ λαμπρότερες γιορτὲς ἀπὸ ὅλους, δὲν ἔβλεπαν ὅτι ἡ λατρεία τῶν θεῶν τοὺς χρησίμευε μόνο σὰν πρόσχημα, γιὰ νὰ καλοπερνοῦν εἰς βάρος τῆς δυνάμεως καὶ τῆς εὐημερίας τοῦ κράτους τους. Ἡ κρατικὴ θρησκεία δὲν κατάλαβε τίποτα ἀπὸ τὸ μάθημα ταπεινοφροσύνης καὶ ἀπλότητος ποὺ ἔδωσε κάποτε ὁ Ἀπόλλωνας στὸν φτωχὸ ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη.

Οἱ γιορτὲς πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν χρησίμευαν στὸ κράτος σὰν εὐκαιρίες ὅχι μόνο γιὰ νὰ δείχνῃ τὸν πλοῦτο του, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀπονέμῃ μὲ τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ δημοσιότητα τίτλους τιμῆς καὶ εὐνοίας. Στὶς μεγάλες γιορτὲς προκίρυσσαν ψηφίσματα καὶ στεφάνωναν τοὺς ἄξιους ἄνδρες, ποὺ ζοῦσαν μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Στὴν Ἀθήνα αὐτὴ ἡ τελετὴ γινόταν εἰδικὰ μπροστὰ στὸ κοινό, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένο στὸ θέατρο κατὰ τὰ μεγάλα Διονύσια. Εἶχαν τὴν συνήθεια στὴν Ἀθήνα — κατὰ τὰ χρόνια τῆς εὐημερίας τῆς — νὰ δίνουν μιὰ παρὰσταση, ποὺ θύμιζε στὸ πλατὺ κοινὸ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ δύναμη τῆς Ἀθήνας. Περιέφεραν πλεόνασμα τοῦ κρατικοῦ εἰσοδήματος μέσα στὴν ὀρχήστρα, τάλαντο πρὸς τάλαντο, ὥστε νὰ τὸ βλέπουν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν συμμάχων κρατῶν, ποὺ εἶχαν ὑποχρεωθῇ νὰ συνεισφέρουν στὸ συνολικὸ ποσόν. Ὅστερα παρήλυναν οἱ γιοὶ τῶν πεσόντων στὴ μάχη. Τοὺς εἶχε μεγαλώσει τὸ κράτος μὲ ἑξοδὰ του καὶ τώρα ποὺ εἶχαν μεγαλώσει, ἔπαιρναν μιὰ πανοπλία ἀπὸ τὸ κράτος, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τῶν πατέρων τους, καὶ ἔβγαιναν στὴ ζωὴ. Ἦταν ἓνα μάθημα ἀγωγῆς τοῦ πολίτου.

Ἡ Ἀθήνα χρησιμοποιοῦσε ἐπὶ πλέον τὶς μεγάλες τῆς γιορτὲς, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας τῆς. Αὐτὸ γινόταν κατὰ τρόπο, ποὺ μᾶς θυμίζει ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ἐνοποίηση τῆς Ἀττικῆς μὲ τὴ βοήθεια τῶν λατρειῶν, ἂν καὶ δὲν εἶχε τὴν ἴδια ἐπιτυχία, ἰδίως γιατί οἱ γιορτὲς ἔδειχναν μὲ ἔμφαση τὴν ὑποδεέστερη θέση τῶν συμμάχων κάτω ἀπὸ τὴν ἡγέτιδα πόλη. Στὰ μεγάλα Διονύσια οἱ σύμμαχοι ἔφερναν στὴν Ἀθήνα τὸν φόρο ποὺ τοὺς εἶχε ἐπιβληθῇ. Ἡ περίοδος τῆς φορολογίας ἦταν τετραετής, ἀπὸ τὸν ἓνα ἑορτασμὸ τῶν Μεγάλων Παναθηναίων μέχρι τὸν ἄλλο. Σὲ μία ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε, ζητοῦν ἀπὸ τὶς Ἑρυθρές, πόλη τῆς Ἰωνίας νὰ στείλῃ ἓνα ζῶο κάποιας ἀξίας γιὰ θυσία στὰ μεγάλα Παναθήναια, καὶ ὑπόσχονται ὅτι ὅσοι κάτοικοι αὐτῆς τῆς πόλεως θὰ ἦταν παρόντες στὸν ἑορτασμό, θὰ μοιράζονταν μεταξύ τους τὸ κρέας του. Ὅταν ἰδρύθηκε ἡ ἀποικία τῆς Βρέας στὴν Θράκη, τῆς ζήτησαν νὰ προσφέρῃ ἓνα βῶδι καὶ μία πανοπλία στὰ μεγάλα Παναθήναια, καὶ ἓνα φαλλὸ στὰ μεγάλα Διονύσια.

Πρέπει νὰ ἦταν μιὰ κοινὴ συνήθεια γιὰ τοὺς συμμάχους καὶ τὶς ἀποικίες νὰ συμβάλλουν ἔτσι στὴν λαμπρότητα τῆς γιορτῆς, καὶ μποροῦμε γι' αὐτὸ νὰ φαντασθοῦμε πόσο μεγάλη πομπὴ ἀπὸ ζῶα προορισμένα γιὰ τὴ θυσία θὰ διέσχιζε, στὶς δοξασμένες μέρες τῆς Ἀθήνας, τὴν πόλιν γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν πολιοῦχο θεὰ ἐπάνω στὴν ἀκρόπολιν.

Οἱ μεγάλες γιορτές, ὅπου μαζεῦονταν κόσμος ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, παρουσίαζαν ἐπίσης μιὰ σπουδαία εὐκαιρία γιὰ διεθνεῖς διαπραγματεύσεις καὶ τὴν προκήρυξη διεθνῶν συμφωνιῶν. Συγχρόνως οἱ ξένοι ἔπαιρναν ἓνα καλὸ μάθημα γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας. Στὴν συνθήκη μὲ τὴν πόλιν τῆς Μεθώνης, στὴν Μακεδονία, ὀρίζεται πῶς, ἂν ἡ Μεθώνη καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Περδίκκας δὲν μποροῦν νὰ συμφωνήσουν, πρέπει νὰ στείλῃ ὁ καθένας μιὰ πρεσβεία στὰ μεγάλα Διονύσια γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις. Ὅταν ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Σπάρτη ὑπέγραψαν συμμαχία τὸ 421 π.Χ., συμφώνησαν ὅτι θὰ τὴν ἀνανέωναν κάθε χρόνο στέλνοντας πρεσβεῖες στὴν Ἀθήνα στὰ μεγάλα Διονύσια, καὶ στὴν Σπάρτη, στὰ Ὑακίνθια.

Περιορίσαμε τὴν ἐκθεσὴ μας κυρίως στὴν Ἀθήνα, γιατί ξέρομε πολὺ λίγα πράγματα σχετικὰ μὲ τὶς ἄλλες πόλεις. Μποροῦμε ὅμως νὰ μνημονεύσωμε, πῶς σὲ ἓνα ἔγγραφο, σχετικὸ μὲ τὴν ἀποικία ποὺ οἱ Ὑποκνημίδιοι Λοκροὶ ἵδρυσαν στὴν Ναύπακτο, ὀρίζοταν ὅτι ἓνας ἀποικὸς ποὺ θὰ ἐπισκεπτόταν τὴν μητρόπολιν, μποροῦσε νὰ θυσιάσῃ ἐκεῖ, ἂν βέβαια τὸ ἐπιθυμοῦσε, καὶ θὰ ἔπαιρνε μερίδιό του ἀπὸ τὸ σφάγιο. Στὴν διαιτησίᾳ ἀνάμεσα στὴν Κνωσσὸ καὶ τὴν Τύλισσο, στὴν Κρήτη, καθοριζόταν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Κνωσσοῦ, κατὰ τὴν διάρκεια μιᾶς κοινῆς θυσίας στὴν Ἥρα ἔπρεπε νὰ προσφέρουν δῶρα φιλοξενίας σ' αὐτοὺς ποὺ θυσίαζαν.

Ἑορτασμοὶ ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶχαν καθαρὰ πολιτικὴ σημασία ἔγιναν ὁλοένα καὶ συνηθέστεροι, καθὼς περνοῦσε ὁ καιρὸς. Τὸ πρῶτο παράδειγμα εἶναι τὰ Ἐλευθέρια στὶς Πλαταιές, πενταετεῖς ἀγῶνες, ποὺ μὲ κοινὴ ἀπόφαση τῶν Ἑλλήνων εἶχαν θεσπισθῇ στὴν μνήμη ἐκείνων ποὺ εἶχαν πέσει στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν. Ὀνομαστικὰ ἦταν ἀφιερωμένα στὸν Δία Ἐλευθέριον. Ἑορτασμοὶ μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία θεσπίσθηκαν ἀργότερα σὲ διάφορα μέρη. Ἦταν πολὺ κατάλληλοι, ὅταν ἤθελαν νὰ γιορτάσουν τὴν ἀνατροπὴ τυράννου. Ὑστερα ἀπὸ τὴ νίκη τοὺς στὰ Λεύκτρα, οἱ Βοιωτοὶ ἵδρυσαν στὴν γειτονικὴ πόλιν τῆς Λειβαδιᾶς μιὰ γιορτὴ, ποὺ τὴν ὀνόμασαν τὰ Βασίλεια, ἀπὸ τὸν Δία Βασιλέα. Χάρη σὲ πολλὰ ἐπιγράφες μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ ἵδρυση τῶν Σωτηρίων στοὺς Δελφούς. Θεσπίσθηκαν, ὅταν οἱ Αἰτωλοὶ κατόρθωσαν νὰ διώξουν τὶς ὀρδὲς τῶν Κελτῶν. Σὲ ἄλλες ἐπίσης πόλεις θεσπίσθηκαν γιορτὲς μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Ἡ ἐξάπλωση καὶ ἡ δημοτικότητα τῆς γιορτῆς αὐτῆς προσφέρουν ἓνα καλὸ κριτήριον τῆς δυνάμεως τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας. Στὴν Ἑρέτρια τὸ 308 ἀποφασίσθηκε, οἱ πολῖτες ποὺ ἔπαιρναν μέρος στὴν Διονυσιακὴ πομπή, νὰ στεφανώνωνται μὲ κισσό, γιατί ἡ Μακεδονικὴ φρουρὰ εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν πόλιν τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς καὶ τὴν εἶχε ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν κυριαρχία της. Ὅλες αὐτὲς εἶναι καθαρὰ πατριωτικὲς γιορτὲς, ποὺ συνδέονται μόνο κατὰ

τύπους με τὴ λατρεία. Γρήγορα βρῆκαν σ' αὐτὲς τὶς γιορτὲς μιὰ εὐκαιρία νὰ δείξουν νομιμοφροσύνη καὶ ὑποταγὴ στὶς πολιτικὲς ἀρχές. Πολλὲς γιορτὲς θεσπίσθηκαν πρὸς τιμὴν τῶν Ἑλληνιστικῶν βασιλέων, τῶν διοικητῶν καὶ τῶν Ρωμαίων ἀνθυπάτων, καὶ φέρουν τὸ ὄνομά τους, π.χ. τὰ Φιλαδέλφεια., τὰ Σύλλεια, τὰ Μουκίεια κ,λ.π. Διαρκοῦσαν τόσο, ὅσο τὰ ἐπέτρεπαν οἱ πολιτικὲς περιστάσεις.

Διαφορὲς στὸν χαρακτῆρα καὶ στὴ δύναμη τῶν διαφόρων κρατῶν ἔκαναν διαφορετικὲς καὶ τὶς γιορτὲς τους. Ἡ πιὸ ρωμαλέα ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς πολιτικῆς θρησκείας φαίνεται στὴν δημοκρατικὴ, ἀλλὰ καὶ ἱμπεριαλιστικὰ ἐπεκτατικὴ Ἀθήνα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ μεγαλείου της. Στὴν χαλαρώτερα ὁργανωμένη Πελοποννησιακὴ Συμπολιτεία δὲν ὑπῆρχε θέση γιὰ κάτι τέτοιο: ἐκεῖ κάθε πόλη ἔπρεπε λίγο πολὺ νὰ κινῆται γιὰ λογαριασμό της. Ἡ Σπάρτη ἔδινε μεγάλη σημασία στὴν ἀνατροφή καὶ στὴν σκληραγωγία τῶν νέων. Αὐτὴ ἡ τάση φαίνεται ἐπίσης στὶς γιορτὲς της, τὶς Γυμνοπαιδίες καὶ τὸ γνωστὸ μαστίγωμα στὸν βωμὸ τῆς Ὁρθίας Ἀρτέμιδος, πρᾶγμα ποὺ δὲν παραμελοῦσαν καὶ σὲ ἄλλους τόπους. Μὲ τὴν ἐξασθένηση τῆς πολιτικῆς δυνάμεως οἱ σχολικὲς γιορτὲς ἤρθαν νὰ γεμίσουν μιὰ σημαντικὴ θέση στὸ ἑορτολόγιο τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων. Οἱ μαθητὲς ἔπαιρναν μέρος στὶς ἑορταστικὲς πομπὲς καὶ οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες πῆραν τὴν ἴδια θέση ποὺ ἔχουν στὰ σημερινὰ σχολεῖα. Ἀγῶνες καὶ ἀθλοπαιδιὲς συνδέονταν μὲ ὅλες τὶς μεγάλες γιορτὲς καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ βασικὸ γεγονός τῶν μεγάλων διεθνῶν ἑορτασμῶν. Ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ κατάλληλη θέση γιὰ νὰ περιγράψωμε τὰ ἀγωνίσματα, οὔτε τοὺς Ὀλυμπιακοὺς καὶ τοὺς ἄλλους μεγάλους ἀγῶνες. Ἡ σημασία τους σὰν ἰδανικὸς δεσμὸς ἐνότητας ἀνάμεσα στὶς Ἑλληνικὲς φυλές, ποὺ εἶχαν διασπασθῇ στὰ μικρότερα κρατίδιά τους, εἶναι πολὺ γνωστὴ καὶ δὲν χρειάζεται ἀνάλυση.

Ἀντίθετα μιὰ ἄλλη πλευρὰ τῶν ἑορτῶν, στὴν ὁποία δόθηκε λιγώτερη σημασία, ἴσως ἀξίζει δυὸ λόγια. Μιὰ γιορτὴ συγκέντρωνε τὸν κόσμον καὶ ἔδινε ἔτσι τὴν καλλίτερη εὐκαιρία σὲ ὅποιον εἶχε κάτι νὰ προσφέρει ἢ νὰ πουλήσῃ στὸ κοινό. Οἱ πρῶτες ἀνάγκες ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ γιορτὲς πρέπει νὰ τράβηξαν τοὺς ἐμπόρους. Ἄλλοι ἀνέλαβαν τὴ διασκέδαση τοῦ κοινοῦ. Π α ν ἡ γ υ ρ ι ς σημαίνει καὶ τὰ δυό, «ἑορτὴ» καὶ «ἀγορά». Ἡ σχέση ἀνάμεσα σὲ θρησκευτικὴ γιορτὴ, ἀγορὰ καὶ λαϊκὴ διασκέδαση εἶναι φυσικὴ, καὶ αὐτὸ συνεχίστηκε, ὥσπου ὁ Πουριτανισμὸς ἀνακάλυψε ὅτι δὲν ταίριαζε νὰ ὑπηρετῇ κανεὶς τὸν θεὸ μὲ ἐπίγειες χαρὲς καὶ ἐμπορικὲς ὑποθέσεις. Ἡ ἀρχαιότητα εἶχε τὴν ἀφέλεια νὰ μὴν τὸ δῇ ποτέ. Στὴν Ἀθήνα γινόταν ἓνα πανηγύρι στοὺς Χό ε ς (τὴν γιορτὴ τῶν Κανατιῶν), καὶ ἓνα ἄλλο σὲ μιὰ γιορτὴ μικρότερης σημασίας τὰ Δ ι ἄ σ ι α. Ὁ λόγος ποὺ ἡ Δῆλος ἀπόκτησε τόση σπουδαιότητα ἦταν βασικὰ τὸ ἐμπόριο, ποὺ ἀνθοῦσε ἐκεῖ κατὰ, τὴν μεγάλη γιορτὴ τοῦ Ἀπόλλωνα. Ὁ Στράβωνας μιλάει γιὰ τὴ γιορτὴ, σὰν νὰ ἦταν πανηγύρι, καὶ φαίνεται πῶς ἔτσι ἦταν ἀκόμα καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε ὁ ὕμνος στὸν Δῆλιο Ἀπόλλωνα. Στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες ἐπίσης, γινόταν φυσικὰ μεγάλο πανηγύρι. Διάφορες ἐπιγραφὲς ἀναφέρουν τὰ εἰδικὰ μέτρα, ποὺ ἔπαιρναν μὲ τὴν πρόθεση νὰ τραβήξουν τὸν λαὸ στὰ

πανηγύρια κατά την διάρκεια τῶν μεγάλων ἐορτῶν. Μιὰ εὐνοούμενη μέθοδος ἦταν ἡ κατάργηση τοῦ συνηθισμένου δημοτικοῦ φόρου ἐπάνω στὰ εἶδη ποῦ εἰσῆγαγαν στήν πόλη. Διαβάζομε ὅμως ἄλλοῦ, ὅτι σὲ μιὰ περίπτωση οἱ ἀργυραμοιβοὶ βρῆκαν τὴν εὐκαιρία κάποιας γιορτῆς, γιὰ νὰ ἀνεβάσουν τὴν τιμὴ τοῦ συναλλάγματος.

Οἱ ἔμποροι ἔστηναν ἀπλὰ στέγαστρα καὶ καλύβες, γιὰ νὰ προστατεύσουν τὸν ἑαυτό τους καὶ τὸ ἐμπόρευσμά τους. Οἱ μεγάλες μάζες τοῦ λαοῦ ποῦ μαζεύονταν στὶς γιορτὲς εἶχαν ἐπίσης ἀνάγκη μιᾶς στέγης, ἰδίως ὅταν μιὰ γιορτὴ δὲν γινόταν δίπλα σὲ μιὰ πόλη, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ βροῦν κατοικία. Χάραζαν ἓνα κύκλο στὴν ἄμμο (τουλάχιστον στὰ Ἴσθμια) γιὰ νὰ καθορίσουν τὸν χῶρο ποῦ ἦταν κατάλληλος γι' αὐτὴν τὴν δουλειά. Ὑστερα, ὅπως στὰ σημερινὰ Ἑλληνικὰ λαϊκὰ πανηγύρια, ἔστηναν γρήγορα ἓνα εἶδος καταυλισμοῦ, ὅπου κάτοικοι τῆς ἴδιας πόλεως εἶχαν τὸν δικό τους χῶρο. Ὅταν οἱ πόλεις Τέως καὶ Λέβεδος ἦταν πολιτικά ἐνωμένες, οἱ κάτοικοι τῶν δύο αὐτῶν πόλεων διατάχθηκαν νὰ στρατοπεδεύσουν μαζὺ στὴν κοινὴ Ἰωνικὴ γιορτὴ στὸ Πανιώνιον. Ἔστηναν λαμπρὲς σκηνὲς γιὰ τὰ γιορτινὰ δεῖπνα. Ὁ Εὐριπίδης βάζει τὸν Ἴωνα νὰ φέρνῃ ὑφάσματα γιὰ μιὰ τέτοια σκηνὴ στοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τὸ ἴδιο θησαυροφυλάκιο τοῦ θεοῦ. Ἐπὶ πλέον ὑῆρχαν ἐπὶ τόπου ταβέρνες, στὶς ὁποῖες μπορούσαν νὰ ξεφαντώσουν μὲ φαγητὰ καὶ κρασιά. Ἐνα παρδαλὸ πλῆθος συνωστιζόταν στὰ φεστιβάλ, μὲ ἀποτελεσμα μιὰ γενικὴ γιορτάσιμη ἀτμόσφαιρα, ποῦ εἶχε βέβαια τοὺς κινδύνους τῆς καὶ τὶς σκοτεινὲς τῆς πλευρὲς. Σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ ἀπαγορεύεται στὶς γυναῖκες νὰ μπαίνουν στὸν καταυλισμὸ — πρᾶγμα ποῦ ἴσως ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ γυναῖκες ἦταν ἀποκλεισμένες ἀπ' αὐτὴν εἰδικὰ τὴν λατρεία, — μερικὲς ὅμως ἀπὸ τὶς γιορτὲς ἔδιναν στὶς γυναῖκες τὴν μοναδικὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀφήσουν τὰ σπίτια τους καὶ νὰ λάβουν μέρος στὸν δημόσιο βίον. Ἔτσι γινόταν στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἰωνία. Στὴν υπόλοιπη Ἑλλάδα εἶχαν περισσότερη ἐλευθερία. Ἡ λατρεία ἐπέβαλε μὲ ἐπιμονὴ τὴν συμμετοχὴ τους ἀκόμα καὶ σὲ ὀρισμένες νυκτερινὲς γιορτὲς. Ἀλλὰ οἱ ἐρεθισμοὶ τῆς ἐορταστικῆς ἀτμόσφαιρας καὶ τὸ σκοτάδι εἶχαν τοὺς κινδύνους τους. Ἡ διακόρευση μιᾶς κοπέλλας κατὰ τὴν διάρκεια μιᾶς νυκτερινῆς γιορτῆς ἀποτελεῖ ἓνα στερεότυπο μοτίβο στοὺς μύθους καὶ στὴν κωμωδία.

Οἱ Πουριτανοὶ δὲν εἶχαν ἄδικο. Ἡ θρησκεία διατρέχει σοβαροὺς κινδύνους νὰ βεβηλωθῇ καὶ νὰ ὑλοποιηθῇ ἀπὸ τέτοιους ἐορτασμοὺς καὶ διασκεδάσεις. Εἶναι ὅμως πράγματα, ποῦ ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται σὲ κάθε ἐποχὴ. Ἐπέζησαν μετὰ τὴν πτώση τῆς παλαιᾶς θρησκείας καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν μὲ ἀνάλογες μορφὲς στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα.

Στὶς μεταγενέστερες ἐποχὲς τῆς ἀρχαιότητος ἡ ἀστικὴ θρησκεία ἦταν μιὰ φλούδα χωρὶς πυρήνα. Τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα εἶχε στραφῇ ἄλλου. Ἀπὸ τὶς παλιὰς γιορτὲς δὲν εἶχε μείνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπίδειξη, τοὺς ἀγῶνες μὲ τὶς ὑπερβολὰς τους καὶ τὴν διανομὴν τροφίμων, λαδιοῦ, καὶ χρημάτων, ὅπου οἱ πλούσιοι πολῖτες σπαταλοῦσαν τὰ πλούτη τους ἀπὸ φιλοδοξία.

Στὴν περιγραφὴ τῆς πατριωτικῆς θρησκείας τῶν Ἀθηναίων, ποὺ κάνει ὁ Wide⁴⁷ παρουσιάζει τὸ κράτος σὰν πηγὴ τῆς μὲ αὐτὰ τὰ λόγια:

«Κράτος σημαίνει ὅλα τὰ πνευματικὰ καὶ ὑλικά ἀγαθὰ ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει ἡ πολιτεία: ἡ προσωπικὴ ἀνεξαρτησία καὶ ἐλευθερία τοῦ Ἀθηναίου πολίτη καὶ ὅλα τὰ πολιτικὰ προνόμια, ποὺ τοῦ ἀνήκουν σὰν μέλους ἐνὸς κυριάρχου λαοῦ, τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρήνης καὶ ὁ δοξασμένος ἀγώνας γιὰ τὴν πατρίδα του, τὸ καθημερινὸ ψωμί, ποὺ τὸ κράτος παρέχει ἀκόμα καὶ στοὺς φτωχοὺς καὶ ὀρφανοὺς, τὸ μερίδιό του στοὺς λαμπροὺς καὶ χαρούμενους ἑορτασμοὺς τοῦ Κράτους καὶ ἡ συμμετοχὴ του σὲ ὅλα τὰ θαυμάσια ἀγαθὰ, ποὺ ὁ πολιτισμὸς τοῦ προσφέρει μὲ τὴν ἐπιστήμη, τὴν φιλολογία καὶ τὴν τέχνη στὸ πνευματικὸ κέντρο τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ προέρχονταν ἀπὸ τὸ θεῖον ποὺ εἶναι παρὸν μέσα στὸ κράτος... Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ συγκίνηση δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴν θεὰ τῆς πόλεως καὶ τῆς ἀκροπόλεως, τὴν Ἀθηνᾶ, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ περιμένουμε».

Ἄν ὅμως ρωτοῦσαν ἓναν ἀπλὸ Ἀθηναῖο πολίτη τί σκεπτόταν γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ προνόμια, θὰ ἀπαντοῦσε χωρὶς ἀμφιβολία, ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ κράτους καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ, ποὺ φυσικὰ ἔπαιρνε τὸ μερίδιό της ἀπὸ τοὺς φόρους τῶν συμμάχων. Ὑποσυνείδητα ὅμως ἡ σκέψη του μπορεῖ νὰ ἦταν περισσότερη ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Wide. Ὁ πατριωτισμὸς του, ποὺ περιεῖχε ἐκτίμηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ὄχι ἀδικαιολόγητη, τοῦ ἔλεγε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες, καὶ ἀνάμεσά τους αὐτός, ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ δημιούργησαν τὴν δόξα τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους, εἶναι ἀλήθεια πὼς αὐτὴ ἡ ἀντίληψη στηρίζεται σὲ ἓνα αἶσθημα παραπλήσιο μὲ τὸ θρησκευτικόν, δὲν ξέρω ὅμως ἂν μπορούμε νὰ τὸ ἀποκαλέσωμε θρησκευτικὴ στάση. Τότε, ὅπως καὶ τώρα, ἓνα πολιτικὸ - κοινωνικὸ ἰδανικὸ προβλήθηκε σὰν ἀντιστάθμισμα τῆς θρησκείας. Τὸ ὑποστήριζαν ἡ πίστη καὶ ἡ ἐλπίδα, οἱ βασικὲς δυνάμεις τῆς θρησκείας, ποὺ ὅμως δὲν μποροῦν μὲ τὴν ἀπόλυτη δύναμη καὶ τὸν ἐνθουσιασμό τους νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ περισσότερα θέματα ἀπὸ ἓνα. Ὅσο δυνάμωσαν ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐλπίδα καὶ πίστη, τόσο μικραίνει ἡ θρησκευτικὴ ἐλπίδα καὶ πίστη. Ὁ ἀνταγωνισμὸς ὅμως δὲν ἦταν τόσο φανερός, ὅσο εἶναι σήμερα. Ἦταν μόνον λανθάνων, γιατί αὐτὸ τὸ πολιτικὸ ἰδανικὸ εἶχε πάρει τὴ θρησκεία καὶ τὴν εἶχε βάλει στὴν ὑπηρεσία τοῦ κράτους.

Δὲν εἶναι περίεργο πὼς οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες ἦταν προσκολλημένοι στὴ θρησκεία, ποὺ τοὺς ἔδινε τόσα προνόμια, καὶ πὼς διατήρησαν τὴν κρατικὴ λατρεία καὶ τὴν θρησκευτικὴ παράδοση. Ὅταν ἡ ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ ἄρχισε νὰ κατευθύνῃ τὴν ἀδιάκριτη διανοητικὴ κριτικὴ τῆς ἀκόμα καὶ ἐναντίον τῶν θεῶν καὶ τῶν λατρειῶν, ἄρχισαν οἱ θρησκευτικοὶ διωγμοί. Αὐτὴ ἡ καινούργια πιερίεργεια, αὐτὴ ἡ διάθεση γιὰ συζήτησι, γεννήθηκε ἀνάμεσα στοὺς πολὺ καλλιεργημένους, ποὺ ξεχώριζαν ἀπὸ τὰ πλήθη. Γι' αὐτὸν ὅμως τὸν λόγο ὁ δῆμος ἔβλεπε μὲ καχυποψία αὐτὴ τὴν στάση. Ὅταν μάλιστα ἡ κριτικὴ κατευθύνθηκε ἐναντίον τῶν θεῶν, ποὺ ἔδιναν στὸν λαὸ τόσα ἀγαθὰ, θεωρήθηκε τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς προσβολῆς. Ἡ δύναμη τοῦ κράτους ὅμως δὲν μπορούσε νὰ

προασπίση καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴ θρησκεία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἓνα πολιτικὸ ἰδεῶδες εἶχε διώξῃ τὸ πνεῦμα. Μιὰ τέτοια θρησκεία εἶναι ἓνα κενὸ κέλυφος χωρὶς δύναμη ἀντιστάσεως. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀντισταθῇ οὔτε στὰ ἐξωτερικὰ κτυπήματα οὔτε στὴν κριτικὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Μὲ τὴν κατάρρευση τῶν Ἑλληνικῶν κρατῶν ἡ κρατικὴ θρησκεία κατέρρευσε ἐπίσης. Ἀπὸ τὴν γηγενῇ θρησκείᾳ ἔμεινε, ὅσο ἀφοροῦσε τὴν παλιὰ Ἑλληνικὴ θρησκεία, μόνο ἡ ἀπλὴ δοσοληψία μὲ τοὺς θεοὺς, ποὺ ὀφειλόταν στὴ συνήθεια, καὶ οἱ ἀπλὲς λατρεῖες τῶν πηγῶν καὶ τῶν δέντρων. Παρ' ὅλα αὐτὰ, αὐτὴ ἡ βασικὰ ἄθρησκη κρατικὴ θρησκεία εἶχε τὸ θετικό της ἀποτέλεσμα ἐπάνω στὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος. Ζοῦσε καὶ ἀνέπνεε μέσα στὸν τοπικισμό, καὶ οἱ θεοὶ ἐπίσης ἔγιναν περισσότερο τοπικιστὲς παρὰ ποτέ. Ἕνας πολυκέφαλος πολυθεϊσμός ἐπικράτησε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὸ βιβλίον τοῦ K. F Naegelsbach, *Nach homerische Theologie*, 1857, πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μόνο σὰν συλλογὴ ὑλικῶν. Ὑπάρχουν πολυάριθμα ἔργα γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀπόψιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ἰδιαίτερα τῶν τραγικῶν ποιητῶν. Αναφέρω μόνο τὸν L. Campbell, *Religion in Greek Literature*. Ἡ μόνη ἀπόπειρα γιὰ μιὰ σύγχρονον γενικὴ θεώρηση εἶναι τὸ κεφάλαιον τοῦ Wide, *Geschichte der Religiosität* στὸ ἔργο τῶν Gercke καὶ Norden, *Einleitung in die Klassische Altertumswissenschaft*, II, 3η ἔκδοσις, σελ. 215 κ.έ. Βλέπε ἐπίσης J. Adam, *The Religious Teachers of Greece*.
2. A. B. Drachmann, *Hovedtraek av Graesk Religiositet* (Udvalgte Afhandlinger, 1911, σελ. 38 κ.έ.).
3. Drachmann, *Skyld og Nemesis hos Aeschylus*, ὅπου παραπ., σελ. 9 κ. ε.
4. F. Pfister, *Der Reliquienkultus im Altertum*, RGW, 5.
5. Τὰ θρησκευτικὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐνωθῇ ἡ Σαλαμίνα μὲ τὴν Ἀθήναν εἶναι πολὺ διαφωτιστικά. Βλέπε τὸ ἄρθρον μου *The New Inscription of the Salaminioi* (*Amer. Journ. of Philol.*, LIX, 1938, σελ. 385 κ.έ.).
6. H. Ponitow, *Ein arkadisches Weihgeschenk in Delphi* (AM, XIV, 1889, σελ. 17 κ.έ.).
7. Wilamowitz, *Isyllos von Epidauros*, σελ. 162 κ.έ.
8. M. P. Nilsson, *Studien zur Geschichte des Alten Epeiros* (Lunds Universitets Arsskrift, I, 1909, no 4), σελ. 30.
9. Wide, ὅπου παραπ., 2η ἔκδ., σελ. 217 κ.έ. (τὸ τμήμα αὐτὸ παραλείπεται στὴν 3η ἔκδοσις).
10. A.W. Persson, *Die Exegeten und Delphi* (Lunds Universitets Arsskrift, XIV, 1918, no 22).
11. Νόμος ἀναφερόμενος ἀπὸ τὸν Φώτιον, s.v. ὀργεῶνες.
12. Bull, *de corr. hellenique*, XXXIII, 1909, σελ. 171 κ.έ.
13. Πρβλ. τὸ ἄρθρον μου στὸ NJb XXVII, 1911, σελ. 618 κ.έ.
14. A. Bruckner, *Der Friedhof am Eridanos*.
15. S. Wenz, *Studien zu attischen Kriegergräbern*, Dissert. Munchen, 1914. P. Wolters, *Eine Darstellung des attischen Staatsfriedhofes* (Sitzungsberichte der Akademie zu Munchen, 1913, no 5).
16. E. Pfuhl, *De pompis sacris Atheniensium*, Berlin, 1900.
17. Wide, ὅπου παραπ., σελ. 227.

VIII Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΩΝ ΜΟΡΦΩΜΕΝΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΩΝ ΧΩΡΙΚΩΝ

Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος ἔφερε στὸ φῶς τὰ ἐλαττώματα τῶν θεῶν τῆς καὶ τῆς θρησκείας τῆς. Ἡ ἀρχαϊκὴ περίοδος ἦταν μιὰ ἐποχὴ μεγάλων καὶ πολυποίκιλων ρευμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα συνέχισαν νὰ ἀναπτύσσωνται, ἐνῶ ἄλλα ἔσβησαν. Τότε ἦταν ποὺ φάνηκε ἡ προφητικὴ μορφή τοῦ Ξενοφάνη. Δίδαξε ὅτι ὑπῆρχε ἓνας θεός, ποὺ δὲν ἔμοιαζε οὔτε στὴν μορφή οὔτε στὶς ιδέες μὲ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ τῆς μυθολογίας, ὅπως τὴν παρουσίαζαν ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος. Ἐχομε ὅμως πολὺ λίγα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ξενοφάνη, γιὰ νὰ ξερωμε, ἂν ὁ μοναδικὸς θεὸς τοῦ ἦταν μιὰ πραγματικὴ θεότητα ἢ μόνο μιὰ φιλοσοφικὴ ἀρχή, καὶ ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφάνης πρέπει, ἀπλῶς νὰ συμπεριληφθῇ στοὺς φιλοσόφους ἢ ἂν ἦταν ἐπίσης ἓνας θρησκευτικὸς μεταρρυθμιστής. Στὸν Ἡράκλειτο (ἀπόσπ. 5 Diels) βρίσκομε τὸ ρητὸ ἐκεῖνο ποὺ καταφέρεται καθαρώτερα ἀπὸ ὅλα ἐναντίον τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῆς λατρείας. «Ἐξαγνίζονται μάταια», λέει, «ὅταν λερώνωνται μὲ αἷμα, σὰν νὰ μπορούσε κανεὶς ποὺ πάτησε στὴ λάσπη νὰ πλύνῃ τὰ πόδια τοῦ μὲ λάσπη, θὰ τὸν ἔλεγαν τρελλό, ὅσο θὰ τὸ ἔβλεπαν. Καὶ προσεύχονται σ' αὐτὲς τὶς εἰκόνες, ὅπως θὰ μίλαγε, κανεὶς σ' ἓνα σπίτι, χωρὶς νὰ ξέρῃ τί εἶναι οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες». Δὲν εἶναι ξεκάθαρο ποῖα θέση ἔπαιρναν αὐτοὶ οἱ δάσκαλοι σχετικὰ μὲ τὴν προγονικὴ θρησκεία, ἂν σκόπευαν νὰ τὴν ἀνατρέψουν μὲ τὴν κριτικὴ τους ἢ ἂν ἔδιναν μεγάλη σημασία στὶς παλιὲς βάσεις τῆς καὶ εἶχαν μόνο σκοπὸ νὰ τὴν ἐξαγνίσουν μὲ ριζικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ αὐτὰ τὰ λόγια προκάλεσαν ἐλάχιστο ἀντίκτυπο. Ἦταν κάτι ποὺ θὰ ἐρχόταν ἀργότερα.

Στὴν Ἰωνία ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τοῦ Ὀμήρου εἶχε σπάσει τὴν πίστη στὸ ὑπερφυσικὸ καὶ εἶχε στρώσει τὸν δρόμο γιὰ μιὰ ἐξήγηση τῆς Φύσεως, ποὺ βασιζόταν σὲ φυσικὰ αἰτία. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ πρώτη ἐπιστήμη, ἡ Ἰωνικὴ φυσικὴ φιλοσοφία, ποὺ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσῃ πῶς εἶχε δημιουργηθῇ ὁ κόσμος καὶ πῶς εἶχε ρυθμιστῇ. Ἡ κοσμογονία ἀποσκοποῦσε στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν μυθικὴ καὶ θρησκευτικὴ τῆς ἐξήγηση καὶ τὴν βέβηλη ἐξήγηση τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας δὲν φαινόταν πολὺ καθαρά. Οἱ μῦθοι τῆς κοσμογονίας χρησίμευαν σὲ μεγάλη κλίμακα, γιὰ νὰ κρύψουν μιὰ ἀνάπτυξη τῆς σκέψεως ποὺ προχωροῦσε χωρὶς νὰ ἀναφέρεται στὴν θρησκεία, ἐνῶ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία ξεκίνησε ἀπὸ τὴν κοσμογονία καὶ χρησιμοποίησε συχνὰ μυθικὰ ὀνόματα σὰν ἀρχές τῆς. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ κυριώτερη διάκριση, ἡ φυσικὴ διαφορὰ, ἀνάμεσα στὶς δύο δὲν πρέπει νὰ ὑπερβάλλεται. ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὁ κόσμος θεωρεῖται σὰν μιὰ δημιουργία τῶν θεῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη σὰν ἀποτέλεσμα φυσικῶν αἰτίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκλείεται κάθε ὑπερφυσικὴ, καὶ ἐπομένως θεϊκὴ, ἐπίδραση. Αὐτὸ τὸ ἐκφράζει προσεκτικὰ, ἀλλὰ ἀποφασιστικὰ, ὁ Ἱπποκράτης, ὁ πιὸ διακεκριμένος ἀντιπρόσωπος τῆς ἱατρικῆς τέχνης, τοῦ ὁποῖου ἡ μεγάλη πρόοδος πρὸς μιὰ ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη συμπίπτει μὲ τὸν πέμπτο αἰῶνα. Δὲν πιστεύει

καθόλου ότι ή «ίερὰ νόσος» (ή ἐπιληψία) ἔχει περισσότερο ἀπὸ τις ἄλλες ἀρρώστειες θεία προέλευση. Ὅλες οἱ ἀρρώστειες, λέει, ἔχουν τὰ φυσικά τους αἷτια. Ὅλες εἶναι ἐξ ἴσου θεϊκὲς καὶ ἀνθρώπινες. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Ὅμηρος ἔβλεπε τις ἀνθρώπινες πράξεις ἀπὸ δύο ἀντιφατικὲς σκοπιῆς καὶ τις ἀπέδιδε εἴτε στοὺς ἴδιους τοὺς ἀνθρώπους εἴτε στὴν παρέμβαση ἀνώτερων δυνάμεων, ἔτσι καὶ ή προέλευση καὶ ή τάξη τοῦ κόσμου μποροῦσαν νὰ ἀποδοθοῦν εἴτε σὲ φυσικά αἷτια, εἴτε στοὺς θεοὺς. Οἱ δύο ἀπόψεις εἶναι παράλληλες καὶ προαιρετικές. Οἱ ἄνθρωποι νίοθετοῦσαν τὴν μιὰ ἄποψη ἢ τὴν ἄλλη, σύμφωνα μὲ τις περιστάσεις καὶ τὴν φυσική τους τάση. Ὅπως ἀκριβῶς μιὰ στοιχειώδης θρησκεία μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψη σὲ ἀντιφατικὰ στοιχεῖα νὰ συνυπάρχουν παράλληλα, χωρὶς αὐτὸ νὰ φαίνεται καθόλου ἄτοπο, ἔτσι ἐπίσης συνέβη ἀρχικά σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Ἦταν ὅμως μόνο θέμα χρόνου, πρὶν οἱ αὐξανόμενες συνήθειες τῆς σκέψεως ὀδηγήσουν στὴν ἀνακάλυψη τῆς θεμελιώδους ἀντιφάσεως καὶ κάνουν φανερὴ τὴν σύγκρουση.

Τέτοιοι ὅροι, ποὺ νὰ προκαλέσουν αὐτὴν τὴν διαμάχη, ἀναπτύχθηκαν στὴν Ἀθήνα πρὸς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰώνα. Ἡ Ἰωνία ἦταν ἀδύναμη πολιτικά, καὶ ή φυσική φιλοσοφία ἀνῆκε ἐκεῖ σὲ περιορισμένο κύκλο. Μεταφυτεύθηκε στὴν Ἀθήνα, τὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδος, ὅπου οἱ πνευματικὲς διαμάχες ξύπνησαν κάτι στὸ πνεῦμα τῶν πολιτῶν, ποὺ ἀποφάσιζαν γιὰ τις τύχες τῆς πόλεως τους. Τὸ κράτος εἶχε ἐπιβάλλει τὸν ἑλεγχό του ἐπάνω στὴν θρησκεία καὶ τὴν εἶχε ἀπογυμνώσει ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ θρησκευτικὸ της πνεῦμα, τὴν διατηροῦσε ὅμως σὰν ἔκφραση πολιτικῶν ἰδανικῶν καὶ πατριωτισμοῦ. Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, ὅταν ἡ Ἀθήνα πάλευε γιὰ τὴν ἐπιβίωσή της, ἦταν περισσότερο εὐαίσθητη παρὰ ποτὲ σὲ ὀτιδήποτε μποροῦσε νὰ βάλῃ σὲ κίνδυνο τὴν εὐημερία της, ποὺ ἔβλεπε νὰ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν θεῶν. Ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος ἦλθε ἀπὸ τὸ δυνατὸ πνευματικὸ ξύπνημα, τὴν περίοδο τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ὀφειλόταν στὴν δουλειὰ τῶν σοφιστῶν. Δὲν ἀπευθύνθηκαν, ὅπως οἱ φιλόσοφοι, σ' ἓναν περιορισμένο κύκλο, οὔτε ἔδρασαν, ὅπως ἐκεῖνοι, κυρίως διὰ μέσου τῶν συγγραμμάτων τους, ἀλλὰ παρουσιάσθηκαν σὰν δάσκαλοι τῶν νέων, καὶ οἱ νέοι συνωστίζονταν στὶς διαλέξεις καὶ στὶς συζητήσεις τους γιὰ νὰ μάθουν πῶς νὰ βροῦν τὸν δρόμο τους, κατὰ τὸν καλλίτερο τρόπο, μέσα στὸ κράτος. Αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀπαραίτητη μάθηση γιὰ ὅποιον εἶχε φιλοδοξίες στὴν δημοκρατικὴ Ἀθήνα, ὅπου ἀποκτοῦσε κανεὶς τὴν δύναμη χάρις στὴν ἐπιτηδειότητά του νὰ μιλάῃ καὶ νὰ συζητῇ. Ὅλα τὰ θέματα τῆς ἡμέρας τὰ συζητοῦσαν καί, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ, τις ἐξηγήσεις τῶν φυσικῶν φιλοσόφων γιὰ τὰ φαινόμενα τοῦ σύμπαντος. Αὐτὸ ποὺ ἦταν πρὶν μιὰ ἀπόκρυφη ἐπιστήμη, ἀποτελοῦσε τώρα μέρος μιᾶς γενικῆς μορφώσεως. Ἔτσι οἱ ἐξηγήσεις τῶν φυσικῶν φιλοσόφων παρουσιάσθηκαν σὰν ἀντίπαλες τῶν θρησκευτικῶν ιδεῶν, καὶ ή διαμάχη ἔγινε πραγματική.

Στὴ μᾶζα τοῦ λαοῦ οἱ νέες ιδέες εἰσχώρησαν μόνο μὲ μιὰ κομματιασμένη καὶ διαστρεβλωμένη μορφή. Ἡ φύση τοῦ πράγματος τὸ ἔκανε ἀναπόφευκτο. Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη «Ν ε φ έ λ α ι» δίνει μὲ πολὺ ζωηρὰ χρώματα τὴν εἰκόνα τῆς λαϊκῆς ἀντιλήψεως. Ἡ κοσμογονία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν λάμπει διὰ τῆς

ἀπουσίας της. Ἐχει τὰ σημεῖα τῆς διαμάχης δὲν ἦταν φανερά. Ἡ φιλοσοφικὴ ἐξήγηση τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων — τῆς βροχῆς τῆς βροντῆς κλπ. — ἦρθε στὸ προσκήνιο, γιατί ἦταν σὲ ἄμεση ἀντίθεση μὲ τὴν λαϊκὴ ἀντίληψη ὅτι τὰ προκαλοῦσε ὁ Θεὸς τοῦ καιροῦ, ὁ Δίας. Ἔτσι ἓνα φιλοσοφικὸ *Primum mobile*, ὁ Δῖνος, ποὺ ἐξεθρόνισε τὸν Δία, ἦρθε ἐπίσης στὸ προσκήνιο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μὲ αὐτὸ συνδέθηκε, ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τῶν θεῶν, ἡ ὁποία ἔθετε τὶς ἀνώτερες ἠθικὲς ἀπαιτήσεις σὲ ἀνταγωνισμό μὲ τὴν λαϊκὴ πίστη. Ὁ Δίας δὲν χτυπάει τοὺς ἐπιόρκους μὲ τὸν κεραυνό του, ἀλλὰ τὶς κορυφές τῶν βουνῶν, τὰ ψηλὰ δέντρα, ἀκόμα καὶ τοὺς ναοὺς του. Μερικὰ χρόνια πρὶν, ἓνας ἐκπρόσωπος τῆς ἐπίσημης θρησκείας στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου, στὴν Ἀθήνα, κατάφερε νὰ ψηφισθῇ ἓνας νόμος ἐναντίον «ἐκείνων ποὺ δὲν πίστευαν στὰ θεῖα διέδιδαν θεωρίες γιὰ τὰ μετάρσια (— τὰ οὐράνια) φαινόμενα». Ὁ διωγμὸς τοῦ Ἀναξαγόρα βασίσθηκε σὲ μιὰ κατηγορία ἀθεϊσμοῦ, γιατί αὐτὸς ὁ φιλόσοφος δήλωνε ὅτι ὁ ἥλιος ἦταν μιὰ πυρακτωμένη μᾶζα καὶ τὸ φεγγάρι μιὰ μᾶζα γῆς, μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Στὴν παραπάνω ἔκφραση, τὰ μετάρσια», συμπεριλαμβάνονται ὄχι μόνο τὰ οὐράνια, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα. Ὑπῆρχε στὴν πραγματικότητά λιγώτερος κίνδυνος μιᾶς συγκρούσεως (ἐκτὸς καὶ τὸ ἐπεδίωκε κανεὶς θεληματικὰ) σχετικὰ μὲ τὰ οὐράνια, παρὰ μὲ τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα. Ἡ θεία φύση τῶν ποταμῶν δὲν μίκραινε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τοὺς θεωροῦσαν σὰν ὑλικὴ οὐσία, ἀπὸ τὸ ὅτι ἔπαιρναν νερὸ ἀπὸ αὐτοὺς ἢ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι κολυμποῦσαν ἐκεῖ. Ἀνῆκαν ἀντίθετα, στοὺς θεοὺς, ποὺ λατρεύουν περισσότερο. Ἐλάχιστα ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὴν θεία φύση τοῦ ἡλίου τὸ ὅτι τὸν θεωροῦσαν πυρακτωμένη μᾶζα. Ἐξ ἄλλου ὁ θεὸς — ἥλιος ἦταν βασικὰ μιὰ μυθικὴ μορφή, ποὺ εἶχε μιὰ πολὺ ἀσήμαντὴ λατρεία. Γίνεται φανερό ὅτι δὲν ἦταν ἡ ἰδέα αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ποὺ ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν θρησκεία. Τὸ ἐγκληματικὸ ἦταν τὸ καινοφανές τῆς θεωρίας καὶ ἡ ἐφαρμογὴ της.

Σὲ μεταγενέστερους καιροὺς ἡ θεότητα τῶν οὐρανίων σωμάτων² παίρνει διαστάσεις, ποὺ ὀλοένα αὐξάνουν. Σύμφωνα μὲ ἓνα κείμενο τοῦ Πλάτωνα, τὰ οὐράνια σώματα ἦταν οἱ πρῶτοι θεοὶ τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἀκριβῶς τοὺς λάτρευαν ἀκόμα οἱ ξένοι λαοί. Ἐνας ἀπὸ τοὺς διαδόχους του, ὁ Ξενοκράτης, ἔγραψε ἓνα βιβλίον γιὰ τὴ φύση τῶν θεῶν, ὅπου ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ὀκτὼ θεοὺς τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ τοὺς ἀποκάλει Ὀλύμπιες θεότητες. Τὰ οὐράνια φαινόμενα προβάλλονται πάντα σὰν βασικὴ πηγὴ τῆς πίστεως στοὺς θεοὺς. Ἡ πίστη ὅμως αὐτὴ δὲν ἔχει λαϊκὴ προέλευση. Ἀπὸ τὶς Ἑλληνικὲς φυσικὲς ἐπιστῆμες ἡ ἀστρονομία ἦταν ἐκείνη ποὺ εἶχε ἀναπτυχθῇ περισσότερο καὶ ποὺ τὴν μελετοῦσαν μὲ τὸν μεγαλύτερο ζῆλο. Αὐτὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς λόγος, ποὺ τὰ οὐράνια σώματα περιπλέχθηκαν στὴν συζήτηση τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων καὶ κατέλαβαν μιὰ σημαντικὴ θέσιν σ' αὐτήν. Ἡ λατρεία τοὺς πῆρε λαϊκὴ σημασία, μόνον ὅταν ἡ ἀστρολογία, κάτω ἀπὸ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, προωθήθηκε στὴν πρώτη σειρὰ. Ἡ φιλοσοφία εἶχε ἐτοιμάσει τὸν δρόμο μὲ τὸ νὰ ἐντύπωση ἀπὸ μυαλὸ τοῦ κοινοῦ, καὶ εἰδικὰ τοῦ μορφωμένου

κοινοῦ, τὴν ἰδέα ὅτι τὰ οὐράνια σώματα εἶχαν δικαίωμα νὰ θεωρηθοῦν σὰν θεοὶ.

Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ ἥλιος ἦταν μιὰ πυρακτωμένη μᾶζα καὶ ἡ σελήνη ἓνας βῶλος γῆς δὲν μποροῦσε, ὅπως εἶπαμε, νὰ αποτελέσῃ ἓνα σοβαρὸ θέμα διαμάχης. Ἡ αἰτία τῆς συγκρούσεως βρισκόταν μᾶλλον σὲ ὅ,τι σήμαινε αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη δὲν ἦταν τίποτα περισσότερο ἀπὸ αὐτό, ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν σοφιστῶν δὲν θὰ ἀναγνώριζε τίποτε ἄλλο ἀπὸ ὅ,τι δίδασκαν ἡ λογικὴ καὶ οἱ αἰσθήσεις. Ἐδῶ μπαίνομε στὸν ἴδιο πυρήνα τοῦ ἀξιώματος ποὺ ἐνέπνεε τὴν διδασκαλίαν τῶν σοφιστῶν. Δὲν ὑπάρχει τίποτα στὸν κόσμον, ποὺ νὰ μὴ μπορῇ νὰ γίνῃ πρόβλημα γιὰ λογικὴ συζήτηση, στὸ ὅποιο ἡ ἀπάντηση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ δεινότητα καὶ τὴν τέχνη τοῦ λόγου. Ὁ συλλογισμὸς καὶ ἡ λογικὴ ἀπόδειξη γίνονται τὰ ὑψηλότερα κριτήρια. Ἡ διαλεκτικὴ δὲν ξέρει ἄλλους ὅρους. Δὲν σέβεται οὔτε τὶς πολιτικές, οὔτε τὶς ἠθικές, οὔτε τὶς θρησκευτικὰς ἀξίες, ἀλλὰ ἐξετάζει καὶ ἀνατέμνει τὰ πάντα ἀπαιτώντας τὰ ὑψηλότερα καὶ καλλίτερα δίκαια τῆς λογικῆς. Ἡ θρησκεία καὶ οἱ ἰδέες της, ὅχι λιγώτερο ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τοὺς θεσμούς του, βρέθηκαν ἐκτεθειμένες σ' αὐτὴ τὴ συζήτηση, ποὺ υἱοθετοῦσε τὶς ἰδέες ποὺ εἶχαν κίολας διατυπώσῃ ὁρισμένοι φιλόσοφοι. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους σοφιστές, ὁ Πρωταγόρας, προτείνει τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν σὰν πρόβλημα γιὰ συζήτηση. Ἀρχίζει τὸ βιβλίον του γιὰ τοὺς θεοὺς μὲ τὶς λέξεις: Ὅσο γιὰ τοὺς θεοὺς δὲν μπορῶ νὰ ξέρω ἂν ὑπάρχουν ἢ ὄχι, οὔτε πῶς εἶναι στὴ μορφῇ. Εἶναι πολλὰ πράγματα ποὺ ἐμποδίζουν τὴν βεβαιότητα: ἡ σκοτεινότης τοῦ θέματος καὶ ἡ βραχύτητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς». Ἡ ἔννοια τῆς τελευταίας φράσεως εἶναι συζητήσιμη, ἀλλὰ τὸ βασικὸ σημεῖον εἶναι ὅτι ὁ Πρωταγόρας παρουσιάζει τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν σὰν θέμα γιὰ συζήτηση. Αὐτὸ καμιά θρησκεία δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀνεχθῇ χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν σημαντικώτερή της θέσιν. Ἐνα ὑγιὲς ἐνστικτο αὐτοάμυνας ὁδήγησε στὸν διωγμὸ τοῦ Πρωταγόρα γιὰ ἀθεϊσμόν, παρ' ὅλο ποὺ ὁ Πρωταγόρας δὲν παρουσιάστηκε ποτὲ σὰν ἀντίπαλος τῆς λαϊκῆς θρησκείας.

Ἐνα κεντρικὸ σημεῖον στὴ συζήτηση τῶν σοφιστῶν γιὰ τὰ φαινόμενα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἦταν ἂν αὐτὰ βασίζονται στὴν Φύσιν ἢ στὸν νόμον (ν ὁ μ ω ἢ φ ὕ σ ε ι). Ἡ σημερινὴ σημασία τῆς λέξεως ν ὁ μ ο ς δὲν συμπίπτει μὲ τὴν παλαιά. Μὲ τὸν ὅρον ν ὁ μ ο ς ἐννοοῦμε σήμερον καὶ αὐτὸ ποὺ ἔχει θεσπισθῇ καὶ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ, καὶ συμπεραλαμβάνομε στὴ δευτέρῃ νοίαν τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ἀντίθετα, γιὰ τοὺς Ἕλληνας αὐτὴ ἡ λέξις περιεῖχε τὴν ἰδέαν ὅτι νομοθεσία εἶναι ἡ ἀπόφασις ὁποιοῦ, ἀνθρώπου ἢ θεοῦ, καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς λέξεως ἀποδίδεται καλλίτερα μὲ τὸν ὅρον «σύμβασις», ὅμως αὐτὴ ἡ δευτέρη ἐρμηνεία δὲν ἐκφράζει τὴν ἰδέαν τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ τῆς προσταγῆς, ποὺ περιέχεται στὴ λέξις νόμος. Γιὰ νὰ καταλάβωμε τὴ διαφορὰ, πρέπει νὰ διακρίνωμε τὰ δύο ἀντίθετα πράγματα: τὴν φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ νόμος καὶ τὸ ἔθιμον, τὸ κράτος καὶ οἱ θεσμοὶ του, δὲν προέρχονται ἀπὸ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ εἶναι ἔργον τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπιβάλλονται στὸ ἄτομον ἀπὸ τὴν

πλειοψηφία. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τὸ ἄτομο ποὺ δὲν τὰ θεωρεῖ σωστά, δὲν εἶναι ἠθικὰ δεμένο ἀπὸ αὐτά. Ἡ ἴδια ἄποψη ἐφαρμόσθηκε στὴν θρησκεία, καθὼς ἦταν στενὰ δεμένη μὲ τὸ κράτος. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς λατρεῖες καὶ τοὺς θεοὺς τῶν διαφόρων κρατῶν ἔδειχναν ὅτι ἡ θρησκεία δὲν βασιζόταν στὴν Φύση, ἀλλὰ στὴν συμβατικότητα. ἀργότερα εἶπαν ὅτι ὑπάρχει ἓνας θεὸς σύμφωνα μὲ τὴ Φύση, ἀλλὰ πολλοὶ θεοὶ σύμφωνα μὲ τὸν νόμο καὶ τὰ ἔθιμα. Τὸ λογικὸ συμπέρασμα ἐδῶ ἐπίσης εἶναι, ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. ἀπὸ αὐτὴ τὴν σκέψη ἡ θρησκεία ἀνετράπη.

Πόσο μακρὰ ἔφθασε αὐτὴ ἡ ὀρθολογιστικὴ κριτικὴ τῆς θρησκείας, φαίνεται σ' ἓνα ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα ἐνὸς δράματος, τοῦ Σισύφου, ποὺ συγγραφέας του ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς γνωστότερους ὁπαδοὺς τῶν σοφιστῶν, ὁ τύραννος Κριτίας.³ Μᾶς λέει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν πρῶτα σὰν ἄγρια θηρία, χωρὶς νόμους καὶ τάξη. Ἡ βία κανόνιζε τὰ πάντα. Ἀργότερα οἱ νόμοι ἐγίναν καὶ θεσπίσθηκαν ποινές, ὥστε ἡ δικαιοσύνη νὰ κυβερνᾷ ἀντὶ γιὰ τὴν βία, οἱ ἄνθρωποι ὅμως τότε ἔκαναν ἀδικίες στὰ κρυφά. Τότε κάποιος σοφός, ἔξυπνος καὶ προβλεπτικός, δημιούργησε τοὺς θεοὺς, ποὺ ἄκουε καὶ βλέπουν τὰ πάντα, κατὰ τρόπο, ὥστε οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴν τολμοῦν νὰ κάνουν ἐγκλήματα ἀκόμα καὶ μυστικά. Ἐγκατέστησε τοὺς θεοὺς αὐτοὺς στὴν περιοχὴ, ὅπου ἐκδηλώνονται τὰ φαινόμενα ποὺ τρομάζουν περισσότεροὺς ἀνθρώπους, δηλαδὴ ἡ βροντὴ καὶ τὰ οὐράνια σώματα. Ἡ τάση τῆς διδασκαλίας αὐτῆς εἶναι ξεκάθαρη. Ὁ Κριτίας λέει τὸν ἥλιο λαμπρὸν ἀστέρων μύδρον, καί, γιὰ τὸν σοφὸ ποὺ ἀναφέραμε, ὅτι «σκέπασε τὴν ἀλήθεια μ' ἓνα ψεύτικο παραμῦθον». Αὐτὴ ἡ κοινοτοπία ἐπαναλήφθηκε ἀργότερα μέχρι κορεσμοῦ, ὅμως πρέπει νὰ ἔκανε τεράστια ἐντύπωση, ὅταν εἰπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ. Ἡ προέλευσὶς τῆς στὴν συζήτησιν γιὰ τὸ κράτος καὶ τοὺς θεσμοὺς τοῦ εἶναι φανερὴ. Ἡ θρησκεία, σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν θεωρίαν, εἶναι μονάχα ἓνα συμπλήρωμα τοῦ κράτους, μιὰ μυστικὴ ἀστυνομικὴ δύναμις, ποὺ διαιωνίζει τὶς νομικὲς συμβάσεις, καὶ θεσπίσθηκε μὲ τόσο πονηρὸ τρόπο, ὥστε κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τῆς ξεφύγῃ.

Αὐτὸ πάντως πολὺ ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐξήγησις τῆς προελεύσεως τῆς θρησκείας καὶ τῶν θεῶν, ποὺ πρόβαλε ἡ σοφιστικὴ διαλεκτικὴ. Ὅπως οἱ σοφιστὲς, ἐξ αἰτίας τοῦ ἐνδιαφέροντός τους γιὰ τὴν τέχνη τῆς ἐκφράσεως τῶν ιδεῶν, ἔθεσαν τὶς βάσεις τῆς γλωσσολογικῆς ἐρευνας, ἔτσι ἐπίσης ἀπόκτησαν τὴ δόξαν ὅτι ἴδρυσαν τὴ θρησκευσιολογίαν. Δὲν ἐλαττώνεται ἡ ἀξία τους ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στηρίχτηκαν σὲ ἀκόμα πιὸ ἀρχαῖκὲς βάσεις. Τὸ τί σήμαιναν ὀρισμένοι θεοί, μὲ τὴν ὀρολογία τῶν φυσικῶν φαινομένων, φαινόταν ἀπὸ τὴν χρῆσιν τῆς γλῶσσας τόσο καθαρά, ὅσο χρειαζόταν· π.χ. ὅταν ὁ Ὅμηρος λέῃ ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ κρατοῦσαν ὁ κρέας τοῦ θυσιασμένου ζώου σὲ μία σούβλᾳ ἐπάνω ἀπὸ τὸν Ἥφαιστο, ἢ ὅταν τὸ μαντεῖο ἀπάντησε στοὺς Ἀθηναίους, πρὶν πὸ τὸν Περσικὸ πόλεμο: «ὦ Σαλαμίνα, θὰ καταστρέψῃς πολλοὺς γιούς μητέρων, εἴτε ὅταν σπέρνεται ἡ Δήμητρα, εἴτε ὅταν μαζεύεται». Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ὁ Διόνυσος μποροῦσε νὰ σημαίνει κρασί» καὶ Ἀφροδίτῃ «ἔρωτας». Στὸς τραγικοὺς ποιητὲς ἡ ῥῆσις τῆς γλῶσσας πηγαίνει ἀκόμα μακρύτερα, σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν Ὀμηρικὴ

ἀντίληψη τῶν «δαιμόνων», πὺ ἀναλύσαμε προηγουμένως. Σχεδὸν κάθε φαινόμενο ἢ πνευματικὴ ιδιότητα περιγράφεται ἀπὸ αὐτοὺς σὰν θεός: ἡ Εὐτυχία, ὁ Πλοῦτος, ἡ ἀναγνώριση τῶν φίλων, ἡ Ἐχεμύθεια, ἡ Λογικὴ, ἡ Ζήλεια, ἀκόμα κί ἓνα ἐξαιρετικὸ γεῦμα. Καμιὰ φορὰ ὁ θεὸς παίρνει ἓνα ὀρισμένο ὄνομα, ὅπως ὅταν λέη ὁ Εὐριπίδης ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀποκαλοῦν Ἀφροδίτη κάθε εἶδους ἐρωτικὴ μανία. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἐκφράσεως ὑπονοοῦσε ὅτι ἡ προέλευση τῶν θεῶν μποροῦσε νὰ ἀναζητηθῇ καὶ στὰ φαινόμενα τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν σοφιστῶν γιὰ τὴν γλῶσσα τοὺς ὁδήγησε εὐκολα στὸ νὰ ἐντυφώσονται σὲ ἐτυμολογικὰς θεωρίες. Στηρίχτηκαν :ὁ ἀρχαῖο κῦρος, ὅταν ἔπρατταν αὐτὸ, γιατί ὑπῆρχαν ἤδη ἐτυμολογικοὶ μῦθοι. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἡσιόδου γιὰ τὴν γέννηση τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὸν ἀφρὸ τῆς θάλασσας ὀφείλεται πιθανῶς στὸ ὅτι ἀναγνώριζαν στὸ ὄνομά της τὴν λέξη ἄ φ ρ ὀ ς . Τὸ ἄλλο ὄνομα τῶν Δελφῶν, Πυθῶ, προέρχεται κατὰ τὸν Ὀμηρικὸ ὕμνο ἀπὸ τὸ ρῆμα πύθ ε σ θ α ι (= σαπίζω), ἐπειδὴ τὸ πτῶμα τοῦ σκοτωμένου δράκοντα σάπισε στὸν ἥλιο, καὶ κατὰ τὸν Σοφοκλῆ, ἀπὸ τὸ ρῆμα πύθ ε σ θ α ι, (= ἐρωτῶ, ζητῶ νὰ μάθω), γιατί ἄνθρωποι ζητοῦσαν τὴν γνώμη τοῦ μαντείου. Οἱ Ἴωνες υἱοθέτησαν πρόθυμα αὐτὴ τὴν ὀρθολογιστικὴ μέθοδο ἐρμηνείας. Ὁ θρύλος ὅτι ὁ Κῦρος γαλουχήθηκε ἀπὸ μιὰ σκύλα ἐξηγεῖται ἔτσι ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο: ἡ θετὴ μητέρα τοῦ λεγόταν Σπακῶ, μιὰ Περσικὴ λέξη, πὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν Ἑλληνικὴ λέξη Κυνῶ, δηλαδὴ σκύλα. Ὁ Κ ρ α τ ὺ λ ο ς τοῦ Πλάτωνα εἶναι γεμάτος ἀπὸ τίς πιὸ ἀσυνάρτητες ἐτυμολογικὰς ὑποθέσεις. Σπάνια πέφτει ἐπάνω σὲ μιὰ σωστὴ ἢ ἔστω λογικὴ ὑπόθεση, ὅπως κάνει ὅταν δίνη σὰν προέλευση τοῦ ὀνόματος Πλούτων τὴν λέξη «πλοῦτος», ἢ ἐξηγῇ ὅτι τὸ ὄνομα Ἄδης προέρχεται ἀπὸ τὸ «ἀειδής», δηλαδὴ ἀόρατος. Συνήθως πρόκειται γιὰ ἓνα αὐθαίρετο παιχνίδι ἤχων καὶ γραμμάτων. Ἡ Ἥρα ἐξηγεῖται σὰν ἄ ή ρ, ὁ Ἥφαιστος σὰν φ ἄ ο ς (φῶς) καὶ ὁ Διόνυσος σὰν δότης τοῦ κρασιοῦ (Διδ - οίνυσος). Οἱ ἐτυμολογίαι χρησιμεύουν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἐξηγήσεις πὺ προέρχονται ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Ὁ Πλάτωνας δὲν ἦταν ὁ πρῶτος πὺ ἔπαιξε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Θεῶν.

Πολὺ σημαντικώτερη ὅμως ἦταν ἡ μέθοδος ἐξηγήσεως τῶν μύθων, πὺ ἀναπτύχθηκε σὲ σχέση μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ὀμήρου, πὺ ἦταν πια ἓνα σχολικὸ βιβλίον γιὰ τοὺς Ἑλληνες. Ὁ πρῶτος σχολιαστὴς τοῦ Ὀμήρου, γιὰ τὸν ὁποῖο ξέρομε κάτι, ἦταν ὁ Θεαγένης ὁ Ρηγίνος, πὺ ἔζησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Καμβύση. Λέγεται ὅτι ἐξηγοῦσε τὸν πόλεμο ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς, στὴ ραψωδία Χ τῆς Ἰ λ ι ἄ δ α ς, σὰν μιὰ πάλη ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα, τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ ξερὸ, τὸ ζεστὸ καὶ τὸ κρύο, τὸ ἐλαφρὸ καὶ τὸ βαρὺ. Ὁ Ἀπόλλωνος, ὁ Ἥλιος καὶ ὁ Ἥφαιστος ἀντιπροσώπευαν τὴν φωτιά, ὁ Ποσειδῶνας καὶ ὁ Σκάμανδρος τὸ νερὸ, ἡ Ἀρτεμὴ τὸ φεγγάρι, ἡ Ἥρα τὸν ἀέρα, ἡ Ἀθηνᾶ τὴ Λογικὴ, ἡ Ἀφροδίτη τὴν Λαγνεία, ὁ Ἑρμῆς τὴν Ἐχεμύθεια. ἀπὸ πρῶτὴ ἄποψη ὁ Θεαγένης φαίνεται νὰ ἐξηγῇ μὲ παραδείγματα ὅλους τοὺς τρόπους ἐρμηνείας πὺ ἀναφέραμε σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιον. Εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι δὲν προσπάθησε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν σημασίαν τῶν θεῶν γενικά, ἀλλὰ μόνο σ' αὐτὸ τὸ εἰδικὸ κείμενον, πρᾶγμα πὺ σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε σκοπὸ

νὰ ἐξήγησιν τὴν προέλευσιν τῶν θεῶν, ἀλλὰ μόνο νὰ δώσῃ μιὰν ἀλληγορικὴ ἐξήγησιν τῆς ἐμφανισέως τῶν στὴν μάχην, ὅπως τὴν διηγείται ὁ Ὅμηρος. Οἱ ἄνθρωποι εἶχαν τόσο σεβασμὸν γιὰ τὸν Ὅμηρον, ὥστε ἔψαχναν νὰ βροῦν ἓνα βαθύτερον νόημα καὶ μιὰ κρυμμένη σοφία στοὺς φαινομενικὰ παράλογους καὶ ἄσεμνους μύθους ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἔπη του. Ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα, ὁ Μητρόδωρος ὁ Λαμψακηνός, λέει ὅτι ὁ Ὅμηρος μιλάει γιὰ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν δικαιοσύνη. Ὁ Μητρόδωρος ἐφαρμόζει τὴν θεωρίαν του μέχρι τὰ ἄκρα: Δὲν θέλει μόνο νὰ πῇ ὅτι ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιοῖ τοὺς θεοὺς σὰν ἀλληγορικὴ μεταμφίεση τῆς σοφίας του, ἀλλὰ ἐπίσης λέει, μὲ ἓνα σωρὸ ἐκφράσεις, πὼς οἱ θεοὶ δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ νομίζουν γι' αὐτοὺς ὅσοι τοὺς ἐχτιζαν ναοὺς, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύουν φυσικὲς οὐσίες καὶ συνδυασμοὺς στοιχείων. Ἐρμηνεύει τὸν Ἀγαμέμνονα σὰν τὸν ἀέρα. Ἡ πηγὴ μας προσθέτει, ὅτι θὰ μπορούσε τὸ ἴδιο εὐκόλως νὰ ἐξηγήσῃ ἀλληγορικὰ τὸν Ἑκτορά καὶ τὸν Ἀχιλλέα, τὸν Πάρι καὶ τὴν Ἑλένη, καὶ νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ὑπῆρξαν ποτέ. Εἶχε δίκαιον: ὁ Μητρόδωρος ἦταν ἓνας ἄξιος πρόδρομος τῆς σύγχρονης κοσμικῆς μυθολογίας.

Εἶχαν μπῆ πιά οἱ βάσεις γιὰ τὶς ἐξηγήσεις, χάρις στὶς ὁποῖες ὁ αἰῶνας τοῦ διαφωτισμοῦ θὰ μπορούσε νὰ γκρεμίσῃ τοὺς θεοὺς. Ὁ Εὐριπίδης συνδυάζει διάφορες τέτοιες ἐξηγήσεις στὴν τελευταία τραγωδία του, τὴν Βάκχες. Ὁ μῦθος ὅτι ὁ Διόνυσος — βρέφος ράφτηκε μέσα στὸν μηρὸ τοῦ Δία ἔχει μία φυσικὴ καὶ ἐτυμολογικὴ προέλευση:

Ὅταν ὁ Δίας...

στὸν Ὀλύμπο τὸν ἔφερε, ἔτσι βρέφος,
ἤθελε ἢ Ἥρα νὰ τὸν διώξῃ ἐκεῖθε.
Ἀλλὰ, σὰ θεός, βρῆκε ἄλλον τρόπο ὁ Δίας.
ἀπ' τὸν αἰθέρα ποὺ τὴ γῆ κυκλῶνει
πῆρε ἓνα μέρος, γιὰ ὅμηρον στὴν Ἥρα
τὸδωσε κι' ἔτσι γλίτωσε τὸ Διόνυσον
ἀπ' τὴ γρίνια τῆς· ἔπλασε κατόπι
τὸ μῦθον ὁ κόσμος, ἄλλαξαν τὴ λέξη
καὶ ράφτηκε εἶπαν στὸ μηρὸ τοῦ Δία,
γιατ' εἶχε γίνῃ ὅμηρος τῆς Ἥρας.

(Βάκχες, στίχ. 288-297, μετάφρ. Θρ. Σταύρου)

Στοὺς προηγούμενους ἀπὸ αὐτοὺς στίχους, φαίνεται νὰ λέῃ ὅτι ἡ Δήμητρα ὀφείλει τὴν θεϊκότητά της στὸ ὅτι εἶναι ἡ Γῆ, ποὺ τρέφει τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ὁ Διόνυσος στὸ ὅτι ἀνακάλυψε τὸ κρασί. Λένε γιὰ τὸν Πρόδικον, ποὺ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ γνωστοῦ ἀλληγορικοῦ μύθου τῆς Ἑκλογῆς τοῦ Ἡρακλῆ, ὅτι δὴλωνε πὼς οἱ ἄνθρωποι τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς θεωροῦσαν σὰν θεοὺς ὅλα τὰ πράγματα ποὺ τοὺς χρησίμευαν στὴν ζωὴ τους, ὅπως τὸν ἥλιο, τὴν σελήνη, τὰ ποτάμια καὶ τὶς πηγές, τὰ λειβάδια καὶ τὰ φρούτα ἀκριβῶς ὅπως οἱ Αἰγύπτιοι θεωροῦσαν τὸν Νεῖλον σὰν θεό. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο θεωροῦσαν τὸ ψωμὶ σὰν τὴν Δήμητρα, τὸ κρασί σὰν τὸν Διόνυσον, τὸ νερὸ σὰν τὸν Ποσειδῶνα, τὴν φωτιὰ σὰν τὸν Ἡφαιστοκλῆ. Αὕτῃ εἶναι ἡ παλιὰ νατουραλιστικὴ ἐξήγησις, τὴν ὁποία αὕτῃ

ή ίδια ή φύση τῶν θεῶν φαινόταν νὰ ὑποδεικνύη, ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικό της πνευματικῆς διαθέσεως τῶν σοφιστῶν, ὅτι θεωροῦν τὴν χρησιμότητα σὰν αἰτία τῆς προελεύσεως τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τοὺς θεοὺς. Στὰ χέρια τῶν σοφιστῶν οἱ ἐξηγήσεις αὐτὲς ἔγιναν κάτι περισσότερο καὶ κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι ἦταν πρὶν, ἀφοῦ ὁ σκοπὸς τους ἦταν νὰ ἐξηγήσουν τὴ σύμβαση, χάρις στὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι ἔφτιαξαν τοὺς θεοὺς γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Ἄν ἡ προσπάθεια πέτυχε, ἢ ἔστω ἂν οἱ θεωρίες τους πῆραν μιὰν ὄψη πιθανότητας, τότε τὸ συμπέρασμα εἶναι εὐκόλο, ἀδιάφορο ἂν εἶχε διατυπωθῇ ἢ ὄχι. Ἡ θρησκεία καὶ οἱ θεοὶ ἀποδεικνύονταν ὅτι ἦταν ἔργο τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀπάτη.

Οἱ γνώσεις μας γιὰ, τὴν πειρίοδο αὐτὴ εἶναι δυστυχῶς κομματιασμένες καὶ ἀνεπαρκεῖς, ἀλλοιῶς θὰ ξέραμε περισσότερα γιὰ τὶς ἐπιθέσεις ποὺ ἔγιναν ἐναντίον της θρησκείας. Ἡ κριτικὴ ἐναντίον τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν της, ποὺ εἶχε κιόλας ἀρχίσει καὶ συνεχιζόταν ἀργότερα μὲ μεγάλη δύναμη, δὲν μπορεῖ νὰ εἶχε κατασιγάσει. Ἡ ἐλαττωμένη ἐκτίμηση γιὰ τὶς ἐξαγνιστικὲς τελετὲς καθρεφτίζεται στὴ νέα ἀπαίτηση γιὰ ἀγνότητα καρδιάς καὶ προσθέσεων, παρὰ γιὰ ἀγνότητα τῶν χειρῶν. Ὁ μαθητὴς τοῦ Σωκράτη, ὁ Ἀντισθένης, δίδασκε, ὅπως εἶχε κάνει ὁ Ξενοφάνης, ὅτι ὁ θεὸς ἦταν ἓνας, ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν σὲ μιὰ εἰκόνα ἢ νὰ τὸν δοῦν μὲ τὰ ἀνθρωπινὰ μάτια, κι' ὅτι δὲν ἔμοιαζε μὲ κανένα θνητό. Αὐτὸ εἶναι ἓνα παράδειγμα τῆς κοινῆς μεθόδου, μὲ τὴν ὁποία μιὰ ἀνώτερη ἀντίληψη τῆς θρησκείας καὶ τῶν θεῶν στήθηκε ἀντιμέτωπη μὲ τοὺς θεοὺς τῆς λαϊκῆς πίστεως καὶ τῆς ἐπίσημης θρησκείας. Τὰ ἐλαττώματα αὐτῆς τῆς τελευταίας μετρήθηκαν τότε μὲ τὸ μέτρο τῆς ἀνώτερης αὐτῆς ἔννοιας. Αὐτὸ κάνει ὁ Σωκράτης μέσα στὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη. Στὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς ὁ Εὐριπίδης συνόψισε τὸ συμπέρασμα αὐτὸ μὲ τὴ γνωστὴ φράση: Ἄν οἱ θεοὶ κάνουν αἰσχρὲς πράξεις, δὲν εἶναι θεοί». Μ' αὐτὸ τὸ ρητὸ οἱ θεοὶ τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας ἦταν καταδικασμένοι. Δὲν μπορούσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς μύθους. Αὐτὴ ἡ κριτικὴ δὲν σκόπευε νὰ ἐξαγνίσῃ τὶς λαϊκὲς καὶ μυθολογικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς θεοὺς, ὅπως προσπάθησε νὰ κάνῃ ὁ Πίνδαρος καὶ ἴσως ὁ Ξενοφάνης. Δὲν ἐτοιμαζόταν ὁ δρόμος γιὰ μιὰ ἀνώτερη ἀντίληψη τῶν θεῶν. Οἱ παλιοὶ θεοὶ ὑπονομεύτηκαν, χωρὶς νὰ μποῦν στὴ θέση τους καινούργιοι ἢ καλλίτεροι θεοί.

Ἡ πίστη στὸ μαντεῖο εἶχε κιόλας ἀρχίσει νὰ κλονίζεται, ὅπως μπορούμε νὰ τὸ δοῦμε ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Σοφοκλῆ. Ἡρόδοτος κάνει κριτικὴ τοῦ μαντείου. Ὁ Σοφοκλῆς μένει πιστὸς στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὰ ἰδιωτικὰ μαντεῖα. Ἀκόμα καὶ ἡ φήμη τῶν Δελφῶν ξέφτιζε γρήγορα, καὶ στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα τὸ μαντεῖο εἶχε κιόλας χάσει τὸ κύρος του. Ὁ Λύσανδρος στράφηκε πρὸς τὸ μαντεῖο τοῦ Δία - Ἄμμωνα, ποὺ βρισκόταν στὴν μεγάλη ὁαση. Ἐπειδὴ βρισκόταν σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση, τὸ σέβονταν περισσότερο. Ὑπάρχει ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀνέκδοτο γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα. Ἐφεραν στὸν Περικλῆ ἓνα τέρας, κριάρι μ' ἓνα μόνο κέρατο στὴ μέση τοῦ μετώπου. Ὁ μάντης Λάμπων ἔδωσε τὴν ἐξήγηση ὅτι ἀπὸ τοὺς δύο πολιτικούς ἀντιπάλους, τὸν Περικλῆ καὶ τὸν Θουκυδίδη, θὰ ὑπερίσχυε αὐτός, στὸν ὁποῖο εἶχαν φέρει τὸ κριάρι. Ὁ

ἀναξαγόρας ὅμως ἔκοψε τὸ κρανίον τοῦ ζώου στὰ δύο καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ μυαλὸ δὲν τὸ γέμιζε τὸν κανονικὸ τρόπο, ἀλλὰ εἶχε σχῆμα αὐγοῦ καὶ ἦταν συγκεντρωμένο πρὸς τὴν ρίζα τοῦ μοναδικοῦ κεράτου. Ἀκόμα καὶ ὁ οἰωνὸς ὀφειλόταν σὲ φυσικὰ αἰτία!

Ἡ θρησκεία δὲν εἶχε κανένα ὄπλο, γιὰ νὰ ὑπερασπισθῇ τὰ δίκαιά της. Ἦταν δεμένη στὸ κράτος καὶ ἦταν ἀνίκανη γιὰ κάθε ἑξαρση ἢ καθαρώτερη ἀντίληψη. Ἡ ἴδια κριτικὴ ἀσκήθηκε μὲ ὅμοια ὄπλα καὶ μέθοδο ἐναντίον τόσο τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας, ὅσο καὶ τῆς θρησκείας. Ἡ κριτικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ προήλθε ἀπὸ τὶς ἀνώτερες καὶ μορφωμένες κοινωνικὲς τάξεις. Εἶναι γι' αὐτὸ ἐντελῶς φυσικὸ πὺν εἶχε γίνεῖ ὑποπτη στὴν δημοκρατία, τῆς ὁποίας τὰ συμφέροντα ἦταν δεμένα μὲ τὴν ὑπάρχουσα μορφή καὶ θρησκεία τοῦ κράτους, καὶ ἡ ὁποία αἰσθανόταν νὰ κλονίζονται οἱ ἴδιες της οἱ βάσεις. Ἡ καχυποψία τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ὑπερβολικὴ περιέργεια τῶν σοφιστῶν ἐκφράζεται θαυμάσια μὲ τὰ λόγια τοῦ Κλέωνα στὸν Θουκυδίδη (III 37) : Ἡ ἀμάθεια μὲ σωφροσύνη εἶναι ὠφελιμώτερη ἀπὸ τὴν χωρὶς μέτρο ἐξυπνάδα». Ὁ ἄσπονδος ἐχθρὸς του, ὁ Ἀριστοφάνης, συμφωνεῖ μαζὺ τοῦ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἡ ἐπίσημη θρησκεία ἦταν ἀπλῶς ἓνας στόχος γιὰ κριτικὴ καὶ δὲν εἶχε γιὰ νὰ ἀμυνθῇ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸν μηχανισμό τῶν νόμων τοῦ κράτους, πρᾶγμα πὺν ἦταν πολὺ φτωχὴ ἄμυνα σὲ μιὰ περίπτωση σὰν κ' αὐτὴ. Τὸν χρησιμοποίησε παρ' ὅλα αὐτά. Οἱ θρησκευτικοὶ διωγμοὶ δείχνουν τί πίστευε ὁ μέσος Ἀθηναῖος πολίτης γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν μορφωμένων. Οἱ διωγμοὶ συνεχίστηκαν τὸν τέταρτο αἰῶνα. Ὁ διωγμὸς τοῦ Σωκράτη ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες πράξεις τῆς ἀποκατασταθεῖσης δημοκρατίας, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἑξωση τῶν τριάκοντα τυράννων. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Σωκράτη, πολλοὶ φιλόσοφοι κατηγορήθηκαν γι' ἀθεῖσμό. Ἡ κατηγορία ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη εἶχε πολιτικὸ κίνητρο, τὸ μῖσος τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τοῦ Ἀλεξάνδρου, δὲν ὑπῆρχε ὅμως κανένα τέτοιο κίνητρο στὶς περιπτώσεις τοῦ Στίλπωνα ταῦ Μεγαρέως, τοῦ Βίωνα τοῦ Κυνικοῦ ἢ τοῦ Θεόδωρου τοῦ Κυρηναίου.

Τὸν ἐπόμενο αἰῶνα, τὸν τρίτο, οἱ θρησκευτικοὶ διωγμοὶ σταμάτησαν, ἂν καὶ ὁ σκεπτικισμὸς λ.χ. τοῦ Καρνεάδη μποροῦσε νὰ εἶχε προκαλέσει διωγμοὺς τόσο, ὅσο καὶ οἱ κριτικὲς τοῦ Πρωταγόρα. Ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία, πὺν ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὑπονομευτικοῦ ἔργου τῶν κριτικῶν, εἶχε ἐπηρεάσει ὅλον τὸ λαό, ἀκόμα καὶ τὶς μᾶζες. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου οἱ ἄνθρωποι ἔκαναν ἱεροσυλίες, ἀκρωτηρίαζαν ἀγάλματα, ὅπως ἔκανε ὁ Ἀλκιβιάδης, ἢ τὰ μίαιναν, ὅπως ἔκανε ὁ Κινησίας κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη ἑλξη τοῦ ἀπαγορευμένου καὶ μὲ κάτι ἀπὸ τὸ διεστραμμένο αἶσθημα, πὺν σπρώχνει ἐκείνους πὺν τελοῦν τὴν Μαύρη Μαγεία. Λίγο ἀργότερα, βρίσκομε στὸν Ξενοφῶντα ἓναν νέο, τὸν Ἀριστόδημο, πὺν δὲν θυσιάσει στοὺς θεοὺς, δὲν συμβουλευετὰ τὸ μαντεῖο καὶ κοροϊδεύει ὅσους τὸ κάνουν. Ἐδῶ ὑπάρχει κάτι, πὺν εἶναι πιὸ ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν θρησκεία ἀπὸ τὴν ἱεροσυλία, ἢ καθαρὴ ἀδιαφορία. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀριστόδημος ἀνῆκε σ' ἓνα τύπο ἀνθρώπου ὃχι ἀσυνήθιστου στὴν ἐποχὴ του. Σιγὰ - σιγὰ θὰ γινόταν συνηθέστερος. Ἡ θεραπεία τῶν ἀθεϊστῶν πὺν συστήνει ὁ Πλάτων

στο έργο τής γεροντικής του ηλικίας, τούς Νόμους, είναι χαρακτηριστική. Πρέπει να τούς κλείνουν μόνους και να τούς νουθετούν με τόν παπᾶ, μᾶς ἔρχεται να ποῦμε. Ἄν ὅμως ἐπιμείνουν στὸν ἀθεϊσμό τους, πρέπει να τιμωροῦνται με θάνατο. Ὁ Δημοσθένης ἀναφέρει βέβαια, κάθε λίγο τους θεοὺς — ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι, — ἀλλὰ εἶναι βασικά, ἄθεος, ρίχνει τὴν μομφή γιὰ τὴν ἀποτυχία τής πολιτικῆς του στὴν Τύχη καὶ κατηγορεῖ τὸ Δελφικὸ μαντεῖο, πὼς βοηθάει τοὺς σκοποὺς τοῦ Φιλίππου. Στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέδωσαν τιμὲς στὸν Δημήτριον τὸν Πολιορκητὴ, πού τοὺς ἐλευθέρωσε ἀπὸ τὴν δεσποτικὴ κυβέρνηση τοῦ ὁμώνυμου φιλόσοφου. Δὲν ἀρκέσθηκαν στὴν θεοποίησή του, ἀλλὰ ἔδειξαν καὶ τὴν περιφρόνησή τους γιὰ τοὺς παλαιοὺς θεοὺς. «Εἴτε βρίσκονται πολὺ μακριὰ εἴτε δὲν ἔχουν αὐτιά ἢ δὲν ὑπάρχουν ἢ δὲν ἐνδιαφέρονται καθόλου γιὰ μᾶς», ἔλεγε ὁ ὕμνος πρὸς τὸν Δημήτριον. Παρ' ὅλες τὶς ὑπερβολικὲς κολακεῖες, με τὶς ὁποῖες γέμιζαν τὸν Δημήτριον, ἡ παλαιὰ θρησκεία ἔπρεπε νὰ ἔχη πέσει πολὺ χαμηλά, πρὶν νὰ εἰπωθοῦν τέτοια λόγια σὲ μία δημόσια τελετή. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ βλαστήμια ἦταν μιὰ τρέλλα τής μόδας. Ὁ ναύαρχος τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε', ὁ Δικαίαρχος, συνήθιζε νὰ ἀφιερώνει βωμοὺς καὶ νὰ θυσιάζει στὴν ἀσέβεια καὶ στὴν ἀνομία. Ὁ Ἀγαθοκλῆς δικαιολόγησε κοροϊδευτικὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ ἐναντίον τῶν Κερκυραίων καὶ τῶν Ἰθακήσιων ἀναφερόμενος στὶς μυθολογικὰς ἱστορίες τῶν κατορθωμάτων τοῦ Ὀδυσσεά στὴν Σικελία.

Ἡ τέχνη αὐτῆς τῆς περιόδου φέρνει ἀκόμα τὴν σιωπηλή, ἀλλὰ εὐγλωττὴ μαρτυρία τῆς. Γιὰ τὸν Πραξιτέλη, ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν Ἀλκαμένη, τὸ ἄγαλμα, ἐνὸς θεοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἓνα πρᾶγμα πού ὁ καλλιτέχνης πρέπει νὰ πλησιάζει με δέος, ἀλλὰ μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ λύσει ἓνα καλλιτεχνικὸ πρόβλημα. Στὴν Ἥρα καὶ στὴν Ἀφροδίτῃ τοῦ Ἀλκαμένη τὸ πρόβλημα τοῦ ντυσίματος εἶναι πιὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν θεά. Στὸν Ἑρμῇ καὶ στὴν Κνιδία Ἀφροδίτῃ τοῦ Πραξιτέλη δὲν ὑπάρχει ἵχνος θρησκευτικότητας, ἀλλὰ μόνο ὁμορφιά. Στὸν Ἀπόλλωνα Σαυροκτόνο, ἓνα γνήσιο λατρευτικὸ θέμα σπαταλιέται παιχνιδιάρικα. Καταλαβαίνομε ὅτι, ἂν χρειάζοταν ἓνα πραγματικὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ἐπιστροφή σὲ ἓνα παλαιότερο στυλ, ὅπως ἔκανε ὁ Κηφισόδοτος στὴν Εἰρήνη με τὸν Πλοῦτο. Ἡ Κνιδία Δήμητρα εἶναι τὸ πιὸ βαθειὰ συγκινητικὸ ἔργο τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ ἐκεῖνο πού μᾶς αἰχμαλωτίζει εἶναι τὸ καθαρὰ ἀνθρώπινο αἶσθημα τῆς λυπημένης μητέρας. Ὅταν οἱ καλλιτέχνες κατάλαβαν ὅτι εἶχε χαθῇ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα, δὲν βρῆκαν τίποτα καλλίτερο, παρὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἡρεμὴ, ἐσωτερικὴ ἀξιοπρέπεια με τὰ θεατρικὰ ἐφφέ. Ὁ Λεωχάρης ἄρχισε αὐτὴ τὴ μόδα, ἂν ὁ Ἀπόλλωνος τοῦ Μπελβεντέρε καὶ τὸ ἀνάλογό του, ἡ Ἄρτεμη τῶν Βερσαλλιῶν, ἀνήκουν πραγματικὰ σ' αὐτόν. Οἱ γλύπτες τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου τὴν συνέχισαν, με ἀκόμα τολμηρότερες μεθόδους. Ὁ Δίας τοῦ Ὀτρίκολι μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν παράδειγμα γιὰ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα.

Ὅμως δὲν ἦταν μόνο ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία, πού ὀλοένα μεγάλωνε, ἐκεῖνη πού ἔπνιξε τὴ δύναμη ἀντιστάσεως τῆς παλαιᾶς θρησκείας· ἡ ἀνικανότητα τοῦ κράτους βοήθησε σ' αὐτὸ. Ἡ Ἑλλὰς πρῶτα καταστράφηκε σ' ἓναν πόλεμο, ὅπου κάθε κρατίδιο πολέμοῦσε τὸ γειτονικὸ του κρατίδιο, καὶ ἀργότερα

ὑποδουλώθηκε σὲ μιὰ ξένη δύναμη. Στὴν τελευταία της πάλη, στὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο, ἡ Ἀθήνα ἔχασε κάθε ἴχνος πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας, καὶ σὲ λίγο χάθηκαν τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία της. Τὸ κράτος δὲν εἶχε τίποτα πιά νὰ προσφέρει στοὺς πολῖτες του, κί' ἐκεῖνοι δὲν εἶχαν λόγο νὰ ὑπερασπίζονται τοὺς θεοὺς τοῦ κράτους. Μὲ τὴν ἐλάττωση τῆς πολιτικῆς δυνάμεως, ἡ θρησκεία, ποὺ ἀνῆκε στὸ κράτος, ἔπεσε καὶ αὐτὴ σὲ παρακμή.

Οἱ προσπάθειες τῶν φιλοσόφων νὰ ἐξηγήσουν τὴν προέλευση τῆς θρησκείας καὶ τῶν θεῶν μπορούσαν νὰ συνεχίζονται ἀνενόχλητα. Ἀπὸ ἐδῶ κί' ἐμπρὸς ἔχουν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς θρησκείας, παρὰ γιὰ τὴν ἱστορία της. Εἶδαμε ὡς τώρα ὅτι ὅλες οὐσιαστικὰ οἱ τάσεις, ποὺ βοήθησαν γιὰ νὰ σχηματισθῇ ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη τῆς θρησκείας (ἡ θρησκευολογία), εἶχαν ἤδη φανῇ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Γιὰ νὰ εἴμαστε ὅμως ἀκριβεῖς, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ἔλειπε οὔτε ἡ ἱστορικὴ σχολή, ποὺ ἀπέδιδε τὴν προέλευση τῶν θεῶν σὲ μιὰ ὀρισμένη χώρα. Ἀντιπρόσωπός της ἦταν ὁ Ἡρόδοτος, ποὺ πίστευε ὅτι οἱ Ἑλληνικοὶ θεοὶ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ προέλευση τῶν θεῶν στὰ φυσικὰ φαινόμενα ἦταν πάρα πολὺ φανερὴ, ὥστε νὰ μὴ τὴν ἀκολουθήσουν. Εἶπαμε κιόλας ὅτι τὰ οὐράνια σώματα ἔρχονταν ὁλοένα καὶ περισσότερο στὸ προσκήνιο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται ἀπὸ τὴ μιὰ στὸν ἥλιο, τὴν σελήνη καὶ τὰ ἄστρα, ποὺ οἱ κανονικὲς τους κινήσεις ἔμοιαζαν νὰ προδίδουν τὴν θεϊκὴ τους προέλευση,, ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ ὀρισμένα εἰδικὰ πνευματικὰ φαινόμενα, ὅπως τὸν ἐνθουσιασμό, μὲ τὴν ἔννοια, ποὺ εἶχε στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα, τὰ ὄνειρα, τὶς προφητεῖες, γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὁποίων μπορούσε καμιά φορὰ νὰ μὴν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ στὰ πνευματικὰ φαινόμενα εἶναι ἓνα μεγάλο βῆμα μπροστά. Δὲν ὁδήγησε ὅμως μακρύτερα ἀπὸ τὴν ὑπεράσπιση τῆς πίστεως στὸ ὑπερφυσικό, καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο υἱοθετήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς. Ἡ ἀλληγορικὴ ἐξήγηση ἔπαιξε πολὺ μεγαλύτερο ρόλο, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς Στωϊκοὺς. Ἐχομε ἀκόμα μιὰν ἐπιτομὴ τῆς Στωϊκῆς θεολογίας στὴν σύντομη Ἑλληνικὴ μυθολογία τοῦ Κορνούτου,* στὴν ὁποία δόθηκε πάρα πολὺ λίγη προσοχή. Οἱ ἐρμηνεῖες ἦταν τολμηρότερες, γιατί ἐρευνοῦσαν τώρα τὴν Στωϊκὴ φιλοσοφία ἀκόμα καὶ στοὺς μύθους. Σὰν παράδειγμα, ἡ ἱστορία, ποὺ διηγεῖται ὁ Ὅμηρος γιὰ τὸ πῶς ἡ Ἥρα δέθηκε ἀπὸ τὸν Ἥφαιστο καὶ ἐλευθερώθηκε, δείχνει τάξιν τοῦ κόσμου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰσορροπία τῶν στοιχείων. Ὄταν ὁ Δίας κρεμάῃ τὴν Ἥρα στὸν ἀέρα, αὐτὸ δείχνει τὴν προέλευση καὶ τὴ διαδοχὴ τῶν στοιχείων. Ὁ ἀγῶνας ἀνάμεσα στὸν Δία τοὺς ἄλλους θεοὺς ἀντιπροσωπεύει τὴν διάταξιν τῶν σφαιρῶν τοῦ σύμπαντος. Ἡ χωλότητα τοῦ Ἥφαιστου δείχνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν οὐράνια καὶ τὴ γήινη φωτιά. Ἡ γήινη φωτιά πρέπει νὰ τραφῇ μὲ ξύλα, ὅπως ἀκριβῶς ὁ κουτσὸς χρειάζεται ραβδί γιὰ στήριγμα. Ὁ Ἥφαιστος ἐκσφενδονίστηκε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στὴν γῆ· οἱ ἄνθρωποι ἀναψαν τὴν πρώτη φωτιά ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἀστραπῆς, κ.ο.κ.

* Ρωμαῖος Στωϊκὸς φιλόσοφος τοῦ Α' αἰ. μ.Χ.

Αὐτὸς ὁ τρόπος ἐρμηνείας τῶν μύθων ἦταν ἀπλῶς ἓνα διανοητικὸ παι-
χνίδι, πὺν ὁ αὐθαίρετος χαρακτήρας τοῦ ἦταν ὀλοφάνερος καὶ εὐκόλος νὰ χτυ-
πηθῇ. Ὁ Πλάτωνας σ' ἓνα κείμενό τοῦ ἐκφράζεται χωρὶς καμιά ἐκτίμηση γι'
αὐτόν, σ' ἓνα ἄλλο κείμενο ὁμῶς ἀποκαλεῖ τὴν μυθολογία διερεῦνιση τοῦ πα-
ρελθόντος. Αὐτὸ ἦταν ἄποψη, τῆς ὀποίας τὰ συμπεράσματα δὲν βγῆκαν παρὰ
στὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἦταν ὁμῶς φανερὴ στοὺς Ἑλληνες ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἡ
μυθολογία ἦταν ἡ πιὸ παλιὰ ἱστορία, καὶ οἱ γενεαλογίες ἀρχίζαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ
τῶν μύθων. Σύντομα ὁμῶς ἔγινε πρόβλημα σὲ ποιὸ σημείο ἡ ἔννοια τῶν μύθων
σὰν ἱστορία ἔπρεπε νὰ σταματήσῃ. Δὲν ἀποροῦσε νὰ ἐπεκταθῇ λογικὰ σὲ κάτι,
πὺν ὁ χαρακτήρας τοῦ τὸ ἐμπόδιζε νὰ προσαρμοσθῇ στὴν ἱστορία, ὅπως τὴν
ἀντιλαμβάνονταν συνήθως οἱ ἄνθρωποι. Ἔτσι παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη τῆς
ἐκλογῆς τῶν μύθων, τῆς παραδοχῆς ὀρισμένων καὶ τῆς ἀπορρίψεως ἄλλων.
Ὑπῆρχε ὁμῶς καὶ μιὰ ἄλλη δυνατὴ λύση, νὰ δώσουν τέτοια μορφή στοὺς μύ-
θους, ὥστε νὰ ἀποκτήσουν ἱστορικὴ ἀληθοφάνεια. Αὐτοὶ πὺν τὴν ἐφάρμοσαν,
πίστευαν ὅτι ἐλευθέρωναν τὸν ἱστορικὸ πυρήνα ἀπὸ τὸ μυθικὸ τοῦ περιβλημά.
Ὁ Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος, πὺν ἔζησε τὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν πολέμων, εἶναι ὁ
σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς τάσεως. Ἡ ἐρμηνεία πὺν δίνει στὸν μῦθο
τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Κέρβερου, εἶναι ὅτι ὁ Κέρβερος ἦταν ἓνα ἐπικίνδυνο φίδι,
πὺν ζοῦσε σὲ μιὰ σπηλιά κοντὰ στὸ Ταίναρο καὶ γι' αὐτὸ ὀνομαζόταν σκύλος
τοῦ Ἀδῆ. Ὁ Γηρυόνης ἦταν ἓνας παλιὸς βασιλιάς τῆς Ἡπείρου, πὺν εἶχε πολλὰ
κοπάδια ἀπὸ βώδια καὶ πὺν ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ ἐκλεψε ὁ Ἡρακλῆς. Ἡ ἐρμηνεία
τῶν μύθων, σὰν νὰ ἦταν ἱστορία, ἀπαιτοῦσε ἐπίσης τὴν ἀνάγκη τῆς προσαρ-
μογῆς τῶν χρονολογικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ μυθολογικὰ γεγονότα.
Ἔπρεπε νὰ δημιουργηθῇ μιὰ χρονολόγηση γιὰ ὅλη τὴ μυθικὴ περίοδο. Τὸ ση-
μαδιακὸ ἔτος ἔγινε τὸ ἔτος τῆς πτώσεως τῆς Τροίας. Αὐτὴ τὴν ἀφετηρία ἡ
μυθολογία καὶ ἡ γενεαλογία μπηκάν σὲ χρονολογικὴ σειρά, ὅχι χωρὶς μεγάλες
δυσκολίες.

Παρ' ὅλο πὺν ὑπῆρχε διαφορὰ στὴ λατρεία καὶ στὴ λαϊκὴ ἀντίληψη ἀνά-
μεσα στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωες πὺν ἦταν ἄνθρωποι πεθαμένοι, εἶχαν ὅλοι
τους ἀπὸ κοινού τὴν μυθολογία. Ἄν ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ἔφθανε στὰ ἄκρα,
ἔπρεπε νὰ συμπεριλάβῃ καὶ τοὺς θεοὺς, καὶ ἡ μέθοδος αὐτὴ βοηθήθηκε ἀπὸ τὸ
ὅτι ὀρισμένοι μῦθοι ἔλεγαν γιὰ μερικοὺς θεοὺς πὺς εἶχαν πεθάνει καὶ ταφῇ,
ὅπως λ.χ. ὁ Δίας στὴν Κρήτη καὶ ὁ Διόνυσος στοὺς Δελφούς. Ἡ λατρεία πὺν κατὰ
τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδο ἀπευθυνόταν στοὺς βασιλιάδες καὶ ἄλλα ἐξέχοντα
πρόσωπα, βοήθησε νὰ ἐξαλειφθῇ ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ θεοὺς καὶ σὲ ἀνθρώ-
πους. Ἀπόλυτη ἀδιαφορία γιὰ τὴν διάκριση αὐτὴ ἦταν μιὰ τολμηρὴ, ἀλλὰ φυ-
σικὴ συνέπεια, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἐπιτυχία πὺν ἀκολούθησε τὴν προσπάθεια. Ἡ
μέθοδος αὐτὴ συνδέεται μὲ τὸ ὀνομα τοῦ Εὐήμερου, παρ' ὅλο πὺν εἶναι ἀβέβαιο
σὲ ποιὸ βαθμὸ αὐτὸς ὁ μέτριος συγγραφέας ἦταν ὁ πατέρας τῆς. Εἶχε προκατό-
χους, ἀπὸ τοὺς ὀποίους σπουδαιότερος, ὁ Ἐκαταῖος, ἦταν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια,
καὶ φαίνεται βέβαιο ὅτι ἡ γηγενὴς Αἰγυπτιακὴ συνήθεια νὰ παριστάνουν τοὺς
θεοὺς σὰν ἀρχαίους βασιλιάδες εἶναι μιὰ σπουδαία πηγὴ τοῦ Εὐημερισμοῦ. Τὸ

ὅτι ἐκλαϊκεύθηκε σὰν ταξιδιωτική ἱστορία, βοήθησε πολὺ στὴν ἐπιτυχία του. Σὲ ἓνα νησιὶ στὸν ὠκεανὸ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἀραβία, ὁ Εὐήμερος δίδασκε ὅτι εἶχε δεῖ ἓνα ναὸ τοῦ Δία, ἓνα χρυσὸ κίονα, ὅπου ἦταν γραμμένες οἱ πράξεις τῶν θεῶν, σὰν τὸ χρονικὸ μιᾶς οἰκογένειας καὶ μιᾶς δυναστείας. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ καὶ τὸν Κρόνο, ἦρθε στὴν ἐξουσία ὁ Δίας. Ζοῦσε ἐπάνω σ' ἓνα βουνό, τὸν θρόνο τοῦ Οὐρανοῦ, δικαστὴς καὶ ὑποστηρικτὴς τῶν χρήσιμων ἐφευρέσεων. ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἐπισκεπτόταν τὸν κόσμον καὶ ἔκανε νὰ χτίζωνται καὶ νὰ ἰδρύνωνται λατρεῖες πρὸς τιμὴν του. Στὸ τέλος πέθανε καὶ τὸν ἔθαψαν στὴν Κρήτη. Ἄλλους μύθους τοὺς διασκεύαζαν μὲ ἀκόμα λιγώτερο σεβασμό. Ὁ Κάδμος ἐγένε μάγειρος στὴν κουζίνα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σιδῶνος, καὶ ἔλεγαν ὅτι ξέφυγε καὶ ἔφθασε στὴ Θήβα μὲ ἓνα κορίτσι, ποὺ ἔπαιζε φλογέρα, τὴν Ἀρμονία.

Ἦταν ἓνα τολμηρὸ βῆμα νὰ θεωρήσουν ἀκόμα καὶ τοὺς θεϊκοὺς μύθους σὰν διαστρεβλωμένη ἱστορία, ἦταν ὅμως ἓνα λογικὸ συμπέρασμα, ποὺ ἡ ἐποχὴ θεώρησε ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον. Τὸ βιβλίον τοῦ Εὐήμερου ἦταν ἀπὸ τὰ πρῶτα ποὺ μεταφράστηκαν Λατινικὰ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν ποιητὴ Ἐννιο. Ἡ δημοτικότητα του γίνεται ἀκόμα καλλίτερα ἀπὸ τὴν κατάχρηση ποὺ ἔκαναν τοῦ ἔργου του. Τὸν τοποθέτησαν πρῶτο ἀνάμεσα στοὺς ἄθεους τῆς ἀρχαιότητος, κί' ὄχι ἄδικα. Ἡ ἀλληγορικὴ καὶ φυσικὴ ἐρμηνεία ἄφησε λίγο τόπο γιὰ τοὺς θεοὺς, ὅπως θὰ δοῦμε. Ἡ ἱστορικὴ ὅμως ἐρμηνεία ποὺ τοὺς ἔκανε ἀνθρώπους, ποὺ χάρις στὴ δύναμη καὶ τὴν πονηριά τους ἔφθαναν νὰ λατρεύωνται σὰν θεοί, ὅπως οἱ βασιλιάδες τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, τοὺς στέρησε συγχρόνως τὸν θεϊκὸν τους χαρακτήρα. Οὐτε πάλι ἡ πλειοψηφία τῶν συγγραφέων προσπάθησε νὰ εἶναι ἐξ ἴσου συνεπής. Ὁ Διόδωρος, εἰσήγαγε τοὺς μύθους στὴν ἱστορία του, ἐφαρμόζει τὴν Εὐημεριστικὴ μέθοδο ἐρμηνείας μόνον στοὺς ἡμιθέους Ἡρακλῆ, Ἀρισταῖο καὶ τοὺς Διόσκουρους καὶ ἐπίσης στὸν Διόνυσον, γιατί ἡ θριαμβευτικὴ περιοδεία τοῦ Διονύσου σ' ὅλον τὸν κόσμον περιγράφηκε σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπον τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἡ Χριστιανικὴ πολεμικὴ ἐναντίον τῶν εἰδωλολατρικῶν θεῶν βρῆκε ἑτοιμα καὶ κατάλληλα ὅπλα στὸ ὅπλοστάσιον τοῦ Εὐήμερου.

Ὁ Διόδωρος εὐνοεῖ μιὰ ἀνάλογον θεωρίαν, ποὺ ἀποδίδει στοὺς θεοὺς τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ εὐρηματογραφία, ἡ ἀπόδοση τῶν ἐφευρέσεων σὲ βρισμένα πρόσωπα, εἶναι ἓνα γνωστὸ λογοτεχνικὸ εἶδος στὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Ποσειδῶνας κύριος τοῦ ὠκεανοῦ, γιατί ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ δίδαξε τοὺς ἀνθρώπους νὰ κατασκευάζουν πλοῖα καὶ νὰ ταξιδεύουν στὴν θάλασσα. Ὁ Ἄδης κυβερνᾷ τὸν κάτω Κόσμον, γιατί ἐφεῦρε τις νεκρικὰς τελετὰς καὶ τὰ ἔθιμα τῆς κηδείας. Ὁ Ἀπόλλωνας εἶναι ὁ ἐφευρέτης τοῦ τόξου, τῆς λύρας καὶ τῆς ἰατρικῆς· ὁ Ἥφαιστος ἐφεῦρε τὴν τέχνην τοῦ σιδηρουργοῦ· ὁ Διόνυσος τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου καὶ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ κρασιοῦ· ἡ Δήμητρα τὴν γεωργίαν. Στὴν πραγματικότητα αὐτοὶ οἱ ἐφευρέτες τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, παρ' ὅλη τὴν κάποια σχέσιν ποὺ ἔχουν μὲ τοὺς μυθολογικοὺς ἥρωες τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν εἶναι καθόλου καλλίτεροι ἀπὸ τοὺς πρίγκιπες τοῦ Εὐήμερου καὶ εἶναι παιδιὰ τοῦ ἴδιου πνεύματος μὲ αὐτοὺς.

Ἄν συνοψίσουμε ὅλα τὰ σημεῖα καὶ τὶς μεθόδους ἐπιθέσεως, θὰ δοῦμε ὅτι δὲν ἔμεινε οὔτε μιὰ πέτρα ὀρθία ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα τῆς παλαιᾶς θρησκείας, ποὺ ἐρειπώθηκε ἐντελῶς στὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἐξηγοῦσαν τοὺς θεοὺς σὰν τὸ ἔνδυμα, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ ἀνθρώπινη φαντασία καὶ οἱ ἀνθρώπινοι περιορισμοὶ εἶχαν ντύσει τὰ φυσικὰ καὶ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, ἐκεῖ ὅπου δὲν ταυτίζονταν μὲ τοὺς ἀρχαίους βασιλιάδες καὶ ἐφευρέτες τῆς ἴδιας τάξεως, μὲ αὐτοὺς ποὺ συναντοῦμε τόσο συχνὰ στὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων δέχθηκε ἐπίθεση μὲ εὐγλωττα ἐπιχειρήματα, ποὺ τὰ ἐκλαϊκεύαν οἱ Κυνικοί. Ἡ κεντρικὴ τελετουργία τῆς λατρείας, ἡ θυσία ἐνὸς ζώου, ἀπορριπτόταν ἀπὸ τὸν Θεόφραστο γιὰ λόγους ποὺ εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση. Ζητοῦσε σεβασμὸ γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ ζώου, ὅπως καὶ τοῦ ἀνθρώπου, μετροῦσε τὴν ἀξία τῆς προσφορᾶς ὄχι ἀπὸ τὸ μέγεθός της, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ διάθεση τοῦ δωρητῆ, καὶ στιγμάτιζε τὴν θυσία τοῦ ζώου σὰν μιὰ ὑστερότερη κατάπτωση τῆς τελετουργίας, ἐνῶ οἱ ἀρχαῖες προσφορὲς καρπῶν τῆς γῆς μαρτυροῦσαν μιὰ εὐσεβέστερη πνευματικὴ διάθεση. Οἱ ἐξαγνισμοὶ ἔπαψαν νὰ παίζουν σπουδαῖο ρόλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μηχανικὴ λατρεία καὶ τὶς μυστικὲς παρασυναγωγές. Ἡ τέχνη τοῦ μάντη ξέπεσε, καὶ τὰ μαντεῖα σῶπασαν. Ἡ φιλοσοφία σεβάστηκε τὰ οὐράνια σώματα. Ἐγίναν ὁρατοὶ θεοὶ ἀλλὰ χωρὶς καμιὰ λατρεία. Ἡ τήρηση τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξεως στὴν τροχιά τοῦ σύμπαντος ἔρριξε ἓνα σπάρο, ποὺ καρποφόρησε στὴν ἀστρολογία καὶ τότε ἀπόκτησε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ θρησκευτικὴ ἀξία ἐνὸς ἐντελῶς ἰδιαίτερου καὶ καταπιεστικοῦ χαρακτήρα.

Οἱ ἀνθρωπόμορφοι θεοὶ εἶχαν χάσει τὴν ἀξία τους ἐπάνω στὸ πνεῦμα τῶν μορφωμένων ποὺ, ἀντὶ νὰ ἀσχολοῦνται μ' αὐτοὺς, ἀφιέρωναν τὸν ἑαυτό τους στὴν τέχνη τῆς ζωῆς. Τὸ κύριο ἔργο τῶν φιλοσόφων ἦταν τώρα νὰ ὀδηγήσουν τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ἄμεσα ἀπὸ τὶς τρικυμίες τῆς ζωῆς. Ἐγίναν ποιμένες καὶ ἐξομολογητὲς τῶν ψυχῶν. Ἡ Στωϊκὴ αὐτάρκεια καὶ ὁ Ἐπικούρειος ἡσυχασμὸς ἦταν καὶ τὰ δύο ἀντικειμενικὲς μέθοδοι παρατηρήσεως τῆς πορείας τοῦ κόσμου καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἔμοιαζαν μὲ τὴν φιλοσοφία τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν. Ἀλλὰ οὔτε ἡ Στωϊκὴ οὔτε ἡ Ἐπικούρεια φιλοσοφία δὲν εἶχαν τίποτα νὰ ποῦν γιὰ τὴν πηγὴ, ἀπὸ ὅπου προέρχονταν τὰ γεγονότα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Αὐτὰ ἦταν πιὸ ποικίλα καὶ πιὸ παράλογα παρὰ ποτέ, καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ πάψῃ νὰ ρωτᾷ γιὰ τὴν δύναμη ποὺ κυβερνάει τὴν τύχη του, ἀκόμα καὶ ὅταν νομίζῃ ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν προκαλέσῃ ἢ ὅταν μένῃ ἀδιάφορος. Ἡ ἐννοια τῆς αἰτίας δὲν ἱκανοποιεῖ τὲ σήμερα, καὶ ἀκόμα λιγώτερο μπορούσε νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἀρχαιότητα, ἀφοῦ μόνο μὲ τὴν νίκη τῆς ἀστρολογικῆς φιλοσοφίας πῆρε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰν αὐστηρὴν διατύπωση.

Ἐδῶ ἦταν μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ προβάλῃ καὶ πάλι ἡ παλιὰ πίστη στὴν «δύναμη», φθάνει νὰ ἔπαιρνε μιὰ μορφή ποὺ νὰ προσαρμύζεται στὴν ἐποχὴ. Τὴν συναντήσαμε στὸν Ὅμηρο σὰν τὸν δ α ί μ ο ν α καὶ σὲ μεταγενέστερους χρόνους σὰν τὸ θ ε ἰ ο ν ἢ τὸ δ α ι μ ὀ ν ι ο ν.⁴ Οἱ τραγικοὶ ποιητὲς προτιμοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν λέξη δ α ί μ ω ν σὰν ὄρο γιὰ ἓνα μοναδικὸ γεγονὸς βαθειᾶς σημασίας, ἀλλὰ ὅπουδῆποτε ἀλλοῦ στὴν μεθομηρικὴ λογοτεχνία τὸν

χρησιμοποιούν συνήθως με την έννοια της *μοίρας* γενικά, της συνεχοῦς αλύσιδας τῶν γεγονότων. Ὁ Θέογνις λέει ὅτι πολλοὶ ἔχουν ἀδύναμη νοημοσύνη, ἀλλὰ ἓνα καλὸ δαίμονα, καὶ ὁ Πίνδαρος ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Δία ἐμψυχώνει τὸν δαίμονα τῶν ἀγαπημένων φίλων. Ἐκεῖνο ποὺ διακρίνει τὴν νέα ἐποχὴ ἀπὸ τὴν παλιά, εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ ἐνσυνείδητου ἀτομικισμοῦ, ἡ ἐγωκεντρικὴ τῆς ἀντίληψης. Κάθε ἄνθρωπος ἔψαχνε γιὰ τὸ δικό του. Ἡ προσωπικὴ του μοῖρα ἦταν ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνδιέφερε περισσότερο ἀπ’ ὅλα. Σύμφωνα μ’ αὐτὴ τὴν τάση ἡ ἐννοια τοῦ *δαίμονος* ἄλλαξε καὶ πλησίασε τὶς ἀντιλήψεις τῶν παλαιότερων φιλοσόφων. Ὁ Ἡράκλειτος λέει ὅτι ὁ χαρακτήρας εἶναι ὁ *δαίμων* τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Ἐπιχαρμος ὅτι ἡ συμπεριφορὰ εἶναι σὲ μερικὸς ἓνας καλὸς δαίμων καὶ σὲ ἄλλους ἓνας κακὸς *δαίμων*. Ὁ *δαίμων* κατοικεῖ στὴν καρδιὰ τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Ἡ Ὀμηρικὴ ἀντίληψη, ὅτι τὰ πεπρωμένα τῶν ἀνθρώπων ἦταν καθορισμένα ἀπὸ τὴ γέννησή τους, εἶχε ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπήχηση, γιατί ἡ μοιρολατρεία βρῆκε εὐνοϊκὸ ἔδαφος στὶς σημαντικὲς ἀντιξοότητες τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου. Κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὴν μοῖρα του, τὴν δική του σειρὰ γεγονότων: Αὐτὴ θεωρεῖται σὰν ἓνας χωριστὸς *δαίμων*, ποὺ τὸν συνοδεύει. Βρίσκομε κιόλας αὐτὴ τὴν ιδέα στὸν Πλάτωνα, ποὺ λέει ὅτι, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται στὸ δικαστήριον τῶν ψυχῶν ἀπὸ τὸν *δαίμονα* ποὺ ἦταν ὑπεύθυνος γι’ αὐτὸν, στὴν ζωὴ. Αὐτὴ ἡ ιδέα ὅμως δὲν ἀναπτύχθηκε πλήρως παρὰ ἀργότερα. Θὰ ἀρκοῦσε ἓνα μόνο παράδειγμα, τὸ γνωστὸ κείμενο τοῦ Μενάνδρου (ἀπ. 550 Kock) : «Ἐνας δαίμονας στέκεται δίπλα σὲ κάθε ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ γεννιέται, γιὰ νὰ τὸν ὁδηγῇ στὰ μυστήρια τῆς ζωῆς. Πρόκειται γιὰ ἓναν καλὸ δαίμονα, γιατί δὲν πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὑπάρχει ἓνας κακὸς δαίμονας ποὺ νὰ καταστρέψῃ τὴν καλὴ ζωὴ, ἀλλὰ κάθε τί εἶναι ἀπόλυτα καλό». Ἡ θεωρία, ποὺ ἀπορρίπτει ὁ Μένανδρος, ἦταν αὐτὴ ποὺ δεχόταν ἡ κοινὴ γνώμη. Ὁ Εὐκλείδης, μαθητὴς τοῦ Σωκράτη, εἶχε κιόλας πεῖ ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἔχει μέσα του ἓνα διπλὸ δαίμονα. Οἱ φιλόσοφοι εἶχαν διδάξει ὅτι ὁ θεὸς ἦταν καλός, ἀλλὰ, ἀφοῦ ὅσα συμβαίνουν εἶναι ἄλλοτε καλὰ καὶ ἄλλοτε ἄσχημα, οἱ ἄνθρωποι ἔπρεπε νὰ χωρίσουν τὸν δαίμονα σ’ ἐκεῖνον ποὺ ἔστελνε τὸ καλὸ καὶ σ’ ἐκεῖνον ποὺ ἔστελνε τὸ κακό. Ὁ κακὸς δαίμονας ἔχει περιγραφῇ μὲ δύναμη στὸ ὄραμα τοῦ Βρούτου, πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τῶν Φιλίππων, καὶ στὸ ὄραμα τοῦ Κάσσιου, στὴν Ἀθήνα ὅταν ξέφυγε ὕστερα τὸ τὴν ναυμαχία στὸ Ἄκτιον. Ὁ καλὸς δαίμονας ἔγινε ἓνα προοστατευτικὸ πνεῦμα, ἡ ἔκφραση τῆς πεποιθήσεως ὅτι ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται κάτω ἀπὸ μία ὑψηλότερη προστασία. Οἱ Στωϊκοὶ τὸν ταύτιζαν μὲ τὸν θεῖο σπινθήρα στὸν ἄνθρωπο. Ἡ περιγραφὴ ποὺ κάνει ὁ Ἐπίκτητος εἶναι γνωστὴ.

Ἡ ιδέα τῶν δαιμόνων προέρχεται ἀπὸ μία στάση ἀπέναντι στὸ μερίδιο τοῦ ἀνθρώπου στὴν ζωὴ, μοιάζει πολὺ μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἐκφράζει ὁ Ὀμηρὸς μὲ τὶς λέξεις *αἶσα* καὶ *μοῖρα*. Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς λέξεις ἡ πρώτη χάθηκε ἀπὸ τὴν κοινὴ χρῆση, καὶ ἡ *Μοῖρα* προσωποποιήθηκε καὶ πῆρε μορφὴ ἀνθρώπινη, καὶ γι’ αὐτὸ δὲν ὑπολογιζόταν πιά. Ὁ δαίμονας διαιρέθηκε στὰ δύο, ὥστε ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶχε δύο δαίμονες γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἡ γενικὴ ιδέα τῆς ὁμοιόμορφης

δυνάμεως, ἀπ' ὅπου προέρχονται τὰ γεγονότα, ζητοῦσε καλλίτερη ἔκφραση, καὶ ἡ γλῶσσα τὴν εἶχε ἔτοιμη. Ἡ λέξη *τύχη*, αὐτὸ ποὺ τυχαίνει, (τυγχάνει), δὲν διαφέρει πολὺ σὲ ἔννοια ἀπὸ τὶς Ὀμηρικὲς λέξεις *πότης* καὶ *μοῖρα*, μόνο ποὺ γιὰ μᾶς τουλάχιστον, ἂν καὶ ὄχι ἀσφαλῶς γιὰ τὸν Ὀμηρικὸ ἄνθρωπο, παρουσιάζει καθαρώτερα τὸ στοιχεῖο τοῦ τυχαίου. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἦταν ζήτημα χρόνου. Κάποια στιγμή ἡ τύχη παρ' ὀλίγο νὰ μυθοποιηθῇ, ὅπως καὶ ἡ Μοῖρα. Ὁ δωδέκατος Ὀλυμπιόνικὸς τοῦ Πινδάρου εἶναι ἓνας ὕμνος στὴν Σώτειρα Τύχη, κόρη τοῦ Δία Ἐλευθέριου. Σὲ ἓνα ἄλλο κομμάτι ὁ ποιητὴς τὴν ἀποκαλεῖ μίᾳ ἀπὸ τὶς Μοῖρες, δυνατώτερη ἀπὸ τὶς ἀδελφές της. Ὁ Ἀλκμάν ἔλεγε ὅτι ἡ ἀδελφή τῆς Εὐνομίας καὶ τῆς Πειθοῦς καὶ κόρη τοῦ Προμηθέα. Ἡ λέξη *τύχη* ὅμως ἀκολουθήσε νὰ χρησιμοποιηθῇ στὸ καθημερινὸ λεξιλόγιο, καὶ ἡ μυθοποίησή της δὲν ὁλοκληρώθηκε. Ἡ *τύχη* ἐξακολουθῆσε νὰ σημαίνει τὸ μὴ ὀρθολογιστικὸ στὴ ζωὴ, ὄχι μόνο τὴν *ἀγαθὴν τύχη*, ἀλλὰ καὶ τὴν *τύχη* ποὺ ἐναντιώνεται στὰ σχέδια τῶν θρώπων,⁵ ὅπως λ.χ. στὸν Δημοσθένη, μὲ τὴν ὁποία ὁ ρήτορας δικαιολογεῖ τὸν ἑαυτό του γιὰ τὴν κακὴ ἔκβαση τῆς πολιτικῆς του, καθὼς καὶ σχεδὸν σὲ κάθε δεῦτερο στίχο στίς κωμωδίες. Ἡ *τύχη* εἶναι τυφλή, παλεύει μὲ τὸν ἄνθρωπο, τοῦ ἀνατρέπει ὅλους τοὺς ὑπολογισμούς, εἶναι φθονερή. Ἡ παλιὰ ἀντίληψη τοῦ φθόνου τῶν θεῶν περνάει ὁλότελα στὴν *τύχη*, ποὺ ὅμως ρίχνει καὶ τὸ καλὸ ριζικὸ καὶ τὴν ἐπιτυχία στὴν ποδιά ἐκείνου ποὺ κοιμᾶται. Μία γελοιογραφία παρίστανε ἓναν Ἀθηναῖο στρατηγὸ, τὸν Τιμόθεο, τὸν γιὸ τοῦ Κόνωνα, νὰ κοιμᾶται, ἐνῶ ἡ Τύχη ἔπιανε τὶς πόλεις στὸ δίχτυ της γι' αὐτόν. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς *τύχης* εἶναι ὅτι ἔρχεται ἢ φεύγει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Τιμολέων ἵδρυσε μιὰ λατρεῖα στὴν Αὐτοματία (αὐτὴ ποὺ ἔρχεται μόνη της = ἡ *τύχη*), μιὰ ἀκόμα ἀκριβέστερη ἔκφραση τῆς ἀγαπημένης ιδέας τῆς ἐποχῆς.

Ἡ *τύχη* καὶ ὁ δαίμονας συνδυάστηκαν. Ὁ Διαγόρας λέει ὅτι ὅλα συμβαίνουν στοὺς ἀνθρώπους σύμφωνα μὲ τὴν *τύχη* καὶ τὸν δαίμονα. Στὰ ἀνάγλυφα καὶ στίς ἐπιγραφές ἀναγράφουν δίπλα - δίπλα τὶς λέξεις *Ἀγαθὴ Τύχη* καὶ *Ἀγαθὸς Δαίμων*. Καὶ οἱ δύο ὡς ἓνα σημεῖο λατρεύονταν. Παρίσταναν καὶ λάτρευαν τὴν Τύχη σὰν προστάτισσα θεὰ μιᾶς πόλεως, ὅπως λ.χ. τὴν Τύχη τῆς Ἀντιόχειας. Αὐτὲς ὅμως εἶναι ἀδύναμες προσπάθειες, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κρύψουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Τύχη δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἔκφραση τῆς πίστεως στὸ ἄλογο τυχαῖο γεγονὸς, κυρίως γιὰ τὶς ἐπιτυχίες ποὺ δὲν τὶς ἀξίζει κανεὶς, μιὰ, ἰδέα ὁλαφάνερα χωρὶς θρησκευτικότητα, ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία ποὺ ψυχομαχοῦσε δὲν μποροῦσε νὰ βάλῃ στὰ δικά της καλούπια, ὅπως εἶχε κάνει μὲ τὴν Μοῖρα. Ἄν κάποτε παίρνη ἐξωτερικὰ μιὰ θρησκευτικὴ μορφή, ἢ μεταμφίεση εἶναι τόσο διαφανής, ὥστε δὲν ξεγελάει κανένα.

Οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ κλονίζονταν. Δέχτηκαν καινούργιους συναδέλφους, ποὺ συγχρόνως τοὺς ἀντικατέστησαν καὶ τοὺς ἐξετέλισαν ἀκόμα πιὸ πολὺ. Οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ λατρεύουν «τοὺς κρατοῦντας».⁶ Ἀντίθετα μὲ τὴν ἀσυμβίβαστη καταδίκη τῆς λατρεῖας ἀνθρώπων σὲ παλαιότερους καιροὺς, τώρα ἔκαναν προσπάθειες γιὰ νὰ καταλάβουν αὐτὴν τὴν λατρεῖα καὶ νὰ βροῦν τὴν

πιθανή της προέλευση στην Έλληνική θρησκεία. Είναι αλήθεια πώς οι Έλληνες είχαν συνηθίσει να λατρεύουν θνητούς, όχι όμως πριν από τον θάνατό τους. Δεν θα άρεσε σ' ένα ζωντανό άνθρωπο να λατρεύεται όπως ένας ήρωας ή ένας νεκρός, και αυτό γινόταν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Οί φυλές έπαιρναν τώρα το όνομά τους από τους βασιλείς, όπως παλαιότερα από τους ήρωες. Αλλά αυτό και μόνο δείχνει, ότι ή έννοια της παλιάς διακρίσεως ανάμεσα στους βασιλείς και τους ήρωες είχε χαθή. Τώρα οργάνωναν γιορτές και αγώνες προς τιμήν των θεών, των ήρώων και των θνητών βασιλέων. Η μορφή της λατρείας των ζωντανών δεν έμοιαζε με την λατρεία των ήρώων. Δεν πρόσφεραν σφάγια στους ζωντανούς, αλλά τους αφιέρωναν βωμούς και τους έκαιγαν προσφορές, όπως ακριβώς και στους θεούς.

Ο πρώτος άνδρας που τιμήθηκε σαν θεός, ήταν ο Λύσανδρος, ο κατακτητής των Αθηνών. Οί πόλεις του αφιέρωσαν βωμούς και του πρόσφεραν θυσίες, σαν σε θεό, και τραγουδοῦσαν ὕμνους προς τιμήν του. Οί Σάμιοι άλλαξαν το όνομα της σπουδαιότερης γιορτής τους, τὰ Ἡραῖα, σε Λυσάνδρεια. Η αρχή του ὕμνου, που τραγουδοῦσαν προς τιμήν του, έχει σωθῆ. Τὸν παρουσιάζει όχι σαν θεό, αλλά σαν τὸν ἀρχιστράτηγο των Σπαρτιατῶν. Για την τυπική σχέση του με μία λατρεία δεν ξέρομε τίποτα, πρέπει όμως να υποθέσωμε με βεβαιότητα, πώς τηροῦσαν ἀκόμη κάποιο μέτρο. Ο έπαινος του Λύσανδρου θα μπορούσε να είχε συνδεθῆ με κάποιο, θεϊκή λατρεία, χωρίς να ἔχη όμως πραγματικά θεοποιηθῆ ο ίδιος. Οί πολιτικές γιορτές, που ἀναφέραμε παραπάνω (σελ. 270 και ἑξ.), δίνουν παραδείγματα μιᾶς συνδέσεως αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Όταν, ένα αἰῶνα ἀργότερα, γιόρταζαν στην Αθήνα τὸν Δημήτριο τὸν Πολιορκητή, εἶχε γίνει ένα τεράστιο βῆμα προς τὰ ἔμπρός. Ζητωκραύαζαν τὸν Δημήτριο και τὸν πατέρα του Ἀντίγονου σαν θεούς - σωτῆρες, και ὁ πρώτος ἀρχων ἔγινε ὁ ἱερέας τους. Τους παρίσταναν συντροφιά με τοὺς θεοὺς ἐπάνω στὰ κεντήματα τοῦ πέπλου, που αφιέρωναν στην Αθήνα κατὰ τὰ Παναθήναια. Τὸ σημεῖο, ὅπου ὁ Δημήτριος κατέβηκε ἀπὸ τὸ ἄρμα του, κηρύχθηκε ἱερὸ και ἔγινε τόπος για ένα βωμὸ στὸν Δημήτριο Καταιβάτη. Τους ὑποδέχονταν και τοὺς δύο με θεοξένια (θεϊκὰ δεῖπνα), όπως ἔκαναν για τὴν Δήμητρα και τὸν Διόνυσο. Ἀντὶ για ἀπεσταλμένους, τοὺς ἔστελναν θεωροὺς, όπως ἔκαναν στοὺς ἑορτασμοὺς των θεῶν. Ἰδρύθηκαν δύο καινούργιες φυλές, που πήραν τὰ ὀνόματά τους. Τὰ Διονύσια μετονομάσθηκαν σε Δημήτρια και ὁ μήνας Μουνιχιῶν σε Δημητριῶνα. Ἡ τελευταία ἡμέρα κάθε μηνὸς ὀνομάσθηκε Δημητριάς. Ἐπὶ πλέον οἱ δύο ἐρωμένες τοῦ λατρεύτηκαν σαν Λέαινα και Λαμία Ἀφροδίτη, τοὺς αφιέρωσαν βωμούς και τοὺς πρόσφεραν ἡρωϊκή λατρεία. Κι' αὐτό, γιατί ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ὅπωςδήποτε κάποια διαφορὰ τάξεως.

Πρόκειται για μία μεταβίβαση ὅλων των μορφῶν μιᾶς θεϊκῆς λατρείας σ' ἓναν θνητό. Είναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Λύσανδρος ἦταν ὁ πρώτος που ἔγινε ἀντικείμενο μιᾶς τέτοιας λατρείας, σύγχρονα με τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀτομικισμοῦ και τὴν διάλυση τοῦ ιδεώδους του κράτους. Η κριτική και τὸ ρεῦμα των γεγονότων εἶχαν ἀνατρέψει τοὺς θεοὺς, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀπερίσκεπτη πίστη σ'

αυτούς, καὶ ἡ καταπιεστικὴ δύναμις τοῦ κράτους ποὺ εἶχε κρατήσει τὸ ἄτομο στὴ θέσιν του, εἶχε διαλυθῇ. Δὲν ὑπῆρχε πιά ὄριο στὶς ἀνθρώπινες φιλοδοξίες. Αὐτὸ ποὺ εἶχαν δεῖ παλιὰ οἱ Ἕλληνες στὸν τύραννο (= βασιλιά), μὲ ἀνάμικτα αἰσθήματα φθόνου καὶ φρίκης, τὸν ἀνθρώπο ποὺ ἐξισωνόταν μὲ τοὺς θεοὺς, ξαναπαρουσιαζόταν τώρα μὲ διπλασιασμένη δύναμη. Οἱ παλιοὶ φραγμοὶ εἶχαν πέσει, δὲν θεωροῦσαν πιά ὁ β ρ ι ν τὸ νὰ ἀνυψωθῇ κανεὶς πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν κοινῶν ἀνθρώπων. Στούς νέους ἡγέτες παραχωροῦσαν μὴ τέτοια θέσις, ποὺ μ' αὐτὸ καὶ μόνο τὸ γεγονὸς αὐτοὶ πλησίαζαν τοῦ θεοῦ. Τὸ ἄτομο, ποὺ εἶχε ἀρνηθῇ καὶ τὴν ὑποταγὴν στοὺς θεοὺς ποὺ τοῦ ἐπέβαλλε ἡ πίστις, καὶ τὴν ὑποταγὴν στὸ κράτος ποὺ τοῦ ἐπέβαλλε ὁ νόμος, ἀναγκαζόταν ἀπὸ τὴν πίεσις τῶν γεγονότων καὶ τῆς ζωῆς νὰ ὑποτάσσεται σὲ ἀνθρώπους. Δὲν βρῆκε τίποτα καλλίτερο ἀπὸ τὸ νὰ μεταβιβάσῃ πρὸς τιμὴν τοὺς τοὺς τύπους, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ θεοί, σὰν προστάτες τοῦ κράτους καὶ τῆς ζωῆς του, εἶχαν πρὶν λατρευθῇ. Προσπάθησαν νὰ βροῦν τὴν προέλευσις τῆς βασιλικῆς λατρείας στὴν κρατικὴ πολιτικὴ.⁷ Ἡ σωστὴ ἄποψις εἶναι μᾶλλον ὅτι ἡ λατρεία ἀνθρώπων δὲν γεννήθηκε σὰν μέτρο κρατικῆς πολιτικῆς — θὰ ἔπρεπε νὰ θυμηθοῦμε πόσο ἀνίσχυρο ἦταν ἀκόμα καὶ τὸ δυνατότερο κράτος γιὰ νὰ ἐπιβάλλῃ μία ἐντελῶς καινούργια μορφὴ θρησκείας —, χρησιμοποιήθηκε ὅμως καὶ ρυθμίστηκε ἀπὸ τὸ κράτος, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ πολιτικοὺς σκοποὺς. Ἀκόμα καὶ ἡ θεϊκὴ θέσις τῶν ἀνατολικῶν βασιλέων εἶχε ἔμμεση μόνον ἐπίδραση. Ἡ προέλευσις τῆς λατρείας ἀνθρώπων στὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ ζητηθῇ στοὺς σπασμοὺς τῆς θρησκείας ποὺ πέθαινε.

Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται, ὅτι ὅταν, κατὰ τὴν γιορταστικὴν πομπήν, πέρασαν τὸν πέπλο τῶν Παναθηναίων μὲ τὴν ἀναπαράστασις τοῦ Δημητρίου μέσα ἀπὸ τὴν πόλιν, ἕνας δυνατὸς ἄνεμος τὸν ἔσχισε στὰ δύο, καὶ ὅτι τὸ δηλητηριῶδες κώνειο ποὺ δὲν βρισκόταν πουθενὰ ἄλλοῦ στὴν χώρα, φύτρωσε γύρω ἀπὸ τοὺς βωμοὺς τῶν νέων θεῶν. Κατὰ τὰ Διονύσια, ποὺ εἶχαν μετονομάσει σὲ Δημήτρια, ἔπεσε τὴ νύχτα παγωνιά — κάτι τὸ ἐντελῶς μοναδικὸ στὴν Ἀθήνα γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ χρόνου —, ποὺ κατέστρεψε τὰ σιτηρὰ καὶ χάλασε τὶς συκιὰς καὶ τὰ ἀμπέλια. Οἱ θεοὶ δὲν εἶχαν ἀκόμα ξεχάσει τὸν παλιό τους τρόπο νὰ δείχνουν τὸν θυμὸ τους γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀσέβεια, καὶ ὑπῆρχαν ἀκόμα ἀνθρώποι ποὺ εἶδαν αὐτὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὰ πίστεψαν. Τὰ λόγια τοῦ κωμωδιογράφου Φιλίππιδος (ἀπ. 25 Kock) μοιάζουν σχεδὸν νὰ ἀνήκουν σὲ μιὰν ἄλλη ἐποχὴ: Ἡ μεταβίβασις σὲ ἀνθρώπους τῶν τιμῶν, ποὺ ἀνήκουν στοὺς θεοὺς, σημαίνει διάλυσις τῆς δημοκρατίας». Εἶχε δίκαιον, μόνο ποὺ ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα σύμπτωμα μόνο. Οἱ βάσεις τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν θεῶν τῆς εἶχαν χαθῇ πρὸ πολλοῦ. Ἀκόμη καὶ ὁ Πολύβιος, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου θρησκοκόλητος, συμφωνεῖ ὅτι τὸ ἄτυχον τέλος τοῦ βλάστημου Δικαίοντος ἦταν δίκαιη τιμωρία ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἀπιστία καὶ ἡ βλασφημία εἶναι μολυσματικὲς, ἡ πολύχρονη πίστις ὅμως, ὅσο βαθιὰ κι' ἂν εἶναι ἡ κατάπτωσίς της, ἔχει τόσο σταθερὴ ἐπίδραση ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ καταργηθῇ, χωρὶς νὰ ἀφήσῃ πίσω της μυστικὰ αἰσθήματα φόβου σὲ ἐποχὴ ἀναταραχῆς, ποὺ εἶναι ἐπίσης μολυσματικά.

Ἡ καλλίτερη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς παράξενα ἀνάμικτης καταστάσεως τοῦ πνεύματος παρέχεται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους. Οἱ ὀρθολογικὰ τοὺς ἐξηγήσεις γιὰ τὴν προέλευση τῆς πίστεως στοὺς θεοὺς — οἱ Στωϊκοὶ τὴν ἀποκαλοῦν φυσικὸν λόγον — ἀποδείχθηκαν τὸ δραστικώτερο ὄργανο πού ὑπέσκαψε αὐτὴν τὴν πίστη. Ὅταν πρόκειται οἱ φιλόσοφοι νὰ δημιουργήσουν τὰ φιλοσοφικὰ τοὺς συστήματα, οἱ θεοὶ πρέπει νὰ ἀρκοῦνται μὲ ὁποιαδήποτε θέση ἀπομείνει γι' αὐτοὺς, ἂν ἀπομείνῃ καθόλου. Ὅταν ὅμως ἀντιμετώπιζαν ἀπ' εὐθείας τὸ ἐρώτημα: «Υπάρχουν ἢ ὄχι οἱ θεοὶ τῆς λαϊκῆς πίστεως;» οἱ φιλόσοφοι, ἀρνοῦνταν νὰ πάρουν θέση. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση προτιμοῦσαν νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴν μαρτυρία *ex consensu gentium*. Αὐτὸ πού πιστεύουν ὅλοι χωρὶς ἐξαίρεση — γιατί δὲν ὑπάρχει λαὸς πού νὰ μὴ γνωρίζῃ κάποιους θεοὺς — δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καθαρὴ ἀπάτη. Σ' αὐτὰ προστέθηκε ἡ πίστη στὰ ὄνειρα. Δὲν μποροῦσαν οἱ φιλόσοφοι νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ὑπῆρχε κάποια ἀνώτερη ἔμπνευση στὰ ὄνειρα. Ἀπὸ πού ἐρχόταν; Ὁ Δημόκριτος ἔλεγε πὺς οἱ εἰκόνες τῶν ὁνείρων ἦταν πραγματικὲς εἰκόνες, πού εἰσχωροῦσαν στὸ σῶμα ἀπὸ τοὺς πόρους. Γι' αὐτὸ καὶ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παραδεχῇ πὺς ὑπῆρχαν πραγματικὰ οἱ θεοὶ πού ἐμφανίζονταν στὰ ὄνειρα. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἡ πίστη στὸ θεοὺς ἀνήκει καὶ στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς βαρβάρους, καὶ εἰσάγει αὐτὴ τὴ θεωρίαν στὴν πολιτεία τοῦ λόγῳ τῆς χρησιμότητάς της. Οἱ ἰδέες τοῦ περιορίζονταν ἀπὸ τὴν πόλη - κράτος. Ὁ Ἐπίκουρος, πού ἐπαινεῖται ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο μὲ πραγματικὰ θρησκευτικὸ αἶσθημα, γιατί ἐλευθέρωσε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ μιὰ βλαβερὴ ἀντίληψη τῶν θεῶν καὶ τῆς τιμωρίας στὸν κάτω κόσμον, καὶ πού εἶναι ἀντίθετος σὲ ὅλες τὶς μορφὲς λατρείας καὶ στὴν πίστη στὴν θεία πρόνοια, παρ' ὅλα αὐτὰ στὸ τέλος βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν, βασιζόμενος στοὺς ἴδιους λόγους. Ἀπλῶς μεταθέτει τοὺς θεοὺς σὲ μίαν αἰώνια, παθητικὴ κατάσταση μακαριότητος καὶ σὲ μιὰ ἀπρόσιτη ἀπόσταση.

Ἡ φιλοσοφία κρυφοκοίταζε ἀπὸ τὴν πίσω πόρτα τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ γρήγορα ἡ πόρτα ἀνοιξε διάπλατα. Ὁ Πλάτων βοήθησε σ' αὐτό. Εἶχε τυχαία περιγράψει τοὺς δαίμονες σὰν ἐδιάμεσα ὄντα, πού δροῦσαν σὰν συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὴ τὴν ἰδέαν τὴν υἱοθέτησε ἕνας ἀπὸ τοὺς διαδόχους του, ὁ Ξενοκράτης, καὶ τὴν ἀνέπτυξε σὲ σύστημα. Ὁ Ξενοκράτης μιλοῦσε ἀσφαλῶς γιὰ τοὺς ὀκτὼ θεοὺς τῶν οὐράνιων σωμάτων, σὰν τὶς Ὀλύμπιες, δηλαδὴ τὶς ἀληθινὲς θεότητες ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἤξερε καλὰ ὅτι τὸ θεῖον ἐπεκτεινόταν σ' ὅλη τὴ Φύση. Ἀκόμα καὶ στὰ στοιχεῖα ἔβλεπε θεῖες δυνάμεις στὶς ὁποῖες ἔδινε, ὅπως ὁ Πρόδικος, ὀνόματα θεῶν. Ἡ δύναμη στὸν ἀέρα εἶναι ἡ Ἥρα, ἡ δύναμη στὸ νερὸ εἶναι ὁ Ποσειδῶνας, ἡ δύναμη στὴ γῆ ἡ Δήμητρα κλπ. Στὴν κατώτερη, ἐγκόσμια σφαῖρα ὑπερισχύει ἕνα μῖγμα καλοῦ καὶ κακοῦ, πραγμάτων ὠφέλιμων καὶ βλαβερῶν. Αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ ὀφείλονται στοὺς θεοὺς, γιατί δὲν ἐρχονται σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ δροῦν μόνο διὰ μέσου τῶν δαιμόνων. Οἱ δαίμονες στέκονται ἀνάμεσα στὴ θεία τελειότητα καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια. Υπάρχουν καλοὶ καὶ κακοὶ δαίμονες. Γι' αὐτὸ μποροῦν νὰ ὑπάρξουν λατρεῖες σκοτεινὲς ἢ βλαβερές.

Οἱ Στωϊκοὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν συμπάθησαν τὴ λαϊκὴ θρησκεία, καὶ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μία ωραία ἀνθολογία ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τοὺς ἐναντίον τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν τῆς λατρείας: ναῶν, ἀγαλμάτων τῶν θεῶν, μύθων καὶ προσευχῶν. Ἀναγνώριζαν ἓνα θεὸ μόνο μὲ τὴν πλήρη καὶ ἄτοφια ἔννοια, αὐτὴ τὴν πρώτη ἀρχή, ποὺ ὁ Κλεάνθης στὸν θαυμάσιο ὕμνο του ἀποκαλεῖ «Δία ποὺ εἰσχωρεῖ στὰ πάντα». Ἡ πείρα ὅμως δείχνει ὅτι ὁ πανθεϊσμός μπορεῖ νὰ εὐδοκιμῇ παράλληλα μὲ τὸν πιὸ ἀπεριόριστο πολυθεϊσμό. Ἔτσι οἱ ἐπιθέσεις τῶν Στωϊκῶν ἐναντίον τῆς λαϊκῆς θρησκείας ἔγιναν ὁλοένα καὶ λιγώτερο σοβαρές, καὶ στὸ τέλος πέρασαν σὲ κάτι, ποὺ ἔμοιαζε μὲ ἀναγνώριση. Δίπλα στὸν μοναδικό, ἀδημιούργητο καὶ αἰώνιο θεό, ἀναγνώριζαν τὶς δημιουργημένες καὶ φθαρτὲς θεότητες. Ἐκάναν διάκριση ἀνάμεσα στὴν θεϊκὴ δύναμη σὰν μονάδα καὶ στὶς εἰδικὲς ἐκδήλωσεις καὶ ἐκφράσεις αὐτῆς τῆς δυνάμεως. Ἔτσι, πρὶν ἀπ' ὅλα, ἀναγνώρισαν τὰ ἄστρα σὰν θεοὺς. Ἀργότερα, ἀναγνώρισαν τὰ χρόνια, τὶς ἐποχές, τοὺς μῆνες. Τέλος τὰ στοιχεῖα, τὸν ἀέρα, τὸ νερό, τὴν γῆ καὶ τὴν φωτιά στὴν κατώτερη μορφή της. Οἱ ἥρωες τοῦ παλίου καιροῦ, οἱ εὐεργέτες τῆς ἀνθρωπότητας, θεωρήθηκαν καὶ αὐτοὶ ἄξιοι λατρείας. Σ' αὐτοὺς προστέθηκαν οἱ προσωποποιήσεις ἀνθρώπων ἀρετῶν καὶ πνευματικῶν καταστάσεων, καὶ τελικὰ οἱ δαίμονες. Ἡ ψυχὴ, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὸ λογικὸ της μέρος, εἶχε θεϊκὴ προέλευση. Τὴν θεωροῦσαν σὰν τὸν προστάτη δαίμονα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ τοὺς θεοὺς τοῦ οὐρανοῦ, πρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ ὑπάρχουν ἄλλες ψυχές, δηλαδὴ δαίμονες, μὲ τὸ χάρισμα τῆς λογικῆς, γιατί τὸ ἀπαιτοῦσε ἡ πληρότητα τοῦ σύμπαντος. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὑπῆρχε ἄφθονος χῶρος γιὰ τοὺς θεοὺς τῆς λαϊκῆς πίστεως. Δὲν ἦταν δύσκολο νὰ ἐξηγήσῃ κανεὶς τὴν ἔλλειψη ἠθικῆς τους, γιατί ἀνάμεσα στοὺς δαίμονες ὑπῆρχαν βλαβερὰ καὶ πονηρὰ πνεύματα. Ὅλα αὐτὰ βρίσκονταν τυλιγμένα μέσα στὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν μύθων, σὰν μέσα σ' ἓνα προστατευτικὸ πέπλο. Ἀκόμα καὶ ἡ μαντικὴ βρῆκε τὴν δικαιολογία της. Θεωρήθηκε σὰν ἀπόδειξη τῆς ὑπάρξεως τῶν θεῶν καὶ τῆς θείας προνοίας. Οἱ Στωϊκοὶ κατόρθωναν νὰ ἐξηγοῦν τὶς προφητεῖες τὶς στηριγμένες στὸ πέταγμα τῶν πουλιῶν καὶ στὰ σπλάχνα τῶν θυσιασμένων ζώων, σύμφωνα μὲ τὴν συμπαθητικὴ σχέση ποὺ δένει κάθε τί στὸν κόσμο. Τὰ ὄνειρα καὶ οἱ ἐμπνευσμένες προφητεῖες ἔγιναν μία μαρτυρία τῆς θείας προελεύσεως τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

Εἴπαμε ὅτι ἡ θεωρία τῶν δαιμόνων παρεῖχε τὴν μοναδικὴ δυνατότητα νὰ λυθῇ τὸ πρόβλημα, ποὺ παρουσίαζε ἡ λαϊκὴ πίστη στὴν ἀρχαιότητα, ἂν ἔπρεπε νὰ ὑποστηριχθοῦν οἱ δύο προτάσεις, ὅτι ἡ λαϊκὴ πίστη καὶ λατρεία στηρίζονταν ἐπάνω σὲ μιὰ βάση πραγματικότητας, καὶ ὅτι ἡ ἠθικὴ τελειότητα ἦταν οὐσιαστικὸ στοιχεῖο στὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ. Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῆς λύσεως αὐτῆς πρέπει ἐπίσης νὰ μελετηθοῦν Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ θεοὶ ἔχαναν ἀπὸ τὴν ἀξία τους καὶ ξέπεφταν σὲ θεότητες δεύτερης μοίρας. Ἡ ὑπερτατὴ ἀρχὴ ἔγινε ὁ μόνος πραγματικὸς θεός. Αὐτὸ φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὸ λεγόμενο Δία τῶν Στωϊκῶν. Αὐτὸς ὁ θεός, ποὺ δὲν ἦταν τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ φιλοσοφικὴ ἀρχή, δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα καταφύγιο, ὅπου θὰ στρεφόταν ὁ

άνθρωπος στην απελπισία του, στην ώρα της ανάγκης ή σε στιγμές μικρότερης στενοχώριας. Δεν μπορούσε, για να μεταχειρισθούμε την γλώσσα της επίσημης θρησκείας, να γίνη ένας θεός λατρείας. Έβγαλαν τους θεούς από την ύψηλή τους θέση, για να τους ξαναδεχθούν με λιγώτερη λαμπρότητα. Εκείνοι που υπήρξαν και ήταν ακόμη θεοί λατρείας σφραγίσθηκαν με την ένδειξη ότι ανήκαν σε δευτερεύουσα κατηγορία, όπως φαίνεται από το όνομα δ α ί μ ο ν ε ς που τους δόθηκε, με την φιλοσοφική έννοια της λέξεως. Τονίζονταν ό πεπερασμένος χαρακτήρας και ή ατέλειά τους. Η δύναμή τους ήταν περιορισμένη, και οί ίδιοι έγιναν συνδετικοί κρίκοι στην αλυσίδα του σύμπαντος. Έδώ φαινόταν ό ανταγωνισμός ανάμεσα στην φιλοσοφία και τὸ τυφλὸ θρησκευτικὰ αἶσθημα, πὸν μπορεῖ νὰ ἀνέχεται πολλές ἀντιφάσεις και ἀτέλειες στοὺς θεοὺς του, ἀλλὰ πὸν, ὅταν στρέφεται σ' αὐτοὺς ἀφήνει ὅλα αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα νὰ πέσουν στὸ κενό, και τὰ ξεχνάει. Η υπόθεση ὑπάρξεως κακῶν πνευμάτων ἐξηγοῦσε γιατί τὸ κακὸ ἐρχόταν ἐκ τῶν ἄνω, ἀλλὰ με αὐτὴ τὴν ὑπόθεση στιγματιζόταν συγχρόνως ή ήθική τῶν θεῶν. Τὸ ἀσυμβίβαστο τῶν παλαιῶν ἰδεῶν για τοὺς θεοὺς με μία ἀνώτερη ἀντίληψη τῶν θεῶν και τοῦ θεοῦ ἀποδειχνόταν στην πραγματικότητα με ἀπόλυτη ἐπιτυχία. Ὁ Χριστιανισμὸς πὸν δίδασκε ἕναν, παντοδύναμο, δίκαιο κι' εὐσπλαχνικὸ θεό, δὲν εἶχε παρὰ νὰ δεχθῇ αὐτὴ τὴν θεωρία, και τὴν δέχτηκε πρόθυμα. Η ἔκβαση εἶχε κριθῇ, πρὶν νὰ ἀρχίσῃ ή μάχη.

Η ἀπιστία σπάνια συμβαίνει νὰ μὴ συνδέεται ἀπὸ κάποιο αἶσθημα ἀνησυχίας. Ὑπάρχουν τόσα πολλὰ στὸν οὐρανὸ και στην γῆ, πὸν ή φιλοσοφία, και ἀκόμα περισσότερο ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος, οὔτε κὰν τὰ ὀνειρεύθηκε. Τοῦ γεννιέται ή ἀμφιβολία κατὰ πόσον θὰ τὰ βγάλῃ πέρα με τὸν ἀπλοϊκὸ καθημερινὸ ὕλισμό του. Οί ἰδέες πὸν κληρονόμησε για κάτι ὑπερφυσικό, για τοὺς θεοὺς, δὲν θὰ τὸν ἐγκαταλείψουν. Σὲ ὥρες ἀνάγκης και δυστυχίας, ὅταν τὸν ἐγκαταλείπουν οί ἄνθρωποι, ὀπισθοχωρεῖ μπροστὰ στὸ κενὸ πὸν ὁ ἴδιος δημιούργησε. Αὐτὸ τὸ βασικὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα ἦταν πὸ ἐπίμονο ἀπ' ὅ,τι ή λαϊκὴ ἀπιστία ή ὁ διαφωτισμὸς τῶν φιλοσόφων. Δὲν βοήθησε ὅμως τοὺς ἀρχαίους θεοὺς, γιατί εἶχαν πιά παλιώσει.

Ένα κενὸ δημιουργήθηκε ἔτσι, και ἕνα κενὸ πρέπει νὰ γεμίζῃ. Η δεισιδαιμονία ἀνθοῦσε στην ἄθρησκη ἐποχῇ. Συναντοῦμε δεισιδαίμονες στὸν Πλάτωνα, στὸν Θεοφραστο, στίς κωμωδίες. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἱκανοποιοῦσε, και ὁ ἄνθρωπος ποθοῦσε θεοὺς, στοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε νὰ πιστέψῃ. Οί ξένοι θεοὶ γέμισαν τὸ κενὸ με νέα δύναμη. Η μετανάστευση τῶν θεῶν ἄρχισε νωρίτερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύεται. Η Βενδὶς και ή Μεγάλῃ Μητέρα ἔφθασαν στην Ἀθήνα κιόλας ἀπὸ τὸν 5ον αἰῶνα. Ὁ Πλάτωνας μιλάει για Τυρρηνικοὺς και Κυπρίους θεοὺς. Ένας μόνο Ἑλληνικὸς θεὸς εἶχε μεγάλη πέραση αὐτὴ τὴν ἐποχῇ, ὁ Ἀσκληπιός. Τὸ ἱερό του στην Ἐπίδαυρο ἐγίνε πασίγνωστο σ' ὅλο τὸν κόσμο, και υπήρχαν και πολλὰ ἄλλα κέντρα λατρείας του. Στην Ἐπίδαυρο βρίσκομε ἕνα χαρακτηριστικὸ κρᾶμα τῶν ἀπλοϊκώτερων θαυμάτων, πὸν ἄρεσαν στίς μάζες τοῦ λαοῦ, με τὴν ἀναγνώριση ὅτι κάθε ἄτομο ἔχει ἀνάγκη τῆς θείας μέριμνας για τίς ἀνθρώπινες δυστυχίες και ἀσθένειες. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς φαίνεται ή πὸ

χτυπητή αντίθεση με την κρατική λατρεία της περασμένης εποχής. Τὸ ἄτομο ἦταν ἐκεῖνο πὺν στρεφόταν πρὸς τὸν Ἀσκληπιό. Ὁ θεὸς συγκέντρωνε πιστοὺς ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς στὰ θεραπευτήριά του. Ἡ λατρεία τοῦ ἔδινε ἓνα σκοπὸ στὸ θερμὸ καὶ εἰλικρινὲς αἶσθημα, ἦταν ὅμως συγχρόνως μία καθαρὴ ἔκφραση τοῦ ἐγωῖσμοῦ τοῦ αἰῶνα (βρίσκομε καὶ τὶς δύο ὁψεις στὸν ρήτορα Ἀριστείδη) χωρὶς καμιά πολὺ ὑψηλὴ θρησκευτικὴ ἀξία ἢ καμιά βαθειὰ ἤθη καὶ θρησκευτικὴ βάση.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, μόνο τὰ μυστήρια κατόρθωναν νὰ ἐπιζήσουν σ' αὐτὴ τὴν κρίση, χωρὶς νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα. Τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, χάρη στὴν ἐλευθερία τους ἀπὸ κάθε δόγμα καὶ τὴν ἔλξη πὺν ἀσκοῦσαν στὰ βάθη τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς, μπορούσαν νὰ ἀκολουθοῦν τὶς τάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὰ ἐπίσης ἀκοῦμε πολὺ λίγα πράγματα, ὥσπου, τὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατόρων, ἀπόκτησαν πάλι μεγάλη ἀξία στὴν εἰδωλολατρικὴ θρησκεία. Ἀκοῦμε περισσότερα γιὰ τὰ μυστήρια τοῦ Διονύσου. Φαίνεται ὅτι εἶχαν ἐπεκταθῇ στὴν Ἰταλία, πρῶγμα πὺν τὸ ξέρομε ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου, με τὴν ὁποία ἀπαγορεύτηκαν. Στὴν Αἴγυπτο καθορίστηκαν ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Φιλοπάτορα.⁸ Ἡ δημοτικότητά τους κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ὀφειλόταν στὴ σύνδεσή τους με τὴν πίστη στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Διόνυσος παῖς παριστάνεται τόσο συχνὰ ἐπάνω στὶς σαρκοφάγους. Ἀλλὰ κί ὁ Ὀρφισμὸς γνώρισε νέα ζωὴ καὶ τελικὰ μπῆκε σὰν σημαντικὸ στοιχεῖο σὺ συγκρητισμὸ τῆς θρησκείας.

Ἡ παλαιὰ λατρεία ζοῦσε, χάρη στὴ δύναμη τῆς παραδόσως, σὰν ἓνα ἄδειο κέλυφος χωρὶς πυρήνα. Πολλὲς φορὲς προσπάθησε νὰ σωθῇ με τὸ νὰ υἱοθετῇ νέες μορφὲς καὶ ιδέες, πὺν καμιά φορὰ συνδέονταν με ξένους θεοὺς. Ὑπάρχουν τέτοια παραδείγματα, στὰ ὁποῖα δόθηκε σχετικὰ λίγη προσοχή. Ἡ λατρεία ἐντυπωσίαζε ὅλο καὶ περισσότερο χάρη στὸν καλλίτερο φωτισμό, γιὰ χρησιμοποιοῦσαν τῶρα πολλὲς λυχνίες ἀντὶ γιὰ τὰ παλιὰ δαδιά.⁹ Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις δείχνουν ὅτι χρησιμοποίησαν λάμπες γιὰ πρώτη φορὰ στὴν λατρεία λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, κί ἀπὸ τότε ὀλοένα καὶ περισσότερο. Στους τελευταίους χρόνους τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ κοινὰ σύνεργα τῆς λατρείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ Διονυσιακὰ μυστήρια τὸ ξύπνημα τοῦ θεοῦ συνοδευόταν ἀπὸ τους ἤχους τοῦ ὑδραύλου.¹⁰ Οἱ νέες θεωρίες γιὰ τὴν εἰδικὴ θεότητα τῶν οὐρανίων σωμάτων ἀπόκτησαν τὴ θέση τους στὶς παλιὲς γιορτές. Ἡ παλαιὰ ἀγροτικὴ γιορτὴ τῶν Σκιροφορίων ἀποδόθηκε στὸν Ἥλιο καὶ στὶς Ὠρες. Αὐτὲς οἱ θεότητες ἔχουν στενὴ σχέση με τὴν διδασκαλία τῶν Στωϊκῶν. Οἱ ὑπολογισμοὶ με τὰ ἄστρα καὶ τὶς ἐποχές, πὺν ἦταν μέχρι τῶρα ἓνας λαϊκὸς τρόπος ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου, χρησιμοποιοῦνταν τῶρα στὴν λατρεία. Ὁ Κλείδημος ἀποκάλει τὴν παλιὰ γιορτὴ τῶν Προηροσίων Προαρκτούρια, δηλαδὴ γιορτὴ πὺν γίνεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ

* Ἀρχαῖο πνευστὸ μουσικὸ ὄργανο, ἐφεύρεση τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ μηχανικοῦ Κτησίβιου. Λεγόταν καὶ ὕδραυλις.

αστερισμοῦ Ἀρκτούρου. Στὴν Ὀλυμπία οἱ λεγόμενοι Β α σ ί λ α ι θυσίαζαν ἐπάνω στὸ Κρόνιον κατὰ τὴν ἐαρινὴ ἰσημερία. Πρόκειται γιὰ μιὰ χρονολογία, ποὺ μπορεῖ νὰ καθοριστῇ μόνο μὲ πολὺ προχωρημένες ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις.

Στὴν Τιθορέα τῆς Βοιωτίας μιὰ παλαιὰ γιορτὴ, ποὺ φαίνεται πὼς ἀνῆκε ἄλλοτε στὴν Λαφρία Ἀρτεμη, εἶχε, τὴν ἐποχὴ του Πausανία, μεταβιβασθῇ στὴν Ἰσιδα. Προσπάθησαν νὰ εἰσαγάγουν τὸν μυστικισμό, ποὺ ἦταν τῆς μόδας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, στὰ παλαιὰ ἔθιμα καὶ τοὺς μύθους. Ὁ κοινὸς γάμος ἔγινε μιὰ μυστικιστικὴ τελετὴ. Ἐφερναν γύρω τὸ μυστηριακὸ ριπίδιο λέγοντας τὰ μυστικιστικὰ λόγια: «Ἐέφυγα ἀπὸ τὸ κακὸ καὶ βρῆκα τὸ καλλίτερο». Ἡ ἀγαπημένη ιδέα τῆς ἐποχῆς, τὸ θεῖον πάθος, πέρασε στὶς ἀπλὲς γεωργικὲς ἐργασίες. Ἔτσι τὸ πάτημα τῶν σταφυλιῶν στὸ πατητήρι, ἐρμηνευόταν σὰν ὁ διαμελισμὸς τοῦ Διονύσου, καὶ ἡ γιορτὴ τοῦ τρύγου πῆρε μυστικιστικὸ Διονυσιακὸ χαρακτήρα. Φαίνεται πὼς προσπάθησαν νὰ εἰσαγάγουν τὴν ἴδια ιδέα στὸν θερισμό, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν στίχο «Ὅταν οἱ νέοι κόβουν τὰ μέλη τῆς Δήμητρας». Μόνο ἡ Δήμητρα καὶ ὁ Διόνυσος μπορούσαν νὰ προσφέρουν μιὰ εὐκαιρία γι' αὐτὴν τὴν ιδέα, πρᾶγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὴν σπουδαιότητα ποὺ οἱ λατρεῖες αὐτῶν τῶν θεῶν ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν. Ἡ παλαιὰ λατρεία ἔγινε θεολογικὸ σύστημα καὶ σύγχρονα ἀναπτύχθηκε καὶ ξαναπλάστηκε μὲ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Αὐτὴ ἡ τάση θεολογοποιήσεως ἔχει ἀρχαῖες ρίζες καὶ εἶχε τὴν ὑποστήριξη, ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν αὐτοκρατορὴ ἐποχὴ, ἀνθρώπων, ὅπως ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς καὶ ὅσοι συμερίζονταν τὶς ιδέες του. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς τὴν ἐξύψωσε σὲ πλήρες σύστημα. Ἐχομε ἐδῶ τόπο μόνο γιὰ ἓνα ἢ δύο παραδείγματα. Στοὺς παλιούς καιροὺς οἱ γάμοι γίνονταν τὴν τυχερώτερη μέρα τοῦ μηνός, τὴν ἡμέρα τῆς πανσελήνου. Ὅταν οἱ Νεοπλατωνικοὶ τὴν ἀντικατέστησαν μὲ τὴν ἡμέρα τῆς συμπτώσεως τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, ἔλαβαν ὅπωςδήποτε ὑπ' ὄψη τοὺς ἀστρονομικοὺς ὑπολογισμούς. Ἀνάλογη εἶναι ἡ διάκριση ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀνάμεσα στὴν λατρεία τῶν θεῶν, ἀπὸ τὴν μία, καὶ τῶν ἡρώων καὶ νεκρῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στοὺς πρώτους ἀνῆκε τὸ πρῶινό, στοὺς δευτέρους τὸ ἀπόγευμα καὶ ἡ νύχτα. Γινόταν αὐστηρὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν βωμό, ἐπάνω στὸν ὁποῖο πρόσφεραν δῶρα στοὺς θεοὺς, καὶ στὴν ἐσχάρα, ὅπου πρόσφεραν δῶρα στοὺς ἥρωες.

Παρὰ τὸν σκεπτικισμό τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, μεγάλωνε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαία θρησκεία καὶ τὶς μορφές της, ἦταν ὅμως ἓνα ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον μὲ ρωμαντικὴ καὶ συναισθηματικὴ βάση, ὅπως βρίσκουμε συνήθως σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἔχει βαρεθῇ τὸν πολιτισμὸ της. Οἱ μῦθοι ἦταν ἡ πιὸ παλιὰ ἱστορία, καὶ οἱ πρῶτοι ἱστορικοὶ διηγοῦνται μυθολογικὰ γεγονότα. Αὐτὴ ἡ τάση εἶχε καταπιεσθῇ ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη καὶ ἀπὸ ἄλλα ὅμοια πνεύματα ἀλλὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα ξανάγινε σημαντικὴ, σὲ ἄμεση σχέση, ὅπως φαίνεται, μὲ τὴν γνώση τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἱερῶν νόμων. Οἱ λεγόμενοι Ἀθιδογράφοι, ποὺ ἔγραψαν τὴν παλιὰ ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, προῆλθαν ἀπὸ τοὺς φύλακες τῶν ἐθνικῶν λατρεῶν. Τὸ ἔργο τους πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὰν μιὰ ἀπόπειρα ὑπερασπίσεως τῆς ἀπειλούμενης παλαιᾶς θρησκείας. Ὁ παλαιότερος ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ

Κλείδημος, ἦταν ἓνας ἐξηγητής, καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Αὐτοκλείδης, ἔγραψε ἔργα, ὅπου ἐρμήνευσε τοὺς ἱεροὺς νόμους. Ἀργότερα συλλέχθηκαν τὰ προγονικά ρητὰ τῶν Εὐπατριδῶν καὶ τῶν Εὐμολπιδῶν. Ἡ ἀνάγκη καταγραφῆς τους ἔγινε αἰσθητή. Εἶναι σημεῖο τῶν καιρῶν τὸ ὅτι ἡ προφορική παράδοση δὲν μποροῦσε πιά νὰ θεωρηθῇ πῶς εἶχε ἀρκετὸ κύρος. Οἱ πολιτικὲς ἀναταραχὲς δημιουργοῦσαν, ἐπὶ πλεόν, τὴν ἀνάγκη πότε - πότε διακανονισμοῦ τῆς ἐπίσημης λατρείας. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἀποτελοῦσε πλεονέκτημα ἡ γνώσις τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων, ποὺ κατεῖχαν ὀρισμένες οἰκογένειες τῆς Ἀττικῆς. Ὁ Μέθαπος ὁ Λυκομήδης ὀργάνωσε τὰ μυστήρια τῆς Μεγάλης θεᾶς σὴν Ἀνδανία, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς Μεσσηνίας, καθὼς καὶ τὰ μυστήρια τῶν Καβείρων στὴν Θήβα. Ὁ Τιμόθεος Εὐμολπίδης ἦταν ἓνα εἶδος ὑπουργοῦ τῆς δημοσίας λατρείας τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α'. Τὸν βοήθησε νὰ ιδρύσῃ μιὰ λατεία τῆς Δήμητρας, μὲ στοιχεῖα ποὺ δανείστηκε ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνια λατεία, καὶ νὰ ἐγκαταστήσῃ τὴν λατεία τοῦ νέου ἐθνικοῦ θεοῦ, τοῦ Σεράπιδος. Μία ματιὰ στοὺς τίτλους τῶν ἔργων, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὰ τὰ θέματα μᾶς μαθαίνει πολλά. Περιλαμβάνουν ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἱερῆς παραδόσεως καί, εἰδικά, πολλὰ ἔργα γιὰ τὶς γιορτές, γιὰ τὶς θυσίες, τὰ μυστήρια, τὰ μαντεῖα, τοὺς ναοὺς, τὶς ἡμέρες, τοὺς μῆνες, (τὸ ἱερὸ ἡμερολόγιο), τὶς οἰκογένειες, καθὼς καὶ τὰ ἐπίθετα καὶ τὶς ἐπιφάνειες τῶν θεῶν.

Αὐτὰ τὰ ἔργα ἀποτελοῦν τὴν πραγματικὴ φιλολογία τῆς λατρείας,¹¹ ἀλλὰ καὶ οἱ πολυάριθμοι τοπικοὶ ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιοδίφες εὗρισκαν εὐχάριστο νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τέτοια θέματα. Αὐτὸν τὸν κλάδο τῆς λογοτεχνίας τὸν καλλιεργοῦσαν πρόθυμα σ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ὅταν οἱ πόλεις ἔχασαν τὴν πολιτικὴν τους ἀνεξαρτησίαν καὶ σπουδαιότητα, ὁ τοπικὸς πατριωτισμὸς, ποὺ δὲν χεῖ ἀκόμα σβῆσει, βρῆκε ἐδῶ πεδίο δράσεως. Ἡ ἀρχαιογνωσία πῆρε μιὰν ἐξέχουσα θέσι. Χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἀρχεῖα καὶ τὶς ἐπιγραφές, καὶ σ' αὐτὴ τὴ συνήθειαν ὀφείλει ὁ μορφωμένος Πολέμων τὸ παρατσούκλι, τοῦ ὁ σ τ η λ ο κ ὀ π α ς (ἐκεῖνος ποὺ ροκανίζει τὶς ἐπιγραφές). Ἐνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον παράδειγμα εἶναι τὸ χρονικὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Λινδίας, ποὺ ἔγραψε κάποιος Τιμαχίδας καὶ χάραξε σὲ πέτρα τὸ 99 π.Χ. Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ βρέθηκε τελευταῖα, περιέχει κατάλογο σπουδαίων ἀναθημάτων, καθὼς καὶ τὴν ἀπαρίθμησι τῶν ἐπιφανειῶν τῆς θεᾶς καὶ ἄλλων σημαντικῶν γεγονότων, ποὺ εἶχαν συμβῇ στὸν ναό. Ἀπὸ τὴν Ταυρικὴ Χερσόνησο ἔχομε ἓνα τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ ἓνα τοπικὸ ἱστορικόν, τὸν Συρίσκο, ποὺ περιέγραψε ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πράγματα τὶς ἐπιφάνειες τῆς πολιούχου Ἀθηνᾶς.¹² Τὸ ἔργο τῶν συγγραφέων αὐτῶν μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τὸ ἔργο τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν τῆς τοπικῆς ἱστορίας καὶ παραδόσεως. Ὑπῆρχε σ' ὅλα αὐτὰ ἀρκετὸς ἐρασιτεχνισμὸς, τὸν ὑποστήριζε ὅμως ὁ φλογερὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ τὸ ζωντανὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν γενέτειράν πόλιν τους, τὶς παραδόσεις τῆς καὶ τὸ δοξασμένο παρελθόν της. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ἀποσπάσματα, ὅλη αὐτὴ ἡ τεράστια φιλολογία χάθηκε, ἄφησε ὅμως ἵχνη στὴν Ἀλεξανδρινὴ ποίησι. Τὸ καλλιεργημένο καὶ λεπτὸ γούστο αὐτῶν τῶν συγγραφέων εὗρισκε εὐχαρίστησι στὸ νὰ διηγῆται μακρυνοὺς καὶ ξεχασμένους μύθους καὶ θρησκευτικὰ ἔθιμα. Ὁ πιὸ

ένδιαφέρων εκπρόσωπος αὐτοῦ τοῦ κλάδου τῆς ποιήσεως εἶναι ὁ Καλλίμαχος. Καὶ ὁ Λυκόφρωνας μιλάει σὰν μαντεῖο μὲ αἰνίγματα. Ὁ Καλλίμαχος λ.χ. στὴν ἐλεγεία του γιὰ τὸν Ἀκόντιο καὶ τὴν Κυδίππη ἀναφέρει ἓνα περίεργο ἔθιμο τῆς Νάξου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ νύφη πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο της ἔπρεπε νὰ κοιμηθῇ μὲ ἓνα ἀγόρι, τοῦ ὁποῖου ζοῦσαν καὶ οἱ δύο γονεῖς. Ἐγραψε ἓνα ὁλόκληρο ποιητικὸ ἔργο, τὰ *Ἀΐτια*, ὅπου ἀσχολεῖται μὲ τὰ περίεργα ἔθιμα τῆς λατρείας. Ἐνα ἀπόσπασμα, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τελευταῖα, ἀρχίζει μὲ ένδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικὰ μὲ δύο γιορτὲς τῆς Ἀττικῆς. Κόβεται ἀκριβῶς ἐκεῖ ποὺ ὁ ποιητὴς φθάνει, στὸ κυρίως θέμα του, ἓνα ἔθιμο ποὺ τηροῦσαν στὴν λατρεία τοῦ Πηλέα στὸ νησί Ἰκός.¹³

Τὸ ένδιαφέρον γιὰ τὰ παλιὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα καὶ παραδόσεις τῶν πόλεων αὐξήθηκε πολὺ, σὰν ἀποτέλεσμα αὐτῆς της ζωηρῆς λογοτεχνικῆς δραστηριότητος. Οἱ ἄνθρωποι αἰσθανόντουσαν μεγαλύτερη ὑπερηφάνεια γι' αὐτὰ τὰ θέματα, ὅσο ἡ σφαῖρα τῶν πολιτικῶν τους φιλοδοξιῶν γινόταν πιὸ περιορισμένη. Μαρτυρίες γιὰ ὅλα αὐτὰ δίνει ὁ Πausanías στὴν *Ἑλλάδος Περιήγησιν*, ὅπου συνέλεξε καὶ μᾶς διαφύλαξε λείψανα ἑνὸς σημαντικοῦ κλάδου τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ ποὺ βασίζεται ἐπίσης ὡς κάποιο βαθμὸ στὰ δικά του ταξίδια. Στὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς της Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας παριστάνονται συχνὰ ἔργα τέχνης, περίφημα ἀγάλματα, ναοί, ἀκόμα καὶ σκηνές ἀπὸ τὴν λατρεία καὶ τοὺς μύθους, καὶ ἔτσι ἀποτελοῦν μιὰ ἀξιόλογη πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς θρησκείας. Ἡ τάση αὐτὴ ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ τὸ 2ον αἰῶνα μ.Χ., ὅταν ἔγινε μόδα τὸ ρωμαντικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ ένδιαφέρον. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς ὑποστήριξε σὲ μεγάλο βαθμὸ αὐτὴ τὴν τάση. Γέμισε τὴν Ἑλλάδα μὲ τὶς εὐεργεσίες του καὶ ἀκολουθοῦσε τὶς προτιμήσεις τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὴ ἦταν ἡ τελευταῖα ἀναλαμπὴ τῆς φωτιᾶς, πρὶν σβῆση τελειωτικά.

Ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος σείστηκε ὡς τὰ θεμέλια ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ κρίση καὶ ὁ πληθυσμὸς τῶν πόλεων αἰσθάνθηκε τὸν ἀντίκτυπό της. Ἡ χρεωκοπία τῆς κρατικῆς θρησκείας στέρησε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν πίστη στοὺς θεοὺς τους καὶ τοὺς ἔκανε, ἀντὶ γι' αὐτοὺς, νὰ στραφοῦν πρὸς τὴν χονδροειδῆ δεισιδαιμονία καὶ τὶς καινούργιες καὶ δυνατὲς θεότητες, ποὺ εἶχαν εἰσαχθῇ ἀπὸ ἑξωτερικό. Ὅμως ἀνάμεσα στοὺς ἀπλοϊκοὺς καὶ εἰρηνικοὺς χωλοὺς ἢ πρωτόγονη, λατρεία ζοῦσε ἀκόμα καὶ οἱ ἄνθρωποι λάτρευαν μὲ ἀτάραχη πίστη καὶ ἐμπιστοσύνη τοὺς θεοὺς τῆς ἰδιαίτερῆς τους πατρίδας. Οἱ θεοὶ αὐτοὶ δὲν ἦταν τόσο οἱ μεγάλες θεότητες, ποὺ τὸ ὄνομά τους ἤχοῦσε στὴν μυθολογία, ὅσο ὅλοι οἱ μικρότεροι τοπικοὶ θεοί, ποὺ ζοῦσαν στὰ ποτάμια, στὶς πηγές, στὶς σπηλιές κ.λ.π. Ἐχω κιόλας δείξει (σελ. 130 κέ.) σὲ ποιά ἑκταση ἓνα κλασσικὸ τοπίο ἦταν γεμάτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ μικρὰ κέντρα λατρείας, καὶ οἱ εἰκόνες στὶς ὁποῖες ἀναφέρθηκα ἀνήκουν ἀκριβῶς στὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ στὶς ἀρχές της Αὐτοκρατορίας.

Ὁ Pausanías δείχνει ἰδιαίτερο ένδιαφέρον γιὰ τὰ ἀξιοπερίεργα ποὺ παρουσιάζει ἡ λατρεία. Αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι παιδί τοῦ αἰῶνα του. Εἶναι

φυσικά αμφίβολο πόσα είδε από αυτά που αναφέρει και πόσα πήρε από βιβλία. Πάντως δεν υπάρχει αμφιβολία για το συμπέρασμα που βγαίνει από το έργο του: όσο απομακρυσμένος και λιγώτερο επηρεασμένος από τον πολιτισμό είναι ένας τόπος, τόσο περισσότερα θα είναι τα λείψανα των παλαιών λατρειών και θεών του. Οί κλειστές κοιλάδες της Αρκαδίας με τις ασημαντες μικρές τους πόλεις, που εκείνο τον καιρό άξιζαν μάλλον το όνομα χωριών, αποτελούσαν ένα πραγματικό μουσείο από θρησκευτικά αξιοπερίεργα. Οί συνθήκες διατηρήσεως των τοπικών μορφών λατρείας ήταν εκεί ευνοϊκότερες από όπουδηπоне αλλού. Η αρχαιολογία μπορεί λίγο να συμβάλει στις γνώσεις μας γι' αυτές τις ελάχιστες λατρείες. Είναι δύσκολο να βρεθούν τα μικρά ιερά, και δεν προσφέρουν πολλά στην έρευνα. Πολλά από αυτά έχουν εξαφανισθῆ έντελώς, μαζί με τα ανάθημά τους, που πρέπει να ήταν πολὺ πιὸ φθαρτά. Παρ' όλα αυτά δεν λείπουν έντελώς τα παραδείγματα. Στην Αττική, στην Πάρνηθα, υπάρχει μιὰ σπηλιά, όπου, όπως δείχνουν τα εὑρήματα, γινόταν μιὰ λατρεία από τους προϊστορικούς ἕως τοὺς Χριστιανικούς χρόνους. Ονομάζεται «σπηλιά των Λύχνων» από τον αριθμὸ των αρχαίων λύχνων μεταγενέστερης ἐποχῆς, που βρέθηκαν ἐκεῖ. Ἦταν αφιερωμένη στις νύμφες.¹⁴ Στους μεταγενέστερους κλασσικούς χρόνους ἡ Ἑλλάς ήταν μιὰ φτωχή καὶ ασημαντη χώρα. Οί μεγάλες μάχες ανάμεσα στην εἰδωλολατρεία καὶ τον Χριστιανισμό δίνονταν σὲ σημαντικότερες περιοχές τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐκεῖ, στὰ ἀγροτικά κέντρα, βλέπομε τὴν ἐπίμονη ἀντίσταση τῆς εἰδωλολατρείας νὰ ἀναγκάζει τελικὰ τὸν νικητὴ τῆς νὰ κάνει σημαντικές ὑποχωρήσεις. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὅμως οἱ πηγές μας σιωποῦν. Ἡ μέθοδος που θὰ μεταχειρισθοῦμε πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι ἔμμεση, στὸ τέλος τῆς ἐρευνάς μας, ὅπως ἦταν καὶ στὴν ἀρχή, ὅταν προσπαθοῦσαμε νὰ ἐρευνήσωμε τὰ παλαιότερα στάδια τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας. Πρέπει νὰ φθάσωμε σ' αὐτὰ που πιστεύει ὁ λαὸς στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα, γιὰ νὰ βροῦμε τί ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἀρχαία θρησκεία.¹⁵

Οἱ εἰδωλολατρικοὶ θεοὶ μεταμφιέσθηκαν με χριστιανικὰ ἐνδύματα. Ἀντὶ γιὰ τὸν Δία, ὁ Προφήτης Ἡλίας ζῆ στὶς κορφές τῶν βουνῶν, ὁ Κοσμᾶς καὶ ὁ Δαμιανὸς διαδέχθηκαν τοὺς Διόσκουρους. Οἱ παλαιοὶ τύποι φάνηκαν ἐπικρατέστεροι ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους. Ἐνας ἀρχαῖος Ἕλληνας θὰ ἐνοιωθε ἄνετα σὲ ἕνα σύγχρονο ἑλληνικὸ πανηγύρι, που γίνεται συνήθως πρὸς τιμὴν ἑνὸς ἁγίου. Στὴν Τῆνο γίνονται θαυματουργικὲς θεραπείες, ὅπως παλαιὰ στὴν Ἐπίδαυρο. Οἱ ἄνθρωποι κοιμοῦνται μέσα στὴν ἐκκλησία, γιὰ νὰ θεραπευθοῦν ἀπὸ κάποιο ὄραμα, που θὰ δοῦν στὸ ὄνειρό τους. Τέτοιες μαρτυρίες, που εἶναι συχνὰ σκοτεινὲς καὶ ἀμφίβολες, δὲν εἶναι οἱ μοναδικές. Ὑπάρχουν ἔθιμα καὶ ιδέες, που, χωρὶς καμιά διάθεση νὰ κρυφτοῦν, ἔχουν διασωθῆ ἕως σήμερα. Στὴν Κύπρο φυτεύουν ἀκόμα κήπους τοῦ Ἀδωνι σὲ γλάστρες καὶ καλάθια, τοὺς ποτίζουν καὶ τοὺς ἀφήνουν νὰ μαραίνονται. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τοὺς φέρνουν στὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ τοὺς εὐλογήσῃ ὁ παπᾶς, αὐτὸ ὅμως εἶναι μονάχα μιὰ ἐξωτερικὴ προσαρμογὴ τοῦ ἐθίμου στὴν καινούργια λατρεία. Στὴ Μακεδονία τὰ ἀγόρια τριγυροῦν ἀκόμα καὶ σήμερα, στοὺς δρόμους, στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξέως, κρατώντας τὴν

εικόνα ενός χελιδονιού, πού αναγγέλλει την εποχή, ενώ τραγουδούν ένα τραγούδι και μαζεύουν δώρα. Όμοια μὰ παρατηρήθηκαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα στὴ Ρόδο καὶ στὴν Κολοφῶνα. Ἡ π α ν σ π ε ρ μ ί α, ἓνα μῖγμα ἀπὸ διάφορους καρπούς, βρισκόταν συχνὰ στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ λατρεία, εἴτε στὴν λατρεία τῶν νεκρῶν, στὴν μεγάλη Γιορτὴ τῶν Ψυχῶν, ἢ στὶς γιορτὲς πού γίνονταν, γιὰ νὰ προφυλάξουν τὰ νεαρὰ στάχυα καὶ τὸν καρπὸ πού ωρίμαζε. Στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα ἡ π α ν σ π ε ρ μ ί α εἶναι τὸ ἴδιο συνηθισμένη, καὶ μάλιστα στὶς ἴδιες περιπτώσεις, ἔχει διάφορα ὀνόματα. Ὁρισμένες φορές σώθηκε ἡ παλαιὰ ὀνομασία, συχνότερα ὅμως τὴν λένε κ ό λ λ υ β α, πού γίνονται ἀπὸ βρασμένα σπειριὰ σιτάρι, πού ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ὑλικά. Τὰ κόλλυβα εἶναι καθιερωμένα στὴ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ συνηθίζονται στὰ δεῖπνα πού δίνουν τὴν τρίτη, τὴν ἑνατὴ καὶ τὴν τεσσαρακοστὴ ἡμέρα μετὰ τὴν κηδεία ἢ στὸ ἐτήσιο μνημόσυνο, ὅπως καὶ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Ἐνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ φέρονται ὡς τὸν τάφο, ἐνῶ γίνονται σπονδὲς μὲ νερό, καὶ ἄλλοτε μὲ κρασί. Τὰ βρίσκομε ἐπίσης στὴ μεγάλη Γιορτὴ τῶν Ψυχῶν, τὸ Ψυχοσάββατο, πού εἶναι τὸ Σάββατο πρὶν ἀπὸ τὴν Πεντηκοστή. Στὴ γιορτὴ τοῦ θεισμοῦ φέρονται στὴν ἐκκλησία ὅλων τῶν εἰδῶν τοὺς καρπούς, πού τοὺς εὐλογεῖ ὁ παπᾶς κατὰ τὴν λειτουργία: ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σκορπᾶνε μπροστὰ στὸ ἱερό, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μοιράζονται στὸ ἐκκλησίασμα μὲ εὐχές. Στὴν Ἀραχωβα, κοντὰ στοὺς Δελφούς, ὅπου ἡ π α ν σ π ε ρ μ ί α κράτησε τὸ παλιό της ὄνομα, οἱ γυναῖκες σιγοβράζουν καρπούς κάθε λογῆς σὲ ἓνα καζάνι, στὸ τέλος τοῦ φθινοπώρου. Τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας τοὺς τρῶνε. Λένε ὅτι αὐτὸ γίνεται, γιὰ νὰ βοηθήσουν τὴν εὐφορία τῆς ἐπόμενης χρονιάς. Στὴ μυστηριακὴ λατρεία τοποθετοῦσαν τὴν π α ν σ π ε ρ μ ί α, πού συμπεριλάβαινε ἐπίσης κρασί καὶ λάδι, μέσα σ' ἓνα εἰδικὸ σκεῦος (κ έ ρ ν ο ς), πού ἀποτελοῦν μικρότερα ἀγγεῖα κολλημένα ἐπάνω σὲ μιὰ κοινὴ βάση καὶ στὸ ὁποῖο ἀναβαν φῶτα. Αὐτὸ τὸ περιεργό σκεῦος τὸ βρίσκομε στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους καὶ κάτι ἀνάλογο χρησιμοποιεῖται ἀκόμα σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὴν Ἑλληνικὴ ἐκκλησία.¹⁶

Οἱ πρῶτοι, πού ἐξαφανίστηκαν μπροστὰ στὶς νέες θεωρίες, ἦταν οἱ ἀρχαῖοι θεοί, τὰ ἴχνη τους ὅμως δὲν ἔσβησαν τελείως. Ὅταν ὁ Ἕλληνας χωρικός λέη: «ὁ θεὸς βρέχει», «ὁ θεὸς κοσκινίζει» (ὅταν πέφτη χαλάζι) ἢ «ὁ θεὸς πεταλώνει τὸ ἄλογό του» (ὅταν πέφτη κεραυνός), ἢ ἀντίληψη, ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἄμεση αἰτία τῶν καιρικῶν φαινομένων, θυμίζει ὅπωςδὴποτε τὸν ἀρχαῖο θεὸ τοῦ καιροῦ, τὸν Δία. Ἀκόμα καθαρώτερα ἴχνη βρίσκονται στὴ λαογραφία. Ὁ Lenormant κατέγραψε στὴν Ἐλευσίνα μιὰ ἱστορία, πού διηγεῖται μὲ τὸ ὕφος τοῦ σύγχρονου παραμυθιοῦ τὴ λύπη τῆς Δήμητρας, πού ψάχνει νὰ βρῇ τὴν χαμένη τῆς κόρη.¹⁷ Ὑπάρχουν διάφορες ἐκδοχὲς τοῦ θρύλου τοῦ Ἀγίου Διονυσίου, πού πηγαίνοντας στὴν Νάξο βρῆκε τὸ τρυφερὸ κλῆμα. Τὸ ἔκρυψε πρῶτα στὸ πόδι ἑνὸς πουλιοῦ, ὕστερα, ὅταν μεγάλωσε, σ' ἓνα πόδι λιονταριοῦ καὶ τελικὰ στὸ πόδι ἑνὸς γαιῶδρου. Ὑπάρχει ὅμως ἡ δυνατότητα αὐτοὶ οἱ θρύλοι νὰ διαδόθηκαν ἐκ νέου στὸ λαό, σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς λογίας παραδόσεως, πού δὲν διακόπηκε ποτὲ ὁλότελα στὴν Ἑλλάδα. Δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι πρόκειται γιὰ

γνήσια λαϊκὰ παραμύθια, καὶ ἰδιαίτερα, δυστυχῶς, γιὰ τὸ πρῶτο παραμύθι ποὺ ἀναφέραμε.

Οἱ μικρότερες ἀγροτικὲς θεότητες ἀποδείχτηκαν ἀξερριζώτες. Οἱ νύμφες εἶναι ἀκριβῶς τόσο διαδεδομένες στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα, ὅσο ἦταν καὶ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὀνομάζονται ὅλες Νεραΐδες, δηλαδὴ νύμφες τοῦ νεροῦ. Καμιὰ φορὰ τὶς ἀποκαλοῦν ἀπλῶς «κόρες» ἢ κ υ ρ ᾶ δ ε ς. Τὶς περιγράφουν σὰν λεπτὲς καὶ ἐκτυφλωτικὰ ὠραῖες κοπέλλες, ποὺ ἔχουν ὅμως καμιὰ φορὰ πόδια ζώου. Δὲν ζοῦν μόνο στὸ νερό, ἀλλὰ παντοῦ, στὰ βουνὰ καὶ στοὺς κάμπους, στὰ δάση καὶ στὶς κοιλάδες. Τοπωνύμια, ὅπως ἡ «Σπηλιὰ τῶν Νεραϊδῶν», ἢ «Πηγὴ τῶν Νεραϊδῶν» εἶναι συχνά. Ὅπως οἱ νύμφες τῆς Καλυψῶς, ξέρουν νὰ ὑφαίνουν, πάνω ἀπὸ ὅλα ὅμως τρελλαίνονται γιὰ τὴ μουσικὴ καὶ τὸ χορό. Ἔχουν μιὰ βασίλισσα, τὴ «Μεγάλῃ Κυρᾷ» ἢ τὴν «Κυρᾷ τῶν Βουνῶν». Στὴν Αἰτωλίᾳ λένε ὅτι κυνηγᾷ ἢ ὅτι ζῇ στὰ βουνά. Τὸ θέμα βρίσκεται στὸ στάδιο ἀναπτύξεως, στὸ ὁποῖο ἡ Ἄρτεμις πρωτοεμφανίστηκε σὰν κυρὰ τῶν νυμφῶν. Ἄλλοτε ἀκοῦμε γιὰ μιὰ βασίλισσα, τοῦ γιαλοῦ, ποὺ στέκεται μέχρι τὴ μέση στὸ νερό καὶ ποὺ, ὅπως οἱ Σειρῆνες, τραγουδᾷ παθητικὰ ἐρωτικὰ τραγούδια στοὺς περαστικούς. Πρόκειται γιὰ ἐκείνην ποὺ ὀνομάζουν Λάμια τῆς θάλασσας. Ἡ Λάμια κράτησε τὸ παλιό της ὄνομα, σκοτώνει τὰ μωρά, ὅπως ἡ Ἐμπουσα ἢ ἡ Ὀνοσκελὶς τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἔχει ἓνα χάλκινο πόδι ἢ πόδι ζώου. Οἱ νεραΐδες εἶναι συχνὰ πονηρὲς καὶ σκληρὲς. Ὁ τρελλὸς προκάλεσε τὸν θυμὸ τῶν νεραϊδῶν, εἶναι νεραϊδοπαρμένος, ἀκριβῶς ὅπως στὴν ἀρχαιότητα. Οἱ λαϊκοὶ θρύλοι μιλοῦν γιὰ ἀνθρώπους ποὺ παντρεύτηκαν μιὰ νεραΐδα. Τὴν πῆραν ὅμως τὴ βία καὶ τὴν κρατοῦν, παρ' ὅλο ποὺ, ὅπως ἡ Θέτις, μεταμορφώνεται σὲ λιοντάρι, φίδι ἢ φωτιά. Ὁ γάμος δὲν διαρκεῖ γιὰ πολὺ. Ὁ σύζυγος κάνει κάποια ἀδιακρισία, καὶ ἡ νεραΐδα χάνεται. Πρὶν ἀπὸ ἓνα αἰῶνα, λέγεται ὅτι ἔβαζαν δῶρα στὰ σταυροδρόμια, τὶς νεραΐδες. Στὴν Ἀθήνα ἔφερναν τὰ δῶρα σὲ μιὰ σπηλιὰ στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν.

Οἱ Μοῖρες εἶναι ζωντανὲς μορφὲς στὴ λαϊκὴ πίστη τῆς σύγχρονης Ἑλλάδος. Εἶναι παρούσες στὴν κούνια τοῦ νεογέννητου, τὴν τρίτη νύχτα μετὰ τὴν γέννηση, καὶ κανονίζουν τὴν τύχη του στὴ ζωὴ. Πότε - πότε ἀκοῦμε γιὰ μιὰ καλὴ καὶ γιὰ μιὰ κακὴ Μοῖρα. Μοῖρα, ἢ Τύχη καὶ ὁ Χάρος ἀναφέρονται καμιὰ φορὰ σὰν ἐκεῖνοι ποὺ κανονίζουν τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα. Ὁ Χάρος ἀντιπροσωπεύει αὐτὸ ποὺ ὁ Ὅμηρος ἀποκαλεῖ τὴν μοῖρα τοῦ θανάτου. Οἱ Μοῖρες δέχονται δῶρα. Στὴ Μακεδονία βάζουν ἓνα τραπέζι μὲ ψωμί, ἀλάτι καὶ λίγα κέρματα μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τὶς τρεῖς πρῶτες νύχτες ὕστερα ἀπὸ τὴν γέννηση ἐνὸς παιδιοῦ. Τὴν τρίτη νύχτα, ὅταν περιμένουν τὶς Μοῖρες, βάζουν ἓνα τραπέζι δίπλα στὸ προσκέφαλο τοῦ παιδιοῦ μὲ ἓνα καθρέφτη καὶ μιὰ μελόπιτα, ποὺ ἔψησε μιὰ κοπέλλα, τῆς ὁποίας ζοῦν καὶ οἱ δύο γονεῖς. Παλαιότερα οἱ κοπέλλες, ποὺ ἠθελαν νὰ παντρευθοῦν, πρόσφεραν στὶς Μοῖρες γλυκὰ καὶ μέλι. Ἐδῶ οἱ Μοῖρες ἀντικατέστησαν τὶς νύμφες, ποὺ λατρεύονταν στὶς σπηλιές.

Ὁ θεὸς τοῦ θανάτου, ὁ Χάρος ἢ Χάροντας, ἔχει ἓνα παλαιὸ ὄνομα, ἀλλὰ ὁ χαρακτήρας του ἔχει τελείως ἄλλαξει. Σπάνια μαθαίνομε ὅτι, βάζουν ἓνα

νόμισμα στὸ στόμα τοῦ νεκροῦ. Ὁ Χάρος εἶναι ὁ δυνατὸς καὶ σκληρὸς κουρσάρος, ποὺ ἀλύπητα ἀρπάζει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆ ζωῆς, στὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Δαμάζει τὰ θύματά του μὲ τὴ βία, παλεύει μὲ τοὺς δυνατοὺς καὶ τρέχει μὲ τοὺς γρήγορους. Τὶς πιὸ πολλές φορὲς τὸν παριστάνουν καβάλλα σὲ ἓνα μαῦρο ἄλογο, ἀρματωμένον μὲ ἓνα σπαθὶ ἢ δρεπάνι. Λένε ὅτι σπρώχνει τοὺς νέους μπροστά του, σέρνει τοὺς γέροντες πίσω του καὶ δένει, τὰ μωρὰ στὴ σέλλα του. Ὁ θάνατος θεωρεῖται συχνὰ σὰν γάμος μὲ τὸν Χάροντα. Τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν εἶναι ὁ κάτω Κόσμος, ὁ τόπος ἀπὸ ὅπου κανεὶς δὲν γυρίζει. Ὁ θρῶλος μιλάει γιὰ πολλοὺς ποὺ προσπάθησαν νὰ μποῦν μὲ τὴ βία μέσα στὸν Ἄδη, ἀλλὰ ποὺ ἔπεσαν στὰ χέρια του. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκαλοπάτια ὁδηγεῖ στὸν κάτω Κόσμο. Εἶναι ἓνας σκοτεινὸς ἄσχημος καὶ ἀραχνιασμένος τόπος, ὅπου ποτὲ δὲν φέγγει ἡ ἡμέρα, ὅπου ποτὲ δὲν λαλοῦν κοκόρια, ὅπου δὲν τρέχει νερὸ καὶ δὲν φυτρώνει χλόη. Οἱ πεινασμένοι δὲν μποροῦν νὰ φᾶνε, οἱ διψασμένοι νὰ πιοῦν, οἱ νέοι εἶναι ἄοπλοι, οἱ κοπέλλες χάνουν τὰ κοσμήματά τους καὶ τὰ παιδιά ἀκόμα καὶ τὰ ροῦχα τους. Κάποτε ὅμως τὸν παρουσιάζουν λιγώτερο τρομερό. Μιλοῦν γιὰ τοὺς κήπους τοῦ Χάροντα, ὅπου χορεύουν κοπέλλες καὶ νέοι τραγουδοῦν καὶ παίζουν. Ἀλλὰ τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν γιὰ τοὺς Νεοέλληνες μοιάζει στὴν ἐρημιά καὶ στὸ σκοτάδι μὲ τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν τοῦ Ὁμήρου. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Κόλασης εἶναι γνωστὴ. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό, ὅτι ἡ ἰδέα, ποὺ ἔχει ὁ Ὅμηρος γιὰ τὸν κάτω Κόσμο, ἔχει τόσο βαθειὰ ἐπηρεάσει τὴν λαϊκὴ ἀντίληψη, ὥστε οὔτε ἡ μυθολογία οὔτε ὁ Χριστιανισμὸς μπόρεσαν νὰ τὴν ξεριζώσουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὰ ἀποσπάσματα τῶν πρώτων φιλοσόφων στοῦ Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*. Γιὰ τὴν σχέση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν θρησκεία βλέπε E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*. O. Gilbert, *Griechische Religionsphilosophie*. P. Decharme, *Critique des traditions religieuses chez les Grecs*. Μία εἰδικὴ καὶ σημαντικὴ πλευρὰ μελετήθηκε ἀπὸ τὸν A. B. Drachmann, *Atheism in Pagan Antiquity*.
2. Ἡ ἀπόδειξη τῆς θειότητος τῶν Οὐρανίων Σωμάτων βρέθηκε στὶς κανονικὲς τοὺς κινήσεις καὶ στὴν ἐντελεχῆ δομὴ τοῦ Σύμπαντος ὅπως ἀντίτιθενται στὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴν ἑλλειψὴ ὑπολογισμοῦ τῶν παλαιῶν θεῶν. Βλέπε τὸ ἄρθρο μου *The Origin of Belief among the Greeks in the Divinity of the Heavenly Bodies* (*Harvard Theol. Rev.* XXXIII, 1940, σελ. 1 κ.έ.).
3. Στοῦ Nauck, *Fragmenta trag. graec.*, 2η exs., σελ. 771.
4. K. Lehrs, *Gott, Goetter und Damon* (*Populare Satze*, 2η ἔκδ., σελ. 143 κ.έ.).
5. Lehrs, *Damon und Tyche*, ὅπου παραπ., σελ. 175 κ.έ.
6. E. Kornemann, *Ueber die antiken Herrscherkulte* (*Klio*, I, 1901, σελ. 51 κ.έ.). J. Kaerst, *Geschichte der hellenistischen Zeit*, II, 1, σελ. 374 κ.έ.
7. Ed. Meyer, *Alexander der Grosse und die solute Monarchie* (*Kleine Schriften*, I, σελ. 283 κ.έ.).

8. Σύμφωνα με ένα πάπυρο που μελέτησε πρόσφατα ο P. Roussel, *Compte rendu de l'Academie des Inscriptions*, 3, σελ. 237 κ.έ. Βλέπε και C. Cichorius, *Roemische Studien*, σελ. 21 κ.έ.
9. Συνέλεξα όρισμένα δείγματα στο Goetting. *Gelehrter Anzeiger*, 5, σελ. 50 κ.έ.
10. *Jahreshefte des oesterreichischen archaologischen Instituts*, 1904, σελ. 92 κ.έ., στίχοι 24 κ.έ.
11. A. Tresp, *Die griechischen Kultschriftsteller*, RGW, XV, 1.
12. G. Blinkenberg, *Die lindische Tempelchronik* 5 Lietzmann, *Kleine Texte*, no 131). Για τον Συρίσκο προβλ. *Sammlung der griechischen Dialektinschriften*, III, 1, no 3086, και *Klio*, XVI, 1919, σελ. 203 κ.έ.
13. M. P. Nilsson, *Eranos* XV, 1915, σελ. 181.
14. EA, 1906, σελ. 99 κ.έ.
15. C. Wachsmuth, *Das alte Griechenland im neuen* 1864. B. Schmidt, *Das Volksleben der Neugriechen und das Klassische Altertum*, 1871. J. C. Lawson, *Modern Greek Folk-lore and Ancient Greek Religion*. G. F. Abbot, *Macedonian Folklore*.
16. S. Xanthoudides, *Cretan Kernoi*, BSA, XII, 1906, 20 κ.έ.
17. A. B. Cook, *Zeus*, I, σελ. 173, σήμ. 1. O. B. Schmidt, *Demeter in Eleusis und Herr Francois Lenormant* (*Rhein. Mus.* XXXI, 1876, σελ. 273 κ.έ.) απόδειξε ότι το παραμύθι είναι νόθο.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΛΕΞΙΚΑ

- Ch. D a r e m b e r g e t E d m. S a g l i o, Dictionnaire des antiquites grecques et romaines, 9 τόμοι (Paris, 1877 - 1919).
- P. G r i m a l, Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine (Paris, 1951).
- H. H u n g e r, Lexicon der griechischen und romischen Mythologie (Wien, 1959 5).
- P. L a v e d a n, Dictionnaire illustre de la mythologie et des antiquites grecques et romaines (Paris, 1952 3).
- P a u l y s Real - Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung von G. Wissowa, W. Kroll u.a. (Stuttgart, 1893 κ.έ.).
- W. H. R o s c h e r, Ausfuhrliches Lexikon der griechischen und romischen Mythologie, 6 τόμοι, Leipzig 1884 - 1937 (Suppl. ἀπὸ τὸν O. G r u p p e, Geschichte der classischen Mythologie und Religionsgeschichte, 1921).
- J. E. Z i m m e r m a n, Dictionary of Classikaì Mythology (New York, 1964).

Β. ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

- Στ. Αλεξίου, Ἡ Μινωϊκὴ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (Ἡράκλειον, 1958).
Τοῦ ἴδιου, Μινωϊκὸς Πολιτισμὸς, ἔκδοσις δευτέρα.
- P. A m a n d r y, La Mantique apollinienne a Delphes (Paris, 1950).
- W. A t a l l a h, Adonis dans la litterature et l'art grecs (Paris, 1966).
- E. B l c k e l, Homerischer Seelenglaube (1925).
- R. B l o c h, Les Prodiges dans l'antiquite classique (Paris, 1963).
- F. B o e m e r, Untersuchungen uber die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom, 3 τόμοι (Mainz - Wiesbaden. 1960 - 1964).
- A. B o u c h e - L e c l e r c q, Histoire de la divination dans l'antiquite, 4 τόμοι (Paris 1879 - 1882).
- A. B o u l a n g e r, Orphee. Rapports de l'Orphisme et du Christianisme (Paris, 1925).
- A. B r e l l i c h, Gli eroi greci. Un problema storico-religioso (Roma, 1958).
- O. E. B r i e m, Les Societes secretes de mysteres (Paris, 1951).
- F. B u f f i e r e, Les Mythes d'Homere et la pensee grecque (Paris, 1956).
- P. C h a n t r a i n e, Le Divin et les Dieux d'Homere, στὴν συλλογὴ μελετῶν «La Notion du divin depuis Homere jusqu'a Platon» (Fondation Hardt pour l'Etude de l'Antiquite Classique, Entretiens I, Geneve, 1952, σελ. 47 - 94).
- T o ũ ἰ δ ἰ ο υ, Reflexions sur les noms des dieux helleniques (L'Antiquite classique, 1953).
- F. C h a p o u t h i e r, Les Dioscures au service d'une deesse (Paris, 1935).
- J. C h a r b o n n e a u x, La Religion egeenne prehellenique, Histoire generale des religions, II, Paris, 1948.
- C h r. C h r i s t o u, Potnia Theron (Thessaloniki, 1968).
- A. B. C o o k, Zeus, 2 τόμοι σὲ 3 τεύχη (Cambridge, 1914 - 25).
- F. G u m o n t, Astrology and religion among the Greeks and Romans (New York, 1912).
- Σωτ. Δάκαρη, Οἱ Γενεαλογικοὶ Μῦθοι τῶν Μολοσσῶν (Ἀθῆναι, 1964).
- Εὐ. Δημοπούλου, Θρησκεία καὶ γάμος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν (Πλάτων, Ζ', 1955, σελ. 101-112).
- T o ũ ἰ δ ἰ ο υ, Ὀρφικά (Πλάτων, Θ', 1957, σελ. 347 - 361 καὶ Γ' 1958 σελ. 260 - 280).
- M. D e l c o u r t, Oedipe ou la legende du Conquerant (Paris, 1944). ἰδίας, Les Grands sanctuaires de la Grece (Paris, 1947).
- Τῆς ἰδίας, L'Oracle de Delphes (Paris, 1955).
- Τῆς ἰδίας, Hephaistos ou la legende du magicien (Paris, 1957).

Τῆς ἰδίας, Hermaphrodite. Mythes et rites de la bisexualite dans l'antiquite classique (Paris, 1958).
 Τῆς ἰδίας, Oreste et Alcmeon (Paris, 1959). ἰδίας, Pyrrhos et Pyrrha (Paris, 1965).
 M. D e t i e n n e, Homere, Hesiodes et Pythagore. Poesie et philosophie dans le Pythagorisme ancien (Bruxelles, 1962). ἰδίου, La Notion de Daimon dans le Pythagorisme ancien (Paris, 1963).
 Τοῦ ἰδίου, Les Maitres de verite dans la Grece archaïque (Paris, 1967).·)
 L. D e u b n e r, Attische Feste (Berlin, 1932).
 L. D I e t r I c h, Death, Fate and the Gods, The Development of a Religious Idea in Greek Popular Belief and in Homer (London, 1967 *).
 E. R. D o d d s, The Greeks and the Irrational (Berkeley, 1951).
 H. D o n n e r, Beitrage zur Geschichte der Politik des delphischen Apollo (Klio, 1923).
 A. B. D r a c h m a n n, Atheism in pagan antiquity (London, 1922).)
 R. D u s s a u d, Les Civilisations prehelleniques (Paris, 1914*).
 M. E l i a d e, Traite d'Histoire des Religions (Paris, 1949).
 Τοῦ ἰδίου, Mephistopheles ou l'androgynie (Paris, 1962).
 A. E v a n s, Mycen?an tree and pillar cult and its mediterranean relations (Journal of Hellenic Studies, XXI, 1901, σελ. 99 - 204).
 L. R. F a r n e 11, Cults of the Greek States, 5 τόμοι (Oxford, 1896-1914).
 Τοῦ ἰδίου, The Higher Aspects of Greek Religion (London, 1912).
 Τοῦ ἰδίου, Cretan Influence in Greek Religion (Essays in Aegean Archaeology presented to Sir A. Evans, 1927).
 W. F a u t h, Aphrodite Parakypstusa (Mainz - Wiesbaden, 1966).
 A. J. F e s t u g i e r e La Religion Grecque, στην Histoire generale des religions, II, Paris, 1948.
 Τοῦ ἰδίου, Personal Religion among the Greeks (Berkeley, 1960).
 R. F l a c e l i e r e, Μάντεις καὶ μαντεῖα στην ἀρχαία Ἑλλάδα (μετάφρ. Αἰκ. Δημητρίου, Αθήνα, 1964).
 J. F o n t e n r o s e, The Cult and Myth of Pyrrhos at Delphi (Berkeley, 1960).
 S i r J a m e s G e o r g e F r a z e r, The Golden Bough, a study in magic and religion (London, 1907 - 1915®, 12 τόμοι).
 Δ. Γ ο υ δ ῆ, Τὸ Μαντεῖον τῶν Δελφῶν, 1935.
 V. G e b h a r d, Die Pharmakoi in Ionien und die Sybakchoi in Athen (Munchen, 1926).
 G. G e r m a i n, Genese de l'Odysee, Le Fantastique et le Sacre (Paris, 1954).
 Τοῦ ἰδίου, Homere et la mystique des nombres (Paris, 1954).
 L. G e r n e t, Frairies antiques (Revue des Etudes grecques, 41, 1928, σελ. 352 κ.έ.).
 L. G e r n e t e t A. B o u l a n g e r, Le Genie grec dans la religion (Paris, 1932).
 L. G h a l i - K a h i l, Les Enlevements et le retour d'Helene (Paris, 1955).
 G. G l o t z, L'Ordalie dans la Grece primitive (Paris, 1904).
 Τοῦ ἰδίου, La Civilisation egeenne (Paris, 1923).
 H. G r e s s m a n n, Die orientalischen Religionen im hellenistisch - romischen Zeitalter (Berlin, 1930).
 O. G r u p p e, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte (Munchen, I - II, 1906).
 W. G u n d e l, Beitrage zur Entwicklungsgeschichte der Begriffe Ananke und Heimarmene (Giessen, 1914).
 W. K. C. G u t h r i e, Orpheus and Greek Religion, a study of the orphic movement (London, 1935).
 Τοῦ ἰδίου, The Greeks and their Gods (London, 1954 *).
 Τοῦ ἰδίου, The Religion and Mythology of the Greeks (Cambridge it History, II, 40, 1961).
 C h r. H a b i c h t, Gottmenschen und griechische Stadte (Ze- I, 14, Munchen, 1956).
 J. E. H a r r i s o n, Prolegomena to the study of greek Religion York, 1922).
 Τῆς ἰδίας, Themis : A Study of the social origins of greek religion irdge, 1927 *).
 Τῆς ἰδίας, Epilegomena to the study of greek religion (Cambridge, 1921).
 G. H e n b e r g, Die Idaischen Daktylen (Eranos, I, 1952).
 J. H e r b i l l o n, Artemis homerique (Luttre, 1930).

- S. H e r r l i c h, Antike Wunderkuren, Beitrage zu ihrer Beurteilung n, 1911).
- R. H e r z o g, Die Wunderheilungen von Epidauros, ein Beitrag zur ichte der Medizin und der Religion (Philologus, Suppl. , 3, Leipzig, 1931).
- J. H u b a u x e t M. L e r o y, Le Mythe du phenix dans les litteratures grecque et romaine (Liege, 1939).
- A. H u s, Les Religions grecque et romaine (Paris, 1961).
- W. W. H y d e, Greek Religion and its Survival (New York, 1963).
- H. J e a n m a i r e, Couroi et Couretes, essai sur l'education Spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquite hellenique (Lil- 39).
- Τοῦ ἰδίου, Dionysos, Histoire du culte de Bacchus (Paris, 1951).
- Κ. Κ α κ ο ῦ ρ η, Διονυσιακά, (Αθήνα 1963).
- Ι. Θ. Κ α κ ρ ι δ ῆ, Ὀμηρικὲς Ἑρευνες (Αθήνα. 1944).
- N. M. Κ ο ν τ ο λ έ ο ν τ ο ς, Ἡ γέννησις τοῦ Διὸς (Πεπραγμ. τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολ. Συνεδρίου, Ἡράκλειον 1963, 1, σελ. 239 - 289).
- Κ. Κ ο υ ρ ο υ ν ι ὡ τ η, Ἑλευσινιακά (Αθήναι, 1932).
- Τοῦ ἰδίου, Τὰ Ἑλευσίνια μυστήρια (Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, σελ. 469 - 495).
- Κ. Κ ο υ ρ τ ῖ δ ο υ, Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μυστήρια (Καβείρια - Διονύσια - Ὀρφικὰ καὶ Ἑλευσίνια), Αθήναι, 1934.
- J. Th. K a k r i d I s, Homeric Researches (Lund, 1949).
- G. K e l l e r, Die Komodien des Aristophanes und die athenische sreligion seiner Zeit (1931).
- K. K e r e a y i, Niobe, Neue Studien uber Antike Religion und lanitat (Zurich, 1949).
- Τοῦ ἰδίου, Herr der wilden Tiere? (Symb. Osl. XXXIII, 1957).
- Τοῦ ἰδίου, Die Religion der Griechen und Roemer (Munchen, 1963).
- Τοῦ ἰδίου, Die Mythologie der Griechen, 2 τόμοι (Zurich, 1964).
- Τοῦ ἰδίου, Humanistische Seelen - Forschung (Darmstadt, 1966).
- Τοῦ ἰδίου, Der Goettliche Arzt (Darmstadt, 1964).
- O. K e r n, Die Religion der Griechen, 3 τόμοι (Frankfurt, 1963*).
- K. K o u r o u n I o t I s, Das eleusinische Heiligtum von den Anfängen bis zur vorperikleischen Zeit (Archiv fur Religionswissenschaft, 1935).
- T. K r a u s, Hekate, Studien zu Wesen und Bild der Goettin in Kleinasien und Griechenland (Heidelberg, 1960).
- W. K r a u s e, Die Ausdrücke fur das Schicksal (Glotta, XXV, 1936).
- Τοῦ ἰδίου, Zeus und Moira bei Homer (Wiener Studien, LXIV, 1949).
- F. K u t s c h, Attische Heilgoetter und Heilhercen (RGW, T. XII, 3, Giessen 1913).
- Π. Λ ε κ α τ σ ᾶ, Καταγωγή τῶν θεσμῶν, τῶν ἐθίμων καὶ τῶν δοξασιῶν (Αθήνα, 1951).
- Τοῦ ἰδίου, Ἡ Ψυχή, Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου (Αθήνα, 1957).
- Τοῦ ἰδίου, Ἑρως, Ἑρμηνεία μιᾶς μορφῆς τῆς προϊστορικῆς καὶ Ὀρφικο-διονυσιακῆς θρησκείας (ἀθήνα, 1963).
- Τοῦ ἰδίου, Ἡ Μητριαρχία καὶ ἡ σύγκρουσή τῆς μὲ τὴν ἑλληνικὴ πατριαρχία (ἀθήνα, 1970).
- Τοῦ ἰδίου, Φαιακία : Μητριαρχικὰ στοιχεῖα καὶ μυητικὲς ἀφετηρίες τῆς Ὀδύσειας (ἀθήνα, 1970).
- Τοῦ ἰδίου, Διόνυσος, Καταγωγή καὶ ἐξέλιξη τῆς Διονυσιακῆς θρησκείας (Αθήνα, 1971).
- C. L a n z a n i, L'oracolo di Delfo : Saggio di religione politica nel mondo antico (Citta di Castello, 1940).
- J. C. L a w s o n, Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion (Cambridge, 1910).
- Σπ. Μ α ρ ι ν ᾶ τ ο υ, Γοργόνες καὶ Γοργόνεια (Αρχ. Ἐφ. 1927, 8, σελ. 7 ἔξ.).
- Τοῦ ἰδίου, Μία ὑστερομινωϊκὴ καϋσις νεκροῦ ἐκ Τυλισοῦ (Ath. Mitt., LVI, 1931, σελ. III - 118).
- Τοῦ ἰδίου, Αἱ Μινωϊκαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι (Αρχ. Ἐφ. 1937. σέλ. 278 ἔξ.).
- Τοῦ ἰδίου, Ἡ Κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία (πολυγραφημένα παραδόσεις, ἀθήναι, 1948).
- V. M a g n i e n, Les Mysteres d'Eleusis (Paris, 1938 *).
- S p. N. M a r i n a t o s, The Cult of the Cretan caves (The Review of religions, 1941).

- G. Meautis, *Mythes inconnus de la Grece antique* (Paris, 1944).
- C. Morley, *Greek and Roman ghost stories* (Oxford, 1912).
- M. Muhl, *Die Gesetze des Zaleukos und Charondas* (Klio, 22, 1929, σελ. 105 - 124 καὶ 432 - 463).
- G. Murray, *Five stages of Greek religion* (Oxford, 1923).
- G. E. Mylonas, *The Hymn to Demeter and her sanctuary at Eleusis* (Washington, 1942).
- Τοῦ ἰδίου, *Homeric and Mycenaean Burial Customs* (Journal of American Archaeology, 1948).
- Τοῦ ἰδίου, *The Cult of the Dead in Helladic Times* (Studies presented). M. Robinson, Washington, 1951).
- Τοῦ ἰδίου, *Eleusis and the Eleusinian mysteries* (Princeton - London 1961).
- W. Nestle, *Die griechische Religiosität in ihren Grundzügen und Entwürfen von Homer bis Proklos*, I - III, 1930 - 1934.
- P. M. Nilsson *Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Θεολογία, μετάφρ. Ι. Θ. Κακριδῆ, νά, 1953).*
- Τοῦ ἰδίου, *Studia de Dionysiis atticis* (Lund, 1900).
- Τοῦ ἰδίου, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss Attischen* (Leipzig, 1906).
- Τοῦ ἰδίου, *Die Anthesterien und die Aiora* (Eranos, XV, 1915).
- Τοῦ ἰδίου, *Die Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Jahres* (Lund, 1918).
- Τοῦ ἰδίου, *Primitive Time - Reckoning* (Lund, 1920).
- Τοῦ ἰδίου, *Die Anfänge der Göttin Athene* (Copenhagen, 1921).
- Τοῦ ἰδίου, *The Mycenaean Origin of Greek Mythology* (Berkeley, 1932)., *Homer and Mycenaean* (London, 1933).
- Τοῦ ἰδίου, *Götter und Psychologie bei Homer* (Opuscula Selecta, I, i, 1951).
- Τοῦ ἰδίου, *Die Eleusinischen Gottheiten* (Opuscula Selecta, II, 1952, 542 κ.έ.)
- Τοῦ ἰδίου, *Die Eleusinische Religion* (Die Antike, 1942).
- Τοῦ ἰδίου, *La Mythologie Grecque, στήν Histoire generale des religions*, Paris, 1948.
- Τοῦ ἰδίου, *The Minoan - Mycenaean Religion and its survival in Greek 'ion* (Lund, 1950 s).
- Τοῦ ἰδίου, *Cults, myths, oracles and politics in ancient Greece* (Lund,)·
- Τοῦ ἰδίου, *Griechische Glaube* (Bern, 1951).
- Τοῦ ἰδίου, *Geschichte der griechischen Religion*, τόμος I, München, 3, τόμος II, 1961*.
- Γιὰ τὴν πλήρη βιβλιογραφία τῶν ἔργων τοῦ M. P. Nilsson βλέπε E. J. Itzon and Chr. Kailmer, *A Complete Bibliography* (Lund, 1968)
- E. Norden, *Agnostos Theos* (Leipzig - Berlin, 1913).
- W. F. Otto, *Die Götter Griechenlands* (Frankfurt, 1947 3).
- Τοῦ ἰδίου, *Das Wort der Antike* (Stuttgart, 1962).
- Γ. Πιερίδης, *Θεοί, ἥρωες καὶ ἄνθρωποι (ἀπὸ τὴν ἀρχαία μυθολογία, Θεσσαλονίκη, 1954).*
- N. Πλάτωνος, *Τὰ μινωϊκὰ οἰκιακὰ ἱερά (Κρητικὰ Χρονικά, Η, 1954, σελ. 428 ἔξ.)*.
- H. W. Parke and D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle*, 2 τόμοι (Oxford, 1956).
- A. W. Persson, *Die Exegeten und Delphi* (Lund, 1918).
- Τοῦ ἰδίου, *The Religion of Greece in prehistoric times* (Berkeley, 1942).
- U. Pestalozza, *Pagine di religione mediterranea*, I - II, (Milano, 1942 - 45).
- E. Petrich, *Die Theologie der Hellenen* (Leipzig, 1938).
- R. Pettazzoni, *La Religione nella Grecia antica fino ad Alessandro* (Bologna, 1921). Γαλλικὴ μετάφρ. μὲ συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν J. Gouillard (Paris, 1953).
- G. Pfannmüller, *Tod, Jenseits und Unsterblichkeit in der Religion, Literatur und Philosophie der Griechen und Römer* (Basel, 1953).
- E. Pfeiffer, *Studien zum antiken Sternglauben* (Στοιχεῖα, II, Leipzig - Berlin, 1916).
- Fr. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum* (RGW, t. V, 1909 -1912).
- Τοῦ ἰδίου, *Götter und Heldensagen der Griechen* (Heidelberg 1955).
- Ch. Picard, *Ephese et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord* (Paris, 1922).
- Τοῦ ἰδίου, *Les Origines du polytheisme hellenique* (Paris, 1930 - 32).
- Τοῦ ἰδίου, *Les Religions prehelléniques* (Crete et Mycenes), Paris, 1948.

- A. W. P i c k a r d – C a m b r i d g e, Dithyramb, Tragedy and Comedy (Oxford, 1966*).
- Toῦ ἰδίου, The Dramatic Festivals of Athens (Oxford, 1968 2).
- E. d e s P l a c e s, Les Religions de la Grece antique (Histoire des Religions, III, Paris, 1955).
- J. P o u i l l o u x, Recherches sur l’histoire et les cultes de Thasos (Paris, 1954).
- J. P r z y l u s k i, La grande deesse (Paris, 1950).
- K. Ρ ω μ α ί ο υ, Λαϊκὲς λατρεῖες τῆς Θράκης (Ἀθήνα, 1945).
- L. R a d e r m a c h e r, Mythos und Sage bei den Griechen (Wien, 1942 2).
- R. R e i t z e n s t e i n, Die hellenistischen Mysterienreligionen (Leipzig, 1927 ’).
- C. R o b e r t, Oidipus, 2 τόμοι (Berlin, 1915).
- Toῦ ἰδίου, Die griechische Heldensage (Berlin, 1920- 26).
- F. R o b e r t, Homere (Paris, 1950).
- E. R o h d e, Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen (Freiburg, 1898 a).
- H. J. R o s e, A Handbook of greek Mythology (London, 1958).
- R u d b a r d t, Notions fondamentales de la pensee religieuse et onstitutifs du culte dans la Grece classique (Geneve, 1958).
- Ἀ γ ν ῆ ς Σ α κ ε λ λ α ρ ί ο υ, Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία (Ἀθήναι, 1966).
- F. C h a c h e r m e y r, Poseidon und die Entstehung des griechi- Gotterglaubens (Bern, 1950).
- L. s e c h a n, Le Mythe de Promethee (Paris, 1951).
- L. S e c h a n - P. Leveque, Les grandes divinites de la Grece 1966).
- A. S e v e r y n s, Les Dieux d’Homere (Paris, 1966).
- E. S i m o n, Die Gotter der Griechen (Munchen, 1969).
- B. S n e I l, Der Glaube an die olympischen Gotter (Das neue Bild itike, I, Leipzig, 1942).
- Toῦ ἰδίου, Die Entdeckung des Geistes (Hamburg, 1947).
- L. A. S t e l l a, La Religione greca nei testi micenei (Numen V, σελ. 18 κ.έ.).
- P. S t e r g i a n o p o u l o s, Die Lutra und ihre Verwendung bei der eit und im Totenkultus der alten Griechen (Munchen -, 1922).
- W. T e c h n a u, Die Gottin auf dem Stier (Jahrbuch, 52, 1937, 5 κ.έ.).
- T o w n s e n d – V e r m e u l e, Mythology in Mycenaean Art (The classical Journal, 1958, σελ. 106 κ.έ.).
- J. P. V e r n a n t, Le Mythe hesiodique des races. Essai d’analyse arale (Revue de l’Histoire des Reli- gions, 157, 1960, σελ. 21-54
- Toῦ ἰδίου, Ἡ Καταγωγή τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως (Ἑλλην. μετάφρ. Στ. Στανίτσα), Ἀθήνα, 1966.
- Toῦ ἰδίου, Mythe et pensee chez les Grecs (Paris, 1966 2).
- P. V i d a l - N a q u e t, Temps des dieux et temps des hommes e de l’Histoire des Religions, 157, 1960, σελ. 55 - 80).
- F. W e h r l i, Die Mysterien von Eleusis (Archiv fur Religionswissenschaft, 1934).
- O. W e I n r e i c h, Gebet und Wunder (Stuttgart, 1929).
- U. v o n W i l a m o w i t z – M o e l l e n d o r f f, Geschichte der ischen Religion (Berlin, 1913).
- Toῦ ἰδίου, De griechische Heldensage I - II (Sitzungsberichte der iischen Akademie der Wissenschaf- ten, Berlin, 1925, σελ., σελ. 214 κ.έ.).
- Toῦ ἰδίου, Der Glaube der Hellenen, 2 τόμοι (Berlin, 1931 - 32).
- R. P. W i n n i n g t o n - I n g r a m, A Religious Function of Greek Tragedy (Journal of Hellenic Studies, 74, 1954).
- St. X a n t h o u d i d e s, Cretan Kernoi (B.S.A., XII, 1915-1916, σελ. 20 κ.έ.).
- N. Y a l o u r i s, Athena als Herrin der Pferde (Museum Helveticum, 7, 1950, σελ. 19 κ.έ.).
- Th. Z i e l i n s k i, La Religion de la Grece ancienne (Paris, 1926)